

zbornik

PIŠMA OD PAKLA

Naučeno od Paklenoga oggna, tamnošti, i vičnošti,
iz sveteoga Pišma staroga, i novega zakona,
i oger iz sveti Otacza, i Naučiteglija izvede,
i Harvatski jezik, Pivagne.

OTACZ

F. LOVRO GLIUBUSCKOGA

Red. S. O. Franceck, Darxave Bosna Argentina,
Stiocz, i Pripovidaozc.

PET POGlavj RAZDIGLIENA

U' prveomele govori opchieno od Pakla. U' drugome
Paklenoga oggna, U' trecchiemu dozivgliuse,
i razliku razlici grisenici: U' cetvartome od
Paklene tamnošti, i vičnošti od
Paklene tamnošti.

Handwritten signature: F. Lovro Gliubuscki

o lovri
šitoviću

Priznato Ocem Bogdanom, i Jan. Schuyvanski
pod zlamenat S. Domenica.
P. dopušteniu Starj.

ZBORNİK O LOVRI ŠITOVÍČU

1921. g.

1921. g.

Knjižnica
TIHI PREGAOCI
Knjiga 7

Glavni urednik
Pavao Knezović

Izvršni urednik
Marinko Šišak

ZBORNİK
O
LOVRI ŠITOVIĆU

*Zbornik radova sa znanstvenoga skupa
»Lovro Šitović i njegovo doba«, Šibenik – Skradin,
8. – 9. svibnja 2008.*

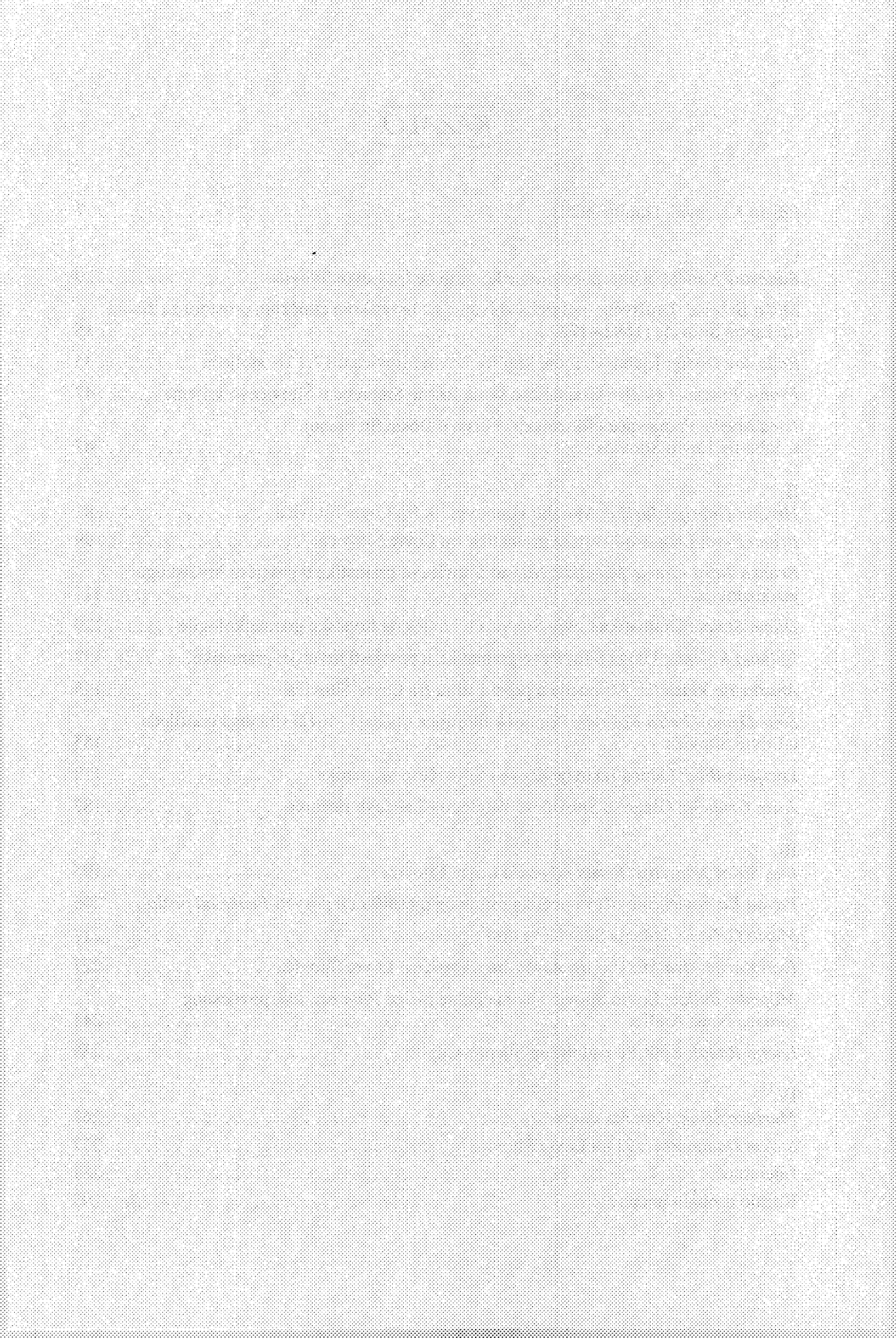
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, 2009.

THE ART OF DIVORCE

THE
ART
OF
DIVORCE

KAZALO

<i>Pavao Knezović: Dimitte nobis</i>	7
I.	
<i>Radoslav Katičić: Kulturnopovijesne koordinate fra Lovre Šitovića</i>	9
<i>Milko Brković: Društveno-politička zbivanja na hrvatskom etničkom prostoru za života fra Lovre Šitovića (1682.–1729.)</i>	15
<i>Radoslav Dodig: Ljubuški, rodni kraj fra Lovre Šitovića u 17. i 18. stoljeću</i>	35
<i>Franjo Emanuel Hoško: Gramatičke škole Bosne Srebrene u Šitovićevo vrijeme</i>	47
<i>Ivica Musić: Franjevačka filozofska učilišta u Bosni Srebrenoj u doba fra Lovre Šitovića</i>	67
II.	
<i>Hrvatín Gabrijel Jurišić: Moralni i duhovni lik fra Lovre Šitovića</i>	81
<i>Bruno Pezo: Latinsko-hrvatska gramatika fra Lovre Šitovića</i>	99
<i>Branka Tafra - Anela Mateljak: Mjesto Šitovićeve gramatike u povijesti hrvatskoga jezikoslovlja</i>	111
<i>Diana Stolac: Gramatika Lovre Šitovića u kontekstu hrvatske gramatikologije</i>	129
<i>Ljiljana Kolenić: Uloga Šitovićeve gramatike u povijesti hrvatske gramatike</i>	137
<i>Anastazija Vlastelić: Atribucija u prozi i stihu fra Lovre Šitovića</i>	145
<i>Šime Demo - Petra Košutar: Primjer kulturnoga utjecaja - riječi stranoga podrijetla u Lovre Šitovića</i>	155
<i>Lucijana Bilić: Odnos Jakovljevićeve i Šitovićeve gramatike</i>	173
<i>Josip Grubeša: Glagol u Šitovićevu katalogu i Lalićevu rječniku</i>	187
III.	
<i>Ines Srdoč Konestra: Pisma od pakla Lovre Šitovića</i>	195
<i>Pavao Knezović: Šitovićeve poetika usmenog pjesništva u posveti <i>Pisme od pakla</i></i>	205
<i>Mario Grčević: Izdanja Šitovićeve epske pjesme</i>	217
<i>Ivan Karlić - Iva Mršić: <i>Liist navka karstjanskoga</i> Lovre Šitovića</i>	227
<i>Miljenko Buljac: Lovro Šitović i aktancijalne razine <i>Put a bez sna</i>, povijesnog romana Ivana Aralice</i>	241
<i>Lucija Radoš: Splitski nadbiskup Stjepan Cupilli</i>	255
IV.	
<i>Marinko Šišak: Kronika skupa</i>	267
<i>Stojan Damjanović: Život Lovre Šitovića</i>	277
Literatura.....	281
Kazalo osobnih imena.....	295

Dimitte nobis

Ote mi se iz dna duše ta ponizna molitva i isprika, kad sam pročitao radove koji tvore ovaj zbornik, nažalost prvi o Šitoviću i njegovim djelima, kao što je i održani znanstveni skup bio prvi posvećen fra Lovri. I nije dolično ni dopušteno nešto drugo nakon spoznaje: »Nema dvojbe da je fra Lovro Šitović, koliko god je do sada bio zanemarivan, i svojom osobom i svojim spisima bitna sastavnica hrvatske književne i kulturne predaje i nezaobilazan za njezino potpunije i dublje razumijevanje. On svojom osobom i svojim djelom osvjetljuje jedno prijelomno razdoblje u njezinom razvoju« (Katičić). Ta lapidarno iznesena summa summarum Šitovićeva djelovanja i pisane ostavštine u pojedinim je radovima ili skupinama radova detaljnije razrađena, omjerena prema prethodnicima i nasljednicima u domenama bogoslovlja, jezikoslovlja i književnosti s orisanom pozornicom (povijesnom i terenskom, učioničkom i studijskom) na kojima je djelovao kao redovnik, svećenik, propovjednik i europski osposobljeni intelektualac za učitelja i lektora mladića koji misle biti misnici. Kako se već iz sadržaja može vidjeti fra Lovrina je *grammaticicza* privukla najveću pažnju istraživača, ali nisu sasvim zanemarena ni ostala djela. Kao što se sudionike skupa može razdijeliti na starije ili vremenije znanstvenike i mlađe i gotovo početnike na tom hodu, tako i radove s obzirom na izabrane teme treba svrstati na one koji su znanstvene zahtjeve u potpunosti zadovoljili i na one koji su to učinili u manjoj mjeri pri čemu stupanj obrađenosti teme i dob autora nisu sukladni. Sreća je što u zborniku ima radova početnika iako neki boluju od prvih znanstveničkih nedostataka kakvi su opširnost uvoda, nesrazmjer dijelova, udaljavanje od glavne teme, prepričavanje poznatoga, čuđenja i optuživanja kako nešto nije već istraženo i obrađeno, te prejakih izraza što je sve posljedica mladenačkog zanosa, revnosti i bunta. Pored poticanja, podstreka i podržavanja mladih, ipak kao urednik moram se ograditi od nekih tvrdnji u nekim od tih radova, iako su prošli uobičajenu praksu.

Kao što je Šitovićev životni put neshvatljiv (rođen kao musliman u Hercegovini, a umro u Šibeniku kao »toliko redovnik vrstan u svaku stvar da mu se nije

forsi nikada u ovoj provinciji [Bosni Srebrenoj] drugi naša priličan i koga žali svakolika Dalmacija») tako je i svako njegovo djelo, iako ih nije ostavio mnogo, prezahvalno za shvaćanje i mučno za objašnjavanje upravo zato što tvori prekretnicu u svojoj domeni, u svakom se spaja staro s anticipiranjem novoga, a svako plijeni jednostavnošću kao pravi plod istinskog tihog pregaoca. U to se može uvjeriti svaki čitatelj ovog zbornika koji je još jedan poticaj za proučavanje Šitovićeve opusa i njegova doprinosa hrvatskom bogoslovlju, lingvistici, književnosti, odgoju mladeži, oslobođanju domovine, propovjedništvu i prije svega vječnom spasenju brata čovjeka, jer je to uvijek smatrao svojom prvotnom zadaćom. I zato jest ovaj zbornik s radovima koje donosi poticaj na daljnji veoma korisni istraživački rad. Istovremeno je zbornik naše vraćanje duga i oduživanje, premda vrlo sitno, što budi nadu da će nam i goleme preostale dugove oprostiti naš veliki tihi pregalac.

Čini mi se zgodnim ovdje se i u svoje i u ime *Tihih pregalaca* poslužiti Katulovim stihovima:

»*Non possum reticere, deae, qua me Allius in re
iuravit aut quantis foverit officiis*« (Carm, 68, 42-43)*

jer bi ovaj Zbornik radova, bez truda i umijeća koje je u uniformiranje citiranja, popis literature i izradu kazala pored brojnih poslova oko »skupljanja« radova i recenzija u njega uložio mladi znanstveni novak Marko Jerković. Zahvaljujući njegovu maru udarene su ovdje *certi denique fines* ispod kojih se u tim stvarima, nadajmo se, neće ići.

Pavao Knezović
Zagreb, 8. 2. 2009.

* Boginjo, nipošto ne smijem prešutjeti kakvu mi pomoć pruži Alije moj, kako me zaduži on (Preveo D. Škiljan).

Radoslav Katičić

KULTURNOPOVIJESNE KOORDINATE FRA LOVRE ŠITOVIĆA

Izvorni znanstveni članak

UDK 271.3 Šitović, L.

929 Šitović, L.

Fra Lovro Šitović živio je i djelovao, pa po tome i pisao, u prijelomnom vremenu. Bilo je to vrijeme oko Bečkoga rata, kada su kršćanske sile stale ozbiljno potiskivati osmanlijsko vladanje u Europi, pa su se povlačile nove granice koje sve do danas određuju politički okvir u kojem živi hrvatski narod, a time i članjenje hrvatskoga kulturnog prostora. Tada je, poslije raznih pomicanja i dugotrajnije nesigurnosti, zacrtana granica na Savi i Dinari koja i danas razgraničuje Hrvatsku od Bosne i Hercegovine.

Šitović se rodio godine 1682., dakle još u 17. stoljeću, ali u jako podmaklome. Rodio se u Ljubuškom, koji su tada, a i poslije, Osmanlije čvrsto držali u svojim rukama. Rođen je u muslimanskoj obitelji i dobio je ime Hasan. Njegov je otac ratujući na granici dopao ropstva u Vrgorcu, tek pripojenom mletačkomu vladanju, te je ostavio sina kao jamstvo kako bi ga pustili da skupi otkupninu za sebe. Tako je Hasan došao u blizak dodir s kršćanskim svijetom. Kad se otac otkupio, vraćen mu je sin. Ali on se toliko bio priljubio kršćanskoj sredini da nije htio ostati u očinskoj kući. Pobjegao je i kriomice se vratio u Vrgorac. Već kao mladić od 17 godina pokršten je na ime Stjepan i primljen na školovanje u samostan u Zaostrogu. Odatle je poslan da nastavi školovanje u samostanu u Našicama, gdje je i pristupio franjevačkom redu te kao redovnik dobio ime Lovro. Studije je završio u Italiji. Kad se vratio u Našice, kapitul tamošnjega samostana postavio ga je za profesora filozofije u Makarskoj. Zatim je poučavao na franjevačkim učilištima u Šibeniku i Splitu. Poslije se kao profesor vratio u Makarsku. Povjeravane su mu i više dužnosti u franjevačkom redu. Postao je lektor svoje redodržave i ravnatelj njezina gostinca u Splitu. Umro je 1729. dok je propovijedao u Šibeniku, već duboko u prvoj polovici 18. stoljeća.

Kao franjevac Šitović je cijeloga života pripadao još cjelovitoj redodržavi Bosni Srebrenoj. Ipak su tada već kršćanskom rekonkvistom stvorene okolnosti koje su poslije neminovno dovele do njezine podjele jer više nije bila pod samo jednom državnom vlasti. Šitović je bio rodom Hercegovac, uznapređovalim školovanjem Slavonac, radom i djelom Dalmatinac. Do potpunoga se Europejca usavršio u Italiji. Njegov život, zemljopisno izrazito širokopotezan, svjedoči o

gotovo neprimjetnom utemeljivanju novovjeka hrvatske nacije, baš nimalo spektakularnom, daleko od svake nacionalne ideologije, čemu su baš franjevački tihi pregaoci odlučno mnogo pridonijeli.

I njegov prijelaz na kršćanstvo može se uzeti kao da simbolički obilježuje to novo vrijeme u kojem su neminovno stale labaviti stare i čvrsto zaglavljene suprotstavljenosti. Dotiče pitanja odnosa kršćanstva s islamom, pitanja i danas opet osobito aktualna. No to što je Hasan postao fra Lovro samo je njegova sasvim osobna odluka, i kao takvu ju valja neupitno poštivati. Ostao joj je dosljedan. Pojedinačni prijelazi, međutim, ne rješavaju pitanja različitih i suprotstavljenih vjerskih pripadnosti, pa šire značenje te njegove osobne odluke ostaje samo sugestivno i simboličko. Kao takvo se ne podaje nikakvu misaonom artikuliranju.

Već i letimičan pogled na književno djelo Lovre Šitovića razabire da je on još jedan od tihih pregalaca, i to u prvotnom i najužem smislu toga opisnoga naziva. Tri su mu knjige posvećene vjerskoj pouci. Prvu je napisao latinski *Doctrina christiana et piae aliquot cantilena* - *Kršćanski nauk i nešto pobožnih pjesama* (Mletci, oko 1713.), a druge dvije hrvatski. To su *Pisma od pakla* (Mletci, 1727.) i posmrtno objavljen *List nauka krstjanskoga* (Mletci, 1752.). U isto vrijeme kad i svoje prvo djelo vjerske pouke, ono latinsko, objavio je i latinsku gramatiku za potrebe školovanja franjevačkog podmlatka: *Grammatica latino-illyrica - Latinsko-ilirska gramatika* (Mletci, 1713.), koja je doživjela još dva izdanja. Ta njegova latinska gramatika, pisana za hrvatske učenike, vrlo je znatna za proučavanje izgradnje novovjekoga hrvatskog književnog jezika i utemeljivanja njegove standardizacije. Izašla je samo jednu godinu poslije one, češće spominjane, koju je napisao Toma Babić, također franjevac, pa se te dvije gramatike moraju smatrati zapravo istovremenima. Tako dijele i prvenstvo, s pravom često isticano. U oba slučaja bilo je pisanje tih latinskih gramatika u prvom redu rad na hrvatskom jeziku, pa se odatle vidi kako se u to doba na franjevačkim učilištima redodržave Bosne Srebrene intenzivno na njem radilo.

S latinskim je jezikom u toj gramatici sve jasno i jednostavno. Šitović je njegov opis preuzeo iz gramatike koju je napisao isusovac Emmanuel Alvarez, iz standardnoga udžbenika isusovačkih škola. Time se je potpuno uključio u školstvo posttridentinske katoličke obnove kao što su i inače bosanski franjevci na svojem zemljištu i na svoj način povlačili brazde crkvenog djelovanja koje su u svoj katoličkoj crkvi zacrtali na prvom mjestu isusovci.

Šitovićeve knjige vjerske pouke u potpunom su skladu s time. I u njima se on bez ikakva odstupanja pokazuje kao djelatnik katoličke obnove u najstrožem smislu toga pojma. Po tome je Šitović sasvim jednoznačno barokni pisac. To je on i čisto kronološki. Umro je još u prvoj polovici 18. stoljeća. Po tom kriteriju pripada kasnom baroku, u europskim razmjerima onomu pred sam osvit prosvjetiteljstva. Njegovo glavno djelo, pjesma o paklenim mukama, njihovu sasvim

tjelesno shvaćenom užasu i o njihovoj vječnosti, ljudskom umu teško pojmljivoj, i u svojoj tendenciji i u svojoj izvedbi izrazito je poučna, treba uliti čitatelju strah od neopozive osude i konačne uskrate Božje milosti. U tom je smislu ona baš kao i barokna propovijed, na široko poznata, lijep uzorak onoga što se može nazvati baroknim prosvjetiteljstvom, strogo ga, dakako, razlučujući od idejne struje i epohe prosvjetiteljstva, po svojoj pojavi mlađeg i nadahnutoga racionalizmom ili težnjom za izvornom dobrotom i ljepotom neiskvarene ljudske naravi, kojih su veliki začetnici Voltaire i Rousseau.

No koliko je god Šitović nedvojbeno barokni pisac koji ne odstupa od brojnih nama poznatih uzoraka takva pisanja, revan i discipliniran djelatnik katoličke obnove, ipak se u njegovu djelu najavljuje novo doba. Pjesma o paklenim mukama po svojoj je koncepciji i izvedbi gotička, kao toliki mrtvački plesovi ili prikazi kola od sreće, srednjovjekovni motivi kojima se barokno doba stalno vraća. U barokno jarkim bojama oživljuje sadržaj bujne pučke pobožnosti, pa se tu vrlo izrazito pokazuje pojava koja se sasvim primjereno naziva baroknim medievizmom. Ali ta pjesma ispjevana je u desetercu, stihu koji se prije toga ne javlja u hrvatskoj baroknoj, a niti u renesansnoj književnosti. Teško je reći zašto, jer je usmeno narodno pjesništvo jako utjecalo na tu književnost, ali je činjenica da ona u obje te epohe nije posezala za jako raširenim i inače upravo sveprisutnim epskim stihom. A time što pjeva u desetercu pozivajući se pri tome izričito na usmenu epiku, Šitović je neposredni prethodnik Kačića i Reljkovića, pisaca koji sasvim očito i nedvojbeno pripadaju prosvjetiteljstvu. Prethodnik je, dakako, i Filipa Grabovca, Emerika Pavića, Adama Tadije Blagojevića, Joze Krmpotića i drugih koji svi slijede to isto usmjerenje.

U kontekstu hrvatske književnosti ranih stoljeća novoga vijeka posezanje za desetercem značajka je predromantizma, onako kako ga simbolizira Hasanaginica u Fortisa i njezin odjek u Europi onoga vremena. To je u Šitovića kao neka naznaka »morlakizma«. A predromantizam je uz strogo formalni klasicizam stilska formacija vezana uz prosvjetiteljstvo, onako kako je barok stilska formacija vezana uz katoličku obnovu. Barokni Šitović tako najavljuje prosvjetiteljstvo, iako sam niti vrškom nožnoga prsta u svojoj fratarskoj sandali nije stupio u nj.

Šitović tako stoji negdje pri kraju niza tihih franjevačkih pregalaca, onih neupitno baroknih. Kao pjesniku koji pjeva o paklu izraz mu je bogat žarkim bojama. U njegovoj sasvim srednjovjekovnoj, gotičkoj, inspiraciji nema baš nimalo klasicističke mjere i suspregnutosti. Tu se proljeva pravo barokno preobilje izražajnosti. Boje su sve debelo nanese, opis paklenih muka drastično stvaran. Ne iznenađuje stoga što suvremenici spominju da je bio izvrstan propovjednik. Pripovijeda se da je jednom kad je on propovijedao u njoj, zaplakala cijela splitska katedrala. To ga čini još izrazitijim likom barokne duhovnosti.

Takav je lik Lovro Šitović i svojim njegovanim latinskim jezikom kad piše

njime. Naučio ga je izvrsno i tako se besprijekorno uklopio u istančan diskurs učenih i visoko izobraženih ljudi svojega vremena. Kao pisac bio je tako ne samo blizak svojem puku, nego je stajao i na razini zahtjevne europske književne komunikacije. Nema dvojbe da je fra Lovro Šitović, koliko god je do sada bio zanemarivan, i svojom osobom i svojim spisima bitna sastavnica hrvatske književne i kulturne predaje i nezaobilazan za njezino potpunije i dublje razumijevanje. On svojom osobom i svojim djelom osvjetljuje jedno prijelomno razdoblje u njezinu razvoju.

KULTURNOPOVIJESNE KOORDINATE FRA LOVRE ŠITOVIĆA

Sažetak

Lovro Šitović (1682.–1729.) živio je i djelovao u prijelomnim vremenima. Tada su kršćanske sile ozbiljno potisnule osmanlijsku vlast u Europi i povukle nove granice koje još i do današnjega dana raščlanjuju i time određuju hrvatski kulturni prostor. Rođen je u Hercegovini u muslimanskoj obitelji. Okolnosti uvjetovane događanjem onoga vremena dovele su do toga da je postao kršćanin, pa i redovnik franjevac. Taj prijelaz bio je, međutim, njegova sasvim osobna odluka. Ipak se može shvatiti kao da simbolizira labavljenje stvrdnutih suprotstavljenosti koje je neminovno donosilo ono novo vrijeme. Jednim temeljnim udžbenikom, hrvatski obrađenom latinskom gramatikom isusovca Emmanuela Alvareza uvrštava se Šitović među školnike posttridentinske katoličke obnove. I spisima posvećenim vjerskoj pouci crkvenoga puka nastupa sasvim kao djelatnik te obnove. Njegova pjesma o paklu i paklenim mukama po svojim motivima izvire iz pučke pobožnosti gotičkoga razdoblja. Po tome je ona uzorak baroknoga medievalizma. Barokna je i prebogato, debelo nanesenim bojama, izvedena slika raznolikih paklenih muka. Ali činjenica da je Šitović ispjevao tu pjesmu u epskim desetercima, u stihovima koji se u hrvatskoj renesansnoj i baroknoj književnosti prije njega nisu rabili, čini ga neposrednim prethodnikom Kačića i Reljkovića, pisaca koji pripadaju razdoblju prosvjetiteljstva. Deseterac, kako pokazuje europska recepcija Hasanaginice, obilježje je predromantizma. Taj je opet, pored formalno strogo klasicizma, stilski strategija epohe prosvjetiteljstva. Šitović je po tome barokni pisac franjevačkog kova, koji je nesvjesno najavio prosvjetiteljstvo, ali sam baš nikako nije stupio u nj.

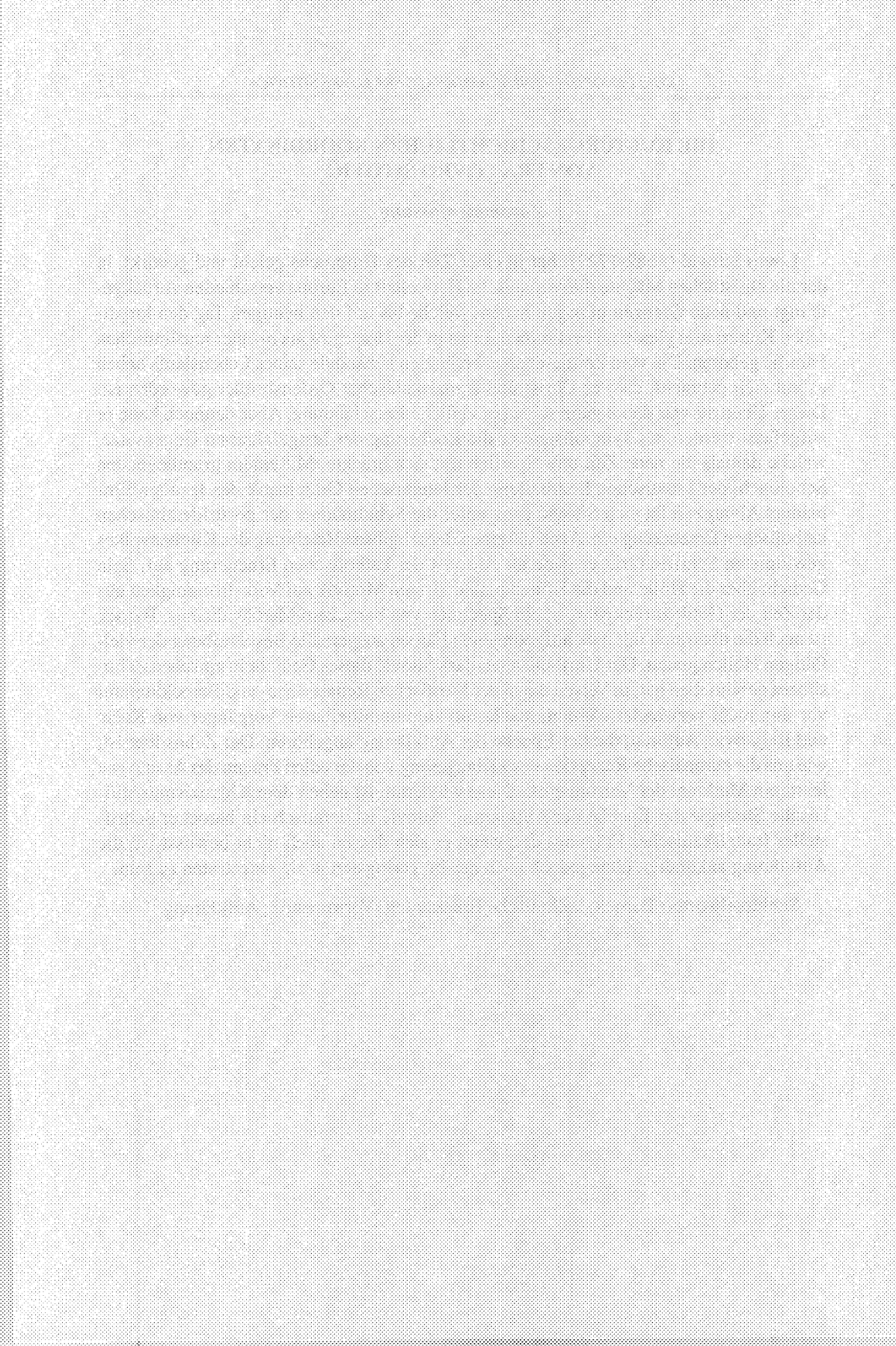
Ključne riječi: barok, katolička obnova, predromantizam, prosvjetiteljstvo

DIE KULTURGESCHICHTLICHEN KOORDINATEN VON FRA LOVRO ŠITOVIĆ

Zusammenfassung

Lovro Šitović (1682-1729) hat in einer Zeit des Umbruchs gelebt und gewirkt, in der die christlichen Mächte die osmanische Herrschaft in Europa entschieden zurückgedrängt und neue Grenzen gezogen haben, welche bis auf den heutigen Tag den kroatischen Kulturraum gliedernd bestimmen. Er ist in der Herzegowina in einer muslimischen Familie geboren. Die vom Zeitgeschehen bedingten Umstände seines Lebenslaufs haben es mit sich gebracht, dass er Christ und franziskanischer Ordensbruder geworden ist. Dieser Übertritt war dabei ganz seine persönliche Entscheidung. Aber dennoch kann er aufgefasst werden, als symbolisiere er die Lockerung der festgefahrenen Gegensätze, welche damals die neue Zeit unweigerlich mit sich brachte. Mit einem grundlegenden Schulbuch, der kroatischen Bearbeitung der lateinischen Grammatik des Jesuiten Emmanuel Alvarez, reiht sich Šitović ganz unter die Schulmänner der posttridentinischen katholischen Erneuerung ein. Auch in seinen der religiösen Belehrung des Kirchenvolkes gewidmeten Schriften tritt er ganz als Aktivist der katholischen Erneuerung auf. Sein Gedicht über die Hölle und die Höllenqualen, dessen Motivik auf Volksfrömmigkeit aus der Zeit der Gotik zurückgeht, ist ein Specimen von barockem Mediävalismus. Barock ist auch die überreich mit dick aufgetragenen Farben ausgemalte Beschreibung der vielfältigen Höllenqualen. Der Umstand aber, dass Šitović dieses Gedicht in epischen Zehnsilbern geschrieben hat, in Versen die in der kroatischen Renaissance- und Barockliteratur vor ihm nicht verwendet wurden, macht ihn zum unmittelbaren Vorgänger von Kačić und Reljković, Autoren, die der Epoche der Aufklärung angehören. Der Zehnsilber ist, wie uns die europäische Rezeption des »Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga« lehrt, ein Merkmal der Vorromantik. Diese wiederum ist neben dem Klassizismus stilistische Strategie der Epoche der Aufklärung. Šitović ist demnach ein barocker Schriftsteller franziskanischer Prägung, der, wenn er sich dessen auch nicht bewusst ist, die Aufklärung ankündigt, ohne jedoch auch nur im geringsten in sie eingetreten zu sein.

Schlüsselwörter: Barock, katholische Erneuerung, Vorromantik, Aufklärung

Milko Brković

DRUŠTVENO-POLITIČKA ZBIVANJA NA HRVATSKOM ETNIČKOM PROSTORU ZA ŽIVOTA FRA LOVRE ŠITOVIĆA (1682.–1729.)

Pregledni članak
UDK 94 (497.5) "17/18"

Ustrojstvo Turskog Carstva

I u razdoblju življenja i djelovanja fra Lovre Šitovića dominantna vojno-politička sila i nad većim dijelom hrvatskog etničkog prostora je Tursko Carstvo. O ustrojstvu toga Carstva sačuvan je, između ostalog, i originalan spis iz 17. stoljeća Nikole Matije Iljanovića, takoreći Šitovićeva suvremenika i »zemljaka« iz nedalekog susjedstva, Zadvarja kod Omiša, pod naslovom *Relatio status Ottomanicae domus, quae officialium constitutionem serviendique conditionem concernit, Viennae Austriae, Typus Johannis Christophori Cosmerovii, S. C. Typographi Aulici, 1679.*¹ Iljanović je bio časnik austrijske carske vojske, koji je kao zarobljenik mnogo godina proboravio na sultanovu dvoru u Istanbulu. Svoja iskustva i znanja o turskoj državi, stečena za vrijeme zarobljeničtva, pretočio je u djelo koje je posvetio caru Leopoldu I. (1640.-1705.), a u njemu govori i o ustrojstvu Turskog Carstva.

Tursko ili Osmansko Carstvo je u samo par stoljeća prošlo kroz razvojni luk od jednog među brojnim maloazijskim emiratima do velike svjetske sile, teritorij koji se prostirao na tri kontinenta. Razilaze se mišljenja o razlozima brzog uspona Turskog Carstva. Ipak, prevladava mišljenje da Turci svoj brzi uspon imaju zahvaliti ponajprije neslozi kršćanskih vladara. Međutim, ipak treba istaknuti da je Tursko Carstvo, barem u svojem »klasičnom« razdoblju, a to znači otprilike od sredine 15. do kraja 16. stoljeća, imalo institucije koje su, gledano sa stajališta vojne i administrativne djelotvornosti, bile izrazito superiorne onodobnim europskim institucijama. Tursko se gospodarstvo i uprava temelji na tzv. *timarsko-spahijskom* ustroju, čije je glavno obilježje bilo da je država bila vlasnik zemlje, odnosno najvećeg dijela obradivih površina. Osobno vlasništvo nad zemljom ili *mulk* postojalo je u ranijem razdoblju turske države, posebice u Anadoliji, ali je kasnije, u doba Mehmeda II. (1451.–1481.) skoro potpuno dokinuto. Najvećim dijelom obradivog zemljišta upravljao je *fisk* (*arz-i miri* u prijevodu *vladareva*

¹ Nikšić, 2001: 20, 57-86.

zemlja), a dodjeljivao ju je sultan kao nadarbinu vojnim, a od početka 16. stoljeća i civilnim službenicima. Te nadarbine u turskom sustavu razlikovale su se od feudalnog posjeda europskog plemstva. Zaslužni pojedinci dobivali su određene površine zemlje na doživotno ubiranje plodova od njih, ali nisu bili vlasnici te zemlje, odnosno nisu je mogli prodati niti darovati nekom drugom, niti je prelazila u vlasništvo njihovim potomcima. Visoke službe u Turskom se Carstvu nisu dobivale po rođenju, plemstvu ili vezama na dvoru, nego po osobnim zaslugama i sposobnostima. Sultan je bio apsolutni vladar, a u donošenju odluka nije imao nikakvih ograda, osim šerijatskog prava. Načela vjere, onako kako su bila izložena u *Kuranu* i *Hadisu*, bila su obvezujuća za sultana koji je, osim što je bio državni poglavar Osmanskog Carstva i vrhovni zapovjednik njegovih vojnih snaga, bio i *kalif*, to jest poglavar svih muslimana. Islamska je vjera bila inače najjači motiv za osvajanja i širenje Turskog Carstva. Naime, to Carstvo nije bila turska niti ičija nacionalna država, nego islamsko svjetsko carstvo. Stoga je njezina politika bila usmjerena prema ciljevima islamske ekspanzije. Taj je moment igrao odlučujuću ulogu pri turskom osvajanju. Prema islamskom pravnom i vjerskom učenju, jedina zakonita vlast na svijetu jest islamska vlast. Stoga, kada se polumjesec ispuni u puni mjesec onda će islam zavladata cijelim svijetom, vjeruju muslimani. Područje pod nadzorom islamske vlasti nazivalo se *durulislam*, tj. islamsko područje, a neislamsko se područje nazivalo *durulharb*, tj. područje rata. Po tom shvaćanju, svaki islamski vladar bio je dužan proširivati granice na račun neislamskog teritorija, bio je dužan voditi *džihad*, to jest *sveti rat* protiv nevjernika (*kaurina* ili *ćafira*), odnosno kršćana. Tim se načelom turska državna politika često koristila da bi opravdala ratove i ekspanzionističke težnje koje su često bile, osim vjerskih, motivirane i gospodarsko-strateškim razlozima. Sultan je raspolagao i izvrsno uvježbanom vojskom od koje su najpoznatiji bili *janjičari*, odnosno pješadija koja je regrutirana od *devširme* (tako nazvanog *danka u krvi*), kao, uostalom, i velika većina najviših dvorskih i državnih službenika u 15. i 16. stoljeću.

To su bili glavni čimbenici koji su uvelike pridonijeli brzom turskom, odnosno osmanlijskom, prodoru u srednju Europu pa tako i u Hrvatsku. Nasuprot takvom čvrstom i ustrojenom Carstvu stajali su europski vladari koji su često bili u svađi s vlastitim plemstvom oko povlastica i podjele vlasti, stajale su vojske europskih vladara koje se često nisu bile puno promijenile od srednjovjekovnih vremena, iako su se uvjeti ratovanja uvelike bili promijenili. Kako je sultan apsolutni vladar u Turskom Carstvu, od njega su dolazile sve najvažnije odluke vezane za državne poslove, uređenje carstva, objavu rata ili sklapanje mira i drugo, ali je ipak sultanovo domaćinstvo bilo odijeljeno od državne uprave. Sultanov se dvor dijelio na tri skupine: 1. unutarnju (*enderun*), 2. vanjsku (*birun*) i 3. haremsku službu. U haremu su bile mnoge sultanove žene, koje su najčešće bile zarobljenice s dvo-

rova kršćanskih vladara i koje su čuvali posebni službenici zvani *eunusi*, odnosno kastrirani čuvari. Na dvoru su odreda služili robovi, ponajviše zarobljenici i kršćanska djeca za koju se smatralo da su talentirana i da će kad porastu biti od koristi Turskom Carstvu. Njih se strogo odgajalo u islamskoj vjeri, vojnim vještinama, poznavanju islamskog prava i drugomu. Nazivani su *paževima*, od kojih su kasnije postajali najviši veziri Carstva. Njihova je vjernost sultanu bila bezgranična jer su ovisili samo o njegovoj milosti i nisu bili vezani rodbinskim vezama ni s kim. Središnja državna uprava sastojala se od ljudi koji su obavljali točno određene zadatke u upravljanju državom, koje bi im pak određivao sultan. Najvažnija središnja upravna organizacija Turskog Carstva bio je *carski divan*, neka vrsta turske vlade, koja se sastojala od *vezira* ili neke vrsti ministara. Glavna osoba divana ili najmoćniji čovjek nakon sultana, bio je *veliki vezir*, odnosno predsjednik vlade. Veliki je vezir u mnogim poslovima zamjenjivao sultana, a imao je čak ovlaštenje djelovati i u njegovo ime. Ugled i djelokrug ovlaštenja toga najvišeg državnog službenika Turskog Carstva mijenjao se od vremena do vremena. Osim velikog vezira, koji je predsjedavao, drugi članovi divana bili su: dva do tri *kupolna vezira* (imali su isto kao i veliki vezir pravo na zastavu s tri tuga, odnosno konjska repa), zatim *dva defterdara* (za Rumeliju i Anadoliju), zatim *dva vojna suca (kazaskeri)* i *dvojica nišandžija*. Defterdari su bili zaduženi za finansijsku politiku. Oni su, zapravo, bili vrhovni blagajnici Turskog Carstva. Prema *Kanun-nami*, tako zvanoj zbirci svjetovnih zakona koje je donosio sultan za reguliranje pitanja za koje šerijat nije imao odgovarajuće rješenje, nijedna *akča*, hrvatskom valutom rečeno nijedna kuna, nije smjela ući ili izaći iz blagajne prije nego defterdar za to ne izda naređenje. Defterdar je isto tako bio dužan svakog mjeseca podnositi izvješće velikom veziru. *Nišandžija* je bio voditelj državne kancelarije, koja je obavljala brojne zadatke kao što su imenovanje visokih službenika Carstva, dopisivanje sa stranim silama, vladarima i slično. Za vladavine Sulejmana II. Veličanstvenoga (1520.–1566.) u divan su uvršteni još i beglerbeg Rumelije i *kapudan-paša*, vrhovni zapovjednik turske flote. Vrlo važna osoba u središnjoj administraciji bio je i *janjičarski aga*, odnosno zapovjednik janjičara. Vrhovni *muftija* ili *šejhulislam*, najviši vjerski službenik, bio je vrlo utjecajna osoba kod sultana. Njegov je zadatak bio usklađivati državne odluke s načelima šerijata. U takvim je društveno-političkim prilikama potekla obitelj kasnijeg fra Lovre Šitovića.

Položaj Katoličke i Pravoslavne crkve u Turskom Carstvu

Premda *Kuran* kao islamsko pravo (*Šerijat*) ne pravi nikakvu razliku među pripadnicima pojedinih kršćanskih vjeroispovijesti, koje zajedno sa Židovima idu u »narode svetih knjiga« (*Al' el-Kitab*), u stvarnosti je islamska država pojedinim vjeroispovijestima priznavala različit pravni položaj. U Turskom Carstvu

ovo ponajprije vrijedi za pripadnike katoličanstva i istočnoga pravoslavlja. Kada je Mehmed II. *el Fatih*, tj. *Osvajač* (1451.–1481.) 1453. godine zauzeo Carigrad, odmah je pronašao način kako pridobiti pravoslavne Grke, kojih je pak jedan broj i prije osvajanja Carigrada izvikivao parole »Bolje turban neg tijara, bolje sultan nego papa«, i time spriječili iseljavanje pučanstva što je, kako se čini, Carigradu prijetilo kao posljedica započetog velikog iseljavanja. Dalekovidnom je sultanu pošlo za rukom jednim spretnim potezom grčki ekumenski patrijarhat tijekom čitavih stoljeća vezati uz tursko carsko prijestolje. Sultan je Grcima naredio da izaberu novog patrijarha. Izabran bijaše učeni redovnik Juraj Sholarios, nekoć prijatelj ujedinjenja i pristalica naučavanja sv. Tome Akvinskoga, kasniji vatreni bojovnik protiv ujedinjenja i snažni pobornik raskola, koji sebi uze ime Genadije II. Sultan je novoizabranog patrijarha svečano uveo u službu prema starom bizantskom ceremonijalu. Okružen svitom turskih odličnika, sultan je Genadiju II. službenu ovlast predao sljedećim riječima: »Sveto Trojstvo, koje mi je dalo carstvo, uzdiže te na čast patrijarha.«² Kako strano zvuče ove riječi u ustima cara svih pravovjernih muslimana, kojima nijekanje svetoga Trojstva spada u najvažnije vjerske istine! Pošto je patrijarh na taj način iz sultanove ruke primio službu, izrekao je svoju najdublju zahvalnost, a zbor je zapjevao konvencionalnu liturgijsku pjesmu za svečane prigode: *Ες πολλὰ ετη, Δεσποτα*. Nakon toga uslijedio je sjajan objed, kod kojega je sultan patrijarhu dao »beskrajna obećanja«. To duboko poniženje carigradskog patrijarhata donijelo je s druge strane patrijarhu prednost koju ne treba podcijeniti. *Rûl milletî*, grčka nacija, točnije grčka vjeroispovijest, na čelu s patrijarhom, zadobila je dalekosežnu samostalnost. Patrijarh je glava nacije, s činom i dostojanstvom turskog vezira. On nad Grcima vrši ne samo duhovnu, nego i građansku vlast. On je sudac u građanskim predmetima, za sklapanje brakova, oporuke i slično. Krivce je mogao osuditi novčanim kaznama, utamničiti, bičevati i slati u strašno ropstvo na galije. Turske oblasti bijahu obvezatne provoditi njegove odluke, kao i one, doduše u manjoj mjeri, pravoslavnih biskupa koji su također posjedovali odgovarajuću tursku vlast. Tako možemo shvatiti, zašto pravoslavnim biskupima za njihovih pohoda, u vrijeme kojih su na nepravedan i tiranski način i od katolika zahtijevali crkvene namete, bijaše dodjeljivana turska vojna pratnja. Isto tako možemo shvatiti, kako je bilo moguće da carigradski patrijarh Ćiril Lukaris 1632. godine zaslužna biskupskog svećenika i kandidata za jedno biskupsko sjedište, Šimuna Matkovića, u Ugarskoj baci u tamnicu gdje su mu od velike studeni otpali nokti na ručnim i nožnim prstima.³ Također je zanimljivo što je carigradski patrijarh, unatoč blizine srpske hijerarhije, često, preko svojih zastupnika, nastupao na turskim sudovima

² *Patrologia Graeca*, sv. 156, col. 894.

³ Fermendžin, 1892: 422.

kao svjedok protiv katoličanstva u dalekoj Bosni. U to spada još jedna važna okolnost u korist pravoslavne hijerarhije: utjecaj fanariotskih ministara na Visokoj Porti. Dovoljno je podsjetiti se Mihovila Kantakuzena, *columnam christianitatis*, miljenika dvojice sultana, da bismo vidjeli kako je *Fanar* u tim ministrima imao moćna pomoćnika i saveznika u borbi protiv katoličanstva. Uz carigradskog i srpski je patrijarhat u Peći uživao velik ugled. Utemeljen za cara Stevana Dušana Silnog 1346. godine, propao je za vrijeme turske vladavine u Srbiji, da bi ga Mehmed Sokolović, najveći veliki vezir kojeg je ikad imalo Tursko Carstvo, kao sultanov zastupnik, upravljao ogromnim Carstvom, ponovno uspostavio 1557. godine. Potrebno je napomenuti kako je Sokolović time htio povući spretan diplomatski potez da bi na taj način pravoslavne Srbe što čvršće vezao uz Tursko Carstvo. Za prvu dvojicu pečkih patrijarha tvrdi se da su bili bliski rođaci moćnog vezira. Iz državno-političkih, a najvjerojatnije i rodbinskih razloga, bijaše pečki patrijarh obasut obilnim pravima i povlasticama. Veliki dio tih povlastica zadržao je i patrijarh Maksim II. Crnojević kao politički poglavar Srba kada s pravoslavnim pučanstvom bijaše preselio na ugarsko i hrvatsko tlo.⁴ U tome nedvojbeno leži glavni razlog uništenja unije koja je u Hrvatskoj cvjetala. Srpska je pravoslavna crkva sklopila s muslimanskim carstvom veoma pogodan ugovor, kojim se znala izvrsno služiti, posebice na štetu Katoličke crkve. Položaj Katoličke crkve bijaše daleko nepogodniji od onoga Istočno-pravoslavne. I njoj je sultan doduše priznao legalnu opstojnost, što nedvojbeno dokazuju brojni turski *fermani* i *berati* što su ih u njezinu korist izdavali osmanlijski vladari. Prilikom zauzeća Carigrada (1453.) Đenovljani su, primjerice, od Mehmeda II. izmolili za se čak različite milosti i slobodu vjeroispovijesti.⁵ Deset godina kasnije, isto su na polju Milodražu izmolili bosanski franjevci za svoj puk.⁶ Katolička se crkva nikad nije tako duboko ponizila da bi dopustila uplitanje turske državne sile u svoje unutarnje vjerske odnose. Tu ne bijaše ni turske investiture ni biskupijskih imenovanja po milosti Visoke Porte. Zbog toga ona i nije uživala onu široku autonomiju što su je imali pravoslavni. Ni u jednom se dokumentu ne spominje »latinska nacija« (*latin millet*) s biskupom na čelu, u rangu vezira ili paše. Katolici obično bijahu zastupani po predstojnicima redovničkih zajednica (provincijali i gvardijani), dok je biskup ostajao u pozadini i morao se kriti pred turskom vlašću. U Bosni je to gotovo uvijek bio slučaj, a u drugim zemljama bilo je to veoma često. Katolički biskupi nisu nikad od Turaka dobili neku sudsku ovlast nad svojim vjernicima. Nadalje, nitko nije ni pomišljao na to da bi u katoličkoj hijerarhiji

⁴ Smičiklas, 1891: 155.

⁵ Hofmann, 1935: 13.

⁶ Poznata *Ahd-nama*, koja do danas nije u potpunosti razjašnjena.

mogla biti dodijeljena turska »svjetovna sila« (*brachium saeculare*) kao pomoć u provedbi njezinih sudskih pravorijeka i naredbi. Janjičari bijahu pratnja katoličkim biskupima jedino onda kad su ih vodili pred turske sudove, u tamnicu, na vješanje, nabijanje na kolac, sječu glave i slično. K tomu treba uzeti u obzir još jednu važnu okolnost. Turci nikad nisu mogli zaboraviti da je najveći i najopasniji protivnik polumjeseca na Bosporu bio upravo rimski papa, koji je ujedno bio vjerski poglavar i njihovih vjerskih podanika katolika. Turci su smatrali papu najsposobnijom osobom koja bi mogla potaknuti kršćanske vladare da povedu kršćane u rat protiv njih. S druge strane, papa nikad nije mirovao. Poticao je kršćansku Europu na bitke i križarske vojne protiv nekrsta (Turaka), nikad nije sklapao saveze niti se upuštao u bilo kakve pregovore s islamskim Carigradom. Zbog toga su turske vlasti bile sumnjičave spram katoličkog življa u carstvu Osmanovih nasljednika. Zbog toga im u doba mira ne daju nikakvih velikih povlastica, kao pravoslavcima, a u doba ratova, često i u miru, krvavo ih progone i iskorjenjuju. Katolici nisu htjeli služiti turskoj vojci, osim izuzetaka, dok je toga u dokumentima od 14. do 17. stoljeća o pravoslavcima nebrojeno puta posvjedočeno. Ipak, istini za volju, treba reći da je i pravoslavni puk i pojedini svećenici bili u Turskom Carstvu također materijalno iscrpljivani, ugnjetavani, a često i grubo progonjeni, osobito crnogorski kršćani. Njihov se položaj počeo polagano pogoršavati posebice koncem 16. stoljeća. Pobune protiv Turaka bijahu sve češće, te se pri kraju 18. stoljeća njihov položaj jedva mogao razlikovati od položaja katolika. Ovo se, naravno, ne odnosi na grčku hijerarhiju Fanara, koja je 1766. uredila da jednim carskim fermanom bude dokinut pečki patrijarhat, i koja je uvijek uživala izuzetno povlašteni položaj. Napomenimo i to da je pravoslavni živalj u ustancima 19. stoljeća opet izborio nove privilegije i olakšice pa je položaj katolika bivao sve gori, jer je na njih padao još veći teret. Tako npr. hercegovački katolici šalju 1869. sultanu predstavku u kojoj iznose da se sada za državne poslove upotrebljavaju samo katolici, da se samo njihova tovarna i tegleća stoka upotrebljava za prijevoz ratnog materijala; pa je godine 1850. tako uginulo katolicima u tim transportima 12.000 tegleće marve, te da im se porezi podvostručuju.⁷ Pojedini srpski povjesničari, prema prilikama pri kraju 19. stoljeća, kazuju da su katolici i pravoslavni oduvijek pred Turcima bili pravno i stvarno izjednačeni. To je u biti neispravno poimanje povijesnih prilika. Kako grčko tako i srpsko pravoslavlje stvorilo je sebi, svojim paktom s osmanlijskom državnom silom, izuzetan položaj, koliko je to uopće bilo moguće postići u muslimanskoj državi. Nasuprot tome, katolici, bijedna raja, stado, bolje rečeno stoka, ili *latin kafirs* (latinski nevjernici), uživali su jedino trpljenje, a često i gore od toga. U usporedbi s katolicima, pravoslavni živalj bijaše razmjerno u boljem položaju. To još više vrijedi za službene predstavnike Pravoslavne crkve, a osobito

⁷ Zaplata, 1934: 8, 133-142.

za njezinu višu hijerarhiju. Klasičan primjer za to pružaju nam brojni pravoslavni samostani i biskupije na hrvatskom prostoru, koji su osnovani u doba turske vladavine u 16. i 17. stoljeću, osobito 1557. godine. Prema Stanojevićevoj *Karti pećkoga patrijarhata* bijaše u 16. i 18. st. osnovano 38 važnijih samostana, a s onima manje važnijima skoro dvostruko. Poslije 1557. bile su u Hrvatskoj i Ugarskoj ponovno uspostavljene pravoslavne biskupije Arad, Pečuh, Szeged, Budimpešta, Temišvar, Orahovica, Marča, Medak, Kostajnica. Katolicima, naprotiv, bijaše zabranjeno, primjerice u Bosni, Slavoniji i Dalmaciji, graditi nove crkve i uspostavljati samostane i biskupije. Turci su čak ponekad katoličke samostane predavali pravoslavcima na upotrebu i u posjed, ili su pak dobrohotno dopuštali da se na katoličkom zemljištu podižu nove pravoslavne crkve. Tako u posjed pravoslavaca prijeđoše, uz ostale, nekoć katolički samostani ili crkve: Čičevo (sv. Petar u polju) kod Trebinja u Hercegovini, Krupa, Rmanj i Moštanica u Bosni, Orahovica u Slavoniji i tako dalje. Usprkos postojanju dokumenata, pojedini srpski povjesničari tvrde da se tu radi o »starim pravoslavnim samostanima«. Istodobno su katolici gubili teren i crkvene objekte u korist pravoslavaca. Tako je istinita tvrdnja povjesničara dra Preloga da su pravoslavci nakon turskog zauzeća Bosne u njoj sve brojniji (*Povijest Bosne* (s. a.), sv. II: 54). Doduše, prirodno je da svaka vjera, pa tako i pravoslavna, nastoji pridobiti što više pripadnika drugih crkava, ali u turskom razdoblju je bilo drastičnih i mnogobrojnih prijelaza katolika na pravoslavlje, osobito na hrvatskom povijesnom prostoru, ponajviše iz razloga koje smo naprijed naveli. Budući da je islamsko zakonodavstvo onemogućavalo takav postupak s obzirom na muslimane, to su pravoslavci svoj pravni položaj i potporu turske državne sile iskoristili nad katolicima i prevodili ih na raskol i istočni obred, tim više što su vjerske istine jednake i kod pravoslavnih i kod katolika, ista vjera. Turcima su ti prelasci bili pogodnost, jer su time lakše ubirali poreze preko pravoslavne hijerarhije. U takvim okolnostima vidimo podlogu za nastojanje istočnih crkava, posebice srpske, da, nažalost s uspjehom, na svoju stranu pridobiju znatan dio katolika hrvatskog povijesnog prostora i govornog područja. Grčka, a od 1557. godine i Srpska crkva, trajno su nastojale pritisnuti katolike da im plaćaju pravoslavne namete. Provedbu toga pothvata omogućavali su carski *fermani* i *berati*, zatim turski sudovi, te i fizička prisila osmanlijskog državnog aparata, slično prijelazima na islam. Sve je to vodilo dugotrajnim i teškim pritiscima na katolike što je često završavalo otvorenim progonstvima. Stanje je na terenu bilo tako očajno da u pojedinim područjima bijaše ugrožena i sama opstojnost Katoličke crkve.⁸ Sve je to u svojoj sredini proživljavao i konvertit Šitović.

⁸ Većinu dokumenata o progonima katoličkog svećenstva i vjernika od strane srpske i grčke hijerarhije u hrvatskim zemljama, posebice u Bosni i Hercegovini, objavili su u *Spo-
meniku* sv. LXVII, str. 57-431 Matasović i Fabijanić, 1884.

Veliki rat za oslobođenje od Turaka - Oživljena Hrvatska

Cjelokupno življenje i djelovanje fra Lovre Šitovića odvijalo se u razdoblju oslobođenja kršćanskih zemalja od turskog jarma i zuluma. Pri tome su presudne godine bile 1683., 1699., 1712., 1718., i 1739. Poznati hrvatski prevoditelj i izdavač izvora Stjepan Srkulj u svome djelu *Hrvatska povijest u 19 karata*, kazuje: »Hrvatska je mirom u Karlovcima (1699.) dobila čitavu Slavoniju, osim jugoistočnog Srijema, bivšu Bansku Krajinu ispod linije od 1606. pa do Une osim Novoga s okolicom, pa Liku i Krbavu. To ipak nije odgovaralo željama Hrvata, koji su se s pravom nadali da će dobiti Tursku Hrvatsku (...) Ogorčenje Hrvata zrcali u spomenutom Vitezovićeveu epu *Plorantis Croatiae saecula duo* (Dva stoljeća plačuće Hrvatske), gdje se mirom u Karlovcima udlučivalo sudbinom Hrvatske sve bez njezina sudjelovanja (...) Mir u Karlovcima je više nego podvostručio Hrvatsku ...«. (Srkulj, 1937: 56)

Dvadesetgodišnji Vašvarski mir, sklopljen u Vasváru između Austrije i Turske 10. kolovoza 1664., nazvan sramotni mir, približio se kraju. Njime je završen rat započet od strane Turaka 1663., kojemu je, između ostaloga, bio povod izgradnja utvrde Novi Zrin na turskom teritoriju, na ušću Mure u Dravu. Tim mirom nisu iskorištene odlučne pobjede nad Turcima, pa je došlo do neraspoloženja dijela mađarskog i hrvatskog visokog plemstva prema politici Habsburgovaca, te kasnije do Zrinsko-Frankapanske urote (1671.), koja je dovela do propasti dviju najistaknutijih hrvatskih obitelji. U Turskoj je prevladavala ratnička stranka pa je veliki vezir Kara-Mustafa krenuo 1683. godine s vojskom od 250.000 tisuća ljudi na Beč. Ali, dok su opsjedali grad, Beču stiže u pomoć poljski kralj Jan Sobjeski koji zajedno s austrijskom vojskom žestoko potuče Turke. Turci su se u neredu povlačili, ostavivši iza sebe znatan dio opreme. U toj bitci sudjelovali su i Hrvati te je tu našao smrt i isusovac, panslavist i ruski povjesničar, Hrvat Juraj Križanić, rodnom iz okolice Ozlja.

Ta je pobjeda osokolila ne samo habsburšku Austriju, nego i Veneciju, Poljsku i pokorene narode u Turskoj, pa je uz pomoć pape sklopljen 1684. savez nazvan *Sveta liga*, kojemu je glavni cilj bio protjerivanje Turaka iz Europe. Bečki dvor, koji je prije sloma hrvatskog i ugarskog plemstva 1671. bio protiv veće akcije na jugoistoku, ovog je puta prihvatio protuturski rat koji se pretvorio u oslobodilački pohod europskog kršćanskog oružja koje se prvi put nakon dužeg vremena našlo ujedinjeno. Turska je bila zrela za potpuni poraz i povlačenje iz srednje Europe i velikog dijela Balkanskog poluotoka, ali ju je opet spasila Francuska Luja XIV. Naime, francuske su čete 1689. napale zemlje cara Leopolda Habsburškog u dolini Rajne.

U ratu za oslobođenje hrvatskog prostora ispod Turaka i općenito u oslobodilačkom pokretu u Hrvatskoj protiv Turaka u razdoblju 1683.–1689., posebnu ulogu imaju don Marko Mešić i Šitovićeve subrat fra Luka Ibrišimović. Naime,

poslije sloma Zrinskih i Frankapana i zatiranja njihovih rodova, Habsburgovci su nastojali ukinuti bansku čast u Hrvatskoj, a to znači i spriječiti zasjedanje Hrvatskog sabora, dakle glavnih organa hrvatske države. Nastojali su odvojiti Hrvatsku od Ugarske i pretvoriti je u nasljednu habsburšku zemlju kakve su bile primjerice Štajerska ili Kranjska, ali se tome oduprlo preostalo ugarsko i hrvatsko plemstvo, čuvajući svoje državne tradicije i položaj tih zemalja kao kraljevinâ. Zato je Leopold I. morao imenovati Nikolu Erdödyja za banskog namjesnika 1674. i za bana 1680. godine. Tek tada je mogao početi protuturski rat uz potporu hrvatske banske vojske i naroda. Turski poraz pod Bečom 1683. odjeknuo je snažno i kod Hrvata koji su se nalazili na području što ga je držala Venecija. Već potkraj 1683. počeo je uzduž tursko-mletačke granice pravi ustanak u kome su oslobođeni: Obrovac, Karin, Skradin, Ostrovica, Benkovac, Vrana i Drniš, dakle gotovo čitavo porječje Zrmanje, Krke i Čikole. Kao organizatori i vođe toga pokreta isticali su se knez Posedarski i Stojan Janković, a pomagala je oružjem i hranom i Venecija. Na stranu ustanika pribjegle su brojne zadruge kršćanske raje, njih oko 3.000 (i katolika i pravoslavni) i naselile to područje. Iduće godine (1684.) ustanici i hajdučke družine prodirali su u Liku, u okolicu Knina, Sinja i u dolinu Neretve. U rat se djelatno uključuje i Venecija i stavlja oslobođena područja pod svoju vlast.

U strahu da taj pokret naroda ne iskoristi Venecija i stavi pod svoju nadležnost i Dubrovnik, koji je teško stradao u potresu 1667., dubrovačko Veliko vijeće donosi odluku da priznaju Leopolda I. za svoga vrhovnog gospodara i zaštitnika. To je i urađeno posebnim ugovorom u Beču 1684. pa je otada pa sve do 1806. Dubrovnik uživao zaštitu Habsburške Monarhije, a Srijemsko-Karlovačkim mirom od 1699. prepustio je Turcima Neum i Klek i tako se, doduše, fizički zaštitio od Mlečana, ali je budućnosti Hrvatske stvorio problem kojega ona i danas ispašta.

Od 1684. godine počinje rat za oslobođenje Slavonije od Turaka kad su ban Erdödy s hrvatskom i krajiški general Jakov Leslie sa svojom vojskom oslobodili Viroviticu, Voćin, Staru Gradišku, a 1685. i Donji Miholjac. Istodobno ratuje Nikola Erdödy u Pounju, a general karlovačke Krajine Johann Herberstein osvaja u Lici turski Perušić, Ribnik i Korenicu. Iduće, 1686. nastavlja se oslobađanje Pounja, hrvatska vojska prelazi preko Drave u Ugarsku i osvaja Pečuh, a Stojan Janković i Mlečani Sinj. U svim tim pohodima krajiškoj i hrvatskoj vojsci pomažu brojne hajdučke družine koje u Slavoniji pod vodstvom Franje Ilića, Luke Senčevića, Ivana Sekule i braće Lapsanović okupljaju ponekad i više tisuća ljudi. U tim borbama posebno se ističu: u Slavoniji franjevac Luka Ibrišimović iz Požege, u Lici katolički svećenik don Marko Mesić iz Brinja, sudionik u pobuni Zrinskih i Frankapana.

Borbe se nastavljaju svake godine te 1687. ban Erdödy, pristaša Habsburgo-

vaca i ljuti protivnik Zrinskih, oslobađa Zrin, Novi na Uni, Dubicu i vraća Hrvatskoj unsku granicu, a zatim s kraljevskom vojskom oslobađa istočnu Slavoniju (Valpovo, Vukovar, Erdut, Đakovo, Požegu i druga mjesta). Zatim, 1688. napade predvodi Ludvig Badenski i prelazi Savu, oslobađa Brod, prodire do Dervente, pomaže hrvatskoj vojsci osloboditi Kostajnicu, a onda zauzima i nakon 167 godina opet oslobađa Beograd, nekada nazvan *zlatnim ključem Ugarske*. Otuda carska vojska prodire u Srbiju, a Mlečani uz pomoć ustanika zauzimaju Knin. Zanimljivo je napomenuti da je kralj Leopold 1688. imenovao velike župane u Virovitičko-Požeškoj i Vukovarsko-Srijemskoj županiji, a to znači da je vraćanjem županijskog uređenja priznao njihovu pripadnost kraljevini Slavoniji, odnosno Hrvatskoj. Međutim, u praksi je to bilo teško ostvariti jer je svu vlast, plijen i drugo prigrabila vojska i Dvorska komora.

Tijekom 1689. carska je vojska preko turske Srbije prodirala prema Skoplju, a Hrvatska i Slavonija su se branile na Savi i Uni. Kad su Turci na Grgurevo (12. ožujka te godine) prešli Savu u namjeri da ponovno zauzmu Požegu, dočekao ih je fra Luka Ibrišimović, od puka nazvan Sokol, i potukao na Sokolovcu, što je narod opjevao u svojim pjesmama. U Lici se isticao svih tih godina don Marko Mesić čijom zaslugom su perušički muslimani prešli, odnosno, vratili se na katoličanstvo, a Herberstein je pomogao da uzmu Udbinu, posljednju tursku utvrdu u Lici. Podban Ivan Drašković je s hrvatskom vojskom na Zrinskom polju u Banovini teško potukao bosanske Turke kojih je do 7.000 palo u borbi. I tada, kada su carska, krajiška, hrvatska i mletačka vojska i narod pobjeđivali na svim stranama, kad se nastojalo osloboditi Bosnu i Srbiju od Turaka, uslijedio je spomenuti francuski napad na Porajnje koji je omogućio Turcima pribiranje i protunapad.

U razdoblju 1687. do 1695. godine Hrvatima su izvanjski neprijatelji Turci, a unutarnji Habsburgovci. Naime, pobjede nad Turcima iskoristili su Habsburgovci i 1687. nagovorili hrvatske i ugarske staleže da na zajedničkom saboru u Požunu (Bratislavi) donesu zaključak da ih priznaju u muškoj lozi za nasljedne vladare. Tom prilikom je ukinut čl. 31 Zlatne bule iz 1222., koji je plemstvo tumačilo tako da ima pravo pobune protiv kralja ako krši njihova ustavna prava. Bio je to za Habsburgovce velik korak naprijed u obuzdavanju hrvatsko-ugarskog plemstva, ali i njegovih prava na izbor i reizbor vladara, a to je bilo i ograničavanje prava obaju kraljevstava i osnova za daljnja apsolutistička nastojanja Habsburgovaca.

Od 1690. počinje protunapad Turaka. Veliki vezir Ahmed Köpröli osvaja ponovno Slavoniju (osim Osijeka i Virovitice). Iduće 1691. uslijedio je odgovor s kršćanske strane i u bitci kod Slankamena slomljena je turska vojska i ofenziva. Banska i krajiška vojska zatim oslobađaju po drugi put Slavoniju, ali odmah počinje borba za njeno uklapanje u Bansku Hrvatsku, pod vlast Hrvatskog sabora

i bana. Isto se događa i u oslobođenoj Lici koju komorske vlasti ne žele sjediniti s Hrvatskom, iako je već bio imenovan župan Ličko-Krbavske županije. Likvidacijom Zrinskih i Frankopana oduzeta su također njihova brojna imanja. Tako je Ugarska komora uzela njihove primorske posjede, a zatim ih prodala Unutarnjoj austrijskoj komori u Grazu za pola milijuna forinti. Ona ih je htjela odmah izuzeti ispod vlasti Hrvatskog sabora i bana, ali su se hrvatski staleži tome oduprli i potvrdili suverenitet Hrvatskog sabora sve od Kupe do mora. Tako je nastavljena borba protiv Turaka izvana, a protiv Bečkog dvora iznutra.

Tijekom ratova za oslobođenje od Turaka zbile su se i dvije važne seobe iz područja koje su držali Turci pod svojom vlašću na tlu južne Ugarske. S područja južne Hrvatske, točnije iz dalmatinskog zaleđa i Zagore, doselila se je 1686.–1687. i posljednja veća skupina katolika-Bunjevaca i nastanila u današnjoj Bačkoj između Dunava i Tise. Njihove seobe, kao i one skupine Bunjevaca koji su naselili Gorski kotar, Hrvatsko primorje i kasnije Liku, počele su još tijekom dugog turskog rata, dakle u početku 17. stoljeća. U Podunavlje su se naselili i drugi katolici-Hrvati pod šokačkim imenom i kao i Bunjevci prihvatili potkraj 19. stoljeća hrvatsko ime i hrvatsku nacionalnost.

Druga je bila seoba Srba koji su se, potaknuti prodorom austrijske vojske 1690. do Skoplja, digli protiv Turaka, a kad su se Austrijanci zbog francuskog napada na Rajni i poraza morali povući, s njima je krenulo oko 30.000 kosovskih Srba i pod patrijarhom Arsenijem Čarnojevićem naselili su također bačku ravnicu i kao i krajišnici zahtijevali poseban položaj i povlastice. Tijekom tih ratova prebjeglo je na tisuće turskih ili poturčenih obitelji u Bosnu, a preko Save su se u Slavoniju selili novi žitelji - katolici koji su često nazivani Šokcima. Kad su Turci ponovno osvojili Slavoniju 1690., na njihovu je stranu prešao dio starih Vlaha, npr. oni oko Pakraca ili Male Vlaške.

Slijedi pobjeda nad Turcima kod Sente, oslobađanje Sarajeva i mir u Srijemskim Karlovcima (1697.–1699.). Naime, poslije odlučne pobjede nad Turskom vojskom kod Sente 1697. godine, glasoviti je vojskovođa Eugen Savojski odlučio ući u Bosnu i osloboditi Sarajevo, što mu je, kao i Krsti Frankapanu koji je 1525. oslobodio Jajce, pošlo za rukom, sa samo 6.000 ljudi. Na povratku je Savojski sa sobom poveo više od 10.000 Hrvata - katolika koji su se naselili u Slavoniji. Bila je to do tada najveća seoba iz Bosne, kakve nije bilo od pada Bosanskog kraljevstva 1463. i Bihaća 1592. pod Turke. U međuvremenu je i mletačka vojska uz pomoć hrvatskog življa nastavila oslobađanje i oslobodila Vrgorac, Gabelu, Popovo Polje, a hrvatsko-krajiške snage su prodrle duboko u Bosansku krajinu (Kladuša, Krupa).

Kada Turska više nije mogla nastaviti rat, a u zapadnoj Europi se približavao rat za španjolsku baštinu, počeli su 1698. pregovori o miru u Srijemskim Karlovcima i završili 21. siječnja 1699. potpisivanjem prvog, pobjedničkog mira

kojeg su sklopili Habsburgovci i drugi članovi Svete lige. U Ugarskoj i Hrvatskoj zavladao je ogorčenje jer se rješavalo pitanje njihova područja, a na pregovorima nije bio ni jedan predstavnik njihovih sabora. Ipak, Hrvatska je imala tamo kao savjetnika austrijskih pregovarača poznatog pisca i povjesničara, Senjanina Pavla Rittera Vitezovića, koji je 1700. u Zagrebu objavio spis *Croatia rediviva... (Oživljena Hrvatska)* posvećen kralju Leopoldu I. U njemu Vitezović ističe da je nekadašnja Hrvatska bila mnogo šira i prostranija od dotadašnje, odnosno da bi se i tadašnja Hrvatska morala ujediniti, proširiti i tako oživjeti.

Prema zaključcima Srijemsko-Karlovačkog mira 1699. Hrvatska je dobila na-trag čitavu Slavoniju sa Srijemom (osim jugoistočnoga), današnju Banovinu do Une, Kordun od Korane do gornje Gline i čitavu Liku i Krbavu. Povećala se sa 18.200 na više od 40.000 km², dakle više nego dvostruko. Ali, pri tome ne smijemo zaboraviti da je Hrvatski sabor s banom upravljao samo jednom polovicom, drugu su kao Vojnu krajinu oteli Habsburgovci uz pomoć krajiških časnika i naseljenih Vlaha. Granice između Hrvatske i turske Bosne išle su rijekama: Savom, Unom, Glinom, Koranom - vodenom međom i od Une do Gline - suhom međom.

Istodobno je Venecija zadržala sve zauzeto, a to znači čitavo pomorsko zaleđe od ušća Zrmanje do Neretve s Obrovcem, Drnišem, Kninom, Sinjem, Metkovićem i Opuzenom, i uspostavila graničnu crtu koju su nazvali *Linea Grimani* na koju se tek tada proširilo ime Dalmacija. Kao usput, Mlečani su oteli i dio hrvatske obale, od Baga (današnjeg Karlobaga) do ušća Zrmanje, pa je njihov sveukupni novi posjed povećan za 5.200 km² i iznosio oko 10.000 km². S obzirom na to da je Venecija zauzela i dio Bokokotorskog zaljeva, našli su se Dubrovčani s obje strane ugroženi, pa su dio svog posjeda na sjeverozapadu, spomenuti Neum i Klek dali Turskoj, a na jugu u Boki također dio zvan Sutorina. Tako su se zaštitili od Venecije, ali su nastale pogranične teškoće koje i danas traju, kada se ostvario nerealan zahtjev Bosne da dobije izravni izlaz na more kod Neuma. Navedeno oslobođenje hrvatskog teritorija potvrdilo je Vitezovićevu želju o *Oživljenoj Hrvatskoj* te je bilo velika nada u budućoj integraciji cjelokupnog hrvatskog prostora. Odlukama mira u Srijemskim Karlovcima promijenila se politička, etnička i konfesionalna slika hrvatskih i ugarskih zemalja u korist kršćanstva, ali i hrvatskoga i mađarskoga naroda. Vlasi su uglavnom završili svoje seobe, a Srbi su prvi put u većem broju prešli Dunav i Savu.

Nakon toga je 1712. godine uslijedila Pragmatička sankcija, kojom je ipak potvrđena hrvatska državnost. Naime, poslije Karlovačkog mira i pomicanja granica daleko na istok, postala je Varaždinska (Slavonska) krajina suvišna, pa Leopold I. donosi 1703. odluku o njenu ukidanju. Istodobno je bio prisiljen dio Gline do Kupe i Une, tzv. Bansku krajinu, vratiti pod upravu hrvatskog bana. Otud potječe i današnji naziv toga kraja: *Banovina*.

U Ugarskoj Franjo II. Rakoczy, sin Jelene Zrinske (umrla 1703. u Turskoj)

nastavlja borbu protiv Habsburgovaca, ali Hrvati ne žele u njoj sudjelovati. Kad je sabor u Požunu zaključio 1708. da kralj može potvrđivati samo one zaključke Hrvatskog sabora koji nisu protivni ugarskim pravima, Hrvati su i to odbili. Istodobno se zagrebački biskup Martin Brajković zalaže za podizanje te biskupije na stupanj nadbiskupije i osamostaljivanje hrvatske Crkve, ali je nenadano umro, pa je taj pokušaj ostao neostvaren još gotovo pola stoljeća.

Sva ta nastojanja pokazuju sustavnu ustrajnost i upornost hrvatskog plemstva za očuvanje svojih narodnih i državnih prava. To potvrđuje i VII. saborski članak Hrvatskog sabora iz 1712. prema kojem će Hrvati priznati za svoga vladara i u ženskoj lozi onog člana austrijske vladajuće kuće, koji će vladati austrijskim zemljama, stolovati u Austriji i držati poglavito Hrvatskoj susjedne zemlje: Korušku, Štajersku i Kranjsku. Taj članak je kasnije nazvan Hrvatskom pragmatičkom sankcijom, a donesen je zato da bi habsburšku dinastiju, u kojoj je car Karlo III. (VI.) (1711.–1740.) bio posljednji muški član, mogla nastaviti Karlova kći Marija Terezija.

Tim su zaključkom Hrvati pokazali da ih s Ugarskom veže samo vladareva osoba (personalna unija), a isto tako da imaju pravo samostalno odlučivati o svojoj sudbini. To je bila nova potvrda hrvatske stoljetne državnosti koju je Karlo III. (VI.) pohvalio, ali je nije potvrdio, čekajući sličan zaključak Ugarskog sabora. Tek kad su to uredili i Mađari 1722., potvrdio je kralj njihovu Pragmatičku sankciju, ali za sve zemlje krune sv. Stjepana, dakle i za Hrvatsku. Tada se prvi put jedan Habsburgovac iz političkih razloga priklonio jačoj, ugarskoj strani. To će činiti i drugi ugarsko-hrvatski vladari, pa i pretposljednji, glasoviti Franjo Josip I. (1830.–1916.).

U razdoblju 1716.–1718. i 1736.–1739. godine slijede novi turski ratovi i određivanje hrvatskih i mletačkih granica. Kada su, naime, Turci počeli napadati na mletačke posjede u Grčkoj i južnoj Hrvatskoj, sklopila je Habsburška Monarhija s Mlečanima sporazum da zajednički udare na Tursku. Eugen Savojski, jedan od najboljih carskih vojskovođa potukao je Turke najprije kod Petrovaradina 1716., a zatim 1717. i kod Beograda. Mletačka vojska je zauzela Imotski i prodrla u Bosnu, a hrvatski banski namjesnik Ivan Drašković krenuo je preko Dubice u porječje Sane i Vrbasa u tzv. Tursku Hrvatsku. Turci hitno zatraže mir koji je 1718. sklopljen u Požarevcu prema kojem su Habsburgovcima morali dati istočni Srijem, Beograd, Šumadiju, Bosnu na dva sata jahanja južno od Save i istočno od Une s gradom Novim, a Venecija je dobila područje Dalmatinske zagore, od Sirmice poviše Knina do Imotskog, točnije, današnju granicu između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Pa iako je to bio najpovoljniji mir koji je Habsburška Monarhija ikada sklopila s Turcima, Hrvatska je dobila samo desnu obalu Save i Une, grad Novi na Uni i utvrdu Furjan južno od Cetina, a može se govoriti o istočnom Srijemu od Srijemske Mitrovice do Zemuna. Ukupno teritorijalno povećanje Hrvatske iznosilo je 2.450 km².

Međutim, taj Požarevački mir nije bio duga vijeka. Austrija se 1736. upustila u novi rat protiv Turske, koji je izgubljen olako zahvaljujući austrijskim vojskovođama. Beogradskim mirom 1739. Turska je ponovno zadobila Šumadiju, ali i sve na desnoj obali Save i Une. Ipak, u sastav Hrvatske ušao je i istočni Srijem, pa je još tada Hrvatska imala, iako samo formalno, granice na Dunavu i Savi kao i 1918. kada je ušla u zajedničku jugoslavensku državu. Negdje oko 1720. Hrvatska je izgubila Međimurje, kako Stjepan Srkulj tvrdi »da ni sami ne znaju kako«, a to znači gubitak oko 775 km². Tako je nakon mira u Beogradu Hrvatska imala 41.575 km².

Hrvatsko društvo, država, gospodarstvo, kultura u razdoblju 1527.-1790.

Ugledni hrvatski povjesničar Stjepan Antoljak u *Pregledu hrvatske povijesti*, piše: »Granice hrvatskog kraljevstva mijenjale su se često, a najviše u 17. stoljeću. Odonda se šire. Hrvatska se od Iloka do mora od 1776. g. dijeli u 7 županija, dok je zemlja od Zrmanje, Une i Save do Zemuna i Petrovaradina sačinjavala Vojnu krajinu. Tokom 16. st. napušta hrvatski narod ispred Turaka sjevernu Dalmaciju, Liku, Krbavu i pounske krajeve, te se seli čak u zapadnu Ugarsku, Austriju, Moravsku i Italiju. Uz Hrvate, koji čine većinu u kraljevstvu, ima doseljenih Vlaha, Nijemaca, Mađara, Arbanasa (...) U doba turskih ratova domaće plemstvo seli u Ugarsku i Austriju, a od XVI. st. naseljuje se u Slavoniju strano mađarsko i njemačko plemstvo (Erdödy, Rauch, Prandau, Eltz i drugi), koje treba da dobije od hrvatskog sabora indigenat ili inkolat, da postane domaće (...).

Županije su tek g. 1756. sasvim preudešene prema ugarskim. Na čelu županije je župan (supremus komes) koga imenuje kralj. Podžupana i ostalo činovništvo bira županijska skupština (restauracija). Županije se dijele na okružja (na čelu veliki sudci), a ova na kotare (mali suci) ...«. (Antoljak, 1942: 120-121)

Do potkraj 16. st. hrvatske zemlje u političkom pogledu čine dvije povijesne cjeline: Kraljevinu Dalmaciju i Hrvatsku i Kraljevinu Slavoniju, a otada se tretiraju kao cjelina: Kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, kako ostaje sve do 1918. godine. Smanjivanjem hrvatskog državnog teritorija, pomicalo se hrvatsko pučanstvo, ali i hrvatsko ime prema sjeveru. Tako je Slavonija, koju je u svoju kraljevsku titulu tek 1529. upisao Ferdinand I., pomalo gubila svoje ime i prostor. Potkraj 16. stoljeća tri se najzapadnije slavonske županije (Zagrebačka, Križevačka i Varaždinska) sve više imenuju Hrvatskom: one postaju središte Hrvatske, a Slavoniji ostaje samo onaj dio koji je oslobođen od Turaka, dakle područje od Česme do Ilove i Zemuna.

I kao što se hrvatsko ime prenosi u »ostatke ostataka«, točnije na područje koje obuhvaćaju tri »kajkavske županije«, tj. Zagrebačka biskupija i Zagreb kao središte, utočište, stjecište i pribježište, tako i banstvo, sabori i zastave postaju

jedinstveni. Naime, otkad je 1558. Hrvatski sabor održao svoju posljednju sjednicu u Steničnjaku (danas Sjeničak kraj Gvozda), dakle na hrvatskom teritoriju, dalje je sjednice morao držati u ondašnjoj Slavoniji. Zapravo, otada više ne postoje dva nego samo jedan Hrvatsko-dalmatinsko-slavonski sabor, a od 1598. također postoji samo jedan ban. Do 1558. Hrvatski sabor se služio samo svojim grbom (crveno-srebrna kockasta polja), a otada preuzima grb zemlje u kojoj zaseda, tj. Slavonije. Dakle, otada je slavonska kuna u trku između dviju rijeka (Save i Drave) zajednički grb. Tim se slavonskim kao zajedničkim grbom služio Hrvatski sabor sve do 1847. Rabili su se i drugi grbovi, pa npr. 1616. na taliru kralja Matijaša II. (Habsburg) imamo sva tri hrvatska grba, tj. dalmatinski, hrvatski i slavonski.

Hrvatski je narod do potkraj 16. stoljeća izgubio više od 80 posto svoga teritorija i oko polovice pučanstva. Nekoć čisto hrvatska područja, kao npr. današnja Bosanska krajina s Bihaćem, Banska krajina s Glinom, Kordun s Petrovom gorom i Cetinom, Krbava s Udbinom, Kninsko polje, gdje danas pretežno žive muslimani i pravoslavni, napustili su hrvatski rodovi i preselili se u austrijske zemlje, Ugarsku, Moravsku, Italiju, kao *Horvati*, *Krabati*, *Croate*. Udarnu snagu napada na hrvatsko tlo nisu činili samo Turci i muslimani, nego usporedo i vlasi, pa stoga pučki pjesnik izričito kaže:

»Za njim drma trista konjanika,
Pola Vlaha, a pola Turaka,
Vlah i Turčin naporedo skaču.«

Polako se hrvatski narod oporavljao od tursko-vlaške najezde, a u tom su mu mnogo pomogli i doseljenici iz njemačkih zemalja koji su dolazili kao obrtnici, trgovci, časnici; zatim mletačko-talijanski trgovci, novčari, graditelji; mađarski seljaci, trgovci, vojnici, pa katolički Arbanasi (Srijem, Zadar) i brojno strano plemstvo koje se pohrvatilo: Erdödy, Rauch, Kulmer, Sermage (Sermaž), Eltz, Prandau, Odescalchi i drugi, koje je Hrvatski sabor izjednačio s ostalim građanima (*indigent*). Gotovo su se svi oni pohrvatili, pa na njihovu stranu prošlost podsjećaju samo prezimena, ako i ona nisu bila pohrvaćena. Kod Vlaha i Srba to je išlo mnogo teže, pa se samo jedan njihov manji dio pounijatio (Marča, Križevci), odnosno Žumberak koji je s vremenom ušao u granice Hrvatske i velika većina njegovih stanovnika danas se smatra Hrvatima. Jedan od njih je i Tadija Smičiklas, hrvatski povjesničar.

U upravnom pogledu, čuvanju samouprave, Hrvatski je sabor, zajedno s Ugarskim, bio u stalnom sukobu s Dvorom i kraljem, koji u svakoj prilici nastoje ograničiti vlast Sabora i bana. Zbog toga su Habsburgovci, primjerice u 18. stoljeću prestali sazivati sabore, a umjesto bana kao vrhovnog suca, vojskovođe i državnog upravitelja u Hrvatskoj, nastojali su uvesti samo svoga činovnika, namjesnika banske časti. Da bi se lakše obranili, od 1577. u Požunu zaseda Ugarsko-Hrvat-

ski, dakle zajednički sabor, ali za Hrvatsku vrijede oni zaključci na koje pristanu hrvatski zastupnici.

Tijekom 16. i 17. stoljeća u Hrvatskoj se može govoriti samo o ratnom gospodarstvu, a to znači pretežno o potrošnji, uvozu, jednostavnoj razmjeni i pljački. Zemlja je ostala bez mora, bez unske, a zatim i kupske veze s obalom, pa se trgovina more-zaleđe obavljala pretežno preko Gorskog kotara i preko Ljubljane, dakle sigurnijim putovima, a dolinama Save, Drave i Mure s austrijskim zaleđem. Tek u 18. stoljeću počinje žitna trgovina, izvoz hrastovine, uvoz soli, kolonijalne robe morem i slično. Tada se grade i prve ceste prema moru kao što su Karolina (1726.) i Jozefina (1770.–1779.) koje idu na Bakar, Rijeku i Senj. Usprkos nesigurnom stanju, uspjele su hrvatske velikaške obitelji, osobito Zrinski i Frankapani, steći veliko bogatstvo, otvoriti rudnike, manufakture željeza, kovačnice, mlinove i po svojoj moći i ugledu biti ravne njemačkim knezovima ili manjim europskim vladarima.

Poslije izгона Turaka raste gospodarska uloga Slavonije i sve više dolazi do izražaja rječno brodarstvo, poglavito na Savi, Tisi i Dravi, pa ponovno jačaju gradovi poput Osijeka, Vukovara, Iloka, Petrovaradina i Zemuna. U tom smjeru teče i njemačka kolonizacija, osobito potkraj 18. stoljeća, nakon što je Josip II. (1741.–1790.) osobno pohodio te krajeve. Oživljeni su i stari trgovački putovi od Pešte, preko Križevaca, Zagreba, Karlovca prema moru, kao i uzdužni Dravom i Savom. Sve više dolazi do izražaja povoljan zemljopisni položaj Zagreba i Varaždina, koji postaju i prvi glavni gradovi Hrvatske.

Najteži gospodarski udarac hrvatskoj zajednici zadala je likvidacija Zrinskih i Frankapana i potpuna pljačka njihovih brojnih imanja. Time su se najviše okoristili unutarnjo-austrijski plemići, krajiški zapovjednici poput Herbersteina i drugih, dvorska komora i sam Dvor. To je poslije turske agresije u 16. stoljeću bio najteži udarac Hrvatskoj i od njega se dugo nije mogla oporaviti.

Iako je hrvatski narod u doba Turaka doživio teške poraze, gubitke područja i ljudstva, ipak je baš u tom razdoblju pokazao iznimnu snagu otpora, čvrstoće, upornosti, ali i kulturne, prosvjetne i znanstveno-umjetničke vitalnosti. Gotovo da i nije bilo kulturnog područja na kojem Hrvati nisu imali svoje, često europski poznate predstavnike. Na prethodne majstore pera: Marka Marulića, Džoru Držića, Šiška Menčetića, nadovezuju se tijekom 16. stoljeća pisci poput Marina Držića, velikog komediografa i buntovnika, Hanibala Lucića, pisca drame *Robinja*, Petra Hektorovića, autora *Ribanja*, Petra Zoranića, pisca prvog hrvatskog romana *Planine*, koji svjedoči o hrvatskoj *rasutoj baščini*, Brne Karnarutića, pisca prvog spjeva iz suvremene hrvatske povijesti *Vazetje Sigeta grada*, itd. Tu je i poezija Katarine Zrinske, djela braće Zrinski, vrhunski pjesnički dometi Ivana Gundulića, najčitanija hrvatska knjiga *Razgovor ugodni ...* Andrije Kačića Miošića, *Satir* Matije Antuna Reljkovića, itd.

Od 17. stoljeća počinje i razvoj političke misli u Hrvata, prva razmišljanja o podrijetlu, imenu, prošlosti i budućnosti Hrvata. Začetnici su bili Marko Marulić, koji svoj jezik naziva hrvatskim, piše o tragediji Hrvata u turskim progonima i na neki način postaje začetnikom hrvatske orijentacije, s osloncem na hrvatsko nacionalno ime, u politici. Naprotiv, 1532. je objavljeno djelo dominikanca Vinka Pribojevića s Hvara *O podrijetlu i zgodama Slavena*, u kojem govori o jednoj široj zajednici. Uz slavensko će se i za Hrvate, te Slavene uopće, često rabiti i ime ilirsko, a zbog vjerovanja da su Slaveni, Hrvati i Iliri isto. Tako već od 16. stoljeća imamo nacionalno i političko dvojstvo: hrvatstvo i slavenstvo, iako za neke to znači isto. Često i Crkva potiče slavensko i ilirsko ime kao zajedničko i šire. U 17. stoljeću tako razmišlja npr. hrvatski mislilac Juraj Križanić, pisac *Politike*, zastupnik sjedinjenja Crkava i začetnik sveslavenske ideje.

Naprotiv, Pavao Ritter Vitezović razmišlja drukčije. On rabi hrvatsko ime kao zajedničko i drugim Slavenima: na njegove će se ideje poslije oslanjati i Ante Starčević. To se dvojstvo u imenima kod povjesničara, npr. Mavro Orbini 1601. piše na talijanskom *O kraljevstvu Slavena*, a Ivan Lučić-Lucius 1666. objavljuje, također na latinskom, prvu znanstveno zasnovanu povijest, *O Kraljevini Dalmaciji i Hrvatskoj*. Isto tako Juraj Ratkaj (Rattkay) piše 1642. *Povijest kraljeva i banova Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, a Bartol Kašić još 1604. objavljuje prvu hrvatsku gramatiku pod ilirskim imenom. To prepletanje hrvatstva, slovinstva i ilirstva karakteristično je za cijelo predpreporodno razdoblje. To se ponajbolje vidi kod dubrovačkog pjesnika Vladislava Menčetića koji piše u počast Petru Zrinskom *Trublju slovinSKU*, potpuno svjestan činjenice da su baš Hrvati kao narod spasili Italiju od Turaka:

»Od robstva bi davno valih potunula Italija,
o hrvatskih da se žalih more otomansko ne razbija.«

U širenju prosvjete i kulture u Hrvatskoj su najviše uradili pavlinski, dominikanski, franjevački i isusovački samostani. Tako već 1503. u Lepoglavi pavlini utemeljuju svoju gimnaziju, pa uskoro uz nju i filozofiju i teologiju, a isusovci 1607. isto čine u Zagrebu. U razvoju visokog školstva najveće dostignuće je otvaranje Akademije znanosti u Zagrebu 1669. s privilegijem Bečkog sveučilišta. Godine 1776. u Zagrebu se otvara Akademija s glavnom gimnazijom i tri fakulteta: bogoslovnim, pravoslavnim (pravnim) i mudroslovnim (filozofskim).

U Hrvatskoj se snažno razvija leksikografija, lingvistika, tiskarstvo, ali i prirodne znanosti. Karakterističan je primjer Fausta Vrančića, Šibenčanina, koji piše petojezični rječnik (1595.), ali istodobno i poznato djelo iz mehanike pod naslovom *Machinae novae* (Novi strojevi). Europsku slavu stekli su Ruđer Bošković (1711.-1787.) kao fizičar, matematičar, astronom i filozof i Marin Getaldić (1568.-1628.) kao matematičar i optičar.

Kroz to razdoblje, sve od Zadarskog mira 1358. godine Dubrovnik je bio pod zaštitom hrvatsko-ugarskih vladara, a u biti živio je kao samostalna plemićka republika s izrazitim demokratskim ustrojem države (Veliko vijeće, Malo vijeće, Vijeće umoljenih) u kojem se knez mijenjao čak svakih mjesec dana.

U Dubrovačkoj se Republici na temelju jake i životne gospodarske djelatnosti razvila prvorazredna europska kultura i civilizacija, cvjetale su znanosti i umjetnosti, poglavito jaka je bila književnost na latinskom i, što je još važnije, na hrvatskom jeziku (štokavicom). Malo je gradova u Europi koji su prednjačili u graditeljstvu, urbanizaciji, modernizaciji, posebice u duhovnom životu, jer je tih nekoliko tisuća Dubrovčana-Hrvata dalo toliko velikana duha koliko nisu i deseterostruko veće države i gradovi. Stoga je opravdan slikoviti naziv grada Dubrovnika kao *Hrvatske Atene*, koju se kasnije za obiju Jugoslavija krstilo *Slavenskom*.

DRUŠTVENO-POLITIČKA ZBIVANJA NA HRVATSKOM ETNIČKOM PROSTORU ZA ŽIVOTA FRA LOVRE ŠITOVIĆA (1682.–1729.)

Sažetak

Cjelokupno življenje i djelovanje fra Lovre Šitovića odvijalo se u razdoblju oslobođenja kršćanskih zemalja od turskog jarma i zuluma. Pri tome su presudne godine bile 1683. - bitka pod Bečom, 1699. - Srijemsko-Karlovački mir, 1712. - Pragmatička sankcija, 1718. - Požarevački mir, i 1739. - Beogradski mir. I u razdoblju življenja i djelovanja fra Lovre Šitovića dominantna vojno-politička sila i nad većim dijelom hrvatskog etničkog prostora je Tursko Carstvo. O ustrojstvu toga Carstva sačuvan je, između ostalog, i originalan spis iz 17. stoljeća Nikole Matije Iljanovića, takoreći Šitovićeve suvremenika i »zemljaka« iz nedalekog susjedstva, Zadvarja kod Šestanovca, pod naslovom *Relatio status Ottomanicae domus... 1679*. Autor u svom prilogu, na temelju suvremenije literature, ta zbivanja stručno sažima.

Ključne riječi: Tursko Carstvo, Hrvatska, bitka pod Bečom 1683., Srijemsko-Karlovački mir 1699., Pragmatička sankcija 1712., Požarevački mir 1718., Beogradski mir 1739.

SOCIO-POLITICAL EVENTS IN ETHNIC CROATIAN TERRITORIES DURING THE LIFETIME OF FR. LOVRO ŠITOVIĆ

Abstract

The life and work of Fr. Lovro Šitović coincided with the liberation of Christian lands from oppressive Turkish rule. The most decisive events of the period were the 1683 Battle of Vienna, the 1699 Treaty of Karlovci, the Pragmatic Sanctions of 1712 the 1718

Treaty of Požarevac and the 1739 Treaty of Belgrade. During Fr. Šitović's lifetime, the Turkish empire was the dominant military and political force over most ethnic Croatian territories. The Turkish empire's structure was preserved in, among other documents, the seventeenth-century *Relatio status Ottomanicae domus...*, 1679, by Nikola Matija Iljanović, Šitović's contemporary and countryman from the neighbouring region of Zadarje, near Šestanovac. Iljanović was an imperial officer who was imprisoned for many years at the sultan's court. He recorded the knowledge and experience of the Turkish state gleaned during his imprisonment in the *Relatio...*, which he dedicated to Leopold I (1640 - 1705). Iljanović provided an authoritative summary, basing his study on then-contemporary literature.

Keywords: Turkish empire, Croatia, 1683 Battle of Vienna, 1699 Treaty of Karlovci (Ger. Karlowitz), Pragmatic Sanctions of 1712, 1718 Treaty of Požarevac (Ger. Passarowitz), 1739 Treaty of Belgrade

Ilustracija u jednom od izdanja Šitovićeve »Pisme«

Radoslav Dodig

LJUBUŠKI, RODNI KRAJ FRA LOVRE ŠITOVIĆA U 17. I 18. STOLJEĆU

Izvorni znanstveni članak
UDK 949.76 Ljubuški "17/18"

Fra Lovro Šitović (Pater Laurentius de Gliubuschi, Fra Lovro iz Gliubuskoga, Otacz Lovro Gliubuscanin), znameniti i učeni sljedbenik sv. Franje, rodio se u Ljubuškom 1682. u muslimanskoj obitelji Šitovića.¹ Vrijeme njegova rođenja i života zbiva se na razmeđu dvaju stoljeća - sedamnaestoga i osamnaestoga, u sučeljavanju dviju vjera - kršćanstva i islama, u okršajima dvaju carstava: Osmanskoga i Austrijskoga i dviju republika: Mletačke i Dubrovačke. Vrijeme za koje je zacijelo vrijedio onaj stari molitveni zaziv *A peste, fame, et bello, libera nos, Domine!* Nepuna četiri desetljeća prije njegova rođenja počeo je Kandijski rat (1645.–1669.),² šesti po redu rat između Mletačke Republike (Republica de Venessia) i njezinih saveznika (Malteškoga Kraljevstva, Vatikana i Francuske) i Osmanskoga Carstva (Devlet-i Âliye-yi Osmâniyye) i njegovih saveznika (berberskih zajednica Libije, Alžira, Tunisa i Maroka).³ Glavne ratne operacije vodile su se najčešće na Egejskom moru i na otocima, ali usporedo i u Dalmaciji. U pučkoj predaji u Dalmatinskoj zagori i u Hercegovini Kandijski rat, koji je trajao

¹ Pavičić, 2008: 194-195.

² Pridjev Kandijski (prema glavnomu kretscom gradu i otoku *Candia*, osmanski *Kandiye*) vuče podrijetlo iz saracenskoga *El Khandaq*, što su Mlečani preko bizantskoga adaptirali u *Candia*. Danas se grad zove *Heraklion*. Opsada grada Kandije počela je u svibnju 1648., a okončana je sporazumnom predajom 5. rujna 1669. godine. Riječ je o jednoj od najduljih gradskih opsada u povijesti. Kandijski rat koštao je Mletačku Republiku 4.253.000 dukata. Bruno Daru, 1840: 160. O posljedicama za Veneciju v. Lane, 1973: 409-410.

³ Opsežni prikazi Kandijskoga rata pojavili su se još u 17. stoljeću: Girolamo Brusoni, *Historia dell' ultima guerra tra Veneziani, e Turchi*, Presso Stefano Curti, Venezia, 1673., 677 p.; Andrea Valier, *Historia della guerra di Candia*, Baglioni, Venezia, 1679., 751 p. Od suvremenih prikaza iscrpan je opis ratnih zbivanja na Mediteranu Setton, 1991. Za Dalmaciju i zaleđe najstariji je opis sudionika Kandijskoga rata Franje Difnika, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, prijevod S. i D. Kečkemet, Split, 1986. Poseban rad o ratu u Dalmaciji, s težištem na C. Gori i Crnogorskom primorju, posvetio je Stanojević, 1962. Sumarne prikaze donose Novak, 1944: 221-228., Joksimović, 1973: 539-544. i Kečkemet, 1986: 7-52.

pune dvadeset i četiri godine, zapamćen je kao jedan od najgorih ratova.⁴ Težište osmanskih djelovanja bilo je usmjereno na Dalmaciju. Mlečani su nakon prvih osmanskih udara zauzeli Makarsko primorje, nakon čega dio kršćana iz Hercegovine prelazi na mletački teritorij i dobiva status slobodnih seljaka, uz obvezu da se uz novčanu naknadu bore protiv Osmanlija.⁵ Život je bio vrlo opasan i težak - pljačke, paleži, ubojstva, hajdučije i prisilna odvođenja na galije za veslače bile su svakodnevna pojava.⁶ Među zarobljenima, namijenjenim za prodaju u roblje, zabilježeni su 1661. i slučajevi iz Ljubuškoga.⁷ Kandijski rat okončan je u rujnu 1669. mirom u kojem je *Serenissima* izgubila Kretu,⁸ ali su pregovori oko razgraničenja u Dalmaciji završeni tek 30. listopada 1671. (*Linea Nani, Acquistov vecchio*).⁹ Mlečani su zadržali Klis i Skradin, a u vlasti Osmanlija ostala su Poljica i Makarska.¹⁰ Pustoš koja je ostala nakon rata opisao je generalni providur Antonio Bernardo riječima »Dalmacija je toliko je propala da ono malo stanovnika, koliko je preostalo od kužnih bolesti i sadašnjeg rata, nema načina da sebe prehrani«. ¹¹

U upravnom pogledu Ljubuški je do četrdesetih godina 17. stoljeća pripadao kadiluku Gabeli. Od sredine ožujka 1633. spominje se katkad kao samostalan kadiluk,¹² a kasnije ulazi u sastav Imotskoga kadiluka. Pod imenom *Lupuška* susrećemo ga u E. Čelebije 1664. u njegovu putopisu.¹³ Šteta što nije tada napravio njegov opis. Imao je namjeru poći i razgledati, kako kaže »vilajet Ljubuško«, ali su ga odvratili norinski gazije rekavši »Neprijatelj je jako buntovan«. ¹⁴ Kada su Osmanlije izgubili Imotski 1717. u njega je preneseno sjedište kadiluka Imotske Bekije (Bekijje-i Imotska).¹⁵ Dosadašnji izvori pretpostavljali su kako je počet-

⁴ *Pessimum omnium bellorum*, Jurišić, 1972: 22, b. 178. U Kačićevoj *Pismarici* velik broj pjesama odnosi se na junaštva uskoka i boraca u ovome ratu, v. Kačić Miošić, 1983: Kazalo, s. v. Kandija, 529.

⁵ Joksimović, 1973: 543; Kečkemet, 1986: 18.

⁶ O tome svjedoči i *Šilobadovićeve kronika* krvavih obračuna u Dalmaciji i Hercegovini, Soldo, 1993: 19-47.

⁷ Na popisu roblja u Boki Kotorskoj, u trgovca Trifuna Mazarovića iz Perasta, nalazile su se: *Sadika, figlia di Hussein et Fatima, da Gliubosca, turca di anni 18 in circa i Zelie, moglie di Mehmed, di anni 40, turca di Gliubosca*; Solovjev, 1946: 158. Osim muslimana robili su se i kršćani: »Primorski dakle četnici počеше Turke zarobljivati i na galije prodavati, ali kad se omrsiše mastnom plaćom, onda uz Turke hvatahu i kršćane, turske podanike«, Zlatović, 1888: 106.

⁸ Brusoni, 1673: 323-327; Stanojević, 1962: 145.

⁹ Giovanni Battista Nani (1616.-1678.), cavaliere e procuratore di San Marco, Praga, 1993: 192. O razgraničenju prema *Linea Nani* v. Buzov, 1992, passim.

¹⁰ Stanojević, 1962: 146.

¹¹ Novak, 1944: 227.

¹² Šabanović, 1982: 197.

¹³ Čelebi, 1996: 273.

¹⁴ Čelebi, 1996: 468.

¹⁵ Šabanović, 1982: 197.

kom 18. stoljeća osnovana Ljubuška kapetanija, sudeći po spomenu kapetana Mahmuta oko 19. lipnja 1705. godine.¹⁶ Međutim, istraživači u novije doba skloni su osnutak Ljubuške kapetanije pomjeriti unatrag, vjerojatno u doba Bečkoga ili Morejskoga rata (1684.-1699.).¹⁷

Godinu dana nakon rođenja fra Lovre Šitovića planuo je još jedan rat, zvan Veliki turski rat ili Rat Svete lige (1683.-1699.), unutar kojeg je vođen Morejski ili Bečki rat između Mletačke Republike i Osmanskoga Carstva (1684.-1699.).¹⁸ Nakon neuspjele opsade Beča 1683., Venecija je, na temelju inicijative pape Inocenta XI., u siječnju 1684. pristupila Svetoj ligi (savezu), koju su činile Venecija, Austrija, Poljska i od 1686. Rusija.¹⁹ Ratne operacije počele su u Hrvatskom primorju u listopadu 1683., kada su osvojeni Obrovac, Benkovac, Drniš i Skradin. U siječnju 1684., ranije nego je Venecija službeno navijestila rat Osmanskom Carstvu (29. travnja 1684.), mletački stijeg zalepršao je u Makarskoj.²⁰ U jesen iste godine mletački brodovi uplovili su u Neretvu, kada su na otoku Posrednici podigli tabor Forte d'Opus, preteču današnjega Opuzena. Uskoro je pala i Norinska kula, a krajem studenoga 1690., kada su poplavili Rastok i Vrgorsko polje, i utvrđeni Vrgorac. Branila ga je posada od 34 osmanska vojnika, a ljubuški dizdar, koji je stigao s petsto vojnika, nije mogao pomoći vojnicima u tvrđavi, jer je jedini prilaz preko mosta u Rastoku bio dobro branjen. Značajnu pomoć u zauzeću Vrgorca pružili su franjevci, koji se nakon toga nastaniše u kuli bega Cuka-

¹⁶ Kreševljaković, 1980: 242-243; Pelidija, 1989: 121.

¹⁷ Pavičić, 2008: 113. Za nj je ključan argument spomen Mahmuta kapetana za agu *azbana* u ljubuškoj tvrđavi 1695. Izraz *azban* predstavljao mu je problem, jer o njemu ne govori postojeća literatura. O tome sporadične spomene, doduše pod izrazom *azeban*, možemo pronaći u Kreševljakovića, 1980: 86, *džemat azebana*, u Pelidije, 1989: 143, *dvojica aga azebana*, 143. i u Ujevića, 1991: 115, *Mehmed-aga azeban Imotski*. Kreševljaković, 1980: 263, u rječniku turcizama na kraju knjige navodi *azban*, s. v. *azap*, vrsta vojnika, poglavito stražari u gradskim posadama. *Azap* je arabizam od *azab*, neženja, a *azaban* je arapsko-perzijska složenica u opisnu značenju *neženja u vojsci*, Yayınları, 2005: 83. U praktičnoj osmanskoj vojnoj terminologiji *azeban* (pokrata *azban*) bio je stražar u gradskoj posadi. I to dnevni stražar, za razliku od *pasbana*, koji je bio noćni čuvar, Kreševljaković, 1980: 285. *Aga azebana* bio je vođa dnevnih stražara ili čuvara u tvrđavi, ali najčešće tamo gdje je ona imala rang kapetanije.

¹⁸ Literatura o tome razdoblju obaseže velik broj naslova: od klasičnih Hammer, 1830. i Hammer, 1831. do novijih Shaw, 1976, Setton, 1991. i Sicker, 2001. Za područje Dalmacije i Hercegovine korisni su naslovi: Stanojević, 1962, Macan, 1990; Jačov, 1990, i Nazor, 2001. Inače naziv Morejski, prema srednjovjekovnu nazivu Morea (Moria) za Peloponez, pučka etimologija veže za dud, murvu (*Morus alba* L.). Bilo je pokušaja da se ime *Morea* protumači prema slavenskom *more*, v. Fallmerayer, 1830: 242, ili metatezom od grčkoga naziva *Romea* za Rimsko Carstvo, v. Salverte, 1864: 247.

¹⁹ Sturdy, 2002: 274. O pregovorima i stajalištima prije utemeljenja Svete lige v. Foscarini, 1722: 129-132.

²⁰ Stanojević, 1972: 37-38; Jurišić, 1972: 24; Glibota, 2006: 76.

rinovića.²¹ Generalni providur Molino pokušao je osvojiti Gabelu 1689., ali nije uspio. To je u lipnju 1694. učinio providur Daniele Dolfin.²² Mletačka konjica pod vodstvom Cappella u jednom naletu doprla je do Ljubuškoga, ali ga nije zauzela, već samo opustošila njegova predgrađa i zaplijenila mnogo robe i stoke.²³ Po svoj prilici 1693. u mletačkim rukama nalazio se i jedan komad ljubuškoga teritorija - selo Zvirici.²⁴ Vojni uspjesi Venecije u donjoj Neretvi prouzročili su odljev pučanstva iz ljubuškoga kraja. Između ostalih, zabilježen je 1688. prelazak serdara Mate Bebića s obiteljima iz Bijače, Hardomilja i Zvirica, koje je providur Cornaro naselio u Bačinu i okolna sela.²⁵

Nakon više godina ratovanja između sukobljenih strana, po načelu *uti possidetis*, sklopljen je mir u Srijemskim Karlovcima, prvo između Porte i Austrije i Poljske, pa s Rusijom i nakon toga s Mletačkom Republikom.²⁶ Mirovni ugovor između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike imao je 16 članaka s dodatkom.²⁷ Tvrđave u Kninu, Vrlici, Sinju, Zadvarju, Vrgorcu i u Čitluku (Gabeli) ostaju pod upravom Mletačke Republike, između njih granica teče pravocrtno, a oko spomenutih tvrđava povučen je polukrug od jednoga sata hoda u korist Venecije (Linea Grimani, Acquisito nuovo). U pučkim predajama ta udaljenost označavala se »dokle je top mogao dobaciti«. Tako su se Ljubuški i Vrgorac našli u suprotstavljenim državama.

Kao da je zemlja bila žedna krvi. Nakon dvaju ratova slijedio je i treći. U prosincu 1714. Osmansko Carstvo navijestilo je Mletačkoj Republici rat (1714.-

²¹ Stanojević, 1972: 99-100; Vrčić, 1972: 31; Jurišić, 1972: 26. Stanojević piše da su 12. travnja 1689., prigodom napada na Vrgorac, Morlaci zarobili spahije, "među kojima agu Cukarevića". Ispravan je oblik *Cukarinovići*, o kojima Hasandedić, 1999: 47-49. Kula Cukarinović-begova, kako je tada naziva Vrčić, nalazi se pored Župnoga ureda Vrgorac i danas je obično nazivaju *fratarskom kulom*. Obnovljena je 1999. za župnikovanja fra Ivana Jukića, a na njoj se nalazi ploča s natpisom »Rodna kuća pjesnika Tina Ujevića«. Međutim, na Dizdarevića (ili Kapetanovića) kuli, u samom središtu Vrgorca, nalazi se od 1957. također ploča s natpisom da se u njoj rodio hrvatski pjesnik Tin Ujević. Kao da se veliki pjesnik mogao roditi u dvjema velikim kulama?! Ipak, u konačnici fratarska (Cukarinovića) kula smatra se Ujevićevom rodnom kućom. O polemici oko rodne kule pjesnika Ujevića v. Franić, 1991: 51-60, koji, kao negdašnji vlasnik Kapetanovića kule, tu zastupa načelo *pro domo sua*.

²² Zelenika, 2004: 58-60.

²³ Stanojević, 1972: 96; Macan, 1990: 51; Vidović, 2000: 76-79.

²⁴ Pavičić, 2008: 111-112.

²⁵ Stanojević, 1972: 121; Glibota, 2006: 83; Pavičić, 2008: 195, b. 10.

²⁶ Hammer, 1830: 664-678; Kovačević, 1973: 62-63. Predstojnik austrijskoga Povjerenstva za razgraničenje bio je Luigi Ferdinando Marsigli, o kojemu v. Hajdarhodžić, 1996: 10-17.

²⁷ Tekst Ugovora o miru i Ugovora o granicama između Turskoga Carstva i Mletačke Republike, s opsežnim komentarima i tumačenjima v. u: Kovačević, 1973, o dijelu od Vrgorca do Gabele u: Glibota, 2006: 90-103. Temeljni tekst ugovora u 16 članaka napravljen je na francuskom jeziku, s uvodom i zaključkom na latinskom, v. integralan tekst u: Treaties, 1855: 728-733. Granice na preglednim zemljovidima u: Obad-Dokoza, 1999: 9 i Nazor, 2001: 69.

1718.), popularno nazvan Mali rat ili Sinjski rat.²⁸ Kao i u *casus foederis* 1684. obnovljena je Sveta liga 13. travnja 1716., a na stranu Venecije stali su papa Klement XI. i Austrija.²⁹ Glavni dalmatinski dobitak za Mlečane u njemu bio je grad Imotski, ali u konačnici značio je gubitak Moreje (Regno di Morea, Morejsko kraljevstvo). Tako je nastala šaljiva uzrečica »Mlečani za kraljevstvo dobiše muhu« (mosca - Imoschi, igra riječi).³⁰ U ratnim operacijama oko Imotskoga značajan obol dali su opet franjevci, među kojima i fra Lovro Šitović.³¹ Slijedio je mirovni sporazum pod šatorima u Požarevcu, koji je započeo u lipnju, a potpisan u srpnju 1718. godine.³² Dubrovčani nisu bili na kongresu, ali je tamo bio njihov konzul iz Carigrada Luka Kiriko (Chirico). Išao je u ulozi tumača engleskoga medijatora Roberta Suttona i o tijeku pregovora izvješćivao je Dubrovčane.³³ Cilj Mletačke Republike bio je odsjeći teritorijalno Dubrovnik od Turskoga Carstva i tako eliminirati svoga konkurenta, po načelu *uti possidetis*, tj. zadržati osvojeno zaleđe iza Dubrovnika (Popovo i Trebinje) i spojiti posjede u Dalmaciji i Albaniji. Međutim, ako joj je bilo dobro načelo *uti possidetis* u Dalmaciji, bilo je to načelo loše za Grčku, gdje je izgubljena Moreja. *Serenissima* je pak vratila Osmanlijama što je bila osvojila u zaleđu Dubrovnika, kao i Gabelu. Teritorijalni kontakt s Dubrovačkom Republikom prekinule su dvije enklave Klek-Neum i Sutorina. Ipak, razgraničenje na terenu oteglalo se tijekom cijele 1719. i 1720. godine. U tim nadigravanjima graničnih povjerenstava pomjerena je granica na području Ljubuškoga na štetu Mlečana (*Linea Mocenigo, Acquisito nuovissimo*).³⁴ Kameni međaši postavljeni su istom u proljeće 1721., a čin konačna razgraničenja potpisan je 8. lipnja 1721. godine.³⁵ Tako su stoljećima crtane granice, a precrtavani ljudi.

Na razmeđu 17. i 18. stoljeća zavičaj fra Lovre Šitovića, Ljubuški i Vrgorac, šturo su prikazivani na zemljovidima. U kartografa G. Cantellija iz 1684. Ljubuški, u obliku *Lubieski*, znatno je istočnije od stvarna položaja, Trebižat se navodi kao *Nabiak fl.*, a čitav predjel ipak nosi naziv *Gliubusca*.³⁶ Slično je stanje na zemljovidu J. B. Nolina iz 1690., samo je rijeka *Xabiak*,³⁷ u V. Coronellija iz

²⁸ O samome tijeku rata opširno Pelidija, 1989: 149-244; Jurišić, 1972: 26-27; Ujević, 1991: 131-132; Praga, 1993: 197-198.

²⁹ Praga, 1993: 197.

³⁰ Ujević, 1991: 131.

³¹ Jurišić, 1972: 26; Nikić, 1988: 17.

³² Hammer, 1831: 230-237; Pelidija, 1989: 245-256; Stavrianos, 2000: 182-185. Tekst sporazuma na latinskome *Treaties*, 1855: 738-750. Granice na zemljovidima u: Obad-Dokoza, 1999: 9; Nazor, 2001: 69; Šehić-Tepić, 2002: 96-97.

³³ Novak, 1929: 659-664; Pelidija, 1989: 258.

³⁴ Pavičić, 2008: 112.

³⁵ Pelidija, 1989: 258-259.

³⁶ Marković, 1993: naslovnica ovitka.

³⁷ Marković, 1993: 132-133.

1696. Trebižat je *Xabiack Fiume*, a Vrgorac je *Verdogratti*.³⁸ U Petra Schencka iz 1705. Trebižat je i dalje *Xabiack*, Ljubuški *Gliubusa*, Vrgorac *Verdogratti*, a predstavljeno je i jezero u Rastoku kao *Lago*.³⁹ Zemljovid G. Justera iz 1716. koristan je zbog obilja podataka, pa i planova gradova - Mostara, Imotskoga i dr. Rijeka je konačno upisana kao *Trebisat*, na njoj je kula pod nazivom *Ponte* i u Klobuku (*Clobuck*).⁴⁰ Još veće obilje podataka može se pronaći na zemljovidu iz 1723., koji predstavlja razgraničenje između Osmanskoga Carstva i Mletačke Republike. Sada postoje hidronimi *Tiaglina* i *Trebisat*, označeno je više kula na području Ljubuškoga, mlin *Sedrenich*, planina *Crusevizza* između Vrgorca i Ljubuškoga (gdje se nalazi najviši vrh u Ljubuškom Vrlošinj 959m), selo *Voinich* i dr.⁴¹

U vidokrugu fra Lovre Šitovića najmarkantnije su bile konture dviju tvrđava iznad Ljubuškoga i Vrgorca. O onoj u Vrgorcu imamo više sačuvanih crteža s kraja 17. i početka 18. stoljeća, o kojima je najviše pisao C. Fisković.⁴² Utvrđeni kompleks nalazi se na strmu i kamenu brijegu i može se podijeliti u tri dijela, s glavnom četverokutnom kulom s kruništem na sjeveru. Ispod njega, na nižem brijegu sagrađena je okrugla kula, niska krova s topovskim oknima, koja podsjeća na Norinsku i Hutovsku kulu.⁴³ O Starom gradu Ljubuškom zasad ne raspolazemo sa starim opisima niti crtežima. Među najstarije crteže trenutačno spada onaj iz 1900. godine.⁴⁴ Čitav kompleks srednjovjekovnoga i turskoga grada oba-seže 3.300 metara kvadratnih. Pored glavne središnje kule iz predosmanskoga doba, postoji čitav niz objekata i kula iz osmanskoga doba - cisterne, žitnica, barutana, konjušnica, tamnica, dizdarev stan i dva prostrana obora. Cijeli grad utvrđen je zidovima, visokim i do deset metara, s puškarnicama i tabijom s pet topova. Zadnji popravci na njemu obavljani su 1767. godine. U Šitovićevo doba imao je posadu od 193 nefera (obična vojnika).⁴⁵ Grad je izgubio značenje 1835. kada su ukinute kapetanije i otada počinje njegovo neumitno propadanje.⁴⁶

³⁸ Čosić, 2007: 204. Zanimljivo je da se u Coronellija nalazi Trebižat, na samome rubu plana *Ciclut e Gabella* iz 1695., ali pod nazivom *3 Bisatti F.*, Zelenika, 2004: 117.

³⁹ Šehić-Tepić, 2002: 84.

⁴⁰ Šehić-Tepić, 2002: 88-89, nažalost vrlo nečitak.

⁴¹ Šehić-Tepić, 2002: 96-97. Opet slab otisak!

⁴² Vričić, 1972: 77-79; Franić, 1991: 23-28; Ožić Bašić, 1991: 9-11.

⁴³ Vrgorska tvrđava dobrim dijelom obnovljena je devedesetih godina prošloga stoljeća. Prema našoj evidenciji o konzervaciji, kao i možebitnim arheološkim nalazima, nema spomena u stručnoj literaturi. Bez toga teško je što određenije reći o najstarijem Vrgorcu.

⁴⁴ Preindlsberger, 1900: 231.

⁴⁵ Pelidija, 1989: 104.

⁴⁶ Tijekom 2005.-2007. obnovljen je ulaz u grad, dio tabije i južnoga dijela zidina. Očišćene je i glavna cisterna, duboka pet metara, kao i cijelo područje od raslinja i korova. Probijen je i makadamska cesta sa sjeverne strane. U toj fazi nije bilo arheoloških istraživanja, osim sporadičnih metalnih i staklenih nalaza i dvanaest željeznih topovskih kugli u cisterni. Grad je proglašen nacionalnim spomenikom kulture i očekivati je nastavak konzervatorskih i istraživačkih radova.

LJUBUŠKI, RODNI KRAJ FRA LOVRE ŠITOVIĆA U 17. I 18. STOLJEĆA

Sažetak

Ljubuški, u kojemu se 1682. rodio fra Lovro Šitović kao Hasan Šitović, bio je u drugoj polovici 17. i početkom 18. st. vrlo nemiran kraj, poprište stalnih sukoba između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Nakon pogubna Kandijskoga rata (1645.-1669.), počeo je Veliki turski rat (1683.-1699.). Zadnji sukob, Mali ili Sinjski rat, zbio se 1714.-1718. godine. Nakon Bečkoga rata sklopljen je Karlovački mir 1699., u kojemu je Ljubuški ostao u sklopu Osmanskoga Carstva. Slično se dogodilo i nakon Požarevačkoga mira 1718. godine. S druge strane, Vrgorac je od 1690. pripao Mletačkoj Republici. Vrlo značajnu ulogu na razmeđu stoljeća igrale su i tvrđave u Ljubuškom i Vrgorcu. Njihovi ostaci mogu se vidjeti i danas.

Granice između dvaju carstava obilježavali su potkupljivi mletački i osmanski mjerinci. Nakon dugih pregovora uspostavljena su dva osmanska koridora (Klek-Neum i Sutorina), koji su sa zapadne i istočne strane odvajali Dubrovnik od mletačkih posjeda. Kroz iduća stoljeća ta će se činjenica negativno odraziti na društveni i gospodarski razvoj domicilna hrvatskoga pučanstva. Sve to vrijeme obilježile su teške gospodarske prilike, pljačke, paleži, ubojstva i otimačine. O tome, između ostalog, zorno svjedoči *Šilobadovičeva kronika* iz 17. st. Posebice je za ljubuški i vrgorski kraj bio bolan demografski egzodus u ratno i poratno vrijeme. Uz mletačka osvajanja i osmanski uzmak, na širem prostoru Dalmacije i Hercegovine, mijenjala se etnička i vjerska struktura žitelja.

Ključne riječi: Fra Lovro Šitović, Ljubuški, Vrgorac, ratovi, razgraničenja.

FR. LOVRO ŠITOVIĆ'S NATIVE LJUBUŠKI IN THE SEVENTEENTH AND EIGHTEENTH CENTURIES

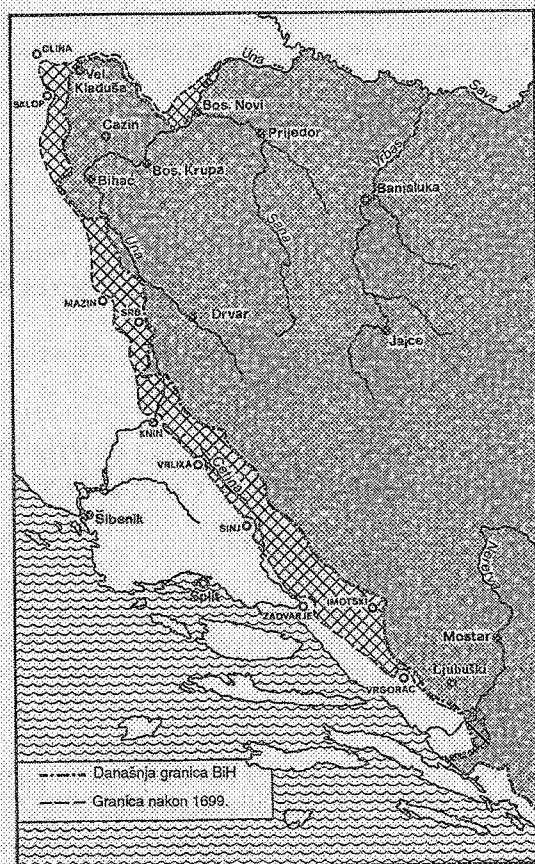
Abstract

Fr. Lovro Šitović was born Hasan Šitović in 1682 in Ljubuški, which, in the second half of the seventeenth and early eighteenth centuries, was an unsettled area racked by conflicts, the locus of permanent hostilities between the Venetian Republic and the Ottoman Empire. After the tragic Candian War (1645 - 1669), the Great Turkish War (1683 - 1699) began. The last conflict, called the second Morean War (or Small War), was fought from 1714 to 1718. The Viennese War was concluded with the 1699 Peace of Srijemski Karlovci, according to which Ljubuški remained within the Ottoman Empire. (The outcome of the 1718 Peace of Požarevac was similar.) Vrgorac, on the other hand, belonged to the Venetian Republic from 1690 onwards. Important events played out at the turn of the century at the Ljubuški and Vrgorac strongholds, evidence of which is apparent even today.

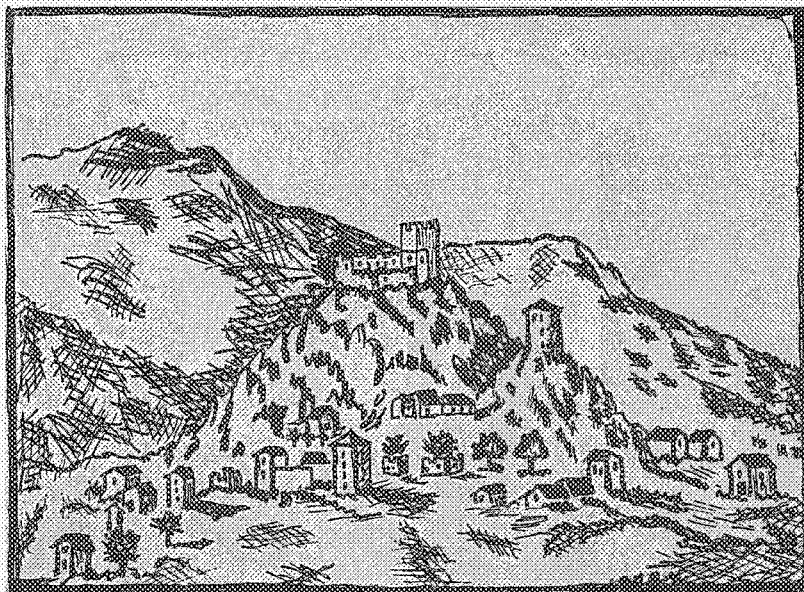
The border between the two empires was established by corrupt Venetian and Ottoman officers. After lengthy discussion, two Ottoman corridors were established, the Klek-Neum and the Sutorina, which separated Dubrovnik from the eastern and western

portions of Venetian land. Throughout the following centuries, this negatively affected the social and economic development of ethnic Croats. This era was characterised by difficult economic circumstances, plundering, fires, killings and pillaging, described vividly in, among others, the seventeenth-century *Chronicle of Šilobadović*. The consequences for the Ljubuški and Vrgorac areas were a tragic demographic exodus during the war and afterwards. With the Venetian advance and the Ottoman retreat, the ethnic and religious character of most of Dalmatia and Herzegovina was significantly altered.

Keywords: Fr. Lovro Šitović, Ljubuški, Vrgorac, wars, land partition

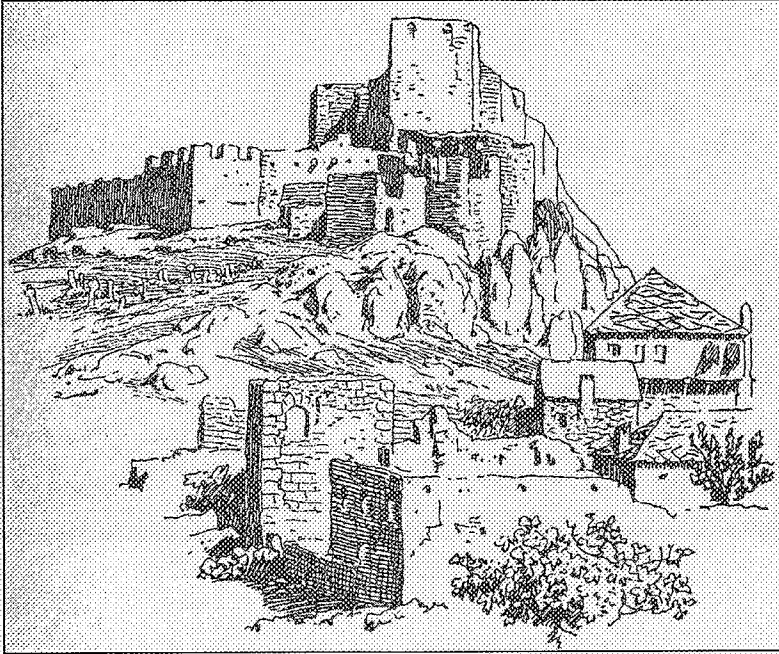
Granica nakon Karlovačkoga mira
(prema Kovačević, 1973).

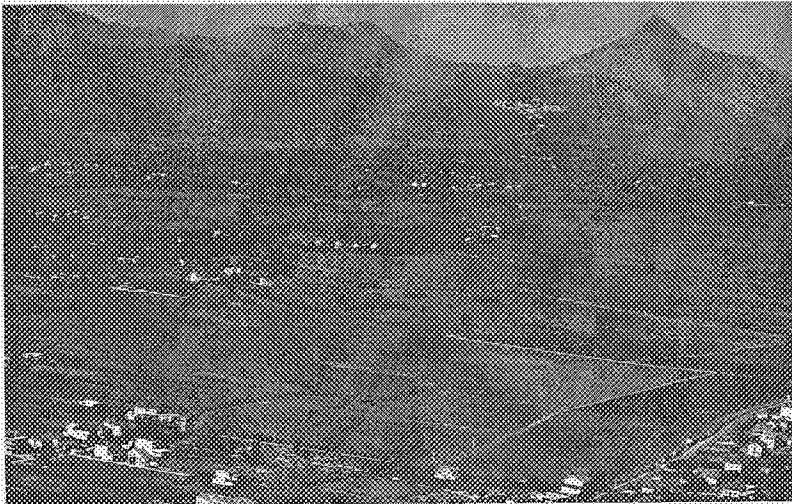
Crtež Vrgorca iz 1708. (prema Vrčić, 1972).

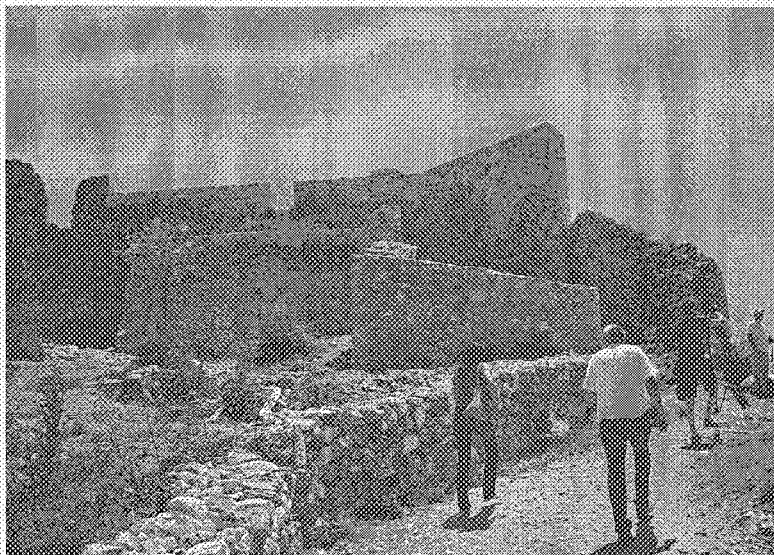
Osmanski beg u ratnoj spremi (prema Ćurčić, 1926)

Stari grad Ljubuški oko 1900. (prema Preindlsberger, 1900)

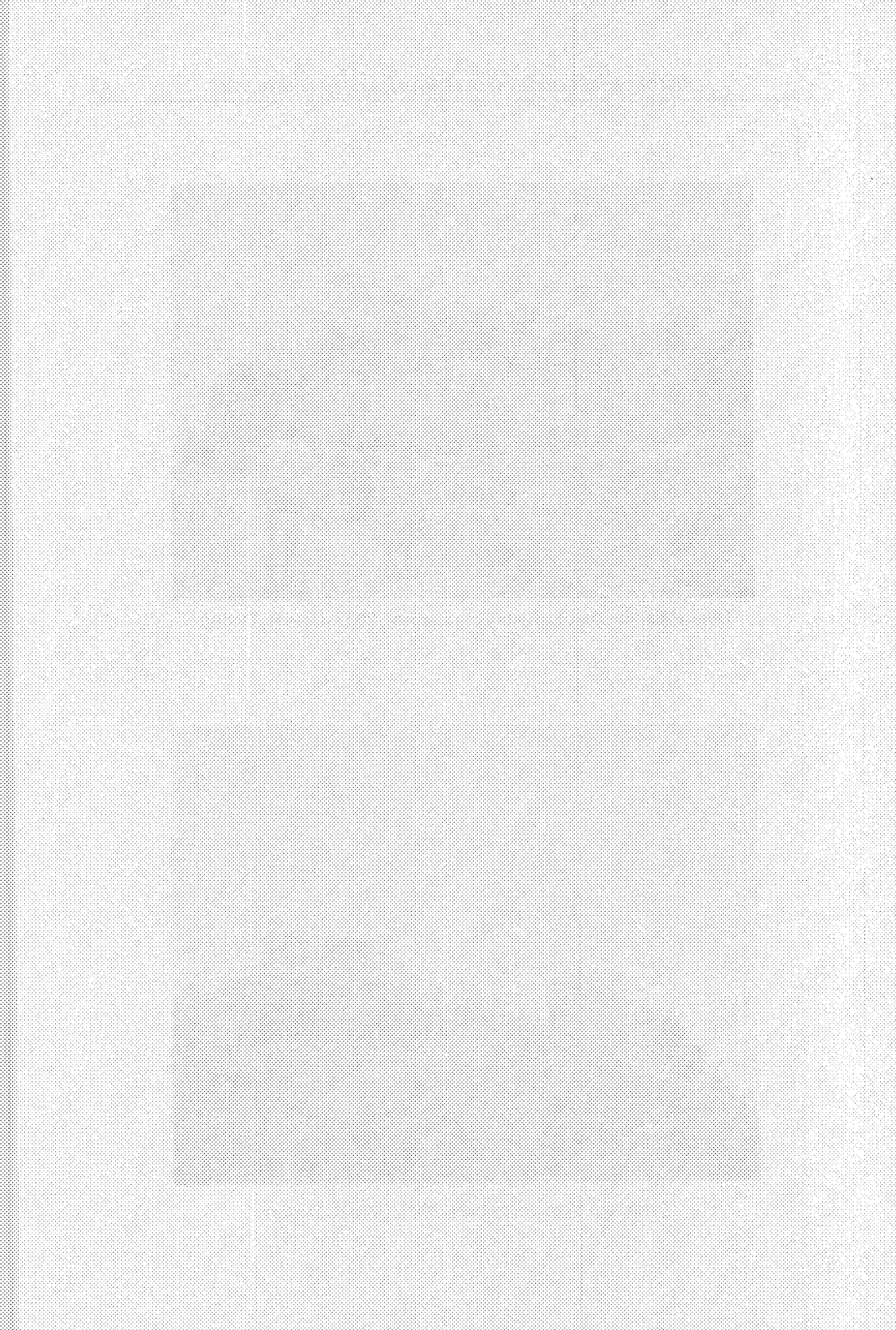
Pogled na Ljubuško polje i Vrgorac (foto R. Dodig)

Obnovljeni dio staroga Ljubuškoga, srpanj, 2007. (foto R. Dodig)

Tvrđava u Vrgorcu, svibanj, 2008. (foto R. Dodig)

Franjo Emanuel Hoško

GRAMATIČKE ŠKOLE BOSNE SREBRENE U ŠITOVIĆEVO VRIJEME

Izvorni znanstveni članak
UDK 378 (497.6) (091)

Uvod

Pripravnici za svećeništvo u Franjevačkom redu poslije Tridentskog sabora (1545.–1563.) trebalo je, prema uredbama tog sabora, omogućiti školovanje u latinskoj gramatici da bi zatim nastavili učenje filozofije i teologije. Taj je sabor tražio da svaka biskupija treba imati vlastito školstvo za spremanje svećenika, a isto je tražio i od pojedinih crkvenih redova; zahtijevao je, naime, da redovnici poučavaju svoje pripravnike za svećeništvo od njihove mladosti.¹ Stoga je opći franjevački izborni sabor u Salamanci već 1553. odlučio da svaka provincija mora imati tri školska zavoda: školu gramatike i učilišta filozofije i teologije.² Generalni kapitul u Rimu 1571. je isti preduvjet ponovio španjolskim provincijama jer je kao preduvjet samostalnosti provincije tražio barem tri kuće studija. Ako provincija nije bila sposobna uzdržavati te tri škole, potrebne za izobrazbu vlastitog svećeničkog podmlatka, gubila je naslov provincije i morala se zadovoljiti statusom kustodije.³ Od ovih odredaba izuzeo je generalni kapitul 1600. provincije s ovu stranu Alpa među kojima su se nalazili naši krajevi.⁴ Budući da je već 24. lipnja 1603. papa Klement VIII. ponovno obnovio zahtjev da u svakoj provinciji budu tri spomenute škole,⁵ izglasao je generalni kapitul u Sevilji 1621. sveopću obvezatnost te odredbe.⁶ Generalni kapitul 1625. ponovno je naglasio spomenute odredbe, a papa Urban VIII. ih je potvrdio.⁷ Generalni kapitul 1651. je postavio veći zahtjev tražeći dvije filozofske i dvije teološke škole u svakoj provinciji.⁸

¹ Concilium Tridentinum, sess. XXIII., de ref., cap. XVIII.

² Chronologia OFM, I., 1650: 294 A. Usp.: »Provincia quae non habuerit tres saltem domos, studio litterarum occupatas, Grammaticae scilicet, Logicae et Theologiae, careat nomine provinciae fiatque custodia...« (Chronologia OFM I., 1650: 330 B).

³ Chronologia OFM, I., 1650: 511 A.

⁴ Chronologia OFM, I., 1650: 511, B.

⁵ Chronologia OFM, I., 1650: 525, A.

⁶ Chronologia OFM, I., 1650: 619 B.

⁷ Chronologia OFM, I., 1650: 675, B.

⁸ Chronologia OFM, III/I, 77.

U Bosni Srebrenoj se stoga već u 17. stoljeću vodi računa o općem franjevačkom školskom zakonodavstvu, a pastoralno djelovanje njezinih članova je k tome dodatno zahtijevalo njihovo osnovno, srednje i visoko školovanje. Visoku izobrazbu, i to filozofsku i teološku, su članovi Bosne Srebrene gotovo redovito stjecali u Italiji, ali su temeljno i srednje obrazovanje morali sami osigurati na području svoje prisutnosti, jer su turske vlasti dopuštale odlazak na školovanje izvan države samo mladićima koji su već nosili franjevačko odijelo i pravno pripadali Bosni Srebrenoj. Stoga je u domovini bilo potrebno pružiti pripravnici za franjevački život dostatno znanje da poslije godine početnog odgoja u novicijatu mladi franjevci mogu nastaviti školovanje na filozofskim i teološkim školama u inozemstvu. (usp. Jelenić, 1929: 31-41). Te su škole nosile redovito naziv gramatičkih škola, a franjevačko školsko zakonodavstvo smatra njihovom zadaćom osposobiti franjevačke pitomce za stupanje u odgojni zavod novicijata i zatim za studij na filozofskim učilištima i bogoslovnim školama. Naravno, takve gramatičke škole mogli su franjevci uspostaviti samo u svojim samostanima.

Zato je razumljivo da je i u našičkom samostanu, jednom od dva franjevačka samostana u razdoblju turske vladavine u Slavoniji, već potkraj 16. stoljeća djelovala franjevačka škola. Spominje to 1639. biskup Jeronim Lučić, franjevac Bosne Srebrene, tvrdnjom da su prije 50 godina školsku mladež u Velikoj i Našicama uzdržavale župe u Požegi, Ratkovom Potoku, Garčinu i Dragotinu.⁹ Godinu dana poslije Lučićevog izvještaja zasigurno je djelovala gramatička škola u samostanu u Velikoj, a vodio ju je Ivan Mihajlović.¹⁰ Nema znakova da poslije njegova odlaska iz Velike 1643. škola nije nastavila svoj rad, a poznato je da su požeški trgovci katolici 1645. izjavili da su spremni slavonskim franjevcima graditi samostane, crkve i uzdržavati školu. Nije isključeno da je riječ o školi koju

⁹ Usp. Arhiv Propagande Rim (=APRim), SOCG, vol. 157, fol. 231; 254.

¹⁰ Ivan Mihajlović (Požega, oko 1605. – Prizren, 1643.) potjecao je iz ugledne trgovačke obitelji. Na njegov odgoj mnogo su utjecali ujak fra Jeronim Lučić, gvardijan našički, i fra Marko Bandulavić, koji je kao generalni vikar bosanskog biskupa fra Franje Baličevića boravio u Požegi i Velikoj. Počeo je školovanje u Velikoj, a teologiju je studirao u Perugi. Odatle, naime, piše 1. travnja 1633. Propagandi izvještaj o vjerskom stanju u Slavoniji s opisom raspoloženja naroda prema pitanju biskupijskih granica u Slavoniji između skradinskog biskupa i administratora bosanske biskupije Tome Ivkovića († 1633.) i barskoga nadbiskupa, koji je upravljao i smederevskom biskupijom, Petra Masarechia († 1634.). Sudjelovao je u rješavanju tog spora kao izaslanik biskupa Ivkovića pred Kongregacijom u Rimu, koja je 11. ožujka 1633. odredila rijeku Dravu do Osijeka kao granicu biskupske vlasti spomenutih biskupa. Tada je Srijem pripao nadbiskupu Masarechiju, a Slavonija Ivkoviću, odnosno njegovom nasljedniku fra Jeronimu Lučiću (1634.-1639.). Mihajlović je Lučićev tajnik i prati ga 1637., kad je obavljao kanonski pohod župa u okolici Đakova, Našica i Požege. Kako provincijal Bosne Srebrene Nikola Brajković nije surađivao s biskupom Lučićem, imenovao je 1637. Mihajlovića učiteljem u Sarajevu. On je odbio tu dužnost, jer je mogao računati na razumijevanje Propagande koja ga je 30. kolovoza 1638. pozvala u Rim da izvijesti o netrepljivosti Provincije Bosne Srebrene prema biskupu Lučiću. Od 1638. također je Lučićev generalni vikar, pa ga prati u kanonskom pohodu po većem broju bosanskih i slavonskih

je Mihajlović namjeravao otvoriti u njihovom gradu, ali je vjerojatnije da se njihovo obećanje odnosi na franjevačke škole u Velikoj i Našicama, jer je to pismo bio izraz podrške slavonskim franjevcima. Iste godine je pisao crkvenim nadležnima u Rim i Beč Marin Ibršimović (predvodnik slavonskih franjevaca u pokretu za odjeljivanje od bosanskih) i kasniji beogradski biskup, o namjerama slavonskih franjevaca da neovisno o bosanskim franjevcima organiziraju najprije svoj život i djelovanje u novoj pokrajinskoj zajednici, a zatim i biskupiju u Slavoniji.¹¹ U svojim izvještajima višim crkvenim vlastima Ibršimović je naglašavao

župa. Kad je 1639. biskup Lučić umirovljen, Mihajlović se mogao posvetiti radu koji je još 1637. bio nakamio započeti u Požezi, tj. otvaranju gimnazije za 30 do 50 učenika, pa je tada u Rimu nabavljao školske knjige. Gimnaziju je uspio 1640. otvoriti u Velikoj i do 1643. u njoj je poučavao 40 učenika iz Slavonije, iz južne Ugarske i čak Srbije. U to vrijeme je izbio sukob između slavonskih i bosanskih članova Bosne Srebrene i pokret za odjeljenjem slavonskih franjevaca iz Bosne Srebrene u novu provinciju, na koju bi se onda oslanjala i nova biskupija sa središtem u Požezi. U tom sukobu, koji se rasplamsao 1645. do te mjere da je Kongregacija odobrila kazne prema izv. slavonskim separatistima, Mihajlović je od početka djelovao pomirljivo. Svakako je to bio jedan od razloga da ga je Sveta Stolica 1642. imenovala biskupom u Prizrenu. Njegov otac Matej je pred Propagandom preuzeo 12. VI. 1643. uzdržavati sina biskupa, pa je fra Ivan iste godine pošao u Prizren, ali su ga ondje ubili muslimani. Nikada se nisu doznale okolnosti njegove mučeničke smrti. Usp. Buturac, 1970: 52.

¹¹ Marin Ibršimović (Požeza, oko 1600. – Požeza, 21. I. 1650.) pristupio je 1620. Provinciji Bosni Srebrenoj i stupio u novicijat u Fojnici, gdje mu je bio odgojitelj Toma Mrmavić koji je kao bosanski biskup od 1640. do 1644. vodio brigu o crkvenom životu u Bosni i Slavoniji. Marin Ibršimović je filozofiju studirao u Cremoni, a teologiju u Mantovi. Stekao je kvalifikaciju profesora i naslov propovjednika. Vrativši se iz Italije, bio je učitelj gramatike, logike i filozofije, te nedjeljni i blagdanski propovjednik u Fojnici. Provincijalu Brajkoviću je zatim tajnik (1635.–1638.); ali je osobito blizak bivšem provincijalu Andriji Kamengradaninu. Biskup Jeronim Lučić, upravitelj Bosanske biskupije (1634.–1639.), žali se na njega i Kamengradanina 1638. Propagandi optužujući ih da ne priznaju njegovu biskupsku vlast i neovisno o njemu postavljaju župnike i kapelane, te protiv njega bune franjevece i narod. Istragu o Kamengradaninovim i Ibršimovićevim postupcima povjerila je Propaganda 1638. makarskom biskupu Bartolu Kačiću, ali rezultati te istrage nisu poznati. Lučićev nasljednik u upravi Bosanske biskupije, bosanski biskup Toma Mrmavić, dopustio je 1640. da Ibršimović bude gvardijan u Fojnici i povjerio mu dužnost biskupskog ekonomsa s pravom ubiranja prahode u nekim župama u jugoistočnoj Slavoniji. U međuvremenu je fra Marin bio 1642. generalni vizitator vlastite provincije. Biskup Mrmavić ga je preporučio Propagandi za svog koadjutora i nasljednika na stolici bosanskih biskupa. Kako je prethodno bio predložio za istu službu bivšeg provincijala Bosne Srebrene Marijana Maravića, Propaganda je privoljela Maravićevom imenovanju, premda je Becki dvor podržavao Ibršimovića. U to vrijeme fra Marin je boravio u Slavoniji i stajao na čelu pokreta za uspostavu samostalne slavonsko-dalmatinske provincije i slavonske ili požeške biskupije. Odgajao je samostalno mlade franjevece, neovisno o vodstvu Bosne Srebrene. Osnovao je prije 1648. u Požezi školu za 40 đaka. Vrhunac sukoba je bio 1645. godine. Uz Ibršimovića pristaju fra Petar Nikolić i njegov mladi nećak fra Luka Ibršimović, bivši provincijal fra Andrija Kamengradanin, te dalmatinski franjevec Mijo Bogetić i Tadej Vukušić, dok biskupa Maravića slijedi provincijal Petar Lipanović. Kako je Ibršimović pridobio i turske vlasti, veliki vezir je zabranio prijelaz preko Save provincijalu Lipanoviću i biskupu Maraviću. Da se smiri sukob između Maravića i Ibršimovića

vao da su slavonski franjevci u stanju provesti svoje namjere i zato što vode škole u svojim samostanima u Velikoj i Našicama.¹²

Nezadovoljstvo slavonskih franjevacu unutar Bosne Srebrene kasnije se usredotočilo na sukob s bosanskim biskupima da bi se smirilo kad su početkom sedmog desetljeća 17. stoljeća zagrebački biskupi proširili svoju upravnu vlast i na Slavoniju. Oni nisu utjecali na franjevačko školstvo, a sve do oslobodilačkog Bečkog rata (1683.–1699.) povijesni izvori ne govore kako su ga provodili slavonski franjevci.

1. Nastojanje oko uspostavljanja gramatičke škole u Bosni Srebrenoj u godinama Šitovičeva srednjoškolskog obrazovanja

Mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. g. završio je dugotrajni oslobodilački Bečki rat u kojem su Ugarska, Slavonija, Lika i Dalmacija oslobođene od turskog vladanja. Franjevačka zajednica Bosna Srebrna tada se našla na području triju država: Habsburške carevine, Venecije i Turske. Kako su te države često bile politički i vojno u sukobu, teško je bilo organizirati jedinstveno upravno ustrojstvo Bosne Srebrene, a tako i sustav školovanja njezinih članova. No, očito je u Bosni Srebrenoj vladalo uvjerenje da, usprkos tih teškoća, valja na isti način organizirati sustav školovanja za pripravnike i članove vlastite pokrajinske zajednice. Stoga je već 18. lipnja 1699. izborni sabor Bosne Srebrene u Velikoj pokušao uspostaviti sustav odgoja i školovanja svojih pitomaca i najmlađih članova. Odredio je samo četiri samostana za mjesto odgoja najmlađih franjevacu, tzv. kuće novicijata, i to: Našice, Veliku, Zaostrog i Visovac, a za završene novake je uspostavio dva učilišta filozofije, jedno u Budimu i drugo u Šibeniku. Spomenuti je kapitul u Velikoj odredio da kandidate za franjevački život valja okupiti u dva samostana,

movića crkvene vlasti u Rimu i Beču su predlagale da fra Marin bude provincijal Bosne Srebrene, ali to nisu htjeli prihvatiti franjevci u Bosni. Propaganda je nastavila tražiti izlaz iz tog sukoba koji se je pretvorio u sukob slavonskih i dalmatinskih franjevacu, s jedne strane, i bosanskih s druge strane, pa je 17. lipnja 1647. imenovala fra Marina za beogradskog biskupa i upravitelja svih ugarskih biskupija pod turskom vlašću. Kad nije bilo rješenja u sporazumu ove dvojice biskupa, Sveta Stolica uspostavlja poseban slavonski vikarijat i povjerava ga 11. ožujka 1648. skradinskom biskupu fra Pavlu Posiloviću. Ibrišimović je zauzeto obavljao biskupsku službu u Srijemu i Ugarskoj. Izvještaj o njegovom biskupskom pohodu 1649. po Ugarskoj je važan dokument o prisutnosti katolika na tom području u vrijeme turske vlasti. Usp. AP Rim, *Lettere volgari*, vol. 16, fol. 20-21.

¹² Franjevačke škole u Našicama i Velikoj spominje 1653. fra Stjepan iz Đakova kad piše tužbu u ime slavonskih franjevacu protiv bosanskog biskupa fra Marijana Maravića crkvenim vlastima u Rim žaleći se što je on preuzeo prihode četiriju slavonskih župa kojim su slavonski franjevci uzdržavali školu, odgojni zavod novicijata i sjemenište u Velikoj i Našicama. I biskup fra Pavao Posilović je 1653. u svom pismu Propagandi pohvalio slavonske katolike da uzdržavaju svojim priložima franjevačko sjemenište i novicijata. S franjevačkim školama u Velikoj i Našicama je 1657. i 1658. bio zadovoljan i beogradski biskup fra Matej Benlić koji je tada uglavnom boravio u Velikoj. AP Rim, *SOCG*, vol. 126, fol. 254-261.

u Baji i u Makarsku, da ondje završe gramatičko školovanje, a zabranio je starišinama drugih samostana primati kandidate za franjevački red bez odobrenja provincijala.¹³ Ovaj boravak kandidata za stupanje u Franjevački red prije novicijata, tj. prije ulaska u odgojnu ustanovu kojom se započinje franjevački život, trebao je trajati samo godinu dana, nameće se misao da je riječ o odgojnoj pripravi budućih franjevačkih novaka. Tu misao potvrđuje i odluka provincijskog kapitula 1705., gdje se izričito spominje da tu godinu dana valja provesti u samostanima novicijata. No, školska priprava pristupnika u novicijat bila je, čini se, ipak u prvom planu pa nije neopravdano te uredbe protumačiti kao pokušaj da se u Baji i Makarskoj uspostave gramatičke škole i ujednači znanje latinskog jezika, koje su kandidati stekli u pojedinim samostanima gdje su boravili neposredno nakon odluke da prihvate franjevački poziv. Stoga neće biti pogrešno zaključiti da je Bosna Srebrena već 1699. osnovala gramatičke škole s jednogodišnjim trajanjem u Baji i Makarskoj kao privremeno rješenje pitanja obrazovanja svojih pripravnika u latinskom jeziku, što potvrđuje novo rješenje koje je zahtijevao provincijal Marko Bulajić.¹⁴ On je, naime, već 1706. jasno zahtijevao prednovicijatsku školsku pripravu od tri godine i trogodišnje trajanje školovanja u gramatičkim školama.¹⁵

¹³ *Liber archivalis*, 52.

¹⁴ Marko Bulajić († Našice, 17. II. 1718.) je bio ugledan član Bosne Srebrene. Od 1685. do 1690. je župnik u Jarčinu u ugarskom Podunavlju, zatim gvardijan u Budimu (1694.–1696.), a u tri navrata gvardijan u Našicama (1703.–1705., 1709.–1712. i 1717.–1718.). Obavljao je i službu tajnika dvojice provincijala, Franje Travničanina (1699.–1702.) i Grgura Gabrića (1702.–1705.), a posljednjega je naslijedio u službi provincijala (1705.–1708.). Generalni vizitator je bio 1711. u Provinciji sv. Ladislava, a 1714. u vlastitoj provinciji. Još kao Gabrićev tajnik ishodio je pismo zaštite franjevačkih pastoralnih prava u Slavoniji i Podunavlju od ugarskog primasa kardinala Leopolda Kolonića i prikupio slična pisma gradskih vlasti u Slavonskom Brodu, Požegi, Budimu, zapovjedništva Vojne Krajine u Petrovardinu, civilnog upravitelja Slavonije, a kao provincijal je izmolio diplomu cara Josipa I. istog sadržaja. Sve te dokumente je dao tiskati 1709. u Veneciji. Istodobno je bdio nad pastoralnim radom onih članova koji su obavljali službe župnika, pa je kao provincijal zapovjedio 1707. da župnici ne poučavaju samo djecu vjeronauk, nego, barem nedjeljom i odrasle ili da drže katehetske propovijedi. Sam je provjeravao prigodom kanonske vizitacije župnike koliko vladaju katekizamskim gradivom, ako to njihovo znanje nije provjereno prigodom župničkog ispita. Školovanje mladih franjevaca Bosne Srebrene je želio provesti u vlastitim visokim školama. Stoga je osnovao dva filozofska učilišta, prva u Slavoniji, i to 1705. u Požegi, a 1707. u Osijeku. Na kraju svoje službe provincijala uspostavio je 1708. učilišta moralnog bogoslovlja na više mjesta: u Velikoj, Našicama, Zaostrogu, Visokom i na Visovcu. Kako su učilišta moralnog bogoslovlja bile niže teološke škole, Bulajić je 1708. obvezao upravno vodstvo Bosne Srebrene da pripravi potrebno kako bi u Budimu mogla djelovati četverogodišnja bogoslovna škola. Bio je »čovjek vrjedan poštovanja i svake hvale« (Fermendžin). Umro je u Našicama, ali nije ondje pokopan. Njegovo je tiskano djelo *Protectionales litterae* (incipit), Venetiis, 1709. Usp. Fermendžin, 1890: 54; Mandić, 1968: 211–212; Hoško, 2001: 53, 140, 142, 150; Hoško, 2002: 125, 133, 140, 198–202, 204–208, 214–216.

¹⁵ *Liber archivalis*, 55.

Upravo je provincijal Bulajić odlučio riješiti pitanje prethodne izobrazbe studenata filozofije u Bosni Srebrenoj. Na zasjedanju upravnoga vijeća Bosne Srebrene u Osijeku 19. siječnja 1708. odlučio je da valja osnovati gramatičku školu u Našicama.¹⁶ Škola je trebala pružiti posve usmjerenu izobrazbu, i to u latinskoj gramatici i sintaksi,¹⁷ a trebali su je pohađati svi franjevački pripravnici iz geografske Bosne, Slavonije i Podunavlja prije nego što stupe u novicijat. Tu Bulajićevu odluku i njegovog upravnog vijeća Bosne Srebrene odobrio je 23. lipnja 1708. i opći povjerenik Franjevačkog reda Celestin iz Milana.¹⁸ Naravno, tako je gramatičkoj školi u Našicama dano veće jamstvo i zanimanje sa strane vrhovne uprave Franjevačkog reda. Bulajić na tom kapitul u Bosni Srebrene 8. listopada 1708. nije osnovao samo gramatičku školu u Našicama za franjevačke kandidate na području iznad Save i iz geografske Bosne,¹⁹ već je uspostavio i gramatičku školu na Visovcu za dio Bosne Srebrene pod venecijanskom vlašću.²⁰ Nije isključeno da je bilo i više takvih gramatičkih škola u samostanima Bosne Srebrene izvan geografske Bosne, jer je u to vrijeme djelovala i gramatička škola u samostanu u Šibeniku (usp. Soldo, 1967: 72). Spomenuti sabor Provincije, naime, donio je 1708. i druge odredbe o školovanju franjevačkog podmlatka. Tako je odredio da gramatičke škole mogu primati samo dječake od 12 do 14 godina, a mlađe samo ako su dovoljno bistri,²¹ o svakom kandidatu treba poslati izvještaj onaj samostan s čijeg područja on dolazi. Posebni pak ispitivači trebali su nadzirati rad gramatičkih škola i provjeravati znanje učenika prije nego što podu u novicijat. Kapitul je odredio po dva ispitivača kandidata za novicijat za prekosavski i primorski dio Bosne Srebrene. Važnost gramatičke škole potvrdilo je vodstvo Provincije godinu dana kasnije uredbom da kandidati za novicijat trebaju ispunjavati opće uvjete koje propisuje Crkva i Franjevački red za stupanje u novicijat, tj. posjedovati dovoljnu školsku izobrazbu, koju su tada pružale šestogodišnje gimnazije ili barem znanje gramatičke škole.²² Gramatička škola u Našicama se

¹⁶ Našice su višestoljetno franjevačko sjedište, jer se samostan u njima spominje još u 13. stoljeću. Važnost tog franjevačkog samostana osobito je velika u vremenu turskog vladanja, kad je on uz samostan u Velikoj jedno od središta pastoralnog djelovanja u Slavoniji. Po oslobođenju od Turaka umnožio se je broj franjevačkih samostana u Slavoniji i Podunavlju, ali je našički samostan sve do potkraj treće četvrtine 18. stoljeća ostao i nadalje središte prostranog pastoralnog područja i povremeno bio mjesto srednjeg i višeg franjevačkog školstva. Usp. Cvekan, 1994: 15-26.

¹⁷ *Liber archivalis*, 72.

¹⁸ *Liber archivalis*, 67; Čevapović, 1823: 337-338.

¹⁹ *Liber Archivalis*, 67; APOS, *Spisi br. 3*. fol. 36; Pavić, 1766: 63-64; Čevapović, 1823: 337-338.

²⁰ *Liber Archivalis*, 68; Jelenić, 1929: 7-8.

²¹ Istu uredbu je ponovio 31. svibnja 1722. provincijal Andrija Ivanagić Kutjevčanin na sastanku upravnog vijeća Bosne Srebrene u Velikoj zabranivši da se u samostane primaju dječaci prije 13. godine. Usp. Mandić, 1968: 216.

²² *Liber archivalis*, 72.

spominje i 1711. godine, što ne znači da ona nije djelovala i kasnije.²³

Dakle, pristup odgovoru na pitanje školovanja franjevačkih pripravnika prije njihova stupanja u novicijat djelomično pruža odredba provincijala Travničanina da mladići mogu stupiti u novicijat tek nakon što su godinu dana boravili u samostanu.²⁴ Tu uredbu je provincijal Bulajić jasnije izrekao 1705. zahtjevom da kandidati za Franjevački red redovito provedu godinu dana u samostanima, gdje će zatim stupiti u novicijat. Spomenute uredbe još ne daju jasan odgovor na pitanje gramatičkog školovanja budućih franjevaca Bosne Srebrene, ali ga pruža Bulajićeve odluka iz sljedeće godine, kada je zatražio da ta priprava na ulazak u novicijat traje tri godine,²⁵ – očito je riječ o sustavnom gramatičkom školovanju prije novicijata, tj. o gramatičkoj školi.

Bulajićeve uredbe bile su u skladu s onovremenim općim franjevačkim zakonodavstvom koje je slijedilo odredbe Tridentskog sabora, po kojima je svaka biskupija trebala imati vlastito školstvo za spremanje svećenika, a crkveni redovi su bili dužni poučavati svoje pripravnike od njihove mladosti.²⁶ Potkraj 17. st. franjevce Bosne Srebrene je obvezivala i odluka biskupske sinode đakovačkog biskupa Nikole Ogramića, koja je 1690. bila tražila da u samostanima i župama treba otvoriti škole gdje će đaci učiti kršćanski nauk i gramatiku (usp. Buturac, 1970: 210). Franjevci Bosne Srebrene su prihvatili tu uredbu jer izvještaj generalnog vizitatora Ivana de Vietri spominje da je 1708. u samostanu u Cerniku našao franjevce da poučavaju djecu (usp. Batinić, 1885: 95). To isto potvrđuje i svjedočanstvo da je 1709. u Slavonskom Brodu postojala javna škola koju su vodili franjevci. Spomenuti zapisi ne ističu da je riječ o školovanju franjevačkih pripravnika.²⁷ K tome je teško proniknuti u narav spomenutih škola u Cerniku i Slavonskom Brodu, ali Bulajićeve gramatičke škole u trajanju od tri godine očito su bile u stanju kandidatima za franjevački život u Bosni Srebrenoj omogućiti da steknu znanje za razumijevanje obuke u novicijatu, a zatim da odmah poslije novicijata, ili godinu dana kasnije, započnu studij filozofije.

Sustavnom gramatičkom školovanju kandidata za franjevački život u Bosni Srebrenoj bilo je otpora, napose u samostanima u samoj Bosni, jer su neki samostani i dalje držali dječake i pripravljali ih za novicijat bez sustavne pouke.

²³ *Liber archivalis*, 77.

²⁴ APOS, *Spisi br. 2*, fol. 46.

²⁵ *Liber Archivalis*, 55.

²⁶ Concilium Tridentinum, sess. XXIII., de ref., cap. XVIII.

²⁷ No, treba spomenuti da je Bosna Srebrna potkraj 17. stoljeća slala svoje pripravnike na gramatičko školovanje u susjednu franjevačku pokrajinu Provinciju sv. Ladislava. U njoj se, naime, susreće nekoliko članova provincije s naslovom »gramaticae professor«. Oni su poučavali mlade franjevce Bosne Srebrene najprije u gramatici, a zatim su oni nastavljali filozofsko i teološko školovanje na školama te provincije u Zagrebu. Tako je Elzear Koren poučavao gramatiku mlade članove Bosne Srebrene od 1681. do 1685. u Kloštru Ivaniću, a Izak Horvat 1681. u Krapini. Usp. APHZ, *Matricula officiorum*, I, 10, 25 i AHPZ, *Monumenta*, 207, 209, 214.

Stoga poslije 1715. provincijali Bosne Srebrene zabranjuju primati dječake u samostane, ako im u njima nema tko pružiti sustavnu školsku pouku i tek nakon toga ih poslati u novicijate. Iz tih zabrana se može zaključiti da su negdašnje navike u pripravi kandidata za novicijate ugrozile rad organiziranih gramatičkih škola, koje je Bosna Srebrena uspostavila u nekim samostanima pod habsburškom vlašću, odnosno pod vlašću Venecije nakon oslobođenja Slavonije i Dalmacije od turske vlasti. Ipak je kapitul Bosne Srebrene 1717. u Velikoj nastavio skrb za njihovu osnovnu i srednju školsku izobrazbu, jer je obnovio uredbu da osobiti ispitivači provjeravaju znanje kandidata za novicijate.²⁸

Lovro Šitović je stupio 10. travnja 1701. u Našicama među franjevce Bosne Srebrene.²⁹ Nije isključeno da je prije ulaska u novicijate u Baji ili u Makarskoj primio gramatičku izobrazbu. Po završenom novicijatu mogao je u samostanima Bosne Srebrene pod venecijanskom ili habsburškom vlašću nastaviti filozofski i teološki studij. Šitović je studirao u Bologni i najvjerojatnije ondje stekao naslove nastavnika filozofije i profesora teologije. Bio je osposobljen za nastavnika filozofije još u Bulajićevo vrijeme upravljanja Bosnom Srebrenom, jer ga je 19. listopada 1708. kapitul u Našicama imenovao prvim profesorom filozofije na netom osnovanom filozofskom učilištu u Makarskoj. Ondje je, prema tvrdnji Knezovića i Deme, Šitović također poučavao u latinskom jeziku franjevačke pripravnike (usp. Knezović - Demo, 2005: 302). Godine 1715. je pak imenovan za profesora teologije u Šibeniku.

²⁸ *Liber Archivalis*, 116.

²⁹ Lovro Šitović (Ljubuški, 1682. – Šibenik, 28. II. 1729.) bio je dijete muslimanskih roditelja. Ime mu je bilo Hasan. Pao je u zarobljeništvo njegov otac i mjesto njega bio je mali Hasan talac vrgorskog harambaše Šimuna Talajića. Nakon povratka roditeljskoj kući, pobjegao je na kršćanski teritorij i u Zaostrugu se 1699. krstio imenom Stjepan. U franjevački red stupio je u Našicama 10. travnja 1701. i tada uzeo ime fra Lovro. Kapitul u Našicama imenovao ga je 19. listopada 1708. prvim profesorom filozofije na netom osnovanom filozofskom učilištu u Makarskoj. Čini se da je tu službu obavljao do 1715. godine. Kroz to je vrijeme napisao i objavio svoju latinsko-hrvatsku gramatiku koja je doživjela tri izdanja. God. 1715. imenovan je profesorom bogoslovlja u Šibeniku, pa je time, čini se, i prestao rad filozofije u Makarskoj. Od 1718. do 1724. predavao je bogoslovlje u nadbiskupskom sjemeništu u Splitu. Još 1722. je bio imenovan za ispitivače budućih profesora filozofije u Bosni Srebrenoj. God. 1724. ustanovljeno je ponovno u Makarskoj filozofsko učilište i Šitović je imenovan opet za profesora tog učilišta. Uz profesorski rad isticao se kao izvrstan propovjednik i po općem sudu bio redovnik sveta života. Od 1727. do smrti vršio je dužnost starješine franjevačkog boravišta na Dobrome u Splitu. Napisao je i tiskom objavio djela: *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris iuventuti Illyricae studiose accommodata* /a Patre F. Laurentio de Gliubuschi Ord. Minor. S. Francisci de observantia/, Typis Antonii Bortoli, Venetiis, 1713., *Pisna od pakla*, Mleci, 1727. i *List nauka karstjanskoga*, Bnech, 1752. Usp. Džaja, 1971: 186.

2. Gramatičke škole Bosne Srebrene potkraj Šitovićevo života

Bulajićeve uredbe o uspostavljanju gramatičkih škola u nekim samostanima Bosne Srebrene i obrazovanju kandidata za ulazak među franjevce Bosne Srebrene ta je zajednica prihvatila, ali ih je uskoro prestala provoditi. Tako se gramatička škola u Našicama spominje još samo 1711., a zatim nema više riječi o djelovanju te škole (usp. Hoško, 1999: 131-144). Bulajićev nasljednik u službi provincijala Andrija Ećimović prihvatio je sve prethodne uredbe Marka Bulajića o osnivanju i radu gramatičkih škola,³⁰ a 1709. je izrazio svoju želju da u novicijat stupaju kandidati koji su završili ne samo gramatičku školu nego i više razrede ondašnje gimnazije, »humaniora« (usp. Mandić, 1968: 212-213). No, poslije isteka njegove službe 1711. posljednji puta se spominje gramatička škola u Našicama jer je propao Bulajićev pokušaj da se kandidatima za franjevački život u Bosni Srebrenoj pruži srednjoškolska izobrazba u vlastitim franjevačkim gramatičkim školama i ponovno je prevladao negdašnji običaj da nekoliko dječaka prima svaki samostan, gdje im je jedan član samostanskog bratstva pružio osnovno znanje

³⁰ Andrija Ećimović (Imotski, ? – Našice, 27. II. 1726.). Prije nego što je izabran za provincijala Bosne Srebrene na izbornom saboru Provincije u Našicama 1708., obavljao je službu voditelja sustava trajne pastoralne formacije u ispovjedničkoj službi (*lector cononum*) u slavonsko-podunavskom dijelu Provincije. Kao provincijal (1708.–1711.) odredio je 1709. da se ta formacija nastavi, a od gramatičkih škola u Našicama i na Visovcu, osnovanih godinu dana ranije, tražio je da pruže franjevačkim kandidatima izobrazbu ravnu ondašnjim gimnazijama i to je postavio uvjetom pristupa u osnovni odgojni zavod, tzv. novicijat. Već 1708. je za cijelu Bosnu Srebreanu postavio pet ispitivača kandidata za svećeničko ređenje i budućih župnika; potonji su polagali poseban ispit iz vjeronaučnog poučavanja djece i odraslih. Samostanski starješine su mogli predlagati provincijalu kandidate za župničku službu tek na temelju svjedodžbe o dostatnom znanju i dostojanstvenom životu; pravo imenovanja župnika pripadalo je tada provincijalu. Samostanski starješine su imale zadaću dva puta godišnje posjećivati župnike po župama koje su pripadale pastoralnom području pojedinog samostana provjeravajući sve što »spada na obavljanje župničke službe«, tj. pastoralno djelovanje, vjernost liturgijskim uredbama, poštovanje propisa o administraciji i ekonomsko vodstvo župa. God. 1709. je zabranio župnicima izvan turskog područja nositi oružje. Kako bi spriječio beogradskoga biskupa, koji je bio i generalni vikar Srijemske biskupije, Luku Natalisa u namjeri da oduzme franjevcima župe na području negove vlasti, molio je 1710. od Propagande potvrdu dotadašnjih pastoralnih prava Bosne Srebrene. God. 1711. je tražio od samostanskih poglavara izvještaj o svim župama samostanskog pastoralnog područja u kojem je trebalo zabilježiti što su franjevci izgradili i kako djeluju. Te izvještaje su trebali potvrditi mjesni starješine ili ugledni dužnosnici. Njegov tajnik Marko Bulajić je pak sabrao izvještaje više biskupa i gradskih uprava, tako da je njegov nasljednik provincijal Pastirović 1712. zaobio ponovnu potvrdu Propagande na župnu pastvu Bosne Srebrene na području koje je oslobođeno od turske vlasti. Ećimović je 1710. osnovao filozofsko učilište u Slavanskom Brodu i za prvog nastavnika postavio Brođanina Luku Pontića. No, provincijal Pastirović je 1712. u Slavanski Brod smjestio franjevačke novake da ondje započnu franjevački život, a Pontića sa studentima premjestio u Požegu. Usp. Hoško, 1977: 77-87; Hoško, 1997: 239, te osobito Hoško, 2001: 53-55, 121-123, 126-127, 129-130, 132-137, 146-147, 150, 160, 154.

latinske gramatike da bi oni nakon izvjesnog vremena pošli u novicijat.³¹

Marko Bulajić se nije pomirio s tim stanjem. God. 1714. pružila mu se prilika da ponovno utječe na gramatičku izobrazbu pripravnika, odnosno mladih franjevacu, u Bosni Srebrenoj. Odlukom vrhovne uprave Franjevačkog reda on je tada obavljao u Bosni Srebrenoj službu generalnog vizitatora kojemu je bila zadaća steći uvid u život i rad svakog samostana i zatim predsjedati izbornom saboru provincije koji je birao novog provincijala. Bulajić je sazvao i održao taj provincijski kapitul 24. lipnja 1714. u Đakovu. Na njemu je za provincijala bio izabran Petar Lašvanin,³² a zbor je donio i odluku da se u samostanima u Velikoj i u Baču osnuju tzv. profesoriji. Riječ je o odgojnim ustanovama u kojima je trebalo prije svega utvrditi u novicijatu započet franjevački odgoj, ali je bilo dopušteno u njima također nastaviti srednjoškolsko obrazovanje tek zavjetovanih mladih franjevaca. U Bosni Srebrenoj je bila već ranije prihvaćena ustanova profesorija jer se spominju još 1699. za provincijala Franje Travničanina.³³ O odgojiteljima i učiteljima u profesorijama vodio je brigu 1703. i provincijal Grgur Gabrić.³⁴ Bulajićeva zamisao o gramatičkim školama propala je zato što su joj se usprotivili samostanski poglavari; oni su koristili kandidate za obavljanje fizičkih poslova i tako imali od njih materijalne koristi. Da su ti kandidati ostali u gramatičkim školama u jednom ili dva mjesta, drugi samostani ne bi od njih imali spomenutu korist, nego bi još trebali doprinositi za njihovo uzdržavanje. Ovu ocjenu treba, naravno, ublažiti konstatacijom o općem siromaštvu svih samostana Bosne Srebrne. U takvoj situaciji nije moglo uspjeti ni Bulajićevo iščekivanje koje je vezao uz profesorije.

³¹ *Liber Archivalis*, 213.

³² Petar Lašvanin († Travnik, 8. IX. 1732.) bio je župnik u Travniku, kad ga je generalni vizitator Marko Bulajić potajno pozvao na kapitul u Đakovo (*Liber Archivalis*, 99). Kao provincijal (1714.–1717.) uz teškoće je obavljao svoju službu jer je u to vrijeme bio izbio rat između Turske i Venecije i između Austrije i Turske (APOS, *Spisi br. 1*, fol. 37). Umro je u Travniku cijenjen zbog osobnih vrlina (Jelenić, 1917: 13) kao i zbog promicanja redovničke stege (Božićković, 1935: 126). Za Lašvanina je 1714. osnovano bogoslovno učilište u Šibeniku, i to provincijskog značaja (Jelenić, 1927: 10).

³³ *Liber Archivalis*, 20.

³⁴ *Liber Archivalis*, 43. Grgur Gabrić je početkom 18. stoljeća bio ugledan član Bosne Srebre. Neposredno poslije Bečkog oslobodilačkog rata (1683.–1699.) želio je kao provincijal (1702.–1705.) utvrditi prava Bosne Srebre na župno pastoralno djelovanje na tek oslobođenom području od turske vlasti kao i samo odvijanje pastoralnog djelovanja franjevaca u tim novim okolnostima. Sam je prednjačio ostalima u Slavoniji i Podunavlju jer je od 1702. do 1712. bio i generalni vikar srijemskog biskupa. Propaganda je 1703. ponovno potvrdila pravo franjevaca na župnu pastoralnu službu kao što je to učinila 1696. i 1698. na molbe njegovog prethodnika u službi provincijala Franje Budalića. I car Leopold I. odobrio je 1703. pastoralna prava Bosne Srebre. Kako su franjevci u službi župnika izbivali izvan samostana i boravili u župama, Gabrić je odobrio da župnici mogu imati domačice koje su

Čini se da se je Marko Bulajić pomirio s neprihvatanjem gramatičkih škola i s običajem u Bosni Srebrenoj da u svakom samostanu boravi nekoliko kandidata pripravnika za franjevački život i prima prvu izobrazbu u latinskoj gramatici. Stoga je 1714. pokušao ojačati ulogu profesorija u prvoj izobrazbi mladih franjevac. Kapitul u Đakovu je pod njegovim predsjedanjem odlučio da odgojitelji u profesorijima moraju novozavjetovanike poučavati u svemu što spada na nauke, a osobito u gramatici.³⁵ Po svemu sudeći profesorije su ispunjavale tu zadaću jer je o njima riječ i 1717. kad je ta ustanova iz Bača premještena u Slavonski Brod,³⁶ odnosno kad je 1723. provincijal Augustin Tuzlak odlučio da 16 novaka u Našicama i nadalje ostane u istom samostanu jer se ondje uspostavlja profesorij.³⁷ O učenju gramatike u profesorijima govori i uredba generala Franjevačkog reda Josipa ab Eboru, koji 19. prosinca 1732. traži da novozavjetovanici u kućama sabranosti »in arte rethorica et grammatica exerceantur per idoneos magistros«.³⁸ Ovu je uredbu prihvatio provincijal Antun Marković 19. listopada 1734. određivši da novozavjetovanici obavezno moraju poći barem godinu dana u profesorij na studij gramatike, a tek poslije te godine dana mogu se uputiti na studij filozofije,

starije od šezdeset godina, a ne smiju stanovati pod istim krovom sa župnikom. Župnicima je zabranio sudjelovati na svadbama i gozbama svjetovnjaka kao i nositi oružje na oslobođenom području izvan geografske Bosne. Tražio je od njih da iskazuju poštovanje svjetovnom kleru, osobito crkvenim dostojanstvenicima. Gvardijanima je naredio da vode brigu o župnicima na pastoralnom području koje je pripadalo pojedinom samostanu i nadziru njihovo ekonomsko poslovanje u župama. Uređivanju granica tih pastoralnih područja u ovisnosti o samostanima pridonio je određivši 1703. da župe u Kobašu i Oriovcu pripadaju pod neposrednu brigu provincijala, a njihov prihod ide za njegovo uzdržavanje. Župu u Ivankovu je 1704. dodijelio u nadležnost samostana u Osijeku. Usp. Hoško, 1997: 202, 209, 212; Hoško, 2001: 122, 140, 146-148, 473.

³⁵ *Liber Archivalis*, 101.

³⁶ *Liber Archivalis*, 116.

³⁷ *Liber Archivalis*, 155. Augustin Tuzlak (Tuzla, oko 1680. – ?, 4. III. 1727.) bio je član Bosne Srebrenje i njezin provincijal (1723.–1726). Kao provincijal osobitu brigu je posvetio odgoju i izobrazbi mladih franjevac. Ne samo što je 1723. uspostavio profesorij sa 16 novaka u Našicama u kojem je učitelju bila zadaća utvrditi početni odgoj iz novicijata i odgajanicima omogućiti da se »in arte rethorica et grammatica exerceantur«, nego je 1724. u Osijeku osnovao bogoslovnu školu sa četverogodišnjim programom fakultetske nastave koja je 1735. s filozofskim učilištem ušla u sastav Generalnog učilišta 1. razreda. Generalno učilište u Osijeku je pola stoljeća bilo središte filozofskog, teološkog i literarnog stvaralaštva u Slavoniji. Augustin Tuzlak je pridonio svojim uredbama i kvaliteti pastoralnog djelovanja Bosne Srebrenje tražeći 1723. da župnici vjerno slijede naredbe provincijala Ećimovića iz 1708. o ekonomskom poslovanju župa. Zahtijevao je 1725. od župnika da neizostavno obavljaju katehizaciju djece i odraslih. Samostanskim starješinama je pak ponovno naredio da pohađaju župnike samostanskog područja svaka tri mjeseca i nadgledaju njihovo župničko djelovanje. Usp. Hoško, 1997: 196, 199-203, 205, 208; Hoško, 2001: 53-55, 121, 123, 126-127, 129-130, 132-137, 146-247, 150, 160, 164; Hoško, 2002: 134, 136, 147, 202-203, 208-210, 215, 218, 220-221, 225, 235.

³⁸ APOS, *Spisi*, fasc. 98, sv. 2, br. 28.

ako su bili sposobni. Marković je tada izabrao za kuće profesorija samostane u Našicama, Cerniku i Šarengrađu.³⁹

Marković je mogao donijeti ovu uredbu zato što se njegov prethodnik u službi provincijala Ivan Kopijarević Stražemanac ponovno usprotivio običaju da se pripravnici za franjevački život u Bosni Srebrenoj privatno školuju u gramatici po samostanima.⁴⁰ Nakon drugog Bulajićevog zahvata za gramatičko školovanje u profesorijima, gdje su mladi franjevci nastavili gramatičko obrazovanje na organiziran način, nije se bilo bitno popravilo obrazovanje u latinskoj gramatici franjevačkih pitomaca i tek zavjetovanih mladih franjevaca. Provincijali su nastojali sačuvati nadzor nad profesorijima, a i nad prethodnim školovanjem budućih franjevaca. Tako je 1717. provincijal Filip Šurković obnovio uredbu da njegovi povjerenici trebaju ispitivati kandidate za novicijat.⁴¹ Nije, naime, bio zadovoljan s poučavanjem u gramatici tih kandidata po samostanima pa je 1718. tražio od samostanskih poglavara da barem kroz prvih šest mjeseci boravka u samostanu ne koriste dječake za obavljanje fizičkih poslova i da im omoguće prva saznanja u učenju.⁴² Šurkovićev nasljednik provincijal Andrija Ivanagić Kutjevčanin 13. VI. 1721. zabranio je primati u samostane dječake ispod 13 godina, ako već nisu prije negdje bili poučavani. Također je zatražio da poglavari pojedinih franjevač-

³⁹ APOS, *Spisi*, fasc. 98, sv. 2, br. 30; *Liber Archivalis*, 250.

⁴⁰ Ivan Kopijarević Stražemanac (a Straxemano) je bio najugledniji član Bosne Srebrene u njezinom slavonskom dijelu tijekom prve polovice 18. stoljeća. Osnovno i srednje školovanje je završio u domovini, a najvjerojatnije je studirao i na filozofskom učilištu u Budimu. Za svećenika je zaređen 1706. godine i tek tada pošao na studij teologije u Bresciu u Italiju; imao je već 33 godine, ako je točno da je umro u 84. godini života. U inozemstvu je morao steći naslove profesora filozofije i dogmatske teologije te predavati kroz tri godine filozofiju i, najvjerojatnije, kroz tri godine i teologiju. God. 1717. je odgojitelj tek završenih novaka u Velikoj, a zatim profesor bogoslovne škole u Budimu (1718.–1721.). Zatim je ondje kao gvardijan (1723.–1727.) izgradio krilo samostana uz Dunav i postavio temelje sjevernom Krilu, a kao gvardijan u Beogradu podigao je 1728./29. središnji dio samostana i polovicu istočnog krila. U upravi Bosne Srebrene je sudjelovao kao definitor (1726.–1729.), a zatim kao provincijal (1729.–1732.). Osobito su mu bili na brizi zadaci odgoja i obrazovanja pa je donio niz uredbi o odgoju i školovanju mladih članova Provincije. Kod prve diobe Bosne Srebrene nastojao je da samostani u Bosni, Slavoniji i Srijemu ostanu u Bosni Srebrenoj. Doživio je 1757. i drugu diobu Bosne Srebrene, ali više nije sudjelovao u događajima oko diobe. Poslije smrti fra Mije Pavunovića († 17. III. 1751.) obavljao je neko vrijeme službu vikara zagrebačkih biskupa Franje Klobušickog (1751.) i Franje Thauzsya (1751.–1769.) za Slavoniju. Prethodno je bio generalni vizitator u Provinciji sv. Ladislava (1734.) i u vlastitoj Provinciji (1741.). Dok je bio provincijal, nastao je uz njegovo ime vezan povijesni spis *Paraphrastica et topographica expositio totius almae Provinciae Bosnae Argentinae* (Vellicae, 1730.), ali nema jasnih dokaza da je on autor spisa. Spis je preveo S. Sršen pod naslovom: *Povijest Franjevačke provincije Bosne Srebrene* (Zagreb, 1993.). LIT.: AHPZ, *Liber memoriabilium conventus Valcovariensis*, sv. I, 159; Bösendorfer, 1966: 408-412; Hoško, 1978: 124-126; Sršen, 1993: 19-26.

⁴¹ *Liber Archivalis*, 116.

⁴² *Liber Archivalis*, 121.

kih kuća obavijeste njega ili njegove delegate o primljenim kandidatima.⁴³ Dakle, neorganizirano školovanje franjevačkih pripravnika po samostanima nije moglo pružiti dovoljno znanje latinskog jezika za potrebe daljnjeg filozofskog i teološkog školovanja pa 12. kolovoza 1727. provincijski vikar Šimun Tomašević osuđuje taj običaj i jasno izražava svoje nezadovoljstvo nad znanjem kandidata za novicijat, koji se nalaze po različitim samostanima. Predbacuje samostanskim poglavarima da tim mladićima nitko ne posvećuje dužnu pažnju, pa se on, kao starješina Bosne Srebrene, nalazi pred dilemom: ili ih vratiti kući ili u Franjevački red primiti neznalice. Opredijelio se za prvo rješenje pa određuje gvardijanima da su po savjesti dužni te mladiće otpustiti i platiti im vrijeme i posao dok su bili u samostanu.⁴⁴

Trideset godina poslije Travničanina i dvadeset poslije Bulajića zahvatio je energičnije u gramatičko školovanje kandidata Bosne Srebrene provincijal Ivan Kopijarević Stražemanac.⁴⁵ Tada je Lovro Šitović već bio preminuo. Provincijal Stražemanac se je najprije oštro suprotstavio običaju koji su slijedili samostanski starješine u Dalmaciji, pa su na svoju ruku primali kandidate u novicijat i oblačili im franjevačko odijelo. To im je Kopijarević Stražemanac 1729. oštro zabranio. Objavio je, naime, niz uredbi o filozofskom i teološkom školovanju u Provinciji, a također i o školovanju koje treba predhoditi filozofskom i teološkom studiju. Najvjerojatnije je bio potaknut na te mjere osobnim uvidajem u standard srednjoškolskog znanja studenata kao profesor na bogoslovnom učilištu u Budimu, a bio je i pod dojmom okružnice generala reda Mateja a Poretta, jer je njegovu okružnicu objavio 8. listopada 1729. članovima Bosne Srebrene. Ta okružnica zabranjuje učiteljima gramatike i humanističkih disciplina pripustiti na studij filozofije one kandidate koji nisu zadovoljili na srednjoškolskim ispitima.⁴⁶ Kopijarević, stoga 1729. općenito upozorava da kandidati za novicijat moraju biti »litterarum gnari«⁴⁷ a sljedeće godine osniva četiri gramatičke škole, tri u Dalmaciji, a jednu u Slavoniji i to u Đakovu.⁴⁸ U želji da unaprijedi rad u gramatičkim školama Kopijarević je zabranio učiteljima gramatike i humanističkog školovanja slati u novicijat i zatim na studij filozofije one kandidate koji nisu zadovoljili na srednjoškolskim ispitima.

Poučen iskustvom o neuspjelim nastojanjima Marka Bulajića, Kopijarević ne polaže preveliku nadu u organizirane franjevačke gramatičke škole, pa donosi novu i realističnu uredbu: u prekosavskim samostanima u Budimu, Beogradu, Osijeku i Požegi treba po samostanima držati četiri do pet mladića koji će u tim

⁴³ *Liber Archivalis*, 141; APOS, *Spisi*, fasc. br. 98, br. 18.

⁴⁴ *Liber archivalis*, 199.

⁴⁵ APOS, *Spisi* br. 5, fol. 21.

⁴⁶ APOS, *Spisi* br. 5, fol. 11.

⁴⁷ *Liber Archivalis*, 213.

⁴⁸ *Liber Archivalis*, 220.

mjestima pohađati isusovačke gimnazije.⁴⁹ U samostanima koji su u naseljima gdje nema takvih srednjih škola mogu poglavari primati samo mladiće koji nisu prešli 15 godina. Ovi trebaju znati barem »declinare et coniugare«, a moraju naučiti školsko gradivo za razrede iz kojih se preporuča poći u novicijat. No, istodobno je Kopijarević ponovno pokušao obnoviti nastojanje Marka Bulajića i uspostaviti gramatičke škole u Bosni Srebrenoj; spominje se 1730. gramatička škola u samostanu u Đakovu.⁵⁰ No, očito je da Kopijarević nije podlegao ispraznoj nadi da će slomiti dugotrajnu tradiciju gramatičkog školovanja po samostanima pa se je pomirio i s tim načinom obrazovanja u latinskoj gramatici. Da spriječi stanje na koje je upozorio Šimun Tomašević, obnovio je Kopijarević uredbu da kandidate trebaju prije stupanja u novicijat ispitati od provincijala odobreni ispitivači.⁵¹ Stražemanac je 18. svibnja 1730. upotpunio svoje uredbe određivši da se za početak gramatičkog školovanja ne smiju primati mladići stariji od 14 godina. Takvi, piše Stražemanac, s mukom svladavaju nastavu i teško ih je spremati za nastavljanje školovanja pa su na sramotu Franjevačkom redu.⁵² K tome se je Kopijarević suočio sa siromaštvom koje je vladalo po samostanima jer preporuča da u novicijat treba primati prvenstveno one koje će uzdržavati njihovi roditelji ili pojedini samostani.⁵³ Kopijarevićevo nastojanje oko obnove gramatičkih škola u samoj Bosni Srebrenoj podržao je i provincijal Antun Marković (1732.–1735.).⁵⁴ Postavio je, naime, 1734. trojicu učitelja gramatike u dalmatinskim samostanima, jer su upravo u tom dijelu Provincije studenti teologije pokazivali bijedno znanje iz latinske gramatike.⁵⁵ To je, naime, 2. kolovoza 1734.

⁴⁹ U to vrijeme je djelovala isusovačka gimnazija u Požegi, i to još od 1698. (usp. Matić, 1935: 5-9), a upravo je 1729. započela s radom isusovačka gimnazija u Osijeku (usp. Matić, 1937: 5).

⁵⁰ *Liber Archivalis*, 221.

⁵¹ *Isto mjesto*, 221.

⁵² APOS, *Spisi br. 5*, fol. 5; AFSM, *Liber Archivalis*, 221.

⁵³ APOS, *Spisi br. 5*, fol. 3.

⁵⁴ Ante Marković (Duvno, 1682. – ?) najvjerojatnije je u inozemstvu stekao naslove nastavnika filozofije i profesora teologije na generalnim učilištima. Na kapitulskom kongresu u Velikoj, 6. lipnja 1717. izabran je za lektora filozofije u Šibeniku, gdje sigurno predaje do 1719., a možda i do 1720. godine. Na kapitu u Visovcu određeno je da se bogoslovna škola iz Splita ponovno preseli u Šibenik i Marković se natjecao za profesora teologije. Kad je 1725. Šibensko učilište od provincijskoga podignuto na generalno učilište drugog razreda, na njemu su predavali Marković i Jerolim Filipović. Bio je posljednji provincijal cjelovite Bosne Srebrene (1732.–1735.), tj. prije odjeljivanja dalmatinskih članova u novu provinciju sv. Kaja, odnosno Presv. Otkupitelja. Kao provincijal održao je provincijske skupove u Visovcu (1733.) i u Slavanskom Brodu (1734.). Na sastanku 4. ožujka 1734. na Dobrom, u Splitu, izjasnio se protiv podjele Provincije Bosne Srebrene, a ukoliko bi moralo doći do diobe bio je za to da Dalmacija ostane s Bosnom uz uvjet da se zadrži dotadašnji način izbora provincijske uprave. Mandić, 1968: 220-223; Kapitanović, 2000: 104.

⁵⁵ APOS, *Spisi br. 5*, fol. 5; APOS, *Archivolum ab. a. 1732. ab. a. 1735. P. Petri Knezevich* (navod: *Spisi br. 6*), fol. 67.

ustanovio generalni vizitator Kajetan ab Interaguus kod studenata bogoslovnog učilišta u Splitu.⁵⁶

Tako se je poslije Šitovićeve smrti utvrdio potkraj trećeg desetljeća 18. stoljeća u Bosni Srebrnoj postupak da kandidati za franjevački život na dva načina stječu znanje latinskog jezika. U slavonskom i podunavskom dijelu Bosne Srebrene dječaci su dolazili u samostane u gradićima gdje su djelovale isusovačke gimnazije da bi i oni postali učenicima tih gimnazija. Na području Bosne i Dalmacije kandidati za franjevački život učili su latinski u privatnim samostanskim školama da bi nakon provjeravanja njihova znanja sa strane provincijalovih povjerenika odlazili u novicijat gdje također nisu smjeli zapustiti učenje školskog gradiva.⁵⁷ Po završenom novicijatu svi su nastavljali učenje gramatike u profesorijima i tek onda odlazili na studij filozofije. Drugim riječima: gradivo osnovne škole i prvih četiri razreda gimnazije većina je franjevačkih kandidata učila u privatnom školovanju po franjevačkim samostanima i u novicijatu,⁵⁸ a »humaniora« bi završili u formativnim zavodima nazvanim profesorija, koje je Franjevački red prihvatio kao odgojne i školske ustanove.¹⁰²

3. Šitovićeve gramatika i nastavni program gramatičkih škola

Ako je Šitović u Makarskoj poučavao u gramatici franjevačke pripravnike, očito je dobro poznao rad u franjevačkim samostanskim gramatičkim školama pa je razumljivo da je odlučio napisati priručnik za potrebe tih škola, »ganut ljubavlju /do/ Majke Provincije (kojoj bih rad služiti u nauku) i rečenih mladićah ter sam ovo dilašce napravio na njihovu službu i korist« (Šitović, 1723: 4). Šitović je svoj priručnik nazvao *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris, iuventuti Illyricae studiose accommodata*, Venetiis, 1713. U potpunosti je prihvatio već ustaljen program gramatičkih škola, sazdan na nastavnom programu ondašnjih isusovačkih gimnazija.⁵⁹ Ipak je postojala razlika između nastavne osnove isusovačkih gimnazija i franjevačkih gra-

⁵⁶ APOS, *Spisi*, fasc. 98, sv. 2, br. 30.

⁵⁷ *Liber Archivalis*, 21, 22.

⁵⁸ Šitovićevu gramatiku ti su učenici mogli uspješno koristiti u oba razdoblja gramatičkog školovanja. Usp. Knezović-Demo, 2005: 301-316.

¹⁰² Franjevci Bosne Srebrne Tomà Babić i Lovro Šitović Ljubušak, sastavili su u to vrijeme svoje gramatike, i to gotovo u isto vrijeme: »a p. f. Thoma Babych, *Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illirycis accommodata*, Per Bartolo Occhi, Venetiis 1712«, te »a p. f. Laurentio de Gliubuschi (tj. Šitović), *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorum approbatorum grammaticorum libris iuventuti Illyricae studiose accommodata*, typis Antonii Bortoli, Venetiis, 1713«. O tim gramatikama usp. Dukat, 1908: 1-100; Šetka, 1967: 95-116 i Kosor, 1981: 3-60.

⁵⁹ Franjevci su još u 13. st. uspostavljali gramatičke škole; u predtursko vrijeme imala ih je i Bosanska vikarija, prethodnica Bosne Srebrene (Jelenić, 1929: 33-34). Gramatičke škole su se održale i poslije Tridentskog sabora (1545.-1563.) u ustrojstvu franjevačkog školstva.

matičkih škola. Nastavna osnova u ovim drugima bila je izričito usmjerena usvajanju dostatnog znanja latinskog jezika i nije slijedila ostale zahtjeve u nastavnom programu onovremenih šestogodišnjih isusovačkih gimnazija.⁶⁰ Josip Soldo je uspješno prosudio nastavni program franjevačke gramatičke škole u Šibeniku, koja je djelovala neposredno prije otvaranja 1708. gramatičke škole u Našicama. Nastava u njoj je trajala tri godine. Učenici su prve godine usavršavali čitanje; zvali su se ti đaci tabulisti, jer su koristili pločice za učenje tzv. alfabetaria ili slovnice i vježbali se pišući na pločice, table. Redovito su čitali psalme i životopise svetaca iz časoslova.⁶¹ U drugom razredu su učili latinsku gramatiku prema Aeliju Donatu i Emmanuelu Alvarezu (usp. Štefanić, 1940: 12-34). Zato su drugoškolce nazivali »donatisti«. U trećem razredu učenici su čitali Ciceronova djela i kod toga koristili latinske rječnike. Naravno, učitelj je poučavao učenike i vjeronauk, pisanje latiničom i bosančicom te nešto matematike (usp. Soldo, 1967: 72.).

Nastavno gradivo gramatičkih škola se nije razlikovalo od onoga o kojem svjedoče pisma, kojima je u dva navrata Ivan Mihajlović još davne 1637. naručio knjige za školu u Požegi da bi zatim djelovao kao učitelj u samostanskoj školi u Velikoj.⁶² Kako je Mihajlović od 1640. do 1643. obavljao svoju učiteljsku službu u Velikoj vrlo zauzeto, najvjerojatnije je ishodio knjige koje je bio molio od Propagande iz Rima (usp. Buturac, 1970: 45-52.). Tražio je, naime, slovnice, Donatove i Alvarezove gramatike, a osim toga Ciceronove *Epistolae familiares* i osobite rječnike koji služe za bolje razumijevanje Ciceronovih tekstova te male časoslova i Kalepinove rječnike. Iz toga se može utvrditi nastavni program Mihajlovićeve gramatičke škole u Velikoj. Slovnice su, naime, učitelji gramatičkih škola koristili zapravo za osnovnu pouku u latinskom jeziku. Zatim su nastavili poučavati latinski jezik po gramatici Aelija Donata,⁶³ i to u drugom razredu. Kasnije je za učenje latinskog jezika služila gramatika Emanuela Alvareza, a njezino poznavanje omogućavalo je čitanje i prevođenje nabožnih tekstova iz tzv. malog časoslova i Ciceronovih pisama, a za Ciceronove tekstove bilo je potrebno kori-

Franjevci, naime, nisu prihvatili nastavnu osnovu isusovačkih gimnazija iz 1591., kako su to npr. učinili hrvatski pavlini (usp. Hoško, 1989: 301-311). Franjevačke gramatičke škole su trajale najprije tri, a zatim četiri godine. Nastavna osnova im je bila manje zahtjevna od isusovačke. Takve gramatičke škole odobrila je vrhovna uprava Franjevačkog reda potkraj 16. stoljeća na Trsatu i u Zadru. U trsatskoj gramatičkoj školi predavala su 1593. dva učitelja (usp. Hoško, 2007: 164).

⁶⁰ Isusovačke latinske škole, ako su bile potpune, imale su šest razreda: prvi razred - principia, drugi razred - parva, treći razred - sintaksa, četvrti razred - gramatika, peti razred - poetika i šesti razred retorika. Usp. Vanino, 1939: 111-129; Matić, 1937: 73.

⁶¹ Franjevački učenici su prve godine usavršavali čitanje, a zvali su se ti đaci »tabulisti« jer su koristili za čitanje tzv. alfabetaria ili table. Usp. Jelenić, 1929: 35; Buturac, 1969: 42; Soldo, 1967: 72.

⁶² APRim, SOCG, vol 397, fol. 103 r.

⁶³ Donatus, Aelius, *Grammatica Latina*. Ed. minor, Augustae Vindelicorum, 1520.

stiti i poseban rječnik Ambrozija Kalepina.⁶⁴ Svakako je ovaj Mihajlovićev popis knjiga jasan pokazatelj da je velička škola, a onda i našička, u 16. i 17. stoljeća bila gramatička škola u kojoj se je stjecalo skromno opće znanje, ali relativno bogato znanje latinskog jezika. Te su škole, dakle, povremeno djelovale u jednom ili u oba franjevačka samostana u Slavoniji kroz sve vrijeme turske vladavine u Slavoniji, ali njihov program se nije izmijenio ni u prvim desetljećima 18. stoljeća na području Bosne Srebrene.

Zaglavak

Premda je nakon oslobođenja najvećeg dijela prostora Bosne Srebrene potkraj 17. stoljeća od turske vlasti, bilo pokušaja da se organizira rad trogodišnjih gramatičkih škola, u toj pokrajinskoj redovničkoj zajednici se nastavlja privatno gramatičko školovanje franjevačkih pripravnika po samostanima, i to koristeći priručnike koje su slavonski franjevci koristili još u 17. stoljeću. U takvoj situaciji su nastale Babićeva i Šitovićeva gramatika sa željom da olakšaju učenicima učenje latinskog jezika. One su znak da je Bosna Srebrna na početku 18. stoljeća gramatičkom školovanju posvetila osobitu i organiziranu brigu, premda nije prihvatila organizirano djelovanje gramatičkih škola kako ga je zamislio provincijal Marko Bulajić, a ni kasnije Ivan Kopijarević Stražemanac. Opravdano je zaključiti da su se tim gramatikama služili učitelji i učenici u samostanima Bosne Srebrene gdje su djelovale privatne gramatičke škole pa su postale važno pomagalo u stvarnom napretku rada u tim školama.

Valja naglasiti da Šitović svoju gramatiku smatra samo uvodom u korištenje Alvaresove gramatike (usp. Nuić, 1939: 87), ona je zapravo »prava kompilacija prvih dviju knjiga Alvaresove gramatike redom po poglavljima« (Štefanić, 1940: 24). Ako je Šitović i sam bio učitelj latinske gramatike u Makarskoj, onda je dobro poznao stanje obrazovanja u latinskom jeziku pripravnika Bosne Srebrene. Nije bio zadovoljan s njime, ali ga nije kritizirao već je priredio priručnik kojim će ga unaprijediti. Opseg gradiva njegove gramatike bio je dostatan za početno učenje latinskog jezika, a Alvaresovu gramatiku je očito smatrao priručnikom za daljnje učenje tog jezika u profesorijima. Poslije 1723. su se u tim odgojno-školskim ustanovama učila »humaniora«, tj. gradivo četvrte nastavne godine franjevačke »Ratio formationis« za gramatičke škole pa je tada gramatička pouka u Bosni Srebrenoj ipak dobila dostatnu sustavnost i neposrednu upravljenost prema studiju filozofije i teologije. U profesorijima su, naime, mladi franjevci primali pouku u »retorici i gramatici« prije njihova filozofskog školovanja.⁶⁵ Takav profesorij se izričito spominje posljednji puta 1734. u Našicama, i to s nastavnim programom dvaju završnih gimnazijskih razreda.⁶⁶

⁶⁴ Calepinus, *Ambrosius, Dictionarium*, Apud Joannem Guerilium, Venetiis, 1610.

⁶⁵ *Liber archivalis*, 98.

⁶⁶ *Liber archivalis*, 250.

GRAMATIČKE ŠKOLE BOSNE SREBRENE U ŠITOVIĆEVO VRIJEME

Sažetak

Poznavatelji sveukupnog literarnog djela Lovre Šitovića, franjevca Bosne Srebrene, ističu da je njegova slovnica *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris iuventuti Illyricae studiose accommodata* (Venetiis, 1713.) njegovo »nesumnjivo najuspjelije, najutjecajnije i najvažnije djelo« (Knezović-Demo, 2005: 310). Prosuduju je zajedno s gramatikom Tome Babića jer su obje nastale u isto vrijeme i u istoj sredini, u franjevačkoj pokrajini Bosni Srebrenoj, a sve do polovice 19. stoljeća su bile najkorištenije i najviše puta prerađivane latinske gramatike u Hrvata. One, k tome, predstavljaju uvođenje hrvatskoga jezika kao jezika gramatičkih pravila, pa su osobit prilog stvaranju hrvatske gramatičke terminologije. Šitović je jasno naznačio da mu je cilj protumačiti latinsku gramatiku na hrvatskom jeziku, kako bi na taj način pomogao onima koji uče latinski kao pitomci njegove franjevačke zajednice Bosne Srebrene. Riječ je, dakle, o priručniku kojim su se prije svega trebali koristiti učenici tzv. gramatičkih škola koje su javno ili privatno vodili franjevci Bosne Srebrene. Šitović je tako svjedok da je Bosna Srebrna početkom 18. stoljeća nastojala pripravnicima za franjevački život pružiti dostatno poznavanje latinskoga jezika jer su na tom jeziku mladi franjevci te zajednice slušali nastavu iz filozofije i teologije.

Ovaj prilog stoga nastoji razotkriti postojanje, program i djelovanje gramatičkih škola u Bosni Srebrenoj na početku 18. stoljeća.

Ključne riječi: Šitović, Bosna Srebrna, gramatičke škole, slovnica, latinski jezik, hrvatski jezik.

GRAMMAR SCHOOLS IN BOSNA ARGENTINA DURING ŠITOVIĆ'S TIME

Abstract

Authorities on the complete literary works of *Bosna Argentina* Franciscan Lovro Šitović point out that his *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis Aliorumque Approbatorum Grammaticorum Libris Iuventutis Illyricae Studiose Accommodata* (Venice, 1713) is «without any doubt the most successful, influential and important work...»

Šitović's grammar is considered here alongside a grammar by Toma Babić, since both were written at the same time and in the same social environment, in the Franciscan province of *Bosna Argentina*. By the mid-nineteenth century, they had become the Latin grammars most used and most frequently rewritten by Croats. The grammars include introductions to Croatian as the language of grammatical rules, and particularly contributed to the creation of grammatical terminology. Šitović clearly indicated that his goal was to explain Latin grammar in Croatian in order for the boarding-school pupils in his Franciscan community of *Bosna Argentina* to learn Latin.

This article discusses the manual that primarily served pupils of the institutions known

as grammar schools, which were systematically or privately controlled by the Franciscans of *Bosna Argentina*. Šitović presents himself as witness to *Bosna Argentina*'s early eighteenth-century Latin-language Franciscan education, with lectures in philosophy and theology given in Latin.

This article attempts to uncover the existence, curricula and activities of grammar schools in *Bosna Argentina* in the early eighteenth century.

Key words: Šitović, *Bosna Argentina*, grammar schools, grammar book, Latin, Croatian

GRAMMATICA
LATINO-ILLYRICA

E X

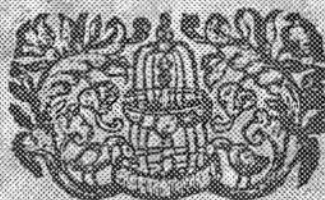
EMMANUELIS;

Aliorumque approbatorum Gramma-
ticorum libris, Juventuti Illyricæ
studiosè accommodata.

A PATRE FLAURENTIO
DE GLIUBUSCHI

Ord. Minor. Sancti Francisci de observantia,
Philosophiæ Lectore. Provinciæ Bolog-
nensiæ Alumno.

Adduntur in fine aliquot Nomina usitata.

VENETIIS, M. DCCXIII.

Typis Antonii Bortoli.

Superiorum Permissu, ac Privilegio.

Naslovnica prvog izdanja Šitovićeve gramatike (Venecija, 1713.)

Ivica Musić

FRANJEVAČKA FILOZOFSKA UČILIŠTA U BOSNI SREBRENOJ U DOBA FRA LOVRE ŠITVIĆA

Izvorni znanstveni članak
UDK 378 (497.6) (091)
271.3 (497.6) (091)

Uvod

Od osnutka Franjevačke provincije Bosne Srebrene pa sve do novijega doba franjevačko je školstvo u neraskidivoj vezi s praktičnim životom koji je stoljećima bio na granici podnošljivoga. Franjevci s ovih prostora u mnogočemu su bili pioniri jer su bili prisiljeni iznalaziti nove oblike djelovanja što su se uvelike razlikovali od onih u slobodnim europskim zemljama. Iznimke nije bilo ni na području školstva.

U vrijeme dok je cijela bosanska provincija bila pod turskom vlašću fratri nisu mogli organizirati školstvo nalik onomu na Zapadu. Svoje su kandidate poslije srednjega obrazovanja redovito slali na visoka učilišta izvan Provincije, najčešće u Italiju. Poslije Karlovačkoga mira (1689.) prekosavski dio Bosne Srebrene pripadao je Austriji, a dalmatinski Veneciji pa su franjevci u tim krajevima vrlo brzo otvorili škole po uzoru na zapadne. Naime, na kapitulu održanome 1699. godine u Velikoj određeno je da se filozofski studij organizira u samostanima u Budimu, Požegi i Šibeniku, a poslije kapitula u Našicama (1709.) studij filozofije započinje i u Slavonskome Brodu, Osijeku te Makarskoj. Prema dostupnim informacijama Bosna je Srebrena 1729., dakle u godini smrti fra Lovre Šitvića, imala devet filozofskih učilišta: u Budimu, Šibeniku, Slavonskome Brodu, Sinju, Makarskoj, Zaostrogu, Našicama, Požegi i Baji.

U nastavku će se iznijeti najrelevantnije informacije o spomenutim učilištima kako bi se dobio uvid u njihovu organizaciju i rad. No, za bolje shvaćanje nužno je prije toga ukratko prezentirati glavne odredbe tadanjega općeg franjevačkog zakonodavstva koje se odnose na tu problematiku te nešto reći o prethodnoj izobrazbi onih koji su se spremali za studij filozofije.

1. Franjevačko školsko zakonodavstvo

Do početka 17. stoljeća franjevačko školstvo nije bilo unificirano niti je imalo kodificirane odredbe koje bi strogo propisivale narav i tijek obrazovanja pitomaca u cijelome redu. To je stanje promijenio papa Klement VIII. donijevši osnovne

zakone koji reguliraju ovu problematiku. Bulom *Decet Romanum Pontificem* iz 1603. godine papa je propisao da svaka provincija mora imati tri škole: gramatičku, filozofsku i teološku. Po stupnju navedene su škole mogle biti provincijske ili generalne. Na općim ili generalnim učilištima mogli su studirati studenti iz svih pokrajina i zemalja. Njima je upravljao generalni definitorij, tj. vrhovna uprava pojedinih ogranaka franjevačkoga reda. Profesore je postavljao i razrješivao dužnosti generalni ministar i njegova uprava.¹ Provincijska su pak učilišta imala lokalni karakter i bila su pod nadzorom provincijala. (Usp. Hrkać, 1998: 17-18).

Na prilagođavanju nastavnoga programa onodobnim naprednim programima u Crkvi radile su uprave franjevačkoga reda sredinom i u drugoj polovici 17. stoljeća. Osobito je važna odluka koju je donio generalni kapitul održan u Toledu 1633. godine da se za cijelo školstvo izradi jedinstven program, tzv. *elenchus materiae*, kako bi studenti bez poteškoća mogli prelaziti s jednoga na drugo učilište. Ovaj je podatak vrlo zanimljiv u svjetlu suvremene reforme visokoga školstva u europskim zemljama kojom se na temelju Bolonjske deklaracije želi uskladiti programe istih studija kako bi se osigurala približna kvaliteta studiranja te se omogućio nesmetan protok studenata s jednoga na drugo učilište diljem Europe. S pravom se može reći da su upravo franjevci svojevrtni vizionari, ali i inicijatori jedinstvenoga europskog školstva.

Kao i u Crkvi općenito, filozofska učilišta u franjevačkome redu imala su svrhu što bolje pripremiti studente za studij teologije. Generalni kapituli u Salamanci (1553.), Rimu (1587.) i Valladolidu (1593.) donijeli su zaključke da se filozofija predaje najmanje tri godine i da se u njezinu okviru studiraju logika, metafizika i fizika. Valladolidskim statutima propisano je i održavanje tjednih, mjesečnih te godišnjih javnih rasprava na filozofskim učilištima. Filozofski studij završavao je javnom raspravom. Na generalnom kapitolu u Madridu 1645. određeno je da svaka provincija treba imati provincijsko filozofsko učilište (*studium provinciale artium*) s najmanje deset studenata i jednim lektorom. (Usp. Musić, 2007: 3, 181).

¹ »Generalna su se učilišta poslije 1645. dijelila na učilišta prvog i drugog reda (*studia primae et st. secundae classis*). Razlika je bila u tome što su se na generalnim učilištima prvog reda većinom obrazovali budući lektori, a profesori na takvim učilištima su stjecali pravo na titulu *lector iubilatus*, tj. postajali su nositelji najvišeg prosvjetnog naslova koji je uz to pružao i druge privilegije.« (Hrkać, 1998: 18).

Novi nastavni program filozofije objelodanjen je 1694. u Viktorijanskim konstitucijama. On predviđa tri godine studija filozofije. Za to vrijeme treba završiti cijeli filozofski kurs koji obuhvaća *summulae* (*logica minor*), logiku (*logica maior*), fiziku, metafiziku, animistiku (znanost o duši), učenje o nastanku i propadanju tvari te kozmologiju. Ako bude vremena, treba još obraditi učenje o nebu, svijetu i atmosferskim prilikama. Teze javnih rasprava na kraju studija trebale su otada biti tiskane i javno oglašene. Oni koji nisu zadovoljili navedenim propisima, nisu mogli postati lektorima teologije. (Kapitanović, 1994: 56-57; Hrkać, 1998: 19).

Kada je riječ o nastavnome sadržaju, valladolidskim je odredbama propisano da se na filozofskim učilištima predaje prema *Sentencijama* Petra Lombardijskoga koji je bio pod snažnim Platonovim utjecajem. (U 13. i 14. stoljeću profesori su predavali prema glasovitoj *Summi* prvoga učitelja franjevačkoga reda Aleksandra Haleškoga koji je u svoje djelo inkorporirao mnoge elemente Aristotelove filozofije, a osobito je cijenio njegovu dijalektičku metodu.) Glavnu riječ ubrzo je preuzeo Ivan Duns Škot (oko 1266.-1308.). Njega su poslije Tridentuskoga koncila, osobito na području filozofije, smatrali jedinim učiteljem. Ako je o nekom pitanju bilo više mišljenja i pristupa, franjevci su bili dužni slijediti Škotova filozofska tumačenja. Gajili su i teologiju istoga usmjerenja, tj. platonovsko-augustinskoga razmišljanja. Profesori su čak mogli izgubiti lektorsku službu ako bi poučavali nešto što nije u skladu s njegovim naučavanjem. (Usp. Hrkać, 1998: 18).

Metoda je bila skolastička. Sastojala se od *lectio* i *disputatio*. Pod *lectio* se podrazumijevalo zajedničko čitanje i komentiranje, objašnjavanje i tumačenje filozofskoga ili teološkoga teksta nekoga autora, a *disputatio* je bila praktična primjena silogističkih pravila u dokazivanju nekoga spornog pitanja. Ova je metoda naglasak stavljala na dijalektičko mišljenje i debatno nadmetanje. Prvotna je svrha bila pronaći odgovor na neko pitanje ili razriješiti neku kontradikciju.

Nova filozofska gibanja 18. stoljeća nisu zaobišla ni franjevačko školstvo. Da bi nekako očuvali tradiciju i zaustavili opadanje zanimanja za skolastiku, uprava reda donosila je različite odredbe kojima je obvezivala profesore da obnove čvršće veze sa skolastikom, posebno s Bonaventurom i Duns Škotom. Preporučivali su skolastičku raspravu kao najbolje sredstvo za izoštravanje suda i stjecanje okretnosti u prosuđivanju te opovrgavanju pogrešnih mišljenja. Također su poticali profesore da pišu vlastite priručnike. No, reforme školstva što su ih provodile državne institucije imale su odjeka i na franjevačkim visokim učilištima. Državna je administracija išla za snažnim usklađivanjem crkvenih i državnih sveučilišnih programa i u tome je na kraju skoro u potpunosti i uspjela. (Usp. Hrkać, 1998:19-20).

2. Prethodna izobrazba studenata filozofije u Bosni Srebrenoj u 18. stoljeću

Nisu poznati svi detalji oko toga gdje su franjevački pripravnici, kojih je bilo mnogo, početkom 18. stoljeća stjecali svoju srednjoškolsku izobrazbu. Prema svemu sudeći gramatičke škole nalazile su se u samostanima gdje su bili i novicijati, a trajale su tri godine. No, to nije bilo dovoljno da uglavnom nepismeni mladići steknu dovoljno znanja kako bi mogli kvalitetno studirati filozofiju. Zato je provincijal Marko Bulajić² odlučio riješiti ovaj problem. Godine 1708. na zasjedanju upravnoga vijeća Provincije u Osijeku predložio je da se osnuje gramatička škola u Našicama koju bi pohađali svi franjevački kandidati iz Slavonije i Bosne. Ova škola nije bila nalik isusovačkim gimnazijama iz toga doba. Cilj joj je bio pružiti posve usmjerenu izobrazbu, odnosno školovati buduće franjevce.³ Iste je godine osnovana i gramatička škola na Visovcu. (Usp. Hoško, 1976: 145-146).

Provincijski je kapitul 1708. donio i druge odluke vezane za školovanje budućih franjevaca. Odlučeno je da se u gramatičke škole primaju samo dječaci od dvanaest do četrnaest godina, a mlađi samo ako su dovoljno bistri. Posebni ispitivači morali su se uvjeriti u dostatno znanje učenika koji završavaju gramatičku školu i spremaju se za novicijat. Godinu dana poslije toga provincijal Andrija Ećimović⁴ upozorio je da kandidati za novicijat moraju imati dovoljnu školsku naobrazbu. No, ove odredbe slabo su se provodile što zbog siromaštva, što zbog

² Rođeni Našičanin, Bulajić je u nekoliko navrata bio župnikom u rodnome gradu gdje je obnovio crkvu sv. Antuna. Od 1699. do 1705. godine bio je tajnikom Provincije, a od 1705. do 1708. provincijalom. Kao provincijal osnovao je 16. kolovoza 1705. filozofsko učilište u Požegi, prvu visoku školu u Slavoniji, a zatim 9. listopada 1707. i filozofsko učilište u Osijeku. Kako bi omogućio srednjoškolsku izobrazbu franjevačkom pomlatku u Slavoniji i Bosni otvorio je 19. siječnja 1708. gramatičku školu u Našicama. Od 1708. do 1711. bio je nadstojnik svih franjevačkih škola u Slavoniji i Podunavlju. Istodobno se trudio osigurati pravo na pastoralni rad franjevcima Bosne Srebrenne jer su im ga poslije oslobođenja od Turaka osporavali pojedini biskupi. Godine 1705. ishodio je od cara Josipa I. povelju kojom se franjevcima Bosne Srebrenne dopušta župnička služba u Slavoniji i Podunavlju. Umro je 17. ožujka 1718. (Usp. Hoško, 1977a: 1, 88-89).

³ Izobrazba je trebala biti » adiscenda Grammatica et in Scriptum Litterarum... ut pro sacro habitu instructi magis comparere possint«. (Hoško, 1976: 145).

⁴ Rođen je u Rašćanima kod Imotskoga u drugoj polovici 17. stoljeća, a umro u Našicama 17. veljače 1725. godine. Bio je profesor kanonskoga prava u Budimu. Bio je izvrstan pjevač. U *Liber archivalis* imotskoga samostana o njemu je zabilježeno: »Posjedovao je lijep, ugodan i zvučan glas koji je sličio više anđeoskom nego ljudskom.« Za provincijala je izabran na kapitolu u Našicama 10. listopada 1708. godine. Tu je dužnost obavljao do 6. rujna 1711. godine. Kao provincijal obišao je cijelu Bosnu i Dalmaciju. Kako bi sačuvao red i disciplinu u Provinciji, izdao je nekoliko dekreta i statuta. Ostatak života proveo je u samostanu u Našicama. (Usp. Mandić, 1968: 212-213).

samovolje pojedinih gvardijana. Tek je provincijal Ivan Kopijarević, Stražemanač⁵ dvadeset godina poslije uspio donekle uvesti reda. On je donio niz uredaba o filozofskome i teološkom školovanju u Provinciji te o školovanju koje ovima treba prethoditi. Okružnicom što ju je objavio 8. listopada 1729. zabranio je učiteljima gramatike i humanističkih disciplina pripustiti na studij filozofije one kandidate koji nisu zadovoljili na srednjoškolskim ispitima. Osim toga, sljedeće je godine otvorio četiri gramatičke škole. Usto je odredio da u mjestima gdje postoje isusovačke gimnazije franjevački kandidati pohađaju te škole.

»Od početka 18. st. pa do prve diobe provincije Bosne Srebrene utvrdio se, dakle, u prethodnom školovanju studenata postupak koji je i kasnije ostao na snazi: dječaci su dolazili u samostane; jedni su polazili isusovačke gimnazije, a drugi su privatnim samostanskim školama učili potrebno školsko gradivo i nakon određenih ispita odlazili u novicijat gdje također nisu smjeli zapustiti učenje školskog gradiva; poslije novicijata nastavljali su učenje gramatike u profesorijima i tek onda odlazili na studij filozofije. Drugim riječima: gradivo osnovne škole i prvih četiri razreda gimnazije većina je franjevačkih kandidata učila u privatnom školovanju po franjevačkim samostanima i u novicijatu, a 'humaniora' bi završili u formativnim zavodima nazvanim profesorija koje je franjevački red prihvatio kao odgojne i školske ustanove.« (Hoško, 1976: 148-149).

3. Prva visoka škola u Bosni Srebrenoj

Filozofska škola u Budimu, gdje su tijekom 17. i 18. stoljeća Hrvati činili znatan postotak stanovništva, počela je raditi 1699. godine, najvjerojatnije pod vodstvom uglednoga crkvenog i kulturnoga radnika onoga doba fra Mihovila Radnića⁶ i to je prva visoka škola u Bosni Srebrenoj. Velike zasluge za rad ovoga učilišta sve do diobe Provincije 1757. imao je niz znamenitih franjevaca Hrvata

⁵ Rođen je u Stražemanu kod Velike 1673. godine, a umro 15. listopada 1757. u Velikoj. Filozofiju je najvjerojatnije studirao u Budimu, a teologiju u Bresci, u Italiji. U inozemstvu je stekao naslove profesora filozofije i dogmatske teologije te je tri godine predavao filozofiju i, najvjerojatnije, tri godine teologiju. Potom je bio odgojitelj tek završenih novaka u Velikoj, a onda profesor bogoslovne škole u Budimu (1718.–1721.). U upravi Bosne Srebrene sudjelovao je kao definitor (1726.–1729.), a zatim kao provincijal (1729.–1732.). Osobito se zauzimao za kvalitetan odgoj i obrazovanje franjevačkih mladih članova Provincije pa je s tim u vezi donio niz uredaba. Iako nema jasnih dokaza da je on autor, za njegovo se ime veže spis *Paraphrastica et topographica expositio totius almae Provinciae Bosnae Argentinae* (Velika, 1730.). (Usp. Hoško, 1978: 1-2, 124-126).

⁶ Mihovil Radnić rođen je 1636. u Kaloči koja je u 16. i 17. stoljeću bila hrvatsko naselje. Članom provincije Bosne Srebrene postao je prije 1660. jer je 1661. student u Rimu. Prije nego je postao svećenikom proglašen je profesorom filozofije. U Rimu je položio ispit i za profesora teologije na najvišim franjevačkim bogoslovnim školama pa mu je dodijeljen naslov »lector generalis«. Po povratku u domovinu izabran je za gvardijana u Olovu. Poslije

poslije kojih su u rukopisu ostali filozofski priručnici. Među njima posebno vrijedi izdvojiti: fra Bernardina Pjanića,⁷ pisca prvoga poznatog filozofskog priručnika za potrebe studenata pod naslovom *In octo libros Physicorum Coriphaei Aristotelis juxta mentem Joannis Duns Scoti* (Budim, 1729.); fra Filipa Radića,⁸ autora drugoga filozofskog priručnika za budimske studente s naslovom *Compendium seu introductio in universam Aristotelis logicam* (Budim, 1730.); fra Bartola Jurkića koji je u svome spisu *Tractatus in artis* (Budim, 1735.) sačuvao spomen i na dvije javne rasprave iz filozofije što ih je održao sa studentima; fra Šimuna Mecića,⁹ prvoga franjevca Bosne Srebrene koji je dobio naslov *lector iubilatus* (1729.) i čijom je zaslugom budimska škola uzdignuta na stupanj ge-

toga vršio je dužnost tajnika te zamjenika provincijala. Od 1685. do 1690. bio je na čelu Bosne Srebrene. U to doba razrušeni su samostani u Srebrenici, Gradovrhu, Olovu, Visokom, Donjoj Tuzli, Modriči i u Rami. Budući da je položaj katolika u Bosni bio iznimno težak, Radnić je pokušao političkim posredovanjem pomoći svomu narodu, no naišao je na nerazumijevanje. Štoviše, čak je završio u venecijanskome zatvoru odakle je pobjegao prurušivši se. I u Beču je imao neprilika. »Danas nije do kraja razjašnjena njegova uloga u velikoj seobi hrvatskog katoličkog žiteljstva iz Bosne u Prekosavlje, ali neki povjesničari smatraju da je njegova 'krivnja, što je mnogo izbivao iz Bosne i što je Hrvate katolike poticao da sele iz Bosne i što je na koncu svoje uprave predložio Svetoj Stolici nevrjedne ljude za upravu provincijom'«. (Hoško, 1978: 1-2, 120). Posljednja služba bila mu je služba gvardijana u Budimu gdje je i umro 26. rujna 1707. godine. Danas su poznate dvije Radnićeve tiskane knjige: *Razmisljanja pribogomiona* (Rim, 1683.) i *Pogargegne izpraznosti* (Rim, 1683.). »Prvo djelo je kompilacija iz 'S. Pisma i razlikih iskusanich naucitelja i pisaca', a drugo je prijevod spisa Didaka Stelle. Možda je Radnićeve bibliografija i opsežnija, ali su i ove dvije knjige vrlo značajne. U njima je 'Radnić dao lijep prilog hrvatskoj knjizi onoga doba. On svoje knjige piše jezikom 'slovingnskym bosanskyim', baš onako kao pišu i ostali hrvatski pisci onoga doba. Jezik mu je dosta čist: ... u svojim djelima miješa ikavicu s ijekavicom...; Radnićeve djela nisu prazna', već su i sadržajem bogata. Ona predstavljaju doprinos hrvatskoj književnosti u duhu katoličke obnove. Značajan su dokument književnog stvaralaštva na razmeđu 17. i 18. stoljeća u skladu s književnim tradicijama franjevac Bosne Srebrene, a osobito su vrijedna kao prve knjige koje su se širile u Slavoniji i među Hrvatima u Podunavlju neposredno poslije oslobođenja tih krajeva od turske vlasti.« (Hoško, 1978:1-2, 121).

⁷ Bernardin Pjanić najvjerojatnije je u rodstvu s Augustinom Pjanićem, prvim poznatim profesorom budimske visoke škole. Rođen je oko 1699. godine. Filozofiju je najprije predavao u Iloku (1726./1727.), a potom u Budimu. Ondje je umro 22. travnja 1730. (Hoško, 1978:1-2, 132-133).

⁸ Radić je u Budimu predavao filozofiju tri godine (1730.–1733.). Potom je preuzeo katedru dogmatskoga bogoslovlja u Osijeku. U Budim se vratio 1755. za dekana tamošnjih visokih škola. Umro je 17. travnja 1766. (Hoško, 1978: 1-2, 133).

⁹ Rođen je u posljednjoj četvrtini 17. stoljeća u Požegi. Filozofiju je najvjerojatnije studirao u Napulju, a teologiju u Bariju. Po povratku u domovinu najprije je predavao filozofiju u svome rodnom gradu, a zatim kratko vrijeme dogmatsko bogoslovlje u Budimu. Pet godina potom predavao je dogmatsko bogoslovlje na bogoslovnoj školi generalnoga učilišta u Dubrovniku. Ishodivši proglašenje budimskih visokih škola u generalno učilište prvoga razreda,

neralnoga učilišta, napisao je priručnik za studente *Universa philosophia* (Požega, s. a.);¹⁰ fra Petra Karapandžića,¹¹ njegov je spis *Logica* na 507 stranica; fra Jeronim Filipović iz Rame,¹² napisao je *Disputationes in Aristotelis Metaphysicam*.

Koliko su se propisi što ih je nalagalo franjevačko školsko zakonodavstvo provodili na budimskome franjevačkom učilištu, teško je reći, no nesporno je da je svaka uprava, ovisno o svojim mogućnostima, nastojala primjenjivati naznačene smjernice. Da je tomu tako, posebno se može zaključiti iz vrlo strogoga postupka kojim su se birali lektori filozofije. »Sam ispit je morao biti obavljen po strogo određenim propisima. Redovito mu je predsjedao provincijal a komisiju su sačinjavali aktualni lektori u Provinciji i drugi za to kvalificirani franjevci. Ispit je počinjao izvlačenjem pitanja iz logike, fizike i metafizike. Po izvlačenju pitanja kandidat se morao povući u izoliranu prostoriju te nakon 24 sata donijeti komisiji pismeno elaborirane izvučene teze i javno ih eksplicirati u trajanju pola sata. Nakon tog izlaganja druga bi mu dvojica kandidata stavljala prigovore na usmeno i pismeno izlaganje na što je on morao odgovarati. Poslije bi komisija tajno ocijenila kandidata votima od jedan do deset i te ocjene poslala zapečaćeno

ponovno se 1723. vratio u Budim i ondje predavao dogmatiku još šest godina. Nakon deset godina profesorske službe prvi je među franjevcima Bosne Srebrene nosio naslov lektora jubilatata. Mecić je odigrao i važnu ulogu u uspostavi novih provincija. Bio je i provincijalom Bosne Srebrene u njezinim novim granicama. Umro je 23. ožujka 1735. (Hoško, 1978: 1-2, 129).

¹⁰ »Mecićeve rukopis je vel. 14,5 x 20,5 cm: ima 349 nepagiranih stranica; sadrži: **Logica** (str. 1-169), **Philosophia naturalis** (str. 171-237), **Tractatus de anima** (str. 241-289) i **Metaphysica** (str. 291-349). Rukopis se nalazi u knjižnici franjevačkog samostana u Slavenskoj Požegi (sign. br. 7).« (Hoško, 1978: 1-2, 129).

¹¹ Rođen je u Gorancima kod Mostara oko 1689. godine. Kao dijete s roditeljima je s turskoga područja pobjegao u Potravlje. No, za sebe je uvijek naglašavao da je od Mostara. Tri je godine predavao teologiju u Dubrovniku, a potom je godine 1723. imenovan generalnim lektorom na novouspostavljenoj generalnom studiju prvoga razreda u Budimu gdje je ostao do 1733. godine. Prema predaji carica Marija Terezija imenovala ga je svojim kapelanom i darovala mu zbirku knjiga, crkvenoga ruha i posuđa. Bio je kustos Bosne Srebrene, a poslije njezine diobe i kustos Provincije sv. Kaja. U splitskome samostanu bio je lektorom moralnoga bogoslovlja, a 1742. godine izbran je za provincijala. Od 1746. godine bio je učiteljem mladića koji su se pripremali za redovništvo. Iz Splita se 1751. preselio u Živogošće gdje je i umro 16. veljače 1765. godine.

¹² Iako je na budimskome učilištu bio samo dvije godine, Filipović je za to vrijeme stekao naslov lektora jubilatata. Ovaj je znameniti franjevac ipak poseban trag ostavio u Dalmaciji. Bio je prvi provincijal nove Provincije sv. Kaja koja je okupila devet dalmatinskih samostana Bosne Srebrene u novu pokrajinsku zajednicu. Poslije je još jednom bio na čelu te zajednice. »Isticao se, dakle, kao crkveni upravnik, odličan poznavalac teoloških i crkvenih pitanja, ali je svakako najznačajniji kao 'jedan od najboljih hrvatskih propovjednika u prošlosti'. Njegove propovijedi u tri dijela Propovijdanje nauka kršćanskoga (Mleci 1750; II dio, Mleci 1759; III dio, Mleci 1765) su doista njegovo životno djelo koje dugo nije izgubilo svježinu i aktualnost. Taj značajni crkveni i kulturni djelatnik umro je 10. XII. 1765. u Sinju.« (Hoško, 1978: 1-2, 132).

definitoriiju Provincije koji bi na temelju toga postavljao profesore na pojedina učilišta u Provinciji.« (Hrkać, 1998: 42).

Da su škole u Bosni Srebrenoj bile kvalitetne, potvrđuje i to što je mjerodavna kongregacija u Rimu 1722. filozofsko učilište u Budimu proglasila generalnim učilištem prvoga reda. Najveće zasluge za to nesumnjivo pripadaju spomenutim prosvjetnim i kulturnim pregaocima koji su se odlikovali izvrsnošću i u poslu i u stvaralaštvu. Njihova djela, osobito filozofska, pisana su u duhu onoga vremena i nimalo nisu zaostajala za djelima autora na drugim učilištima diljem Europe.

4. Filozofska učilišta u Slavoniji

Filozofski studij u Požegi organizirao je provincijal fra Marko Bulajić 1705. godine. Riječ je o prvoj visokoj školi u Slavoniji poslije oslobođenja od Turaka. Školovanje je trajalo tri godine i ravnalo se po zakonu o visokim školama franjevačkoga reda. Za vrijeme trogodišnjega studija obradili bi se svi filozofski traktati.

Među profesorima ove visoke škole djelovao je i poznati povjesničar i kulturni radnik fra Filip Lastrić iz Očevije.¹³ Njegovo je rukopisno djelo *Traditiones in universam aristotelico-scoticam philosophiam (Predavanje iz opće aristoteličko-skoističke filozofije)*. Taj je priručnik više plod njegove filozofske izobrazbe i literature koju je imao na raspolaganju negoli njegovih osobnih istraživanja i pristupa pojedinim filozofskim pitanjima. Pisan je na latinskome jeziku sitnim rukopisom, ima 397 nepaginiranih stranica, s mnogo općih i posebnih kratica. U starosti je Lastrić ponovno listao i čitao svoj rukopis te drhtavom rukom ponešto popravio, križao ili dodao.

¹³ Rođen je u selu Očeviji pokraj Vareša 1700. godine. Filozofski i teološki studij završio je u Italiji nakon čega je 1724. zaređen za svećenika. Po povratku u domovinu određen je (1726.) za predavača filozofije na franjevačkom učilištu u Požegi, gdje je na latinskome jeziku sastavio opsežan prikaz filozofije. Godine 1729. premješten je za učitelja franjevačkih novaka u Kraljevu Sutjesku. Pet godina poslije (1734.) postao je kustosom tadanje velike bosanske provincije, a 1741. izabran je za provincijala. Poslije te službe Lastrić je desetak godina boravio u Bosni. Odlučno se borio za prava franjevaca i katolika u Bosni. Posljednje godine života posvetio je spisateljskomu radu po kojemu je i najpoznatiji. Osim spomenutoga filozofskog djela, koje je ostalo u rukopisu, napisao je još jedan spis na latinskom - *Pregled starina Bosanske provincije* u kojemu je prikazao ne samo povijest i djelovanje bosanskih franjevaca, nego je pružio i kratak zemljopis i povijest Bosne. Napisao je četiri propovjednička djela: *Dvojezično svjedočanstvo* (na latinskome i hrvatskom jeziku), *Nediljnik dvostruk* (po dvije propovijedi za svaku nedjelju u godini), *Svetnjak* (propovijedi o svecima i blagdanima) i vrlo omiljenu knjigu *Od' uza me* koja, osim tumačenja kršćanskoga nauka i sažetih propovijedi, sadrži i mnogo korisnih uputa za bosanske dušobrižnike. Ipak Lastrić je najvažniji po svome pisanju na materinskome jeziku. Njegova su djela na hrvatskome znatan prinos počecima standardizacije hrvatskoga jezika novoštokavske osnovice. Lastrić je umro u Kraljevoj Sutjesci 1783. godine. (Usp. Gavran, 1988: 76-81).

Posebno je zanimljiv njegov predgovor u kojemu slikovito govori o važnosti umnoga napora kako bi se steklo znanje i mudrost: »Služba koja mi je dodijeljena obvezuje me da vam predajem teške i mučne početke prirodnih znanosti i mudroslovlja. Naučit ću vas da ljubite i slijedite onu koja će nakon kratka vremena uroditi slatkim i ugodnim plodovima. Ruže imaju svoje trnje, njega ima i znanost; ruže neće ubrati onaj koji se boji uboda, niti će temeljitu mudrost steći onaj koji se boji prvih sjena poteškoća u skupljanju najljepšeg ploda znanosti, jer da bi ga pobrao i nevoljku desnicu privlači ugodan miris. Za postignuće mudrosti, dragocjena istina neprivaćna izgleda, pokreće razum koji je lako ne prihvaća. Onima koji je slijede obećava najveću nagradu; one koji je poštuju zaogrće plaštem časti; ovjenčava one koji se za nju natječu, obogaćuje siromahe, nevjernima daje dostojanstvo a neukima znanje. Starcima daje sigurne savjete, mladež osnažuje za borbu.«¹⁴

Brodsko filozofsko škola počela je djelovati 1710. godine. Radila je dvije godine nakon čega je premještena u Požegu. Obnovljena je 1720., a ukinuta je 1783. godine. Kroz to se vrijeme izredalo dvadeset pet lektora filozofije koji su studentima izlagali gradivo prema ondašnjim crkvenim školskim propisima. »Iz profesorskog kolegija su petorica (Šimić, Žderić, Bebrić, Korndoerfer i Matković) napisali priručnike za studente koji su nam i danas vrlo vrijedno svjedočanstvo o radu toga učilišta. Ništa manje nisu za to važni i objavljeni tezariji filozofijskih rasprava koje su sastavljali profesori (Bebrić, Bačić, Hausner, Gajtančić, Heitzer, Lanosović, Lipovčević, Neumann) i koje su javno održavane u Brodu ili na drugim učilištima.« (Hrkać, 1998: 40).

Fra Blaž Šimić,¹⁵ rodom Dubrovčanin, za studente je napisao priručnik *Introductio ad universam Aristotelis philosophiam* (Brod, 1732./1733.). Njegov nasljednik fra Antun Žderić¹⁶ također je napisao filozofski priručnik pod naslovom *Enchyridion in universam Aristotelico-scticam logicam*. Ovo djelo u svojoj je disertaciji kritički obradio, a poslije i objavio akademik Serafin Hrkać. Fra Luki

¹⁴ Prema prijevodu Andrije Zirduma: »Lastričevo pismo iz Venecije 30. lipnja 1755.«, *Bobovac - list vareških Hrvata*, br. 67., <www.vares.pp.se/bobovac/boblist/broj67/67_14.htm> (18. VI. 2007.).

¹⁵ Prema dostupnim informacijama, Šimić je održao cijeli trogodišnji tečaj i prvi je sastavio priručnik koji je transkribirao i sačuvao njegov student Marko Milošević. Rukopis se nalazi u samostanskoj knjižnici u Iloku pod signaturom C 293. Poslije se posvetio pastoralnomu radu i njegovanju oboljelih od kuge u Staroj Gradišci gdje je 9. lipnja 1739. i umro. (Usp. Hrkać, 1998: 32).

¹⁶ Rođen je u Vinkovcima oko 1710. godine. Studij filozofije i teologije završio je najvjerojatnije u Budimu. Tu je po onodobnim važećim propisima položio ispit za lektora filozofije. Na učiteljskoj katedri filozofskoga učilišta u Slavnskome Brodu predavao je tri godine. Osim gore spomenutoga djela u rukopisu je ostao i njegov spis *Tractatus in octo libros Physicorum Aristotelis* koji se čuva u knjižnici franjevačkoga samostana u Iloku, signatura B 94. Kad je 1738. postao član gradiškog samostana, smirio je pobunjene graničare i spriječio vojne sukobe. Umro je oboljevši od kuge 3. travnja 1739. godine.

Bebriću¹⁷ pripada svojevrsan uvod u filozofiju pod naslovom *Compendium seu Brevis introductio in universam Aristotelis Philosophiam* (Brod, 1751.). Fra Gabriel Korndoerfer¹⁸ napisao je djelo iz logike *Compendium Principiorum variarum scientiarum vulgo Dialectica* (Brod, 1768.). Fra Filip Matković u rukopisu je ostavio dva filozofska djela: *Enchyridion Philosophicum* (Brod, 1765./1766.) i *Disputationes in Physicam transcendentalē seu Aristotelico-Scotisticam Metaphysicam* (Brod, 1766.). (Usp. Hrkać, 1998: 32-38)

Treba reći da su na brodske filozofskom učilištu djelovali profesori koji su kasnije postali ugledni crkveni i javni radnici. To pak govori kako je ova škola bila vrlo važna obrazovna ustanova osamnaestoga stoljeća ne samo za franjevce u Prekosavlju i Bosni nego i za šire područje. (Usp. Hrkać, 1998: 40).

Provincijska uprava na čelu s fra Markom Bulajićem donijela je 1707. godine odluku o osnivanju filozofskoga učilišta u Osijeku. Prvi profesor u toj školi bio je fra Ivan Srijemac.¹⁹ Njega je naslijedio fra Matej Vulić,²⁰ a sljedeći poznati profesor je fra Bernardin iz Baje.²¹ Na profesorskoj službi zamijenio ga je fra Toma Perković,²² a posljednji profesor filozofskoga učilišta u Osijeku prije nje-

¹⁷ Rođen je u Slavonskome Brodu oko 1725., a umro u Baču 3. svibnja 1762. Bio je profesor na filozofskim učilištima u Slavonskome Brodu (1751.-1753.) i u Požegi (1753./54.), a zatim je predavao teologiju na učilištu moralnoga bogoslovlja u Iloku (1755./56). Osim gore spomenutoga priručnika napisao je i tezarij pod nazivom *Theses universae Philosophiae* koji je tiskan u Budimu 1754., a čuva se u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu te u knjižnicama franjevačkih samostana u Vukovaru, Cerniku i Požegi. (Usp. Hoško, 1997: 2, 81).

¹⁸ Korndoerfer je u Brodu predavao dvije godine (od 1768. do 1770.), a treću godinu filozofskoga trijenija sa svojim je studentima iz Broda dovršio u Mohaču gdje je i ostao do kraja života. Umro je 18. svibnja 1775. godine.

¹⁹ Školovao se u Italiji, a u Osijeku je predavao trogodišnji tečaj filozofije, a kada je završio predavanja, određen je za prvoga profesora bogoslovije na budimskome učilištu. Ondje je predavao dogmatsko bogoslovlje zajedno s dotadašnjim profesorom na budimskome filozofskom učilištu Augustinom Pjanićem. Osim prosvjetnom djelatnošću, bavio se i upravnim poslovima u Provinciji; bio je gvardijan u Budimu, kustos Provincije i njezin provincijal. Umro je 19. rujna 1743. u Vukovaru. (Usp. Hoško, 1976: 142-143).

²⁰ Obrazovanje je stekao u Italiji. U Osijeku je predavao od 1710. do 1712. godine. Poslije toga preuzeo je službu gvardijana u Aradu i tako zaključio svoju profesorsku službu. (Usp. Hoško, 1976: 143).

²¹ Rođen je u Baji oko 1690. godine. Studij filozofije i teologije najvjerojatnije je završio u Italiji gdje je položio i ispit za profesora filozofije. Profesorsku službu počeo je obavljati vrlo mlad. Naime, poznato je da je u novicijat stupio 1708., a već 1715. nastupa kao profesor u Osijeku. Tu je umro krajem 1717. ili početkom 1718. godine. (Hoško, 1976: 143).

²² Profesorsku službu u Osijeku započeo je 1718. i obavljao ju je tri godine. Zatim je bio profesor na osječkome bogoslovnom učilištu od 1724. do svoje smrti, 15. travnja 1725. godine.

zina prekida (1724.) bio je fra Petar Morović.²³

U Baji su franjevci imali filozofsko učilište nekoliko godina, nakon čega je 1733. premješteno u Vukovar. Po ustroju i nastavnome programu nije se znatno razlikovalo od drugih filozofskih škola u Slavoniji.

5. Filozofska učilišta u Dalmaciji

Šibensko filozofsko učilište osnovano je najkasnije 1699. u samostanu svetoga Lovre na Gorici. Zna se da je radilo i iduće godine, ali podataka za sljedećih nekoliko godina nema. No, zna se da je godine 1711. ponovno određeno da se učilište uspostavi, a profesor je trebao biti fra Ante Bašić. No, godine 1714. na kapitolu u Đakovu odlučeno je da se filozofsko učilište pretvori u teološko kada bude dovoljan broj studenata za studij teologije. I već 1715. u Šibeniku djeluje teološko učilište, a lektori su mu fra Lovro Šitović i fra Ante Bandić.²⁴ Sljedeće godine Bandića je zamijenio Bernardin Nagnan, poznatiji kao Nagnanović, dok je Šitović i dalje ostao lektor.

Na kapitolu u Velikoj (1717.) odlučeno je da se bogoslovna škola prenese iz Šibenika u Split, a u Šibeniku je ponovno uspostavljeno filozofsko učilište s lektorom fra Antom Markovićem. »Na kapitolu u Visovcu 16. lipnja 1720. dolazi opet do promjene. Ponovno je vraćena Teologija iz Splita u Šibenik, a za lektore su se natjecali nekadašnji lektori filozofije Jeronim Filipović, Ante Marković i Šimun Lalić. U isto vrijeme Filozofsko je učilište premješteno u Split na Poišan (današnji kapucinski samostan) a na njemu je predavao poznati kroničar Marijan Lekušić. Tu se filozofsko učilište održalo tri godine (1720-1723). Nakon toga filozofsko učilište 1723. djeluje na dva mjesta, u Makarskoj gdje predaje Lovro Šitović (1723-1724), i u Sinju gdje predaje Bonaventura Buljan.²⁵

²³ Kao profesor filozofije u Osijeku radio je od 1721. do 1724. godine. Potom je predavao teologiju na učilištu moralnoga bogoslovlja u Petrovaradinu. Poslije profesure posvetio se pastoralnomu radu. Bio je župnik na više župa, magistar novaka, definitor te generalni vikar u Srijemu. Umro je 25. lipnja 1754. u Šarengradu.

²⁴ Rođen je u Gorancima kod Mostara oko 1679., a umro u Omišu 7. ožujka 1740. godine. Kao dječak s roditeljima je pobjegao u Potravlje. U Živogošću je stupio u franjevački red i stekao osnovnu izobrazbu, a filozofiju i teologiju studirao je u Italiji. Filozofiju je predavao u Udinama, a teologiju u Šibeniku (1714.-1716.), Budimu (1716.-1718.) te u nadbiskupijskom sjemeništu u Splitu (1718.-1720.). Bio je definitor Provincije te samostanski starješina u Šibeniku i Omišu. Prema nekima napisao je životopis Lovre Šitovića na talijanskom. Bio je vrstan propovjednik i pjevač, a pisao je i skladbe koje su danas izgubljene. Njegova ostavština nalazi se u Omišu. (Usp. Hoško, 1978: 1-2, 123-124).

²⁵ Rođen je u Biteliću oko 1687., a umro u Sinju 13. svibnja 1761. godine. Bio je lektor filozofije u Sinju 1723. godine. Navodno je više puta bio gvardijan u Sinju i definitor Provincije (1751.-1754.) te poznati egzorcist.

Kad je kasnije u Šibeniku 1725. umjesto dotadašnjeg provincijskog bogoslovnog učilišta osnovano opće bogoslovno učilište drugog stupnja na kojem su predavali Filipović i Marković uza nj je djelovalo i filozofsko učilište s lektorom Mihovilom Gulinom. Ono će otada uz neke manje prekide u XVIII st. djelovati u Šibeniku, i nakon što je 1735. Opće teološko učilište drugog razreda podignuto na Opće učilište prvog razreda ili stupnja, do austrijske reforme školstva u Dalmaciji 1825., a otada uz veće prekide sve do 1911. godine.« (Kapitanović, 1994: 1-2, 158).

Makarsko filozofsko učilište osnovano je 1708. godine. Ono je 1748. premješteno u Živogošće gdje je djelovalo do 1772. godine. Profesori su kao priručnike djelomice rabili određene strane autore, ali su se više služili vlastitim udžbenicima koji su uglavnom ostali u rukopisu. Samostanske knjižnice obiluju takvim, nažalost do danas neproučenim, rukopisima. Samo makarska knjižnica ima sedamdesetak takvih većih ili manjih školskih spisa. Jedini priručnik filozofije tiskao je poznati hrvatski kulturni radnik fra Andrija Kačić Miošić pod naslovom *Elementa peripathetica* u Veneciji 1752. godine.²⁶

Teško je reći otkada datira filozofski studij u Sinju. Franjevci su, naime, u ovome gradu dovršili izgradnju crkve i samostana 1709. u sklopu kojega je bila najvjerojatnije samo gramatička škola. Godine 1715. bosanski su muslimani napali i spalili Sinj, dio se franjevaca povukao s braniteljima u tvrđavu, a ostali su izbjegli u Split gdje su u nekoj palači 1718. otvorili bogoslovno učilište za koje su izabrani lektori fra Ante Bandić i fra Lovro Šitović. Studij filozofije po svojoj prilici započeo 1720. kada je za lektora postavljen Marijan Lakušić. Fra Petar Bazala navodi da je učilište u Sinju osnovano 1723. godine. Bilo kako bilo, već je 1723. provincijal Augustin Tuzlak odredio profesore bogoslovnoga učilišta u Šibeniku Antuna Bandića i Lovru Šitovića da u Sinju izvedu ispit za profesore filozofije. (Usp. Kapitanović, 2007: 1-2, 89-100).

Usljedio je odvajanje pojedinih područja Bosne Srebrene, 1735. i 1757., tako da je nekoć vrlo rasprostranjena provincija svedena u granice današnje Bosne i Hercegovine. Ostavši bez vlastitih učilišta, svoje je kandidate slala na studij u zapadne zemlje sve do 1851., kada su bosanski franjevci osnovali teološka učilišta u Fojnici i Kreševu, što je označilo početak visokoga školstva na tlu Bosne i Hercegovine uopće.

²⁶ O rukopisnoj i knjižnoj baštini u makarskoj knjižnici detaljno je pisao V. Kapitanović: *Rukopisna i knjižna baština Franjevačke visoke bogoslovije u Makarskoj*, Makarska - Zagreb 1993.: »Rukopisni priručnici franjevačkog filozofskog učilišta u Šibeniku (1969-1825)«, *Pri-lozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 20 (1994) br. 1-2 (39-40), 157-199.

Zaključak

Zasigurno bi bilo preuzetno tvrditi da su franjevački pitomci u Bosni Srebrenoj u 18. stoljeću imali izobrazbu ravnu onoj u slobodnim europskim zemljama. Uvjeti u kojima se nastava odvijala ni izdaleka nisu bili optimalni pa je stoga logično zaključiti da su i rezultati bili slabiji. Ipak, uprave reda nastojale su, koliko god je bilo moguće, pratiti zapadne obrazovne trendove o čemu svjedoče mnogobrojne odredbe i statuti koji se odnose na školstvo u Provinciji. Gledajući formalno, franjevci s ovih prostora zadovoljavali su europski crkveni školski standard. Naime, trogodišnjemu studiju filozofije prethodilo je školovanje u privatnim franjevačkim gramatičkim školama ili u srednjim školama koje su vodili isusovci, a po završetku studija filozofije kandidati su nastavljali četverogodišnji studij teologije. O kvaliteti pak nastave teže je donositi prosudbu jer je malo relevantnih informacija s tim u vezi. U tome nam ipak donekle mogu pomoći priručnici što su ih pojedini profesori pisali za svoje studente. Uspoređujući te, do danas uglavnom neobrađene, rukopise s udžbenicima iz kojih se učilo na europskim franjevačkim učilištima, slobodno se može reći da po sadržaju i načinu obradbe tema nimalo ne zaostaju za njima. To pak govori o vrsnoći profesora koji su predavali na visokim učilištima u Bosni Srebrenoj.

FRANJEVAČKA FILOZOFSKA UČILIŠTA U BOSNI SREBRENOJ U DOBA FRA LOVRE ŠITVIČA

Sažetak

Za shvaćanje organizacije i rada franjevačkih filozofskih ustanova u Bosni Srebrenoj u 18. stoljeću nužno je poznavati važnije odredbe općega franjevačkog zakonodavstva iz toga doba. One su pak propisivale da se filozofija predaje najmanje tri godine i da se u njezinu okviru studiraju *sumullae* (*logica minor*), logika (*logica maior*), fizika, metafizika, animistika (znanost o duši), učenje o nastanku i propadanju tvari te kozmologija. Nastavni je sadržaj bio vezan za učenje Ivana Dunska Škota i Bonaventuru. Metoda je bila skolastička. Profesore se, međutim, poticalo da pišu vlastite priručnike što su mnogi predavači na našim učilištima i činili. Prema dostupnim podacima Bosna Srebrena imala je godine 1729. devet filozofskih učilišta: u Budimu, Šibeniku, Slavnskome Brodu, Sinju, Makarskoj, Zaostrogu, Našicama, Požegi i Baji. Neka od njih imala su lokalni, a neka opći karakter. Sva su pak odigrala veliku ulogu u prosvjetnome i kulturnom životu našega naroda.

Ključne riječi: Bosna Srebrena, franjevci, studij filozofije, nastavni sadržaj, propisi, školstvo, priručnici, rukopisi.

FRANCISCAN PHILOSOPHICAL SCHOOLS IN BOSNA ARGENTINA IN THE LIFETIME OF FR. LOVRO ŠITOVIĆ

Abstract

In order to understand the structure and activities of Franciscan philosophical institutes in the Franciscan province of Bosna Srebrena (Lat. *Bosna Argentina*) in the eighteenth century, it is necessary to examine the important decisions of the Franciscan order at that time. Those laws proscribed that philosophy should be studied for at least three years, with *sumulae (logica minor)*, commentaries (*logica maior*), physics, metaphysics, animism (the science of the soul), the creation and destruction of matter, and cosmology studied in the context of philosophy. The syllabi were connected to the teachings of John Duns Scotus and Bonaventura, and the methods were scholastic. Nonetheless, Franciscan professors were encouraged to write their own teaching manuals, and did so. According to extant documents, *Bosna Argentina* had nine philosophical schools in 1729, in Budim, Šibenik, Slavonski Brod, Sinj, Makarska, Zaoštrog, Našice, Požega and Baja. Some of them were local, and some public; all of the schools played a significant role in the educational and cultural life of Croatia.

Keywords: *Bosna Argentina*, Franciscans, philosophical studies, syllabus, proscriptions, education, teaching manuals, manuscripts

Hrvatini Gabrijel Jurišić

MORALNI I DUHOVNI LIK FRA LOVRE ŠITOVIĆA (Ljubuški, 1682.– Šibenik, 28. II. 1729.)

Izvorni znanstveni članak
UDK 271.3 Šitović, L.

I. Osnovni biobibliografski podaci

Iako o fra Lovri Šitoviću još nije napisana monografija koja bi osvijetlila njegov život i objavljena djela, ipak se može reći da je o njemu relativno dosta pisano.¹

Poznato je da je rođen u muslimanskoj obitelji u Ljubuškomu i nazvan imenom Hasan (Ljeposlav), školovao se je i primio sakrament sv. krštenja u Zaostrugu (2. II. 1699.) i dobio ime Stjepan (Krunoslav), stupio u novicijat (1701.) u Našicama i uzeo redovničko ime fra Lovre. Budući da se poslije novicijata njegovo ime ne spominje u dokumentima, sasvim je vjerojatno da je studirao filozofiju i bogoslovlje u Italiji, kako je onda bio običaj, i ređen je 1707. za svećenika.

Kapitul Franjevačke provincije Sv. Križa Bosne Srebrene, održan u Našicama (1708.), imenovao ga je profesorom filozofije i odgojiteljem mladića koji su se u Makarskoj pripremali za redovnički život.² Na toj je dužnosti u tri navrata ostao pet godina. Bio je profesor na Teološkom učilištu u Šibeniku i Nadbiskupskoj bogoslovljiji u Splitu. Starješina je redovničke kuće u Splitu (od 1727.), gdje je

¹ V. Bibliografiju na kraju Zbornika, str. 281-295.

² Jedno od najvažnijih vrela za povijest Provincije Bosne Srebrene i Provincije Presvetoga Otkupitelja je *Liber archivalis in quo de origine Provinciae Bosnae Argentinae quae olim Vicaria, demum Provincia nuncupata, ac de praeclare gestis in et extra eam a fratribus minoribus Ordinis S. P. N. Francisci. MDCCLVII*. Rukopis se čuva u Arhivu Franjevačkoga samostana sv. Lovre u Šibeniku (LAPŠ), a postoji i prijepis rukopisa koji se čuva u Arhivu Franjevačkoga samostana Sv. Marije u Makarskoj (LAPM). Na više mjesta rukopis donosi i podatke o fra L. Šitoviću, npr. 1723. fra Lovre je imenovan profesorom filozofije u Makarskoj (LAPŠ, 129). Tu su navedene i važne službe koje je fra Lovro vršio: »šestogodišnji lektor, definitor... i predsjednik Kapitula«. U sljedećoj se godini fra Lovre navodi kao profesor u Makarskoj (LAPŠ, 136). Slično je i na više drugih mjesta.

bio zadužen da izgradi novi samostan u predgrađu Dobri. Držao je korizmene propovijedi u Šibeniku i iznenada preminuo 28. veljače 1729. godine.

Napisao je i objavio nekoliko djela:

1. *Doctrina christiana et piae aliquot cantilenae*, Venetiis (oko 1713.).
2. *Grammatica latino-illyrica ex Emmanuelis aliorumque... juventuti illyricae studiose accommodata...* (tri izdanja: Venetiis 1713., str. 226+4 nepaginirane+25+4 nepaginirane; 1742., str. 240; i 1781., str. VIII+279) i dva ponovljena izdanja: 1. izdanje (Sarajevo-Zagreb 2005., str. 299+301-323) i 3. izdanje (Mostar-Klobuk 2001., XII+279+XLI).
3. *Pisma od pakla, navlastito od paklenog ognja, tamnosti i vičnosti...* (U Mneci 1727., str. 74).³ Iste je godine objavljeno drugo izdanje.
4. *Promišljanja i molitve... čineći put križa...* (U Budimu 1734., str. 64).
5. *List nauka kršćanskoga* (U Bnecih 1752., str. 24; 2. izd. Mleci 1799. u S. Margitić, *Ispovid kršćanska*, str. 272-280; 3. izd. Vicenza 1804.).⁴

Kako se iz samih naslova vidi, jedno je djelo (Gramatika) priručnik za učenje latinskoga jezika, a ostala su četiri u prozi i poeziji zapravo pomagala za katehizaciju i pastoralno djelovanje općenito. Da se njegova gramatika upotrebljavala kao priručnik u ondašnjim školama, najbolje potvrđuje činjenica da je doživjela još dva izdanja i to poslije njegove smrti, pa je i danas čuvaju ne samo knjižnice južne Hrvatske (Dubrovnik, Zaostrog, Živogošće, Makarska, Split, Sinj, Šibenik, Visovac, Zadar i dr.) nego i drugi hrvatski gradovi (npr. u Zagrebu: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Akademijina knjižnica, Knjižnica Klasične gimnazije i dr.).⁵ U naše dane objavljena su dva ponovljena izdanja (reprinti).⁶

Fra Lovre se isticao u prvom redu kao uzoran redovnik i revan svećenik, propovjednik i ispovjednik, profesor i pisac, redovnički starješina i graditelj, a posebno treba istaknuti da je vrlo zauzeto djelovao kao dušobrižnik hrvatskih i mletačkih vojnika u borbama za oslobođenje nekih hrvatskih gradova od turske okupacije (Imotski i Sinj).⁷

II. Duhovni lik

Da bi se moglo govoriti o duhovnom i moralnom liku fra Lovre Šitovića, treba istražiti vrela koja vjerodostojno svjedoče o njegovu svetačkom životu i ispitati što su razni pisci o njemu pisali kroz protekla gotovo tri stoljeća, odnosno može li se utvrditi da fra Love uživa »famam sanctitatis«.

³ Fra Lovrine hrvatske naslove i tekstove, kao i drugih starijih pisaca, pisat ćemo današnjom grafijom i pravopisom.

⁴ Opširnije podatke o njegovu životu i djelovanju v. Jurišić, 1999: 49-80.

⁵ Usp. Jurić, 1968: 579-580.

⁶ V. u priloženoj literaturi.

⁷ Zlatović, 1888: 220.

1. Vrela i literatura

Iz fra Lovrinih objavljenih djela i prema podacima koje su drugi zabilježili može se vrlo dobro očitati duhovni i moralni lik velikoga Ljubušaka. Od tih drugih izvora na prvom mjestu treba spomenuti »Liber archivalis Provinciae ...« koji kao službeni dokument donosi više podataka o fra Lovri. Važna su svjedočastva splitskoga nadbiskupa Stjepana Cupillija, zatim fra Ante Bandića, fra Nikole Gojaka, fra Luke Vladmirovića, koji je u svoja dva objavljena djela zabilježio nekoliko vrlo važnih podataka o fra Lovri. Također je vrlo značajno svjedočanstvo koje donosi »Starinski mrtvar obitelji zaostrožke«, rukopis koji se čuva u Arhivu Franjevačkoga samostana Sv. Marije u Zaostrogu.

Sve to, doduše, nisu veliki životopisi, nego kratki zapisi, ali su bogati vrlo ozbiljnim i značajnim izrazima i nastojat ćemo upozoriti na glavne naglaske svakoga od tih zapisa.⁸

Od kasnijih pisaca treba na prvom mjestu spomenuti fra Stjepana Zlatovića, koji o fra Lovri piše dosta opširno, zatim fra Petra Bačića koji je ostavio više podataka o fra Lovri, pa fra Antu Crnicu, neumornoga istraživača, kao i još neke kasnije pisce.

2. Svjedočanstvo iz fra Lovrinih tiskanih djela

Fra Lovro je kao profesor u Makarskoj brzo uvidio da njegovi učenici teško mogu naučiti latinski jezik iz knjiga kao što je, npr. poznato djelo o. Emanuela Alvaresa.⁹ Budući da je to djelo pisano latinskim jezikom, hrvatska su djeca teško mogla učiti »regule gramatičke«. Stoga fra Lovre u »predgovoru« veli:

»Moj dragi i mili štioče, nemoj se čudit ovomu momu, ako i malahnu trudu, jer kad razumiš razlog i uzrok rad koga sam ovo dilo sastavio, ti ćeš isti ispoviditi da sam dobro učinio. Jur je tebi očito da mnozi narodi, to jest Frančezi, Španjoli, Italijanci, Nimci, Ungari itd. lašnje nauče gramatiku nego mi Hrvati. Jer? Jerbo oni štampaju gramatike u svoje vlastite jezike istomačene i tako nije njima muka naučit regule gramatičke, kako nami, jerbo mi neimamo gramatika u naš jezik istomačenih. I premda jesu kojigodi naučitelji gramatike istomačili deklinacione imena i konjugacione verba hrvatski, ništa ne manje nisu (što ja mogu znat da sam vidio) svih regula zadosta izrekli, ni obratili.

⁸ Podatke o svim tim djelima navest ćemo niže kad o njima budemo govorili.

⁹ O. Emanuel Alvares (1525.–1583.), isusovac, Portugalac. Napisao je i objavio *De institutione grammatica libri tres* (1572.) koja se je upotrebljavala u svim europskim zemljama. Mnogi su je prevodili na narodne jezike i prepravljali. Objavljena je u preko 400 izdanja. U Hrvatskoj ju je prvi objavio o. Jakov Mikalja, također isusovac.

Ja, dakle, budući vidio mnogi trud mladića Bosne Argentine,¹⁰ toliko sekulara koji uče i misle biti redovnici s. patriarke oca Frančeska, koliko đaka profesora,¹¹ a malahan njihov plod, najpri sam se ganuo ljubavlju Majke Provincije (kojoj bih rad služiti u nauku), pak rečenih mladića, ter sam ovo dilašce napravio na njihovu službu i korist, je da bi Bog dao i Diva Marija, Pomoćnica pridobra rečene Provincije, da mladići učine dostojne plode kriposti i nauka u vrime svoje. I Bog ti bio vazda na pomoć, a ja na službu!¹²

Kad je, naime, fra Lovre vidio koliko se njegovi učenici trude da nauče gramatička pravila, koja su napisana na latinskom jeziku, shvatio je da je njegovim učenicima puno teže učiti, jer im je udžbenik na stranom (latinskom) jeziku, dok drugi narodi imaju gramatike napisane na svojim materinskim jezicima. Stoga je njihovim učenicima lakše učiti nego našima, jer naši nemaju latinske gramatike napisane hrvatskim jezikom. Taj ga je problem naveo na misao da se prihvati posla i za svoje učenike napiše latinsku gramatiku na hrvatskom jeziku.

Pisac navodi dva razloga za taj svoj naum: prvo je ljubav prema Majci Provinciji (Bosni Srebrenoj), da bi mogla u svojim samostanima pripremati kandidate koji će postati redovnici i svećenici, a drugo ljubav prema svojim učenicima, da se ne bi morali puno truditi i mučiti učeći gramatiku. Čak veli da je on svoj posao (pisanje gramatike) »napravio na njihovu službu«. On s jedne strane jednostavno voli svoju Provinciju i želi joj pomoći da lakše uzmogne odgajati i učiti svoje kandidate, a s druge želi omogućiti svojim učenicima da s manje truda postignu »dostojne plode kriposti i nauka«. Stoga se s pravom može reći da fra Lovre piše gramatiku kao pravi idealist iz ljubavi prema svojoj Provinciji i svojim učenicima, a nikako mu nije na pameti ni njegov eventualni ugled ili ponos, ili bilo kakav materijalni dobitak. Ne hvali se da je učinio neko veliko djelo, nego za taj svoj posao skromno veli da je to »malahni trud«.

Ne samo da je on radio iz tako plemenitih nakana, nego moli Boga i Djevicu Mariju da njegovim učenicima budu na pomoć i da on kao njihov profesor svojim učenicima bude »na službu«. On ne nastupa kao neki vladar ili strogi auktoritet, nego svojim učenicima želi služiti. To je ono što je Gospodin Isus Krist kazao svojim učenicima o samomu sebi: »Sin čovječji nije došao da bude služen, nego da služi...« (Mt 20, 28).

¹⁰ Bosne Argentine, tj. Franjevačke provincije Sv. Križa Bosne Srebrene, kojoj je u to doba pripadao i Franjevački samostan Sv. Marije u Makarskoj.

¹¹ Pisac spominje dvije vrste svojih učenika: jedni su »sekulari«, tj. mladići koji su učili humanističke znanosti, odnosno to su u današnjoj terminologiji srednjoškolci ili gimnazijalci, a drugi su »đaci profesora«, tj. franjevački klerici koji su poslije novicijata položili redovničke zavjete (»professio«) i studirali filozofiju i teologiju.

¹² *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis... a patre f. Laurentio de Gliubuschi... Venetiis MDCCXIII*, str. 266+25+4 nepaginirane+ Pogovor (301-316)+Kazalo (317-320)+3. Reprint prvoga izdanja, Zagrabiae & Saraevi MMV, (Šitović, 1713: 3-4).

Samo se od sebe nameće pitanje, koliko su današnji učitelji i profesori spremni »biti na službu« i »služiti« svojim učencima i studentima?

U »Pozdravu mladićem« pisac najprije navodi prijekor koji Gospodin Bog upućuje starozavjetnim svećenicima preko proroka Hošeja: »Jer si ti odbacio znanje i ja ću odbaciti tebe i ne ćeš mi više vršiti svećeničke službe« (Hoš 4, 6). Nadalje upozorava da je »svaki dar ozgar, to jest od Boga« (usp. Jak 1,17) i nastavlja »valja imat Božji strah i poniznu molitvu činit da bi se Gospodin dostojao pameti prosvitliti«. U posljednjoj rečenici pozdravlja svoje učenike: »S Bogom, koga za me molite, mnogo se vruće vami priporuevem (preporučujem)«. ¹³

Osim toga, naveo je na latinskom jeziku molitve koje učenik treba moliti prije učenja (»Orationes ante studendum«). ¹⁴ K tome je vrlo znakovito da se pisac često za razjašnjenje pojedinih oblika ili konstrukcija služi rečenicama iz Svetoga pisma, liturgije ili duhovnih pisaca. Na taj način postiže dvostruku korist, tj. razjašnjava gramatička pravila i upućuje na duhovnu i odgojnu kršćansku poruku. Evo nekih primjera: »Ego finita Nona celebrabo Missam - slavit ću Misu, kad završim Deveti čas«, »Gavisi sunt discipuli viso Domino«, »Obradovali su se učenici kad su vidjeli Gospodina« (Iv 20, 20), »O benedicta super omnes mulieres, quae Angelos vincis puritate et Sanctos superas pietate - Blagoslovljena ti među ženama, koja nadvisuješ anđele čistoćom, a svece pobožnošću« (sv. Anselmo). ¹⁵

Pisac na više mjesta ističe da se treba pokoravati Božjoj volji, vježbati se u krjepostima, bježati od zla, izbjegavati mane, a donosi i druge upute i savjete koje preporučuje kršćanska askeza. ¹⁶

Netko bi mogao pomisliti da učenje i tumačenje gramatičkih pravila nema nikakve veze s vjerskim istinama, molitvom i kršćanskim životom. No, fra Lovre je pokazao najprije svojim načelnim stavom u predgovoru i drugim tekstovima, a onda i navođenjem rečenica i izraza iz Svetoga pisma i duhovnih pisaca, kao i poticajima na molitvu prije i poslije učenja, da se učenje gramatike vrlo lijepo može povezati s duhovnom formacijom, svetopisanskim porukama i konkretnim vjerničkim životom. ¹⁷

Ostala djela, koja je fra Lovre napisao da bi pomogao župnicima u njihovu pastoralnom djelovanju, svojim naslovima i sadržajem svjedoče koliko je njihov pisac kao svećenik i profesor bogoslovlja u svojoj duši bio svjestan obveze da,

¹³ Šitović, 1713: 6-7.

¹⁴ Šitović, 1713: 7-9.

¹⁵ Šitović, 1742: 194-195.

¹⁶ Askeza je teološka disciplina koja odgaja i uvodi čovjeka u božanski život. Od bogate literature navodimo samo dva djela hrvatskih pisaca: Benigar, 1959: LXIX+1319; Bezić, 1973: 430.

¹⁷ Nuić, 1938-1939: 76-100.

uz izgovorenu riječ, ponudi župnicima i njihovim vjernicima i pisanu riječ o vjerskim i duhovnim temama.

Fra Lovro je spjevao »Pismu od pakla« i objavio je u Mlecima 1727.¹⁸ ne zato da bi stekao pjesničku slavu, nego je htio nauk Crkve o grijehu, praštanju i kazni pretočiti u narodu bliski deseterac i time pokazao da mu je prva svrha bila kateheza, tj. čisti i ispravni crkveni nauk približiti običnom čitatelju. Sam tvrdi da je on u Makarskoj »s dicom pivao« taj spjev¹⁹ kao što se je pjevao i danas pjeva »Gospin plač«. Sami naslovi pet poglavlja jasno kažu o čemu pjesnik pjeva (1. Od pakla, 2. Od paklenoga ognja, 3. U kome se dozivlju i karaju različnji grišnici, 4. Od paklene tamnosti i 5. Od paklene vičnosti).²⁰

Taj je spjev osim katehetske odigrao i drugu važnu ulogu. Poslije fra Lovrine smrti fra Toma Babić je spjev skratio i objavio u svome »Cvitu razlika mirisa duhovnoga«, koji je doživio više izdanja.²¹ Tako je fra Lovrina pjesma pomogla širenju i afirmaciji štokavske ikavice kao važnoga hrvatskog književnog izraza.

Slično se može reći i o drugim manjim fra Lovrinim objavljenim djelima.

3. Vojnički kapelan i borac za slobodu

Kao što današnja Hrvatska vojska²² i vojske mnogih kršćanskih država imaju svoje vojničke svećenike, koji se brinu za duhovni život vojnika, policajaca, redarstvenika, časnika i njihovih obitelji, tako je bilo i u prijašnjim vremenima.²³ I fra Lovre je neko vrijeme bio takav vojnički kapelan za hrvatske vojnike u Mletačkoj Republici.²⁴

Treba naglasiti da je zajedno s fra Stjepanom Vrličem 1715. organizirao i vodio iseljavanje 200 obitelji (oko 800 osoba) iz Imotske krajine u Primorje. Nakon dvije godine među vojnicima koji su osvojili Tvrđavu u Imotskom bio je i fra Lovre o kome general A. Mocenigo svjedoči: »...(Generalu Emu) se pridruži

¹⁸ *Pisma od pakla, navlastito od paklenoga ognja, tamnosti i vičnosti...*, U Mnci MDCCXXVII., 74. Pjesma ima 1311 stihova. Priloženo je nekoliko crteža.

¹⁹ Šitović, 1727: 11-12.

²⁰ Grbavac, 1990: 277-293.

²¹ Babić, 1736: 362-369. Usp. Šetka, 1967: 119; *Zbornik* 2002: 318.

²² *Vojni ordinarijat u Republici Hrvatskoj 1997.-2007.*, Zagreb 2007., 1039, sažetci na stranim jezicima, ilustrirano.

²³ Kapitanović, 1984: 181-190.

²⁴ Najpoznatiji vojnički kapelan hrvatskih vojnika (»Croarti a cavallo«) u mletačkoj vojsci bio je fra Filip Grabovac. Iako je njegovo djelo *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga ili arvackoga...* (Venezia MDCLVII.) imalo dopuštenje državnih vlasti da se može tiskati, ipak je strpan u tamnicu i preminuo kao hrvatski nacionalni mučenik, jer je bio optužen za tekstove »protiv države«. Usp. Eterović, 1927: 120; Fra Filip Grabovac i njegovo doba, 1983: 344; 1984: 416.

(fra Lovre) kao prosti svećenik za duhovnu službu puku kao i ostala braća njegova Reda. U vrijeme juriša otac Lovro križem naše blagoslivaše i odriješivaše umiruće, bodreći glasom krajine potiecaše na osvojenje Tvrđave, pokriepjljivaše umiruće (sv. sakramentima) i pomagашe pokapati mrtve.«²⁵

Dakle, fra Lovre je ne samo pomagao izbjeglicama, nego je i u samom jurišu bio s vojnicima, bodrio ih živom riječju i na taj način podizao moral vojnika da se hrabro bore i budu spremni proliti svoju krv i položiti život za oslobođenje Tvrđave.

Fra Lovre je s fra Stjepanom Vrličem ustrajno nagovarao generala da oslobodi Hercegovinu do Konjica, jer su fratri pripremili narod na ustanak, no general je odbio njihovu molbu i vratio vojsku u Split.²⁶ I fratri i narod bili su duboko razočarani takvim postupkom Mlečana, koji su gledali samo svoje strateške interese, a ne i interese hrvatskoga naroda pod turskom okupacijom.

Poslije glasovite pobjede nad Turcima pod Sinjem 1715. usprkos želje i naredbe crkvenih i državnih vlasti časnici i vojnici nisu htjeli dopustiti da se Slika Majke od milosti iz crkvice na Tvrđavi vrati u njezinu crkvu u Sinju. Nakon višegodišnjih bezuspješnih nastojanja, Stjepan Cupilli, splitski nadbiskup, zamolio je fra Lovru da pođe u Sinj, služi sv. Misu i još jednom posreduje u tom sporu. Fra Lovre je nakon višednevnoga posta i molitve na Tvrđavi slavio sv. Misu i održao prigodnu propovijed, smirio napetosti, pa su svi u svečanoj procesiji - nakon toliko godina - vratili Sliku u Gospinu crkvu ispod Kamička.²⁷

Taj sretni ishod treba zahvaliti fra Lovrinoj vjeri, svetosti i ugledu koji je kao redovnik i svećenik uživao u narodu i među časnicima i vojnicima.

4. Svjedočastva suvremenika

Činjenica da je Stjepan Cupilli, splitski nadbiskup, molio starješinstvo Provincije Bosne Srebrene da mu ustupi fra Lovru da bude odgojitelj njegovih studenata bogoslovlja u Splitu («za izučenje i posvećenje njegova svećenstva»²⁸) sasvim jasno svjedoči da je nadbiskup bio duboko uvjeren ne samo da je fra Lovre vrlo učen teolog i dobar profesor, nego i da je uzoran redovnik i svet svećenik. Kad mu je odgovoreno da mu ga Provincija ne može dati, jer nema tko predavati u Šibeniku, nadbiskup je predložio da ne samo fra Lovre, nego i svi fratarski studenti teologije presele u Split i da će se on brinuti za njihovo stanovanje i uzdržavanje. Tako je fra Lovre s bogoslovima prešao iz Šibenika u Split.²⁹

²⁵ Zlatović, 1888: 214.

²⁶ Zlatović, 1888: 216.

²⁷ Crnica, 1939: 48-49.

²⁸ Zlatović, 1888: 203.

²⁹ Zlatović, 1888: 204.

Nadbiskup je i u drugim slučajevima pokazao koliko je cijenio ne samo učenost, nego i dobrotu i svetost fra Lovre Šitovića.

Fra Ante Bandić (†1740.)³⁰ bio je profesor bogoslovlja u Udinama, Budimu, Šibeniku i Splitu, glasoviti propovjednik na hrvatskom i talijanskom jeziku, vrstan glazbenik i graditelj crkve u Omišu. Prijateljevao je s princem Eugenom Savojskim. Fra Luka Vladmirović svjedoči: »Ovomu je redovniku upisan život talijanski od mudroga pisaoca fra Antuna Bandića iz Potravja i naodi se isti život u manastiru sv. Križa u Živogosti.«³¹ Fra Ante Crnica svjedoči da je pregledao arhive i u Živogošću i Zaostrogu, ali Bandićeva rukopisa nije našao.³² Svakako je velika šteta da je taj rukopis zagubljen, jer bi njegov sadržaj bi prvorazredno svjedočanstvo o liku fra Lovre Šitovića. Fra Ante je bio teolog, radio kao profesor zajedno s fra Lovrom koga je vrlo dobro poznao i cijenio. Sama činjenica da je o svome kolegi napisao životopis svjedoči koliko ga je kao redovnika poštivao i cijenio. S pravom se može pretpostaviti da je fra Ante tim životopisom potvrdio da je fra Lovre živio i umro »in fama sanctitatis«.

Kad je u Makarsku stigla vijest da je fra Lovre iznenada preminuo, zapisao je fra Nikola Gojak u svomu ljetopisu: »Na svrsi febrara 1729. insigni (znameniti) redovnik o.(tac) p.(oštovani) lektur fra Lovre iz Ljubuškoga, prezimenom Šitović, koji je bio Turčin (musliman)³³ a pak posli toliko redovnik vrstan u svaku stvar, da mu se nije forsi (valjda) nikada u ovoj Provinciji drugi naša priličan. Ovi pođe predikati (propovijedati) korizmu u Šibenik i u malo vrmena pođe onde s ovoga svita, kojega žali sva Dalmacija, zašto ne ima grada di nije pripovida i dobro činio.«³⁴

U tom kratkom zapisu ljetopisac naglašava da je fra Lovre bio izvanredan redovnik u svakom pogledu i da tako uzornoga redovnika Provincija nije nikada imala. Posebno je važno zapaziti da je po Dalmaciji ne samo držao propovijedi, nego i »dobro činio«.

Fra Luka Vladmirović, plodni pisac prosvjetiteljskoga doba, ostavio je svoja dva tiskana teksta o fra Lovri. Jedan je na latinskomu i drugi na hrvatskomu jeziku. To su ujedno prvi tiskani kratki fra Lovrini životopisi. Iako mnogi pisci fra Luki s pravom zamjeraju neke nekritičnosti, ono što je napisao o fra Lovri čista je istina, koju potvrđuju i fra Lovrina djela i drugi pisci. Evo prijevoda Vladmirovićeva latinskoga teksta: »Poštovani otac Lovre iz Ljubuškoga rođeni je Turčin (musliman). Za vrijeme Bečkoga rata njegova je oca zarobio harambaša Šimun

³⁰ Crnica, 1939: 416-417.

³¹ Starograđanin, 1775: 69.

³² Crnica, 1939: 417.

³³ Izraz »Turčin« fra Nikola Gojak ne upotrebljava u današnjem smislu kao oznaku za nacionalnost, nego za pripadnika muslimanske vjere. Skok, 1973: 525-526; Škaljić, 1985: 624.

³⁴ *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća* (1993), Split, 91.

Talajić, zvani Delija. Otac Turčin mjesto sebe dao je svoga sina kao taoca, dok ne preda ugovorenu svotu novaca kršćanskom vojniku (tj. Š. Talajiću). Kad je isplatio svoj dug, kući doveo sina, koji je u sužanjstvu bio naučio čitati hrvatske knjige i moliti se Bogu i Svetoj Djevici (Mariji) kako se kršćani mole. Međutim, dok je je dječak živio u (rodnoj) kući srce mu je neprestano gorjelo ljubavlju prema Kristovoj vjeri. Napokon na poticaj Boga i Djevice Majke, uze u kući mijeh i kad je došao do rijeke Trebižata, stavi svoju odjeću u mijeh, napuše ga i prepliva spomenutu rijeku. Zatim kroz pusti kraj dođe k Šimunu Talajiću i reče mu da želi postati kršćanin. Kad ga je Šimun vidio i čuo, sam je toga dječaka odveo u Samostan (Zaostrog). Tu ga je poštovani otac Ilija Mamić krstio i bio mu učiteljem. S vremenom je mladić postao redovnik.

Bio je muž dobar, dobrohotan i vrlo učen. Istakao se je kao »lector sexenalis« (profesor koji je predavao šest godina) u Šibeniku, a predavao jer filozofiju u Nadbiskupskom sjemeništu u Splitu. Bio je vrlo slavan propovjednik. S pravom se smatra slavnim mužem. Objavio je Latinsko-hrvatsku gramatiku i na vrlo lagan način hrvatskim jezikom napisao kršćanski nauk i čudoredne pjesme o paklu. Pokrstio je svoju nevjestu, Turkinju (muslimanku) i ona se je u Splitu udala, a njegova je nećakinja postala redovnica sv. Klare (klarisa). A svoju majku ni na koji način nije mogao obratiti (na kršćansku vjeru) i napokon je umrla kao Turkinja. Učinio je i mnoga druga veličanstvena djela, koja mi nisu potpuno poznata. Okrijepljen svetim sakramentima, preminuo je u Šibeniku.«³⁵

Fra Luka je u tomu prvom objavljenom fra Lovrinu životopisu kratko i jasno iznio osnovne podatke o njegovu životu i djelovanju.

³⁵ Navodimo originalni latinski tekst: »R. P. Laurentius a Gliubuski, Turca natus. Cui Pater Turca mancipium captus tempore belli Viennensis, ab Arambassa Simone Tallaich dictus Dellia, quem filium Turca Pater in obsidionem pro se dedit, donec solveret pactum praecisum christiano militi. Quibus adeptis, et abducto Domum filio, qui in obsidione manendo didicerat litteras Illyricas, et more Christiano Deum exorare, et Virginem Sacram. Interim Puer domi manens semper cor ejus amore flagrabat erga fidem Christi. Tandem vocante Deo, ac Virgine Matre, accepto domi utre in quo veniens ad flumen Tribixat posuit vestimenta sua, ac insuflato utre natatu trajecit dictum Flumen, atque denuo per desertum ad Simonem Tallaich pervenit ipsi dicendo se velle Christianum fieri. Quo viso, ac audito Simon ipse eundem Puerum ad Monasterium deduxit, ubi a R. P. Elia Marnich baptizatus, ac litteris instructus, qui in progressu temporis Religiosus factus est. Fuit vir bonus, benevolus, ac benedoctus Lector Sexenalis extit Sibenici, et Philosophiam in Seminario Publico Spalati perlegit. Fuit Concionator Clarissimus; merito quidem vir illustris qui Typis dedit Grammaticam Latine, ac Illyrice. Facilissimam Doctrinam Christianam, atque Cantilationes morales de Inferno Illyrice. Cognatam Turcam viduam fecit Christianam, ac Spalati desponsata est. Neptis autem facta est Monialis Sanctae Clarae. Matrem autem nullimode potuit convertere, quae tandem Turca mortua est. Multa alia magnifica fecit gesta, quae mihi ad plenum non sunt nota. Obiit Sibenici munitus Sanctissimis Sacramentis.« Vladmirović, 1770: 28-29.

Posebno je divan podatak za maloga Hasana da, nakon povratka iz Vrgorca u svoju rodnu kuću u Ljubuškomu, »cor ejus amore flagrabat erga fidem Christi« - njegovo srce neprestano gorjelo ljubavlju prema Kristovoj vjeri. Hasan je, naime, u Vrgorcu, u obitelji Šimuna Talajića, naučio osnovne istine kršćanske vjere i počeo živjeti pravim kršćanskim životom. To je prvorazredno svjedočanstvo najprije za Talajićevu obitelj, koja je iskreno živjela svoju kršćansku vjeru, koja se je prema malomu taocu kršćanski otvorila, prihvatila ga s velikom ljubavlju i svojim ne samo riječima, nego i konkretnim životom prihvatila ga kao svoje dijete i ravnopravnog člana obitelji. Tako je ta obitelj malomu Hasanu bila prava misionarska obitelj, sredina koja mu je navijestila da je Isus Krist Bog i čovjek i ponudila mu evanđelje ne samo kao nauk, nego mu i konkretno pokazala kako se Kristova riječ provodi u svakidašnjem životu. To je s druge strane također izvrsno svjedočanstvo, kako su kršćani i pod turskim zulumom, vođeni svojim svećenicima i osnaženi Božjom milošću, ispravno shvaćali svoju vjeru i po njoj živjeli. To lijepo kršćanska ozračje, koje je vladalo u Talajićevoj obitelji, mali je Hasan iskrena i otvorena srca primio, pa je sasvim normalno da je njegovo djetinje srce »gorjelo ljubavlju prema Kristovoj vjeri«. Logična je posljedica da je pobjegao od rodne kuće i svoje obitelji i vratio se u kršćansku obitelj u Vrgorcu koja ga je tako lijepo primila.

Kasnije će fra Lovre kao duboki vjernik i navjestitelj Kristove Vesele vijesti svoju nevjestu i njezinu kćer obratiti na kršćansku vjeru. Nevjesta se je udala u Velom Varošu u Splitu, a nećakinja je 1736. postala redovnica sv. Marija Viktorija u Samostanu sv. Marije de Taurello u Splitu (kraj današnje ribarnice).³⁶ No, nije fra Lovre obratio samo njih dvije iz svoje obitelji, nego fra Luka Vladmirović svjedoči da je 1718. »obratio i krstio Ahmeta Alendarovića iz Ljubuškoga i na krštenju mu dao ime Mate.³⁷

Ne smije se mimoći ni pretposljednja fra Lukina rečenica: »Učinio je i mnoga druga veličanstvena djela, koja mi nisu potpuno poznata.« S jedne strane Vladmirović svjedoči da je fra Lovre učinio velika djela kojima se ljudi dive, a s druge ističe da mu nisu dovoljno poznata pa stoga o njima ne može pisati. Tu je pokazao svoj pošten i objektivni stav. Prihvaća informaciju da je fra Lovre i druga dobra djela učinio, ali kako on o njima puno ne zna, ne usuđuje se o njima pisati.³⁸

Isti L. Vladmirović nekoliko godina kasnije u svomu drugom, na hrvatskom jeziku, donosi kratki fra Lovrin životopis: »O. P. F. Lovre Šitović od Ljubuškoga, ovi redovnik učini puno dobra uštampa nauk Kršćanski, i Gramatiku naški, i Latinski; trudi puno radi poštenja (slave) Božjega i spasenja duša; ovi funda Ospicije

³⁶ Crnica, 1939: 47.

³⁷ Knezović, 2006: 328 (br. 20).

³⁸ Vladmirović, 1770: 29.

(redovničku kuću) u Splitu. Najposli umri u Šibeniku di bijaše doša da pripovida Korizmu. *Hujus religiosi vita magis est admirabilis, quam immitabilis* (životu toga redovnika više se treba diviti, negoli ga nasljedovati); ovomu je Redovniku upisan Život talijanski, od mudroga pisaoca Fra Antuna Bandića iz Potravja, i naodi se isti Život u Manastiru S. Križa u Žigogošti.«³⁹ Dakle, uz njegova pisana djela posebno fra Luka istične da je fra Lovre osobitio radio na slavu Božju i spasenje duša. Dakle, ističe njegovo pastoralno, misionarsko i propovjedničko djelovanje. Posebno je važno da je u svoj hrvatski tekst unio poznatu latinsku rečenicu, koja se često upotrebljava u hagiografiji: »Hujus religiosi vita magis est admirabilis, quam immitabilis« - Životu toga redovnika više se treba diviti, nego ga nasljedovati.⁴⁰ Ta se rečenica upotrebljava kad se za ljude koji su postigli visoki stupanj kršćanskoga savršenstva (svetosti) želi naglasiti kako su toliko napredovali u duhovnom životu da ih je gotovo nemoguće nasljedovati i postići toliko velik stupanj savršenosti koliki su oni postigli. Stoga im se prosječan kršćanin može i treba samo diviti, a ne može ih nasljedovati. To je svakako pretjerano rečeno, jer su svi sveci uzori i nadahnuće svakomu kršćaninu i zato ih svatko može i treba nasljedovati. Možda je uputno sjetiti se pitanja što ga je davno sv. Augustin sam sebi postavio: »Kad su mogli toliki ljudi i žene postići svetost, zašto, Augustine, ne bi i ti mogao?!« No, rečenica koju fra Luka Vladimirović primjenjuje na fra Lovru želi kazati da se je fra Lovre popeo do tolikoga stupnja svetosti, da ga obični ljudi ne mogu nasljedovati, nego mu se mogu samo diviti. Stoga treba zaključiti da je to najveća pohvala koju je pisac mogao napisati o fra Lovri i njegovoj kršćanskoj savršenosti, odnosno svetosti.

Konačno, vremenski je posljednje još jedno vrlo važno svjedočanstvo o fra Lovri i njegovu djelovanju. To je tzv. *Starinski Mrtvar Obiteli Zaostružke*, rukopis,⁴¹ o kojemu se je pisalo, ali nije nikada objavljen. Donosimo, evo, hrvatski prijevod: »Dne 28. mjeseca veljače 1729. u Šibeniku poštovani otac Lovre Šitović iz Ljubuškoga. Životu ovoga redovnika, kako kažu, više se treba diviti, nego ga nasljedovati. Posebno se je posvetio službi Božjoj i spasenju duša. Predavao je filozofiju u Makarskoj, a sveto bogoslovlje u Nadbiskupskom javnom sjemeništu u Splitu. Izvrsno je preveo na hrvatski jezik Gramatiku od Emanuela i dru-

³⁹ Starogračanin, 1775: 69.

⁴⁰ Starogračanin, 1775: 69.

⁴¹ *Starinski mrtvar obiteli zaostružke od 1508 godine do 1807*. Rukopis je pisan 1802. godine prema starijemu predlošku. Nepaginiran je, pa je kasnija ruka olovkom označila stranice. Ima ih 178. Priložen je i posebni dodatak (od str. 179 do 194). Uvezan je u kožu. Na naslovnoj stranici druga je ruka napisala: »ali ogromni je dio iz XVIII vika, vrlo malo iz XVIIga, a smo trojica iz XVI. vika. Knjižica je napisana prvih godina (1802) XIXga vika od iste ruke, a dodatak od god. 1802 do 1807.« Na str. 2. omota olovkom je napisao fra Karlo Jurišić: »Iz XVI. st. ima ih svih 6!« Dakle, dvostruko više nego je zabilježeno na naslovnoj stranici. Rukopis se čuva u Arhivu Franjevačkoga samostana u Zaostrugu.

gih pisaca. Također je objelodanio na hrvatskom jeziku kratki kršćanski nauk i neke duhovne pjesmice. Pošao je iz splitskoga hospicija u Šibenik, da bi tamo propovijedao riječ Božju za vrijeme korizme. Tu je obolio i okrijepljen svima presvetim sakramentima, predao je Bogu svetu dušu, a imao je oko 64 godine.« U bilješki prilažemo latinski originalni tekst.⁴²

U tom kratkom tekstu navedeni su osnovni podaci koji su poznati i iz drugih vrela. No, svakako treba upozoriti na dva važna izraza: 1. naveden je česti hagiografski citat da mu se »više treba diviti, negoli ga nasljedovati« i 2. da je Bogu predao »svetu dušu«. Kako je poznato, prvi se izraz redovito upotrebljava kada se govori o svecu koji je postigao vrlo veliki stupanj savršenosti, a drugi ističe fra Lovrinu »svetu dušu«. Taj se izraz ne upotrebljava za obične smrtnike, nego za osobite Božje ugodnike, tj. samo za velike svece. Prema tome, jednim i drugim izrazom pisac je snažno i svjedočki istakao svoje uvjerenje da fra Lovre ne samo »dobar« redovnik, nego i pravi »svetac«.

Uspoređujući prvi Vladmirovićev tekst s tim iz *Starinskoga mrtvara*, najprije treba reći da je Vladmirović tiskao svoj tekst prije (1770.) nego je napisan *Mrtvar* (1802.). No, kako je današnji tekst *Mrtvara* zapravo prijepis iz starijega predloška, možda bi se moglo reći da se Vladmirović poslužio tom starijom redakcijom *Mrtvara*, ako je ona postojala kad je fra Luka pisao svoj tekst.

Dakle, nekoliko fra Lovrinih suvremenika u više tekstova (nadbiskup S. Cupilli, fra A. Bandić, fra N. Gojak, fra L. Vladmirović i pisac *Starinskoga mrtvara*) svjedoče da je fra Lovre Šitović svojim životom i djelovanjem pokazao kako je postigao visoki stupanj kršćanske i redovničke savršenosti ili svetosti. Za takve se osobe u hagiografiji upotrebljava izraz »in fama sanctitatis«, tj. da su preminuli ili završili svoj zemaljski život »na glasu svetosti«, tj. da su ih suvremenici smatrali svetima i da je to mišljenje kasnije općenito prihvaćeno.

U svakom slučaju, vrlo je znakovito da se sva ta starija vrela slažu u ocjeni da je fra Lovre bio vrlo svet redovnik. U kasnije doba pa sve do danas, pisci koji su o njemu pisali svjedoče da doista uživa »famam sanctitatis«.

⁴² Die 28. M. Februarii 1729. Sibenici R. P. Laurentius Scitovich a Gliubuschi. Hujus religiosi vita, ut ajunt, magis est admirabilis, quam immitabilis. Atendebat super ad cultum divinum, et salutem animarum. Macarschae philosophiam legit, sacram vero theologiam in publico Archiepiscopali Seminario Spalatensi. Egregie illyrizavit Grammaticam ex Emanuele aliisque auctoribus. Item brevem christianam doctrinam et aliquas spirituales cantilationes illyricas in lucem eddidit. Ab Ospicio Spalatensi Sibenicum profectus ad predicandum ibi verbum Dei tempore quadragesimae ibique infirmitate captus, munitus omnibus sanctissimis sacramentis sacram animam Deo redidit aetatis suae anno circiter 64. Starinski mrtvar: 35. Treba upozoriti da je u tekstu zapisan glagol »illyrizavit«. Jasno je da ga nema u rječnicima klasičnoga latinskog jezika, npr. Divković, 1900: 1161. Nisu ga zabilježili: *Lexicon latinitatis Medii aevi lugoslaviae*, vol. I, Lit. A-K, (MCMLXXIII), Zagreb: XXI+633; Marević: 2000; *Lexicon recentis latinitatis*, ed. ... Latinitas, vol. I, A-I, (1992), in Urbe Vaticana: 454.

5. Svjedočanstva kasnijih pisaca

Fra Stjepan Zlatović (†1891.) pisao je o fra Lovri,⁴³ a posebno u svome glavnom djelu.⁴⁴ Moglo bi se reći da je Zlatović vrlo plodan fra Lovrin životopisac, jer na više mjesta ističe njegovu živu vjeru, iskrenu pobožnost, uzoran redovnički i svećenički život, kao i hrabrost u doba rata, a isto tako i njegovo veliko znanje, profesorsko i spisateljsko djelovanje. Tako na jednom mjestu veli da fra Lovre »bijaše velik ugled stekao u Spljetu koliko uzvišenim naukom, toliko svetim življenjem«.⁴⁵

Fra Petar Bačić (†1931.) u svojim brojnim rukopisima ostavio je divna svjedočanstva o fra Lovri i njegovu životu. Tako u rukopisu *Nomina patrum...* veli o njemu da je »homo sanctus, perfectus religiosus - čovjek svet i savršen redovnik«.⁴⁶ Nije se mogao kraće i sadržajnije izraziti. Njegovu svetost ističe i u drugomu rukopisu.⁴⁷

Najviše je doprinio poznavanju fra Lovrina života, i to na temelju arhivskih dokumenta, fra Ante Crnica (†1969.) koji je napisao o njemu više članaka,⁴⁸ a sve je sažeo i produbio u poznatom djelu *Nаша Gospa*.⁴⁹ Posebno ističe da je »bio redovnik sveta života« i na osobit način pobožan Presvetoj Bogorodici Mariji.⁵⁰

Treba upozoriti da je fra Arhandeo Nuić (†1945.) objavio studiju⁵¹ u kojoj je upozorio na patriotske i religiozne vidove fra Lovrina pristupa razlaganju i učenju gramatike. Pisac ističe »svetu atmosferu samostanske molitve i razmatranja« i upozorava da u svakomu poslu, pa i u ne čisto duhovnom kao što je učenje gramatike, i profesori i učenici mogu doživjeti susret s Bogom. Koliko li je učenika i profesora iz tri izdanja fra Lovrine gramatike učilo ne samo gramatička pravila, nego su učvrstili svoju vjeru i ispravno usmjerili svoj kršćanski život!

Kada je fra Karlo Jurišić, u prigodi proglašenja svetim bl. Nikole Tavelića, prvi put objavio *Katalog hrvatskih Božijih ugodnika*, naveo je među njima i fra

⁴³ Npr. Zlatović, 1883a: 8, 66-68.

⁴⁴ Zlatović, 1888: 203; 213-214; 216-221; 474.

⁴⁵ Zlatović, 1888: 219.

⁴⁶ *Nomina patrum fratrumque Ordinis fratrum minorum Provinciae Sanctissimi Redemptoris in Dalmatia qui exornati variis virtutibus vitam in odore sanctitatis functi sunt*. Na naslovnoj stranici piše: »P. Petrus Baptista Bačić anno 1928 Visovatii composuit.« Rukopis se čuva u Arhivu Franjevačkoga samostana u Sinju (rkp. XXIX, 3), str. 28 (br. 38). Bačić (1928).

⁴⁷ *Nekrolog*. Spomen-knjiga pokojnih redovnika Provincije Presv. Odkupitelja u Dalmaciji od davnijih godina do 1925. Sabrao fra Petar Krstitelj Bačić da stoji u arhivu biblioteke Franovačkog manastira u Sinju kao uspomena njegova boravka u Sinju za godina pedeset i tri (53). Rukopis se nalazi u Arhivu Franjevačkoga samostana na Visovcu, a kopija u Sinju. Tekst o fra L. Šitoviću nalazi se na str. 406-409. Bačić (1925).

⁴⁸ V. npr. Crnica, 1937: 20, 73; 23-24; Crnica, 1937a: 20, 96; 35-36.

⁴⁹ Crnica, 1939: 34-37; 44-50; 350; 413.

⁵⁰ Crnica, 1939: 50.

⁵¹ Nuić, 1938-1939: 5; 76-100.

Lovru Šitovića, i donio nekoliko osnovnih podataka o njegovu životu i odgovarajuću literaturu.⁵²

Kako se je i pisac ovih redaka dosta bavio hrvatskom hagiografijom, u više svojih članaka pisao o fra Lovri kao Božjem ugodniku, odnosno svecu i uvrstio ga u *Kalendar hrvatskih svetaca i Božjih ugodnika*.⁵³

Treba upozoriti da je i više drugih pisaca objavilo brojne veće ili manje članke i znanstvene rasprave o fra Lovri Šitoviću, ali su to članci o raznim vidovima i temama, koje su vezane za njegova pisana djela, npr. gramatika, lingvistika, poezija, povijest i slične teme,⁵⁴ a gotovo i ne spominju fra Lovru kao uzorni moralni lik, koji je u svomu životu postigao visoki stupanj kršćanske savršenosti, odnosno njegove osobne svetosti.

Zaglavak

Dakle, od prvoga zapisa fra Nikole Gojaka, kad je čuo za fra Lovrinu smrt (1729.), pa do naših dana, mnogi su pisci isticali fra Lovrino književno, profesorsko i odgojno djelovanje, njegovu zauzetost u borbama za oslobođenje nekih naših krajeva od turske okupacije, brigu oko izgradnje samostana u Splitu, pastoralno i propovjedničko djelovanje, ali isto tako i njegov uzorni redovnički i svećenički život, pa su ga svi smatrali ne samo dobrim, nego i svetim čovjekom. Prema tomu, u protekla gotovo tri stoljeća, posebno u Franjevačkoj provinciji Presvetoga Otkupitelja (Split) svi se pisci slažu da je fra Lovre uživao i uživa »famam sanctitatis«, tj. opće je mišljenje da je bio osobito svet redovnik, koji je svojim životom i djelovanjem postao uzor i nadahnuće i današnjim redovnicima, svećenicima, odgojiteljima, kulturnim djelatnicima i ostalim vjernicima. A treba napomenuti da Crkva, kad se povede službeni postupak da neka osoba bude proglašena blaženom i svetom, uz druga pitanja, postavlja i pitanje uživa li ta osoba u sredini u kojoj je živjela i djelovala i »famam sanctitatis«.

Ipak bi trebalo postaviti pitanje, zašto je i kako fra Lovre uspio - za današnje pojmove - u relativno kratkom životnom vijeku (47 godina) ostvariti vrlo bogat i plodan život. Valja jasno reći da sve njegovo djelovanje na duhovnom, kulturnom, društvenom i materijalnom polju izvire iz njegove duboke vjere da mu je Gospodin Bog darovao život, obdario ga svojom milošću i drugim darovima, da bi on taj svoj život potpuno posvetio slavi Božjoj i dobru i na korist ljudi s kojima je živio i među kojima je djelovao. Bio je svjestan kako ga je Božja Providnost

⁵² Jurišić, 1971: 211.

⁵³ Jurišić, 1974: 44, 92; Jurišić, 1977: 9, 51; Jurišić, 1985: 55, 188; Jurišić, 1987: 500; Jurišić, 1987-1988: 19-20, 33; Jurišić, 1989: 6, 9, 3; Jurišić, 1989: 231 i 290; Jurišić, 2001: 605; Jurišić, 2004-2006: 36-38, 352-355; Jurišić, 2006: 199-201.

⁵⁴ V. Bibliografiju Zbornika.

kroz život vodila - od najranijega djetinjstva kad je bio talac u Vrgorcu, trenutka kad je pobjegao od rodne kuće, pa do odgoja u kršćanskoj vjeri, školovanja, prihvaćanja redovničkoga i svećeničkog života u Franjevačkom redu. Ulazak u taj Red otvorio mu je nove vidike i usmjerio njegov život da nađe svoj smisao i put i da ga što učinkovitije i svrsishodnije ostvari. Da sve to ostvari pomoglo mu je Pravilo Manje braće («Regula s. Francisci»). U prvoj rečenici toga »Pravila« sv. Franjo piše: »Regula et vita minorum fratrum haec est, scilicet Domini nostri Iesu Christi sanctum Evangelium observare vivendo in obedientia, sine proprio et in castitate« - Pravilo i život Manje braće jest ovo: obdržavati sveto Evanđelje Gospodina našega Isusa Krista živeći u poslušnosti, bez vlasništva i u čistoći.⁵⁵

Fra Lovre je prihvatio cijelo Pravilo i druge propise i odredbe Franjevačkoga reda. No, on je shvatio da je sv. Franjo u toj prvoj rečenici svoga Pravila zapravo jasno kazao svojim sljedbenicima da njegov ideal i njegov način života nije ništa novo, nego je to samo novi pokušaj da i sam Franjo i njegovi sljedbenici (koje on nazivlje braćom) prihvate Evanđelje Kristovo, nastoje proniknuti u njegovu bit, prihvatiti njegovu ne samo slovo, nego duh i na taj se način približiti idealu što ga je Gospodin Isus jasno označio: »Estote vos perfecti sicut et Pater vester coelestis perfectus est« - Budite savršeni kao što je savršen vaš Otac Nebeski (Mt 5,48). Krist nije mogao ljudima ponuditi savršeni i uzvišeni uzor od svoga Oca Nebeskoga! To je fra Lovre prihvatio. To je živio. U nastojanju da se približi Ocu Nebeskomu, koliko je to moguće smrtnom čovjeku, fra Lovre je uspio u sebi izgraditi karakternoga čovjeka, gorljivoga vjernika, uzornoga redovnika i revnoga svećenika, koji je sve sile svoga srca i uma - potpomognut obilnom Božjom milošću - stavio na raspolaganje Bogu i ljudima i tako se popeo na vrhunce kršćanskoga savršenstva. To je naglasio fra Luka Vladimirović, prvi fra Lovrin životopisac, u već navedenim tvrdnjama, da je naime njegov život bio »magis admirabilis, quam immitabilis« (da mu se više treba diviti nego ga nasljedovati), kao i riječ: »Multa alia magnifica fecit gesta« (da je činio moga druga veličanstvena djela).⁵⁶ U tomu je i tajna njegova višestrukoga i vrlo plodnog, udivljenja vrijednog, života i djelovanja.

Kada sam 1999., u prigodi 300. obljetnice sv. krštenja mladića Hasana, u Ljubuškomu održao o njemu predavanje, iznio sam nekoliko prijedloga:⁵⁷

1. Objaviti monografiju o fra Lovri (npr. da netko mlađi izradi disertaciju),
2. Organizirati znanstveni skup,
3. Prirediti njegova sabrana djela («opera omnia») i objaviti ponovljena izdanja (reprinte),

⁵⁵ *Spisi svetoga Franje i svete Klare*, 2003: 124-125.

⁵⁶ Vladimirović, 1770: 29.

⁵⁷ Usp. Jurišić, 1999: 32, 74.

4. Podignuti spomenik u njegovu rodnom Ljubuškomu i trg ili ulicu nazvati njegovim imenom. To ne samo, jer je rođen u Ljubuškomu, nego i što se je redovito na svojim knjigama potpisivao »frater Laurentius de Gliubuschi«,⁵⁸ tj. fra Lovre iz Ljubuškoga. Tako je pronosio slavu svoga rodnoga grada.

Od tih prijedloga, Hrvatski studiji ostvarili su drugi, tj. organizirali simpozij, koji će u mnogočemu osvijetliti fra Lovrin život i djelovanje.

Djelomično je ostvaren drugi prijedlog. Objavljena su, naime, dva ponovljena izdanja (reprinti) njegove Gramatike (1. i 3. izdanje).

Ostali prijedlozi čekaju da se nađu oduševljeni ljudi, zanesenjaci i sanjari, koji će ih ostvariti. No, ipak je nešto učinjeno, tj. dio je tih prijedloga ostvaren. Reklo bi se: »Eppur si muove!«

Budući da je fra Lovre bio profesor i propovjednik u Šibeniku, da je u Krešimirovu gradu preminuo i pokopan u Crkvi sv. Lovre, svoga imenjaka, dolikovalo bi da mu se i Šibenik oduži, bar nazivom jedne ulice njegovim imenom i da se u spomenutoj crkvi podigne spomen-ploča u njegovu čast.

Kad sve to bude ostvareno, ovaj će veliki i sveti sin hrvatskoga naroda biti ne samo otet zaboravu, nego će mu se njegov narod odužiti poštovanjem i zahvalnim sjećanjem. »Quod Deus faxit - Neka nam to dobri Bog udijeli!«

Treba još upozoriti da kršćani osobite moralne veličine smatraju ne samo potpunim ostvarenjem ljudske osobe, nego i izvršenjem Božje volje, koja je u Svetom pismu više puta jasno izražena sve od Petoknjižja Mojsijeva do više tekstova Novoga zavjeta: »Budite sveti, jer sam svet ja, Bog vaš!« (Lev 19, 2), a sv. Pavao piše gradanima Soluna: »Ovo je volja Božja - vaše posvećenje« (1 Sol 4, 3). Crkva je neke od tih uzornika službeno proglasila svecima i postavila ih vjernicima za uzore i zaštitnike te ih štuje kao svece na određeni dan u godini, a najčešće je to »dies natalis«, tj. rođendan za nebo. To je dan preminuća, odnosno zemaljske smrti. Taj se dan nazivlje »blagdan« ili »spomendan«. Tako je i u više tekstova o fra Lovri zabilježeno da je njegov spomendan 28. veljače, a to je dan njegove zemaljske smrti, odnosno nadnevak njegova preminuća.

⁵⁸ Jedan od njegovih vlastoručnih potpisa nalazi se na knjizi F. Heremanus Mott, *Manus religiosorum...*, Coloniae Agrippinae primum, iam Venetiis 1697. Knjiga se čuva u Knjižnici Franjevačkoga samostana u Zaostrogu.

PRILOG

BIBLIOGRAFIJA FRA LOVRE ŠITOVIĆA

Autorska bibliografija

Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris juventuti illyricae studiosae accommodata a Patre F. Laurentio de Gliubuschi Ord. Minor. Sancti Francisci de observantia, philosophiae lectore, Provinciae Bosnae Argentinae alumno. Adduntur in fine aliquot nomina usit. Venetiis MDCCXIII. Typis Antonii Bortoli. Superiorum permissu et privilegio. P. 266+4 (nepaginirane)+25+4 (nepaginirane).

Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris juventuti illyricae studiosae accommodata a Patre F. Laurentio de Gliubuschi, Ord. Minor. Sancti Francisci de observantia, philosophiae lectore, Provinciae Bosnae Argentinae alumno. Adduntur in fine aliquot nomina usitata. Venetiis, MDCCXLII. Apud Bartholomeum Occhium. Superiorum permissu. P. 239.

Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris, juventuti Illyricae studiosae accomodata, a Patre F. Laurentio de Gliubuschi Ord. Minor. Sancti Francisci de observantia, philosophiae lectore, Provinciae Bosnae Argentinae alumno. Adduntur in fine nomina usitata. Editio tertia. Venetiis, MDCCCLXXXI. Typis Petri Marcutii. Superiorum permissu. P. 277+2 (nepaginirane).

Pisma od pakla, navlastito od paklenoga ognja, tamnosti i vičnosti, koju iz Svetoga Pisma Staroga i Novoga zakona, također iz sveti otaca i naučitelja izvede u hrvatski jezik pivanje otac F. Lovro Ljubuškoga, Reda S. O. Francesk, Države Bosnae Argentinae, štioć i pripovidaoc. U pet poglavi razdijeljena. U prvome se govori općeno od Pakla. U drugome od Paklenoga ognja. U trećemu dozivlju se i karaju razlici grišnici, a u petome od paklene vičnosti. Posvećena i prikazana prisvitlome i pripoštovanomu gospodinu gospodinu Vicenciju Zmajeviću, arcibiskupu zadarskome. U Mneci godišta Gosp. MDCCXXVII. Po Bartulu Occhi, knjižaru na Rivi Skjavonskoj pod zlamenu S. Domenika. Po dopuštenju starj. Str. 74.⁵⁹

List nauka kršćanskoga napravljen na poštenje Gospodina Isukrsta i Crkve S. Rimske a na korist i lasnost Dacicze Male, po ocu Fr. Lovri iz Ljubuškoga,

⁵⁹ Primjerak kojim se služim nalazi se u Arhivu Franjevačkoga samostana u Zastrogu. Dr. Pavao Knezović tvrdi da je »Pisma« objavljena bar tri puta. Usp. Knezović, 2000: 8, 12-84. Možda je objavljena i još koji put.

Reda S. Patriarke Franceska, Provincije Bosne Argentine. Posvećen i prikazan na čast i poštenje B. D. M. a poklonjena prisvitlomu i pripoštovanu gospodinu Nikoli Dražiću, pridostojnomu biskupu od Osora. Bnecih, MDCCLII. Pri Bartulu Occhi knjigaru. Rivi Skjavonskoj pod slamenju s. Dominica. P. 24.

FRA LOVRO ŠITOVIĆ, *Grammatica latino-illyrica*. Pretisak. Predgovor i pogovor napisao fra Andrija Nikić, Mostar-Klobuk, 2001. Str. XII+279+X LI. (Pretisak trećega izdanja, Venetiis MDCCLXXXI)

(FRA LOVRO ŠITOVIĆ), *Grammatica latino-illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris...* Pretisak, Zagrabiae & Saraevi MMV. Str. 266+4 (nepaginirane)+25+4 (nepaginirane). (Pretisak prvoga izdanja, Venetiis MDCCXIII.

MORALNI I DUHOVNI LIK FRA LOVRE ŠITOVIĆA (Ljubuški, 1682. – Šibenik, 28. II. 1729.)

Sažetak

Fra Lovre Šitović (†1729.), muslimansko dijete, kršten u Zaostrugu, postao franjevcem u Našicama. Bio je profesor filozofije i bogoslovlja u Makarskoj, Šibeniku i Splitu. Bio je vojnički dušobrižnik i poznati propovjednik. Objavio je na hrvatskom jeziku Latinsku gramatiku, spjev »Pisma od pakla« nekoliko manjih djela. Isticao se je uzornim redovničkim i svećeničkim životom i po općem uvjerenju postigao vrhunce kršćanske savršenosti. Stoga ga je i za života i poslije smrti pratila »fama sanctitatis«. U ovom članku pisac posvećuje svoju pozornost uzornom i svetačkom fra Lovrinu životu.

Ključne riječi: fra Lovre, franjevac, profesor, pisac, propovjednik, uzoran redovnik, svetac

DE FR. LAURENTII ŠITOVIĆ VITA MORALI ET SPIRITUALI

Summarium

Fr. Laurentius Šitović (1682.–1729.), puer natus in familia machumetana, a domo patrena figiens, post tot et tanta, ad conventum s. Mariae in pago Zaostrug venit, post aliquot tempus baptizatus et inter fratres mirores adnumeratus est. Studiis peractis et accepto ordine presbyteratus, primum munus magistri juvenum in civitate Makarska obibat, deinde philosophiam et theologiam in Šibenik et Split legit. Typis dedit pro suis discipulis Grammaticam Latinam lingua croatica (immo tres editiones), »Pisma od pakla« (Poema de Inferno) et aliqua opera minora.

Vir illustris, lector diligentissimus, concionator clarissimus, multa magnifica gesta fecit, teste fr. Luca Vladmirović, ejus contemporaneo. Fr. Petrus Bačić, Provinciae SS. Redemptoris in Croatia historicus, de eo scribit: »Homo sanctus, perfectus religiosus. »Atque in Necrologio Conventus S. Mariae in Zaostrug legitur: »Sanctam animam Deo reddidit.« Multi alii scriptores fr. Laurentium in fama sanctitatis obiisse unanimiter sentiunt.

Bruno Pezo

LATINSKO-HRVATSKA GRAMATIKA FRA LOVRE ŠITOVIĆA

Izvorni znanstveni članak
UDK 811.163.42-05 Šitović, L.

Uvod

Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, koja je prije 1735. bila u sastavu provincije Bosne Srebrene, dala je čak šest autora latinsko-hrvatske gramatike. Gramatike trojice pisaca su tiskane, a gramatike ostalih autora ostadoše u rukopisu.¹ Tri koje su tiskane pisane su dvojezično, tj. latinski i hrvatski, a one u rukopisu trojezično, tj. latinski, hrvatski i talijanski. Pitati se je čemu tako velik broj gramatika na relativno malom prostoru jedne redovničke zajednice?

Čini mi se da su zato bila odlučujuća dva razloga. Jedan je taj što je u ono vrijeme bilo teško doći do potrebnih udžbenika, a drugi taj što su naši učitelji po samostanskim školama željeli olakšati učenje svojim pitomcima pa su se onda odlučivali na pisanje gramatike, o čemu svjedoče i riječi fra Lovre Šitovića: »... mnogi Narodi, to iest, Franczuzi, Spagnoli, Italianczi, Nimeczi, Ungari &c. lascgne nauce Grammatiku, nego mi Hrvati, Jer? Ierbo oni stampaiu Grammatike u suoie vualstite iezike istomacene, i tako nie gnimi muka naucit Regule Grammaticke, Kako nami, ierbo mi neimammo Grammatikah u nasc iezik istomaceni« (Šitović, 1713: 3-4). Dakle, pisanje gramatika bilo je potaknuto brigom za učenike i željom da lakše savladaju potrebno gradivo. Nije na odmet spomenuti ni činjenicu da je u ono vrijeme svaki samostan imao učenike, pripravnike za redovnički i svećenički stalež pa je i to uzrokom pisanja gramatika.

Prva tiskana gramatika je gramatika fra Tome Babića 1712., a samo godinu dana kasnije izlazi iz tiska gramatika fra Lovre Šitovića, dok je fra Josip Jurin svoju gramatiku tiskao 1793. godine. Fra Tomina gramatika doživljava i svoje

¹ Gramatike su tiskali fra Toma Babić, fra Lovro Šitović i fra Josip Jurin, a u rukopisu su gramatike fra Gašpara Vinjalića, fra Mije Bilušića i fra Andrije Bujasa. Sve tri gramatike koje su ostale u rukopisu pisane su trojezično, tj. latinskim, hrvatskim i talijanskim jezikom. Osim toga, prema fra Karlu Kosoru u arhivu samostana u Šibeniku nalazi se nekoliko sveščića gramatike, koje nažalost nisam mogao pronaći zbog žalosnog stanja u kojem se danas nalazi taj arhiv. Svakako treba spomenuti da fra Lovre nije pripadao provinciji Presvetog Otkupitelja, jer je umro prije nego je ona osnovana. No, kako je on sav svoj život proveo na području koje danas pripada toj provinciji i njega smo uvrstili u ovaj popis.

drugo izdanje 1745., dok je fra Lovrina imala čak tri izdanja tj. 1713., 1742. i 1781. godine. Za razliku od fra Tomine gramatike, koja je u drugom izdanju proširena, druga dva izdanja fra Lovrine gramatike su nepromijenjena, a izdana su poslije njegove smrti.

Fra Lovro se rodio u Ljubuškom od muslimanskih roditelja i dobio ime Hasan. Njegov otac, koga je za bečkog rata 1690. zarobio Šimun Talajić iz Vrgorca, trebao je za svoje oslobođenje Šimunu dati otkupninu, a kao garanciju da će to i učiniti poslao je sina Hasana da služi Šimunu, dok on ne prikupi otkupninu. U Vrgorcu dječak, živeći u kršćanskom ozračju, prihvaća kršćanski način života i običaje. Kada je otac skupio otkupninu i pošteno isplatio Šimunu potrebna dugovanja, dječak se vratio s ocem u rodni dom. Ipak malome Hasanu, naviklom na drugačiji i udobniji život nije odgovarala atmosfera u očevoj kući, već ga je vukla želja za onom koju je napustio u Vrgorcu. Stoga bježi od kuće i vraća se svom gospodaru u Vrgorac, koji ga odvodi u samostan u Zaostrog. U Zaostrogu Hasan prihvaća kršćansku vjeru i na krštenju uzima ime Stjepan, postaje redovničkim kandidatom, a potom i svećenikom i redovnikom provincije Bosne Srebrene, kojoj je, sve do svoje smrti, služio časno i nadasve plodno. Bio je vrstan propovjednik, učitelj i profesor, te vrijedan pisac koji je iza sebe ostavio tiskanu *Latinsko-hrvatsku gramatiku*, pjesmu *O paklu* i *Nauk kršćanski* pa se tako uključio i u vrijedne spisatelje svoje redovničke zajednice.

Latinsko-hrvatska gramatika

Fra Lovro kao pisac nije se samo ograničio na kršćanske teme, nego se, pisanjem gramatike, uključio u hrvatske jezikoslovce. Njegova gramatika, koja nosi naslov *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum Grammaticorum libris, Juventuti Illyricae studiose accommodata* doživjela je tri izdanja, a sva tri su tiskana u Veneciji. Prvo izlazi 1713. godine kod izdavača Typis Antonii Bortoli, a druga dva poslije njegov smrti, tj. 1742. apud Bartholomeum Occhium i 1781. Typis Petri Marcutii, što potvrđuje da je bila dobro primljena i dugo vremena korištena u našim samostanskim školama, a u 18. stoljeću nalazila se na popisu udžbenika zagrebačke Klasične gimnazije. Pretisak prvog izdanja priredili su P. Knezović i Š. Demo, Zagreb-Sarajevo 2005. i na kraju donijeli kratki životopis našega fra Lovre i kazalo fra Lovrine gramatike, a treće izdanje sa životopisom, vrelima i literaturom pretiskao je fra Andrija Nikić, Mostar-Klobuk 2001. godine.

Sadržaj gramatike

Gramatika ima uvodni dio i dvije knjige, tj. *Liber primus* (Prva knjiga) i *Liber secundus* (Druga knjiga). Kako ćemo vidjeti prva knjiga govori o morfologiji i

podijeljena je na šesnaest poglavlja, a druga se više bavi sintaksom i podijeljena je na osamnaest poglavlja.

Uvodni dio

U ovom dijelu gramatike autor se najprije obraća javnosti s tri pisma, donosi prigodne molitve, a onda slijedi uvod u gramatiku, tj. izlaganje o najosnovnijim gramatičkim jedinicama.

U pismu »Sctioczu« Šitović iznosi razloge koji su ga potaknuli na pisanje gramatike pa kaže: »Ja dakle buduchi vidio mnoghi truud mladichah, Bosne Argentine ... a malahan gnihou plod, naiprisamse ganuo gliubauju Maike Provincie (Koiuibih rad slusgit u nauku) pak recenih mladichah...« (Šitović, 1713: 4). Ove riječi našega autora potvrđuju ne samo njegovu veliku brigu za dobrobit Provincije i njezinih kandidata, nego i njegovo sazrijevanje u donošenju odluke da pristupi pisanju djela. Dakle, sigurno je nedostatak udžbenika na hrvatskom jeziku bila ona pokretačka snaga u donošenju odluke, ali njegovo promatranje učenika i njihovih poteškoća u svladavanju gramatičkih jedinica, koje nisu mogli pratiti na materinskom jeziku, bila je prevaga u donošenju konačne odluke. Dodamo li ovome i njegovu brigu na dobrobit svoje redovničke zajednice, onda je u potpunosti razumljiva nakana našega autora. Naime, on je dobro znao da će na taj način omogućiti učenicima lakše, ali i bolje svladavanje potrebnog gradiva od čega će sutra zajednica imati više koristi. Osim toga fra Lovro se nije, kako kaže u pismu »Mesctru«, pouzdavao samo u svoje snage nego je konzultirao i druge autore gramatika, čime dolazimo do zaključka da je dugo i studiozno pripremao svoj udžbenički posao. No, iako na kraju knjige donosi imena devetorice autora, ipak priznaje da je najviše koristio Emmanuela, jer mu se on čini najboljim, pa uz to preporuča da se njegova gramatika koristi uz onu koju on nudi učenicima i učiteljima (Usp. Šitović, 1713: 4). Njegovo treće pismo, upućeno »Mladichem«, odiše njegovom duhovnom brigom za učenike i njihov intelektualni rast. Upozoravajući učenike na važnost gramatike primijećuje: »...nemoguchisse lijpo, i sredno strechi nauk brez Grammatike« (Šitović, 1713: 5). Ipak nije dovoljno u poznavanju gramatike osloniti se samo na svoje osobne sposobnosti nego se treba pouzdati i u Božju pomoć. Svjestan toga upozorava: »Ali ier svaki daar ozgar toiest od Boga iest, vaglia imat Bosii strah, i ponizno molituu cinit, dabise Gospodin Boog dostoiiao pameti prosviliti« (Šitović, 1713: 7). I ne samo to. Nije lijepo kada službenici Božji izbjegavaju znanje, jer se to Gospodinu ne sviđa, kako to jasno poručuje svojim službenicima.² Nadalje, naš autor na kraju obraćanja

² Jer 48, 10: »Proklet bio, tko nemarno obavlja Gospodinove poslove!«; Hoš 4, 6: »Moj narod gine, nema znanja, jer si ti odbacio znanje, i ja odbacujem tebe iz svoga svećenstva; jer si zaboravio Zakon svoga Boga i ja ću zaboraviti tvoje sinove« (Usp. Šitović, 1713: 6).

pojednim djelatnicima i učenicima donosi i molitve koji su prema njemu neizostavni dio prije svakoga učenje ili otvaranja gramatike. U tim molitvama njegov je izbor, rekao bih, iscrpan i dobro promišljen. Uz Gospodina i njegovu Majku, fra Lovro uključuje i pojedine svece. Tako spajajući Mojsijevo primanje Božjih zapovijedi na Sinaju sa sv. Katarinom, čiji se samostan nalazi na istom brdu, i nju uključuje u redovite molitve. Spojivši tako Stari i Novi Zavjet, molitve dalje upućuje svom utemeljitelju sv. Franji Asiškom, ali i dvojici velikih učitelja, tj. franjevcu sv. Bonaventuri i dominikancu sv. Tomi Akvinskom, želeći i na taj način pokazati koliko sv. Crkva drži do učenosti svojih članova i same kandidate potaknuti na marljivost i odgovornost u učenju. I ako bismo željeli izvući nekakve pouke iz ovih njegovih riječi onda tu možemo lako prepoznati da fra Lovro preko svoje gramatike želi učenike upozoriti ne samo na važnost znanja, nego i na čovjekovu duhovnu dimenziju, po kojoj čovjek - osobito pripravnik za svećenički i redovnički stalež - ne smije zaboraviti da u stjecanju znanja misle i na Onoga koji je izvor sve mudrosti i čiji su pomoć i blagoslov neizostavni čimbenici i garancija čovjekova uspjeha.

Uvod u dijelove gramatike i govora, kako nam kaže i sam autor, donosi osnovna pravila gramatike počevši od samog značenja te riječi, preko glasova i vrsta riječi do općih karakteristika deklinacije i konjugacije. Da se bez toga ne može ići naprijed upozorava sam autor kada, u napatku, kako treba učiti kaže: »Pria, nego Mladichi pocmu ucit Declinatione imenah, neka dobro nauce, i razume ona zabilisgena, koiassu metnuta pria declinationah« (Šitović, 1713: 10). Protumačivši pojedine glasove, govori o vrstama riječi, zatim o deklinacijama i konjugacijama da bi pri samom kraju ovoga dijela tumačio pojedine padeže, koje on hrvatski zove kaž odnosno kažovi. U tumačenju pojedinog padeža autor najprije donosi njegovo značenje prema latinskom jeziku, a onda ih uspoređuje s hrvatskim padežima i razjašnjava njihovu upotrebu u hrvatskom jeziku. Tako tumačeći latinski ablativ primjećuje kako se u hrvatskom govoru često miješa latinski ablativ i hrvatski genitiv (vrata od kuće, vrata od crkve) i kaže da to nije točno (nevlastito), već treba govoriti »vrata kuće«. No, on ne isključuje ni upotrebu s prijedlogom *od*, ali zaključuje da će pravi gramatik u govoru znati kad je ablativ, a kada genitiv. Ovdje donosimo i njegove naziva padeža (kažova) u hrvatskom jeziku: Imenuiuchi/ poragiauchi/ daiuchi/ ostuagiauchi/ zouuchi i odnosuiuchi (Šitović, 1713: 17). Možda će netko upitati zbog čega autor ovaj dio nije uvrstio u zajedničko gradivo cijele gramatike. Teško je to sada reći, ali problemu treba pristupati šire. Kao prvo mi trebamo znati da se od fra Lovre do danas uvelike izmijenilo pisanje pojedinih, pa tako i latinskih gramatika. Isto tako, treba reći da je ovo materijal koji treba biti poznat onome koji se sprema učiti latinsku gramatiku, a osim toga autorova je gramatika namijenjena učenicima koji nisu imali predmete koji se danas uče mnogo prije nego se počinje učiti latinski jezik, nego

su u našim samostanskim školama uglavnom učila matematiku, gramatiku i humanistiku i to odmah po dolasku u samostan. No, kako su to bili dječaci koji su dolazili iz potpuno nepismenih sredina, jasno je da je autor htio ovom jednostavnom, prihvatljivom i usporednom metodom približiti učeniku materiju koja ga čeka i zato je dao upozorenje da prije prelaženja na deklinacije i konjugacije dobro svladaju ova uvodna poglavlja.

Prva knjiga

Kako smo već rekli, prva knjiga je podijeljena na šesnaest poglavlja ispisanih na 184 stranice na kojima se iznose, kako sam autor kaže, niži razred gramatike, tj. gramatika za početnike. U prva tri poglavlja izlaže deklinacije imenica (I. pogl.), pridjeve (II. pogl.) i zamjenice (III. pogl.). Metoda je gotovo uvijek ista. Najprije izlaže gramatičku jedinicu, a potom donosi pojedina objašnjenja ili pak primjere. Zanimljivo je da uz deklinaciju imenica fra Lovro dodaje i pokaznu zamjenicu *hic, haec, hoc*. Dajući objašnjenja nakon izložene prve deklinacije traži od učenika i učitelja da se uz imenicu vežu pridjevi i »neka su ta adjectiva lipa, kakono puer ingeniosus, puer verecundus« (Šitović, 1713: 20), a nakon druge deklinacije upozorava da su tri padeža imenica srednjeg roda jednaka, dok druge dvije opomene donosi nakon pete deklinacije gdje upozorava da slovo *n* ispred *b, m, p* prelazi u *m* i da se kod rastavljanja riječi dva konsonanta rastavljaju ...*com* (kraj retka), *mitto* (početak novog retka). Isto postupa i kod pridjeva, odnosno zamjenica, gdje također »opomene« donosi na kraju: za pridjeve dvije, a za zamjenice jednu (Usp. Šitović, 1713: 30 i 36).

Od IV. do XIII. poglavlja autor izlaže gramatičke jedinici pojedinih glagola. Počinje s pomoćnim glagolom (IV. pogl.), a onda u sljedeća četiri poglavlja obrađuje glagole I., II., III. i IV. konjugacije. U IX. poglavlju govori se o značenju vremena i načina, a zatim *verba deponentia* (X. pogl.), zajednički glagoli (XI. pogl.), *verba anomala* (XII. Pogl.) i *verba defectiva* (XIII. pogl.). I ovdje se drži spomenute metode. Nakon što je iznio sve pojedinosti o glagolima, tj. vremenima, načinima i stanjima donosi, prema vlastitom mišljenju objašnjenja (i primjere) koja smatra potrebnima. Ovdje ćemo navesti jedan primjer u kojemu, tumačeći konjunktiv, donosi primjer s veznikom *cum* pa kaže: »Zaisto i ia ispo-vidam, da dilak cum zlamenuie *vurime*, i razlikost *vurimenah*; niscta nemagne u nacina conjunctivnoga, aliti sastaugliaiuchega zlamenuie *razlog* datti od koiegodi stuari, kako na priliku *rechausci, Deus est amandus, cum sit iustus*: ubi *ratio*, cur Deus sit amandus est, *qui est iustus*. Kad *cum* zlamenuie *vurime*; udarasse, i pogagiasse s dilkom *quando*. Kadli *cum* znamenue *razlog* datti od stvari, tomaiss ovako. Cum = kad, buduchida, buduchi«. I onda donosi primjer: »Jer me biesc, *kad* sam dobar? / Jer me biesc, buduchi da iessa ia dobar? / Jer me biesc, buduchi ia dobar?« (Šitović, 1713: 39-40).

Dakle, autor, govoreći o konjunktivu, tumači razliku između vremenskog *cum historicum* i uzročnog *cum causale*. Vremenski *cum*, radi lakšeg shvaćanja autor uspoređuje s veznikom *quando*, dok su mu za izricanje uzroka potrebna još dva veznika, kojima želi pokazati da se ipak radi o bitnoj razlici, iako je ona na prvi pogled neprimjetna. Dakle, dok vremensko *cum historicum* izriče vrijeme i povezanost glavne i zavisne rečenice, uzročno *cum* izriče razloge zbog kojih se ta radnja događa. Kako se *cum causale* razvio iz vremenskog *cum*, često puta nije lako razlučiti njihovo značenje, tj. izriču li vrijeme ili uzrok. Možda je to razlogom da fra Lovre, kako bi olakšao učenicima raspoznavanja, *cum historicum* uspoređuje s veznikom *quando*, dok *cum causale* razlaže uz pomoć veznika *budući da* i izabire prikladnu rečenicu u kojoj je vidljivo da se iza tog veznika krije razlog radnji glavne rečenice.

U XIV. poglavlju pod naslovom *Rudimenta, sive de octo partibus orationis* Šitović govori, kako i sam naslov kaže o vrstama riječi. Najprije obrađuje imenice, zatim pridjeve i upozorava na razliku, tj. imenice imaju jedan oblik i rod, dok pridjevi imaju tri oblika i tri roda. Tek pošto je istumačio brojeve, govori o komparaciji pridjeva, zatim reda priloge, zamjenice i glagole, gdje ne malu važnost daje participima. Slijede nepromjenjive vrste riječi: prijedlozi (*pristavak*), prilozima (*priručak*), uzvici (*meumetak*) i veznici (*sastavak*). Zanimljivost je ovdje ta, što se autor, nakon što je obradio pojedine vrste riječi, na kraju opet vraća na priloge. Naime, kada prvi put govori o prilozima donosi ih prema njihovom značenju i to: prilozima kojima se izriče želja (*optandi*), pitanje (*interogandi*), odgovor (*respondendi*) - (potvrдно - *confirmandi*, niječno - *negandi*), sumnja (*dubitandi*), poticanje (*hortandi*), zabrana (*prohibendi*), pokazivanje (*demonstrandi*), usporedba (*comparandi*), zajedništvo (*congregandi*), napetosti (*intendendi*), otpuštanje (*remitendi*), vrijeme (*temporis*), mjesto (*loci*), broj (*numeri*), prikladnost (*similitudinis*), kakvoća (*qualitatis*), kvantiteta (*quantitatis*), isključivost (*excludendi*) i tumačenje (*explanandi*).³ Jasno je da autor za svaku skupinu donosi i primjere. I pošto je u ovom poglavlju obradio navedene priloge, na kraju poglavlja opet se vraća na priloge i pod naslovom: *O drugim prilozima* donosi ih sljedećim redosljedom:

Prilozima mjesta - *Status in loco* - *Stanie na mistu*, *Motus ad locum* - *ganuthie ch' mistu*, *Motus de loco* - *Ganuthie s mista*, *Motus per locum* - *Ganuthie po mistu*, *Versus locum*. *Pram mistu*, *Usque ad locum* - *Thia do mista*, da bi na kraju svega priloge donio po abecednom redu i na taj način priložio gotovo potpuni leksikon priloga.⁴ Treba li se zapitati zašto je naš autor dao ovako veliku važnost prilozima? Pravi odgovor je gotovo nemoguć, ali se čini da je na taj način želio

³ Usp. Šitović, 1713: 128-131.

⁴ Usp. Šitović, 1713: 135-138 i 139-151.

omogućiti učenicima da pravilno upotrebljavaju priloge i vjerojatno na primjeru latinskog jezika pokazati da je pravilna upotreba priloga jednako važna i u hrvatskom jeziku. U XV. poglavlju riječ je o 14 općih pravila koje učenici, kako kaže autor, trebaju ...»cesto, i cesto pridgnim (tj. učiteljem) reku na pamet po redu kakono jedan *Oče Naš*« (Šitović, 1713: 154).⁵

U posljednjem XVI. poglavlju ove knjige riječ je »O malo težim rodovima imenica« (*De generibus nominum paulo difficilioribus*). Tu autor u 16 pravila govori o pojedinim vrstama imenica razvrstanih prema rodu, prirodnom značenju, završetku i gramatičkim posebnostima. Iznijevši pravila o imenicama prema rodu, govori o *substantiva communia*, zatim o imenicama svih rodova, da bi prešao na imena mjeseci, planina, rijeka, otoka, pojedinih područja, gradova, lađa i pjesničkih imenica. Odmah nastavlja s imenima stabala, imenicama koje imaju samo množinu, da bi se zaustavio na imenicama prema njihovom završetku u nominativu jednine i onda govorio o poimeničenim pridjevima, o imenicama s neočekivanim završetkom, nepromjenjivim imenicama, da bi u 13. pravilu istaknuo imenice s različitim rodom, te u 14. o imenicama koje su često muškog, a rijetko ženskog roda, a u sljedećem pravilu obratno, tj. imenicama koje su često ženskog, a rijetko muškog roda. Ovih 16 pravila završava tumačenjem riječi koje imaju dva roda da bi poslije toga donio popis (leksikon) imenica prema pravilima kako ih je prije poredao.

Taj iscrpan i precizan prikaz pojedinih imenica pokazuje želju autora da mu je jako stalo da se u učenju gramatike dobro razlučuju imenice ne samo po svom značenju, nego i naravi, odnosno porijeklu i da se zna svako značenje imenice smjestiti u pravi kontekst. Ujedinjujući teorije s primjerima pojedinih riječi, pomaže učenicima u objedinjavanju tih dvaju faktora, tj. teorije i prakse, bez čega bi teorija postala apstrakcijom, a praksa, kako kod pisanja tako i kod prevođenja, izložena čestim pogriješkama i slabom poznavanju jezika kao takvog.

Druga knjiga

Druga knjiga s podnaslovom *De octo partium orationis constructione* podijeljena je na osamnaest poglavlja raspoređenih na 82 stranice. Od prvog do sedmog poglavlja, prema autoru, riječ je o »višem stupnju niže gramatike«, a od osmog do osamnaestog riječ je o srednjem stupnju gramatike. U prvom poglavlju fra Lovre govori o slaganju imena međusobno i s glagolima, a onda prelazi na pojedine glagolske jedinice. Tako je drugo poglavlje posvećeno konstrukciji aktivnih, a treće pasivnih glagolskih oblika. Govoreći o neutralnim glagolima, a to su oni koji svršavaju na *um* i *o*, na kraju gramatičkih postulata, donosi leksikon

⁵ No, kako je ovu jedinicu na skupu zasebno obradio prof. Ivan Bekavac Basić mi ostajemo samo kod ove napomene.

glagola na *o*. Peto je poglavlje posvetio zajedničkim glagolima, a to se prema njemu glagoli koji završavaju na *or*.

Kako bi nas daleko odvelo, kada bismo o svakom poglavlju donosili poseban osvrt, a da ipak ne ostanemo samo na pukom nabranjanju pojedinih poglavlja ovdje ćemo se malo zadržati na VI. poglavlju u kojem autor govori o deponentnim glagolima, čije gramatičke postulate smješta u 7 redova. U prvi red stavlja slaganje deponentnih glagola s genitivom poslije njih (*smilovati se, imati milosrđe. Miserere mei Deus*), u drugom je riječ o dativu (*pristat voljom: assentiri bono.*), a u trećem o akuzativu poslije glagola (*Miror pigritiam tuam*). Slijede (IV. i V. pogl.) slučajevi akuzativa i dativa (*davati. Largire panem inopi.*), odnosno akuzativa i ablativa s prijedlogom (*prosequor - dopratit* koga ili što; *Muneror - nadariti, placati za dobro*) iza deponentnih glagola, a onda je riječ o ablativu iza glagola i to najprije s *Mutuor - uzeti na zaiam*, a onda bez prijedloga (*Utor, Homo utitur pane.*).⁶ Čini se da autor ovdje, ali ne samo ovdje, želi učenicima otkriti sve mogućnosti koje se tiču slaganje pojedinih riječi i vještine prevođenja. Jasno je da nam gramatika uz deponentne glagole (kao i kod drugih glagola) donosi i padež koji taj glagol traži (akuzativ, dativ, ablativ), kako je vidljivo i iz njegovih primjera. Ako, npr. glagol *irascor* traži dativ, onda ćemo ga tako i tretirati, odnosno glagol *fruor* ablativ, no imao i glagole koji uistinu traže i daljnji objekt, kao na pr. glagol *confiteor - ispovijedati*. Ispovijedam grijeh svećeniku. Dakle, ovdje imamo i objekt u akuzativu i daljnji objekt u dativu, tj. onoga komu se ja to ispovijedam. Slična je situacija i kada je u pitanju akuzativ s ablativom. Uzet ćemo glagol *precor - moliti*. Osoba moli Boga za milost. Ovdje, dakle, imamo objekt u akuzativu, ali i predmet moje želje, tj. onoga za što ja molim Boga. Osobno mi se čini, da je ovakvim pristupom pojedinim gramatičkim jedinicama naš autor (premda direktno ne govori o sintaksi rečenica) upućivao svoje učenike baš u tu sintaksu, odnosno u pravilno slaganje pojedinih vrsta riječi i na taj način pomagao im da preko hrvatskog približi i latinski jezik. U VII. poglavlju riječ je o bezličnim glagolima, a u VIII. (ovdje počinje srednji razred gramatike) o karakteristikama zajedničkim svim riječima, gdje autor glavni naglasak stavlja na sintaksu padeža (imena mjesta bez prijedloga, dativ interesa, akuzativ i ablativ vremena i prostora, ablativ apsolutni, instrumentalni ablativ, ablativ uzroka i načina, uzvišenja i cijene).⁷ Obradujući infinitive (IX. pogl.) fra Lovro, iako za to ne donosi posebnog naslova, obrađuje i konstrukcije infinitiva (akuzativ i nominativ s infinitivom), a kod gerundiva (X. pogl.) tumači svaki padež posebno, dok

⁶ Šitović, 1713: 217-220. Naravno da autor donosi više primjera i glagol o kojemu je riječ uvijek je naveden u prvom i drugom licu prezenta, te u prvom licu perfekta. Metodu koju smo vidjeli kod deponentnih glagola susrećemo (uglavnom) i kod ostalih glagola.

⁷ Šitović, 1713: 227-235.

u tom sklopu rješavajući i pitanje gerundiva, govori i o perifrastičnoj konjugaciji pasivnoj koju izrijekom ne spominje, ali primjerima pokazuje njezinu konstrukciju što ćemo ovdje i pokazati. »*Legendum est ...* Oche s' obom dativo ovako, kako slidi. *Mihi legendum est- ja imam čitati*«. Nakon ovoga slijede drugi primjeri u jednini i množini u kojima autor tumači ovu konstrukciju bez predmeta glagolske radnje. No, kada hoće protumačiti rečenicu predmetom glagolske radnje onda, valjda da olakša shvaćanje donosi primjer aktivne, pa pasivne rečenice. Na pr. *Timendum est nobis paenas aeternas.* (ak), odnosno: *Timendae sunt nobis paenae aeternae.* (pas).⁸ Dakle, aktivna rečenica: »Nama se treba bojati vječne kazne«, pomoći će učeniku da lakše shvati perifrastičnu konjugaciju pasivnu, (druga rečenica: »Trebamo se bojati vječne kazne«), jer će vidjeti da je objekt glagolske radnje, koji je u akuzativu u sljedećoj rečenici postao nominativom (subjekt), a predikat u srednjem rodu postao je novim predikatom, koji se složio sa subjektom *paenae aeternae* u padežu licu i broju. Mislim da je i ovaj primjer pokazao metodu našega autora i njegov istančani osjećaj za materiju koju obrađuje, kao i misao na one kojima će to poslužiti.

Obrađujući supin (XI. pogl.) i participe (XII. pogl.) fra Lovro se drži iste metode, ali je malo iznenađujuće što se među participima nije dotaknuo ablativa apsolutnog, nego je to učinio govoreći o pojedinim padežima. U poglavlju *De constructione nominis* (XIII. pogl.) riječ je o upotrebi genitiva poslije imenice, te o ablativu, odnosno genitivu uspoređivanja. U sljedećih pet poglavlja autor raspravlja o konstrukciji zamjenica, prijedloga, priloga, uzvika, te veznika i tako završava ovu, po obujmu, manju knjigu, odnosno dio gramatike.

Sigurno ste primijetili da, predstavljajući gramatiku našega fra Lovre, nismo spominjali slaganje vremena u latinskom jeziku i sintaksu rečenica, kao ni upravni odnosno neupravni govor. Nismo jer naš autor o tome ne govori. S današnjeg stajališta o gramatičkim jedinicama to je nedostatak. No, pitati se je jesu li učenici ondašnjeg vremena time bili prikraćeni. Budući da autor gramatike ne spominje tu problematiku, a sjećajući se ondašnjeg poznavanja latinskog jezika, zaključak je: ne. Naime, vraćajući se u vrijeme pisanja i upotrebe gramatike dolazi se do zaključka da su gramatičke jedinice izložene onako, kako smo ih prezentirali u Šitovićevoj gramatici, bile sasvim dostatno obrazložene i udovoljavale su ponudi i potražnji u učenju jednog jezika, što potvrđuje da »nedostatak«, koji se takvim smatra u jednom vremenu, u drugome vremenu to i nije. Osim toga to što mi danas smatramo nedostatkom fra Lovro je protumačio na drugi, ondašnjem naraštaju možda prihvatljiviji način. Jer, dobro obrađene gramatičke jedinice, kako u pitanju morfologije, tako i u pitanju sintakse potpuno zadovoljavaju jezične kriterije ukoliko su dobro istumačene i ukoliko obuhvaćaju pojedine dijelove go-

⁸ Šitović, 1713: 250-251.

vora, odnosno rečenice, a to je naš autor, prema ondašnjem gramatičkom sustavu, dobro i uspješno obavio. Isto tako, rečenice i slaganje vremena, moglo se prakticirati kroz prevođenje pojedinih tekstova, ali i uz pomoć i tumačenje samih nastavnika, odnosno profesora.

Završetak izlaganja gramatičkih jedinica nije i kraj fra Lovrine gramatike, jer poslije svega on je obogaćuje i korisnim dodatcima. Najprije ispravlja pogreške, tj. donosi materiju koju je izostavio na 206. stranici, a riječ je o trećem redu neutralnih glagola, zatim ispravke pogrešaka u knjizi. Novost je popis 306 glagola s hrvatskim značenjem, te svojevrсни rječnik u kojemu su riječi svih ljudskih organa i pojedinih dijelova tijela, mjerne dimenzije, rodbinski i tazbinski nazivi, te dijelovi kuće, a onda nazivi crkvenih i državnih dostojanstvenika. Na kraju slijedi i njegova isprika u kojoj moli da ga se kao autora ne ismijava zbog male vrijednosti njegove gramatike, nego prihvati njegova dobra volja, a on zahvaljuje Svemogućemu Bogu i svecima što je svojim djelom pomogao mladićima svoje, kako sam kaže, Majke provincije.

Zaključak

Udžbenici su nezamjenjivi čimbenici u stjecanju znanja i napredovanju u intelektualnom smislu. No, nisu svi udžbenici jednako vrijedni, jer poznavanje materije nije i ne smije biti jedini kriterij u sastavljanju udžbenika. To se osobito vidi u gramatici našega fra Lovre. Ono što daje poseban pečat njegovoj gramatici je njezina odgojna crta. Dakle, njemu nije bilo stalo samo do intelektualnog uzdizanje njegovih učenika, nego je mislio i na njihov duhovni rast i tako, u jedan školski udžbenik u kojem bi se najmanje očekivala »moralna pouka«, zahvaljujući njezinu autoru, ona je i prisutna i poticajna. Upravo stoga ova gramatika našega fra Lovre jest udžbenik kojemu je cilj cjelovito izgrađivanje osobe, tj. pisac nije zaokupljen samo učenikovim dobrim poznavanjem latinskog jezika, nego ga na osobit način zanima i njegov duhovni rast, njegovo sazrijevanje u cjelovitog čovjeka. Upravo zato poziva mladiće na ozbiljnost riječima: »Koj mislite bit misniczi, spomenitese, Kolikose tусgi Gospodin Boog na ignoranziju; Kolikoli priti Misniku, Koj malo mari za Kripost, i za nauk...«, a njegovi primjeri naprosto potiču učenika na krepostan život. Tako kada tumači što je to slaganje imena piše: »Bog jest naredio, da se svi ljudi slože obslužit njegove svete zapovidi, da bi svi obsluživali, tad bi svi bili concordati, aliti složeni« (Šitović, 1713: 185).⁹ Očito je da Šitovićeva gramatika nije samo riznica latinskog jezika, nego i izvor duhovnog bogatstva iz kojega se mogu rađati kreposti koje su i te kako potrebne.

⁹ Evo još nekoliko primjera: *Virtus prodest omnibu. Discipuli moniti sunt a sancto Magistro timorem Dei. Beati qui placent Deo*, itd.

No, čini se da autor nije mislio samo na učenike koji se spremaju za svećeničku službu. Naime, njegova podjela gramatike na niži, viši i srednji stupanj upućuje na pomisao da je mislio i na one učenike koji će latinski jezik učiti fakultativno. Isto tako, popis priloga, imenica, glagola i već spomenutih »posebnih« riječi, čine ovu gramatiku i malim leksikonom, čime autor i na taj način olakšava učenicima njihov rast u poznavanju latinskog, ali i hrvatskog jezika.

Stoga treba reći da gramatika našega autora ne samo da nije djelo koje treba »ismijavati«, već udžbenik koji zaslužuje dužnu pažnju, a njezin autor veliku pohvalu što se ne samo udostojio upustiti u taj veliki pothvat, nego što je svojim djelom dugo vremena pomagao intelektualnom i duhovnom rastu učenika koji su zahvaljujući njegovu trudu ulazili u tajne latinskog jezika i kulture.

LATINSKO-HRVATSKA GRAMATIKA FRA LOVRE ŠITOVIĆA

Sažetak

Fra Lovro Šitović spada među vrijedne članove provincije Bosne Srebrene, jer je svojim životom i radom ostavio neizbrisiv pečat u povijesti spomenute provincije pa i šire. Kako se bavio i spisateljskim radom ovdje se raspravlja o njegovoj Latinsko-hrvatskoj gramatici, koju je tiskao 1713. godine, a koja je poslije njegove smrti doživjela još dva izdanja (1742. i 1781.).

Ključne riječi: gramatika, poglavlje, pojedine vrste riječi, konstrukcije.

THE LATIN-CROATIAN GRAMMAR OF FR. LOVRO ŠITOVIĆ

Abstract

Fr. Lovro Šitović was among the laborious members of the province of *Bosna Argentina*; in his life and work he left an indelible mark both on the history of his province and more broadly. This essay discusses his Latin-Croatian grammar, printed in 1713, and re-edited twice more, posthumously, in 1742 and 1781.

Keywords: grammar; chapter; parts of speech; language constructions

GRAMMATICA

LATINO-ILLYRICA

E X

EMMANUELIS,

Aliorumque approbatorum Grammaticorum libris, Juventuti Illyricæ studiosè accommodata.

A PATRE F. LAURENTIO

DE GLIUBUSCHI

Ord. Minor. Sancti Francisci de observantia,
Philosophiæ Lectore. Provinciæ Bosniæ-
Argentiniæ Alumno.

Adduntur in fine aliquæ Notiones usitæ.

VENETIIS, MDCCXLII

Apud Bartholomeum Occhium.

SUPERIORUM PERMISSU.

Drugo izdanje Šitovićeve gramatike (Venecija, 1742.)

Branka Tafra – Anela Mateljak

MJESTO ŠITOVIĆEVE GRAMATIKE U POVIJESTI HRVATSKOGA JEZIKOSLOVLJA

Izvorni znanstveni članak
UDK 811.163.42 (091)
811.163.42-05 Šitović, L.

Uvod

Kad govorimo o hrvatskim gramatikama s povijesnoga stajališta, potrebno je ponajprije objasniti što mislimo pod tom sintagmom. Naziv *gramatika* je jasan, to je jezikoslovna disciplina koja opisuje jezično ustrojstvo i knjiga s takvim opisom, odnosno »naški slovnstvo aliti slovinstvo ... jest zanat upravno besiditi i pisati«¹, kako bi to fra Lovro rekao. Atribut *hrvatski* u toj sintagmi nije jednoznačan. Pod hrvatskim gramatikama razumijevamo ugrubo dvije vrste gramatika. Jedne su opisi hrvatskoga jezika. Do 1812. godine, do *Ričoslovice* Šime Starčevića² one su bile na stranim jezicima, Starčevićeva je bila prva s hrvatskim kao metajezikom. Druge su opisi stranih jezika koji su se u nas učili, metajezik objema vrstama ili je strani jezik ili hrvatski, ili oba kao što je kod Šitovića. Dalje bismo ih mogli dijeliti na razne podskupine, ovisno o razredbenom kriteriju. Možemo razlikovati, primjerice, štokavske i kajkavske gramatike, iako ta granica i nije baš stroga, zatim gramatike u kojima se opisuje samo jedan jezik ili više njih, dva, pa i tri, kao što su Lanosovićeva (treće izdanje) i Jurinova. Tipologija današnjih gramatika bilo kojega jezika morala bi uzeti u obzir metode kojima su one rađene, ali se i starije gramatike trebaju proučavati s obzirom na primijenjene metodološke postupke. Treba napomenuti da se naše starije gramatike temelje na tradicionalnoj, školskoj gramatici opisa vrsta riječi izrasloj iz latinskih gramatika, ali nažalost još uvijek i novije se hrvatske gramatike, unatoč velikim pomacima u svjetskom jezikoslovlju, i dalje pišu uglavnom istom metodom.

U bilo kojoj razredbi nije moguće zaobići kronološki kriterij. Njegovom primjenom dobivene su dosad u nas dvije razredbe. Prema prvoj od Kašića do Maretića riječ je o jednoj cjelini i po shvaćanju književnoga jezika njihovih autora i po jezičnoj normi u njima, pa su sve te gramatike svrstane pod zajednički nazivnik: hrvatska gramatička škola (Tafra, 1995). Prema drugoj podjeli razlikuju

¹ U ovom su radu hrvatski primjeri transkribirani radi lakšega čitanja i radi ujednačivanja naših i literaturnih citata.

² Bibliografske podatke o gramatikama koje nisu u popisu literature vidi u: Tafra (1993).

se stare hrvatske gramatike od Kašića do ilirizma, zatim hrvatske gramatike od ilirizma do kraja 19. stoljeća, među kojima se dalje razlikuju »slovnice zagrebačke filološke škole« i »hrvatske vukovske gramatike 19. stoljeća«, i u trećoj su skupini hrvatske gramatike u 20. stoljeću (Ham, 2006³). Ako tomu dodamo iz druge knjige naslov: *Hrvatsko rječničarstvo i slovníčarstvo prije i nakon Vuka Stefanovića* (Kačić, 1995), tada vidimo da pojedini hrvatski jezikoslovci još nisu načistu s činjenicom da ni ilirizam ni Karadžić u povijesti hrvatskih gramatika i rječnika nisu nikakva razdjelnica, pa stoga takvo i slično gledanje samo nanosi štetu povijesti i hrvatskoga jezika i hrvatskoga jezikoslovlja.

Kad je pak riječ o hrvatskim starijim gramatikama stranih jezika, može se zaključiti da su one zapravo višejezične. Iako su opisi stranih jezika, s pravom se mogu nazivati hrvatskima zbog dvaju razloga, hrvatski su im autori, hrvatski po porijeklu ili življenju, a drugo, one su redovito kontrastivne jer se iz didaktičkih razloga strano jezično ustrojstvo uspoređivalo s domaćim, odnosno smatralo se da se strano jezično gradivo može lakše naučiti preko materinskoga jezika. Pritom treba imati na umu da hrvatski jezik nije bio nastavni sve do 19. stoljeća, da su se svi predmeti predavali isključivo latinskim jezikom, a hrvatski se uzimao u obzir jedino u najnižim razredima, i to samo toliko koliko je služio kao pristup učenju latinskoga jezika odnosno u višim razredima pri prevođenju klasika. U drugoj polovici 18. stoljeća u Slavoniji se u pučkim školama predaje i hrvatski jezik. Stoga tamo nastaju prave kontrastivne dvojezične gramatike čiji su autori pisali s namjerom da njihovi korisnici nauče oba jezika, što se vidi već iz naslova: *Svašta pomalo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik* Blaža Tadijanovića ili *Nova slavonska i nimačka gramatika* Matije Antuna Relkovića.

Ostaje još da se objasni imamo li pravo sve te gramatike nazivati hrvatskima s obzirom na to da u njihovu naslovu sve do 19. stoljeća ne stoji taj atribut. U prikazu prijevoda i izdanja Kašićeve gramatike Zvonka Pandžića Keipert je (2005/6) oštro zamjerio prevoditelju što je Kašićev lingvonim *lingua illyrica* preveo lingvonimom *hrvatski jezik* (*Osnove hrvatskoga jezika*). Budući da i Šitović jezik zove ilirski, potrebno je nekoliko riječi reći i o tome. U literaturi već ima dosta podataka o povijesnim nazivima hrvatskoga jezika, ali je danas besmisleno utvrđivati što je kojemu autoru koji naziv značio jer se ni jedan pojam ne podudara s današnjim pojmom ni po značenju, a pogotovo ne po opsegu,⁴ ali se sa sigurnošću na osnovi pouzdanih dokaza može reći da je u njihovim djelima riječ

³ Ta je knjiga izišla bez ijedne bibliografske jedinice, što je u znanosti u najmanju ruku neetično, a što je glavna Keipertova zamjerka (2008).

⁴ Nije mali broj autora kojima se *ilirski jezik* protezao od Jadrana do Moskve, npr. Tomi je Babiću ilirski zapravo slavenski, nekima je označivao štokavski, drugima jezik južnih Slavena, nekima hrvatski, npr. Andriji Jambrešiću, ili jezik Trojednice, npr. većini preporoditelja.

o hrvatskom jeziku. Uzmimo samoga Kašića. Njemu možemo ostaviti u prijevodima gramatike naziv *ilirski*, ali pišući o toj gramatici, jezik s pravom moramo nazivati hrvatskim. Ne trebamo ništa dokazivati, samo trebamo pažljivo čitati tekstove, autori su sve sami rekli. Kako iz predgovora doznajemo, gramatika je trebala poslužiti misionarima »da nauče materinski jezik onoga naroda čiji je jezik najprošireniji u većini pučanstva« (Kašić, 2005. [1604]: 9). Po nalogu svojih starijina Kašić je kao misionar dvaput odlazio među kršćane u Podunavlje koji su bili pod osmanlijskom vlašću te se mogao sam uvjeriti koji je govor najprošireniji i koji bi zato trebao biti *opći jezik*. To je svojevrsno dijalektološko istraživanje samo potvrdilo prijašnja uvjerenja da je štokavština najproširenija, koja su iznijeli i Aleksandar Komulović i Marin Temperica. Stoga treba imati na umu da je značenje pridjeva *ilirski* mnogo šire od današnjega pridjeva *hrvatski* i da se naziv jezika s naslovnice *lingua illyrica* ne treba prevoditi kao hrvatski jezik. To jest činjenica i ne treba ju prešućivati, ali je činjenica da jezik koji Kašić opisuje, a on je zapravo čakavsko-štokavski, može biti samo hrvatski, pa se s punim pravom mora o Kašićevoj gramatici govoriti kao o prvoj hrvatskoj gramatici. Što se tiče Šitovića i njegova imenovanja jezika ilirskim nazivom, dovoljno je okrenuti već prvi list na kojem se obraća »štioću« i vidjeti koji je to ilirski jezik: »I premda jesu kojigodi naučitelji gramatike istomačili deklinacione imena i konjugacione veraba hrvatski ...« (str. 4). Njegova pak *Pisna od pakla* (Mleci, 1727) na naslovnici sadrži da je složena »u hrvatski jezik«. Podrobne raščlambe gramatika iz doba ilirizma (Tafra, 1993) pokazuju da je i u njima opisivan i normiran isključivo hrvatski jezik unatoč južnoslavenskomu kulturnom programu. Ni u novijoj povijesti hrvatski jezik nije bio bolje sreće sa svojim nazivom, ali ima dosta primjera koji pokazuju da se pod dvojnim nazivom, kao što je tehnički rječnik Vlatka Dapca, nalazi uzornije hrvatsko nazivlje nego u rječnicima koji su u naslovu imali pridjev hrvatski (Tafra, 2005: 200). Stoga se uvijek treba zapitati koji je jezik opisan ili kojim je jezikom djelo pisano, a ne kako se jezik naziva. I to je jedino važno. Upravo zbog njihova sadržaja sve te povijesne nazive, i starije i novije, možemo svesti pod jedan nazivnik – hrvatski jezik.

Prateći hrvatski jezik u tim gramatikama, vidimo da je to književni jezik temeljen na organskim idiomima. Time se potvrđuje da je davno odbačena ideja o nadregionalnom, općem kulturnom idiomu (*lingua communis*) temeljenom na crkvenoslavenskom ili pak općeslavenskoj osnovi, koji se jezik može vidjeti kod nekih pisaca, npr. Šime Budinića, Rafaela Levakovića, Jurja Križanića, i da je zahvaljujući katoličkoj obnovi prihvaćena štokavština kao osnova općega jezika zbog svoje proširenosti, ali i zbog mnogih književnih štokavskih djela. Tako je upravo hrvatsko jezikoslovlje zaslužno za stvaranje jezične norme na štokavskim temeljima u koje su ugrađivani i jezični elementi iz drugih dvaju narječja. Naime, premda gramatike i rječnici nisu obvezivali, oni su kao jezični priručnici bili mje-

rilo jezične ispravnosti te su poslužili ujednačivanju i jezične i pravopisne norme hrvatskoga književnoga jezika.

Za povijest svakoga književnoga jezika, pa i standardnoga koji je uglavnom samo viša, izgrađenija faza u razvoju nekoga jezika, važna je razvijenost književnosti u najširem smislu te riječi, dakle svih vrsta pisanih djela, poželjno što više funkcionalno raslojenih, ali jednaku važnost imaju i jezikoslovna djela, o čem se ne vodi dovoljno računa. U hrvatskom je slučaju uz bogatu književnost izuzetno važno i nemalo jezikoslovlje koje se razvija dosta rano, već od 1527., ako računamo pojavu prvoga tiskanoga rječnika, talijansko-hrvatskoga pod naslovom *Opera nuova* Petra Lupisa Valentiana, pa i prve u nas dosad poznate latinske gramatike Šimuna Trogirana iz iste godine, ili od 1595., od Vrančićeva petojezičnika, ako računamo pojavu rječnika u današnjem značenju te riječi. U kroatistici je dosta radova koji pokazuju zajedničke crte u pojedinim starijih jezikoslovaca, ali je premalo radova o stranim uzorima,⁵ kao što su bili Donat, Kalepino i Alvarres, pa Jan Komenský, bečki priručnici 18. stoljeća, zatim Adelung, njemački rječnik braće Grimm, *Slovník česko-německý* Josefa Jungmanna, samo da neke spomenemo ulazeći u 19. stoljeće. Bilo je utjecaja i u drugom smjeru, od Vrančićeva na Lodereckera, na Megisera, a možda i obratno, pa do gotovo svih naših rječnika u Lindeovu poljskom rječniku.⁶ Tako se pokazuje da su naši stari jezikoslovci bili dijelom europskih jezikoslovnih struja jer istodobno kad i u Europi pišu višejezične rječnike, zatim konceptualne rječnike, pa jezične priručnike koji jezik opisuju od njegove statičnosti do njegove dinamičnosti, dakle od rječnika preko gramatike do konverzacijskih uzoraka. Ta premreženost utjecaja u oba smjera vrlo je slabo istražena, iako bez njezina poznavanja ne možemo valjano ni vrednovati našu jezikoslovnu baštinu, a ni pravilno razumjeti temelje današnjega hrvatskoga jezikoslovlja.

Budući da je Šitovićeve gramatika već detaljno opisivana (usp. Kuna, 1961; Raguž, 1978), potrebno je tu gramatiku staviti u širi kontekst da bi se ispravno vrednovala. Danas ju je moguće promatrati iz nekoliko kutova. Ona je dio povijesti latinskih gramatika u nas, a sa svoja tri izdanja i dio povijesti europskih latinskih gramatika, te ovećim opsegom⁷ i dugogodišnjom uporabom zauzima značajno mjesto u povijesti hrvatskoga školstva. Ne manje važno, ona je dio franjevačke prosvjetne djelatnosti i u tom je kontekstu treba također vrednovati. Svaka je gramatika uz rječnik u izgrađivanju standardnoga jezika najvažnije je-

⁵ Izuzetak je Katičićeva (1981) poredba Kašićeve gramatike s njezinim predlošcima.

⁶ O hrvatsko-slavenskim leksikografskim dodirima usp. Tafra (2007).

⁷ Mikaljina i Babićeva po opsegu uvelike zaostaju za Šitovićevom pa je Šitovićeve, kako je to već u literaturi zaključeno, prva potpuna gramatika latinskoga jezika u nas.

zikoslovno djelo, a Šitovićevo sadrži i jedno i drugo, te se stoga treba istražiti u okviru povijesti hrvatskoga jezikoslovlja. Iz svega je vidljivo da je značenje te gramatike višestruko i da joj se kao istraživači možemo ponovno vraćati. U ovom se radu ona istražuje kao sastavnica povijesti latinskih gramatika, a s obzirom na to da je osim latinskim djelomice pisana i hrvatskim jezikom i da sadrži jezične podatke o hrvatskom jeziku, i kao sastavnica povijesti hrvatskoga književnoga jezika i njegove ujednake, dakle kao udžbenik za učenje i hrvatskoga i latinskoga. Drugi je zadatak ovoga rada da Šitovićevo jezikoslovni rad, iako je on ponajprije gramatičarski, smjesti u povijest hrvatske leksikografije.

Šitovićevo prinos učenju L_1 i L_2

Šitovićevo je gramatika bila namijenjena hrvatskim đacima. Budući da u njoj ima gramatičke građe na hrvatskome, doduše manje nego na latinskome, hrvatski je u njoj u položaju prvoga jezika L_1 , a latinski drugoga L_2 . Tako su se iz nje mogla učiti oba jezika, dakako latinski sustavnije nego hrvatski.

Svaka se gramatika naslanja na prethodne i po prirodi stvari uglavnom je kompilacija. Šitović nam olakšava posao jer sâm na kraju navodi devet izvora kojima se služio. Starije su latinske gramatike u nas nastale najprije kao prerade Alvaresove latinske gramatike različita stupnja adaptacije, od onih bez imalo hrvatskoga teksta do onih koje su pisane hrvatskim jezikom, s hrvatskim gramatičkim nazivljem. Kad su za vladavine Josipa II. ukinute isusovačke škole krajem 18. stoljeća, povlačila se iz uporabe Alvaresova gramatika. Nadalje, došlo je, u skladu s programom *Ratio educationis*, i do promjena u školstvu pa se javila potreba za novom gramatikom. U Hrvatskoj su u 19. stoljeću propisane kao školski udžbenik *Institutiones Grammaticae ...* autora Josipa Grigelya, tiskane 1809. godine. Na osnovi te gramatike nastale su brojne kajkavske i štokavske prerade, od kojih je najpoznatija *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika* (1839) Antuna Mažuranića. Tako se od Mikaljine iz 1637. do Mažuranićeve iz 1839, dakle puna dva stoljeća, mogu pratiti utjecaji dvaju glavnih predložaka, Alvaresove i Grigelyeve gramatike.⁸ Kad govorimo o Šitovićevoj gramatici, onda je važna čitava ta okomica, ali je nezaobilazna poredba s Babićevom i Jurinovom jer su sve tri s juga Hrvatske, jer imaju pojedine dijelove i na hrvatskome, jer je Babićeva vremenski najbliža i jer se Jurin poziva na Šitovića. Njihova je međusobna povezanost posve razumljiva, ali je mnogo zanimljivija njihova veza s gramatikama slavonskoga kruga, poglavito s Lanosovićevim *Uvodom u latinsko riči slaganje s nikima nimačkog jezika bilježkama*, što poništava pretpostavljene bilo kakve granice.

⁸ I Grigelyeva je gramatika rađena po načelima Alvaresove gramatike. Prekid te višestoljetne tradicije može se nazrijeti tek pojavom poredbene gramatike i počecima lingvistike kao znanstvene discipline polovicom 19. stoljeća (Tvrković, 2002: 130).

U literaturi se često postavlja pitanje tko je i što od koga preuzeo sastavljajući gramatiku: Babić (u 2. izdanju) od Šitovića ili obrnuto. Jednako je tako prisutno i mišljenje kako je teško govoriti o preuzimanju s obzirom na to da su gramatike gotovo istodobno izišle te kako razloge sličnosti treba tražiti u praktičnoj nastavi latinskoga jezika u kojoj su aktivno sudjelovali i Babić i Šitović kao profesori u franjevačkim školama, ali i u istim izvorima kojima su se služili. Naravno da se ne trebaju zanemariti ni pitanja u tom pravcu u nastojanju osvjetljivanja doprinosa svakoga pojedinoga autora bilo kojemu segmentu hrvatske povijesti i kulture. Međutim, jednako ih tako treba promatrati kao pripadnike iste zajednice, kao pisce koji su svojim trudom pomogli mnogima u bezbolnijem usvajanju pravila latinskoga jezika. I ne samo to, ti su pisci imali veliku ulogu u izgradnji hrvatskoga književnoga jezika i u njegovoj standardizaciji, u izboru štokavštine kao najraširenijega narječja, pa tako i u procesu učenja hrvatskoga jezika. U tom je smislu posebno važan Lovro Šitović sa svojom više puta tiskanom gramatikom pa se možemo poslužiti njegovim riječima te konstatirati kako se učenjem po njoj »slidilo u napridak«. Ako se k tomu uzme u obzir podatak da je Šitovićeve gramatika u popisu obveznih udžbenika Zagrebačke klasične gimnazije u 18. stoljeću, da je štokavska ikavica s nesinkretskim množinskim padežima i očitim jezičnim purizmom vrlo bliska jeziku koji je stoljeće poslije opisao Šime Starčević, može se samo na osnovi tih dvaju podataka zaključiti da je nadregionalnost u 18. stoljeću jedno od glavnih obilježja kulturnoga idioma koji su izgrađivali jezikoslovci poput Lovre Šitovića. Zadaća je hrvatskoga jezikoslovlja da nastavi izdavati pretiske starijih gramatika i rječnika kako bi oni bili dostupni istraživačima, da otkrije strane predloške po kojima su rađeni pa time i uključenost hrvatskoga jezikoslovlja u europske tokove od samih početaka, zatim da se osim opisu sadržaja posveti i istraživanju metoda leksikografskoga i gramatičkoga opisa, autorovu shvaćanju što je jezik, njegovu uočavanju i tumačenju gramatičkih kategorija, njegovoj samostalnosti i inovativnosti u odnosu na prethodnike. Dosadašnja istraživanja daju naslutiti čvrstu vezu među jezikoslovnim djelima u višestoljetnom izgrađivanju hrvatskoga književnoga jezika i njegovih normi. Dovoljno je ovdje podsjetiti da se Antun Mažuranić još 1859. u svojoj gramatici nakon 255 godina poziva na gramatiku Bartola Kašića, a da se Šitovićeve gramatika upotrebljavala i u 19. st. za učenje latinskoga (Knezović, 1988: 152, bilješka 48), pa da ju ne promatramo samo u njezinu vremenu, nego da ju uključimo kao nezaobilaznu sastavnicu hrvatske jezikoslovne povijesti kao što je to učinjeno s Kašićevom (Katičić, 1981).

Treba svakako imati na umu kako je u vremenu Šitovićeve djelovanja uz narodni jezik važnu ulogu u službenom životu Crkve i politike i dalje imao latinski jezik te da je to bio jezik znanosti i školstva. Nadalje, to je vrijeme protureformacije i prosvjetiteljskoga djelovanja pripadnika franjevačkoga i isusovačkoga

reda te su u okviru takva djelovanja u našim krajevima otvarana ponajprije isusovačka, ali i franjevačka učilišta u kojima je učenje latinske gramatike bilo prvo u nizu znanja koja su se trebala steći (Demo, 2004).

Otvarale su se škole prema propisima sadržanim u *Ratio studiorum*, što su ga na temelju dugogodišnjega školskoga rada i stečenih iskustava sastavili isusovci 1599. za svoje gimnazije kao službenu osnovu cijeloga isusovačkoga reda. U skladu s tom osnovom gimnazija je imala šest razreda od kojih su prva četiri bila gramatička (*grammatica*) jer se upravo u njima najviše vremena posvećivalo učenju gramatike latinskoga jezika, dok su se peti i šesti razred odnosili na humanističke znanosti. Tako organizirana škola za odgojno-obrazovni cilj imala je dobivanje solidne naobrazbe pa je u tu svrhu latinski jezik bio glavno sredstvo. Nastavni plan nije obuhvaćao hrvatski jezik jer se smatralo da se materinski jezik može lakše naučiti bez posebnoga izučavanja gramatike međusobnim dnevnim komuniciranjem (Zmajlović, 1957). Situacija nije bila drugačija ni u franjevačkim školama, u okviru samostana, gdje su prije stupanja u novicijat daci također učili latinsku gramatiku u tzv. gramatičkoj ili latinskoj školi, koja je obično trajala od kandidatove dvanaeste do petnaeste godine, kako bi učenik poslije, u novicijatu i daljnjem školovanju mogao pratiti nastavu i koristiti liturgijsku i školsku literaturu. Dakle, znanje se latinskoga⁹ tražilo kao *condicio sine qua non* pa su pred primanje u novicijat i prije ređenja od 13. pa sve do kraja 18. stoljeće svećenički kandidati polagali ispit na kojem je glavni zadatak bilo poznavanje latinskoga jezika (Brkan, 1984).

Imamo li izneseno na umu, sasvim je razumljivo da je postojala potreba za udžbenicima latinskoga jezika koji bi među učenicima potaknuli učenje toga jezika sustavnim prikazom gradiva čije će se poznavanje od njih očekivati i koje će im u životu trebati.

Kada je riječ o takvim pokušajima u povijesti latinske gramatike u Europi, pa i u nas, ne može se zaobići ime isusovca, Portugalca Emanuela Alvaresa. Naime, upravo je njegova latinska gramatika *De institutione grammatica - Libri tres*, tiskana 1572. u Lisabonu, inače treća gramatika koju je dala isusovačka sredina,¹⁰ nedugo nakon izdavanja, tj. 1591. propisana u *Ratio studiorum* odnosno prihvaćena kao obvezna školska knjiga za isusovačke škole (Štefanić, 1940). Učenje je latinskoga jezika po toj gramatici učenicima zadavalo teškoće. No, tomu se ubrzo našlo rješenje. Učenje jezika, pa samim time i latinskoga jezika, njegovih pravila i zakonitosti najlakše je preko »govora s majčinih usana« (Knezović,

⁹ Uz latinski su kandidati pred primanje u novicijat trebali pokazati i znanje talijanskoga i hrvatskoga jezika. O tome više piše Brkan (1984).

¹⁰ Alvaresovoj je gramatici prethodila gramatika Hanibala Coudreta iz 1553. i Jakova Ledesme iz 1569. godine.

2002: 53) pa je u skladu s tim Alvaresova gramatika doživjela tijekom stoljećâ više od četiri stotine prevedenih i prerađenih izdanja na narodne jezike.¹¹ S obzirom na utjecaj koji je imala, od obveznoga je udžbenika u isusovačkim školama ušla i u ostale škole.

Među prerađenim gramatikama na narodnim jezicima, pa tako i na hrvatskom, postojale su razlike. U jednim su se na narodni jezik prevodili primjeri oblika i sintakse latinskoga jezika, a druge su donosile tekst na narodnom jeziku te primjere paradigmi i odlomaka za vježbu na latinskom jeziku (Štefanić, 1940). Neke od tih gramatika spomenici su hrvatskoga jezika pa to treba imati na umu kad se traga za jezikoslovnim vrijednostima Šitovićeve gramatike. U skladu s tim dat će se najprije opći prikaz objavljenih latinskih gramatika hrvatskoga jezika, od prve Mikaljine do Jurinove koja, iako objavljena nakon Šitovićeve smrti, svjedoči o Šitovićevu utjecaju na jezikoslovce onoga vremena.

Hrvati su na materinskom jeziku mogli usvajati brojna pravila i precepte latinskoga jezika od 1637. kada je u Rimu tiskana prva hrvatska prerada Alvaresove gramatike, o čemu govori i njezin naziv *Emmanuelis Alvares Societate Jesu de institutione grammatica pro illyricis accomodata ...* te predgovor u kojem stoji »budući da ovo je prvi put da gramatika naški izrečena na svitlost izhodi« (Knezović, 2002: 54). To se izdanje dijeli, poput Alvaresove gramatike, na tri dijela odnosno knjige podijeljene na pojedina poglavlja, i to na etimologiju¹² ili oblike, sintaksu i prozodiju. Tekst pravila, tumačenja i terminologija u gramatici na latinskom su jeziku, dok su na hrvatskom jeziku kratak predgovor te primjeri latinskoga jezika u oblicima i sintaksi. Druga se knjiga odnosi većinom na sintaksu i u njoj ima cijelih poglavlja bez hrvatske riječi, a u trećoj knjizi nema ništa na hrvatskom s obzirom na to da se tu nalaze pravila o prozodiji. Nigdje se ne spominje autor, i Appendini ju spominje u predgovoru svoje gramatike (1808: XIII) bez navođenja autora, ali je Štefanić (1940) po Mikaljinim pismima i po predgovoru gramatici, u kojem se najavljuje rječnik *Blago jezika slovinskoga*, pod kojim je naslovom to Mikaljino djelo i objavljeno 1651., zaključio da je Mikalja autor. Nadalje, Kongregacija za širenje vjere Mikalji je 16. lipnja 1636., nakon prethodna njegova pisma u kojem nudi Kongregaciji svoje usluge kad kaže da bi izradio gramatiku i rječnik na narodnom jeziku, odobrila 70 škuda za tisak 1000 primjerala gramatike, a to svakako nije bilo za njegovu talijansku gramatiku, koja će ući u tisak 1649. godine. Osim toga i grafijski dokazi idu u prilog Mikaljinu au-

¹¹ Talijanski je jezik prvi jezik na koji je prerađena Alvaresova *Gramatika* i veže se uz ime Horatiusa Turselinusa. Izdana je u Rimu, a kada je u pitanju vrijeme izdanja, među autorima postoje različita mišljenja. Tako Dukat (1908) navodi 1588., a Štefanić (1940) 1601. godinu.

¹² Vrste riječi proučavale su se pod nazivom etimologija. Tako je bilo i u nas i u ruskoj gramatici sve do 19. stoljeća (Tafra, 1993).

torstvu (Putanec, 1985). Ona ima značenje uglavnom za povijest školstva u nas (Štefanić, 1940) jer su pravila pisana latinskim jezikom, a hrvatskim je pisano premalo teksta da ima neko značenje.

Od Mikaljina je izdanja proteklo 75 godina, kada je 1712. franjevac Tomo Babić tiskao drugu preradu Alvaresove gramatike za hrvatske potrebe.¹³ U njoj je izvorni tekst Alvaresove gramatike dobrim dijelom izmijenjen.¹⁴ Babić je vjerojatno radeći kao učitelj¹⁵ u gramatičkoj školi želio učenicima olakšati učenje pa se prihvatio posla sastavljanja gramatike. Naime, njegova je gramatika opsegom mala, namijenjena onima koji počinju učiti¹⁶ pa je donio Alvaresovu gramatiku u skraćenu obliku, a uz to morfološku građu iznio kroz pitanja i odgovore tako da učitelj postavlja pitanja, a učenik odgovara. Tu metodu nije primijenio Šitović, ali ju je primijenio Jurin, pa i Mažuranić u svojim *Temeljima*. Glavni dio zauzima morfologija, dio o sintaksi prostire se na samo nekoliko stranica, a prozodiju kao treći dio Alvaresove knjige nije ni spomenuo. Iako je Babić samo na dva mjesta spomenuo Alvaresa,¹⁷ raspored, definicije i nazivi dokaz su prema Štefaniću (1940) da je radio najviše po Mikaljinom preradi Alvaresove gramatike. U prilog toj tvrdnji ide i Babićev predgovor u kojem je parafrazirao predgovor svoga prethodnika Mikalje.¹⁸

Nakon Babića franjevačka je sredina već iduće godine dala novu gramatiku. Fra Lovro Šitović napisao ju je u makarskom samostanu gdje je od 1708. predavao filozofiju te poučavao latinskomu jeziku mladiće koji žele stupiti u franjevački red. Potvrdu toga nalazimo na njezinu kraju gdje stoji »Componebam Macarschae, imprimebam Venetiis«. Tu je do 1713. preveo iz djela sv. Bonaventure »dva folija«,¹⁹ kako je navedeno u dozvoli za tisak, koju mu je 28. listopada

¹³ Raguž (1987) spominje jednu preradu tiskanu bez imena autora u Trnavi 1699. godine. To bi zapravo bila druga, ali od hrvatskoga je teksta samo 250 glagola kao prijevodni ekvivalenti latinskih.

¹⁴ Franjevačku književnu, ali i jezikoslovnu djelatnost obilježavaju prijevodi i kompilacije.

¹⁵ Većina se autora slaže kako je radio kao učitelj u samostanskoj školi (Šetka, 1967; Kosor, 1981; Raguž, 1996; Katičić, 2002).

¹⁶ Potvrdu za to Babić je (1712: 3) ostavio u predgovoru gramatike: »Ne pišem ovde velikoga nauka, ni mudrosti nego samo declinatione, ili prigibanja od imena, i conjugatione, ili s'laganja od rieči, za one koj počimaju učiti«. I u drugom je izdanju gramatike (1745: 3) naveo kako ne piše »veliki s'tvari, nego samo declinatione, ili prigibanja od imena, conjugatione od verba, ili ričii, i regule od isti: za one koji počimaju učiti gramatiku«.

¹⁷ Babić spominje Alvaresa kad piše o »rodovima imena« odnosno *De generibus nominum vide apud Emmanuelem* (1712: 107) te u poglavlju *De verbis deponentibus*: »Ova verba različito među gramatike, Emmanuel meće 7 regula, Ambrosio 5 ...« (1712: 123).

¹⁸ Međutim, Babić se služio još nekim izdanjem Alvaresova djela jer se u gramatici poziva na poglavlje označeno određenim brojem koje ne odgovara broju poglavlja u Mikaljinom gramatici (Štefanić, 1940).

¹⁹ Riječ je o »dvjema folijama« naziva *Alphabettum* i *Adorate Dominum*. S obzirom na to da se nisu sačuvala, postoji mišljenje (Jurišić, 1999) prema kojemu je upitno tiskanje djela.

1713. u Rimu dao vicekomesar opservantskoga ogranka franjevačkoga reda, a tiskana je na kraju prvoga izdanja gramatike. Nadalje, na njezinu je kraju ovaj franjevac, za razliku od Babića, naveo devet autora po kojima je radio gramatiku, a među njima je na prvom mjestu ime Emanuela Alvaresa (*Emmanuel principallissimus*) koje se također nalazi i u naslovu gramatike, a koje je naveo i u uvodnom dijelu kada ističe kako njegova gramatika služi kao prijelazni stupanj prema korištenju gramatike Emanuela Latinskoga.²⁰ U predgovoru Šitović objašnjava zašto se prihvatio »malahna truda« sastavljanja »djelca« (slovnice), razlog je u tome »jerbo mi neimamo gramatika u naš jezik istomačenih. I premda jesu koj-godi naučitelji gramatike istomačili deklinacione imena, i conjugatione veraba hrvatski; ništa nemanje nisu (što ja mogu znat da sam vidio) svih regula zadosta izrekli, ni obratili« (Šitović, 2005. [1713]: 3-4). Nakon toga objašnjenja može se pretpostaviti sa sigurnošću da je poznavao i ranije prerade, tj. Mikaljinu i Babićevu. Iza uvodnoga dijela slijedi sam tekst gramatike, podijeljen na tri cjeline. Prva, ujedno i najkraća cjelina *Introductio ad partes orationis et grammaticae* donosi definicije osnovnih pojmova gramatike i njezinih dijelova, dio o glasovima, dijelove govora (vrste riječi) i njihove gramatičke kategorije. U sljedećem dijelu *Liber primus* obrađuju se oblici, tj. sklonidba i sprezanje, te se na hrvatskom tumače značenja glagolskih vremena i načina. Tomu je dijelu dodano i četrnaest Alvaresovih sintaktičkih pravila te pravila za rod imenica. Sintaksi, pravilima sročnosti i glagolima posvećeno je poglavlje *Liber secundus*. Na kraju Šitovićeve gramatike, umjesto trećega dijela o prozodiji u izvornom Alvaresu, nalazi se dodatak *Catalogus verborum* odnosno latinsko-hrvatski abecedni popis glagola, *Aliquot nomina*, tj. hrvatsko-latinski popis imenica poredanih po značenjima te dodatak *Auctor excusat se ipsum* u kojem se objašnjavaju autorovi postupci u gramatici i donose isprike zbog pogrešaka. Preostale stranice sadrže tri dopuštenja za tiskanje, i to dvije latinske i jednu talijansku recenziju s datumima 28. listopada 1713. i 2. studenoga 1713. te popis autora kojima se služio u sastavljanju gramatike.

Osim navedenih autora, Šitovićevih prethodnika, prosvjetiteljskomu duhu 18. stoljeća nije odolio ni Marijan Lanosović pa je sastavio latinsku gramatiku na hrvatskom jeziku s njemačkim paralelama *Uvod u latinsko riči slaganje s nikima nimačkog jezika biličkama za korist slovinskih mladića složen*, tiskanu u Osijeku 1776. godine. Jednako se tako i već spomenuti franjevac Josip Jurin latio pera pa je kao rezultat toga objavio 1793. godine svoju *Slovkinju*. Spominje ju, kao i

²⁰ U uvodnom dijelu stoji »kako vidiš, da sam ostavio apendice; a u regulah samo po jedan essemplio na početku stavio, a jesam ina esempia digod s' verbi jed a bi se mladići nasmeli kadli pak budu ovo dilo razumit, on da jih moreš lipo uputit u Emmanuela Latinskoga« (Šitović, 2005. [1713]: 5).

Mikaljinu, Appendini u predgovoru svoje gramatike. Najveći je dio latinska gramatika s hrvatskim metajezikom, usporednim talijanskim i hrvatskim paradigmatama, ali ne dosljedno. Vjerojatno je to razlog što je na kraju dodana vrlo kratka hrvatska gramatika na talijanskom. Zanimljivo je da su u drugoj polovici 18. stoljeća u Dalmaciji bile napisane čak četiri trojezične gramatike, od kojih je samo Jurinova objavljena. Tri su ostale u rukopisu, autori su im franjevci Gašpar Vinjalić, Mijo Bilušić te Andrija Bujas. Jurin sam kaže da je talijanski za one koji ne mogu ići učiti u primorske gradove. Mikalja je u predgovoru svoje gramatike također naveo kako ju nije pisao za primorske gradove, već za one u kojima se ne govori talijanski (Tafra, 1999). Predgovori pružaju dragocjene podatke o autorovim stajalištima o jeziku, ali i najpouzdanije podatke o autorovu jeziku jer je to jezik kojim on piše, a ne koji opisuje. Sva četvorica autora latinskih gramatika koje smo uspoređivali obraćaju se »štiocu«, Mikalja bez atributa, Babić »milomu i dragomu«, Šitović »pripoljubljenomu«, a Jurin »vridnočasnomu«. Već se iz tih uvodnih formula vidi da je u književnom jeziku dativni nastavak u pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi -omu i da hrvatski književni jezik nije poznavao pojam naveska (Tafra, 2003).

Uz zagrebačku sredinu, od 1726. godine, također se vežu hrvatska (kajkavska) izdanja Alvaresove gramatike. Nekim su izdanjima autori poznati (Mikloušić), nekima se autori pretpostavljaju (Habdelić, Jambrešić itd.), a ima i onih čiji su autori nepoznati.²¹

Nepoznanica je koliko još možda ima rukopisnih gramatika i rječnika po našim samostanskim knjižnicama jer bez tih se podataka ne može napisati valjana povijest hrvatskoga jezikoslovlja. Dukatov (1908) i Štefanićev (1940) rad, koji svaki za sebe sintetizira dio te povijesti, traži dopunu s novijim podacima. Nešto je mlađi pregled latinskih gramatika bosanskih franjevacao dao Pavić²² (1983, u: Gošić, 1988) pa se, s obzirom na to da su franjevci bili objedinjeni u istoj provinciji, trebaju uzeti u obzir i ta djela.

U stoljeću koje je uslijedilo latinski je jezik zadržao status dominantnoga predmeta u školi te su se i dalje sastavljale gramatike u kojima su se na hrvatskom jeziku tumačila pravila latinskoga jezika. U skladu s tim ovomu prikazu latinskih gramatika treba dodati i gramatiku *I primi elementi della lingua latina espositi in italiano ed in illirico ad uso degli scolari delle Scuole pie di Ragusa* koja je, zaslugom njezina sastavljača F. M. Appendinija, izišla 1814. u Dubrovniku, zatim Grigelyevu iz 1809. i njezine prerade, kajkavske i štokavske, autora Stjepana Marijanovića, Ambroza Matica, Filipa Kunića, Andela Kraljevića, Antuna Ro-

²¹ O tome više Štefanić (1940).

²² Stjepan Pavić, »Pregled latinskih gramatika bosanskih franjevacao«, *Franjevačka klasična gimnazija u Visokom 1882-1982*, Visoko, 1983.

žića, Henrika Hergovića, Antuna Mažuranića, dok je jednoj preradi autor nepoznat (Dukat, 1908). U toj okomici Šitovićeve ima veliku vrijednost već i po tome što stoji na početku i što nije tek priručna knjižica, nego ozbiljan udžbenik po kojem se učio latinski jezik više od stoljeća.

Šitovićeve prinos dvojezičnoj leksikografiji

Poznato je da starije gramatike sadrže različite priloge. Kašićeva je gramatika u tom smislu »čista«, ona je gramatika bez priloženih jezičnih dodataka. Latinske gramatike, ali i hrvatske iz 18. stoljeća (slavonski jezikoslovni krug) imaju raznovrsne dodatke, među ostalim i prave rječnike. Tako u Tadijanovićevoj knjižici veći dio zauzima rječnik, a mnogo manji gramatika. U latinskim su gramatikama ti dodaci više u funkciji svladavanja gramatičke građe, obično je riječ o više leksikografskih priloga, odnosno o više popisa po leksičko-gramatičkim razredima, različito koncipiranih. U slavonskih gramatičara oni su u funkciji izgrađivanja komunikacijske kompetencije (konverzacijski obrasci, obrasci pisama, popisi titula ...). Ti se prilozi nikako ne smiju izučavati izolirano od europskih tokova pisanja jezičnih pomagala. Tako su, primjerice, konverzacijski priručnici,²³ koje imamo pravo uvrštavati u leksikografiju jer sadrže razgovorne fraze s određenom leksičkom građom, uobičajeni još u 15. stoljeću u Europi, ima ih i poslije, ima ih i u nas, a nastajali su kao pomagala za putnike, hodočasnike i trgovce (Tafra i Fink, 2008). Osim konverzacijskih priloga jezični su priručnici za strance u Europi sadržavali i druge priloge iz didaktičkih razloga pa su oni u našim jezičnim priručnicima (usp. Tadijanovića, Relkovića i Lanosovića) ponajviše ovisni o svojim predlošcima, a o nekim talijanskim govori Jernej (1981) pišući o povijesti talijanskih gramatika u nas i o njihovim negramatičkim dijelovima. Aneksni su leksikografski prilozi u tim gramatikama važni za povijest hrvatske leksikografije, o njima se i pisalo, ali nedostaje njihov sintetski prikaz²⁴ i pronalaženje uzora po kojima su rađeni. Nažalost, dosad su se uglavnom tražile samo sličnosti među domaćim djelima, pa iako je, primjerice, Lj. Kolenić (1998) obradila upravo aneksne rječnike iz 18. stoljeća, nema ni jedne strane bibliografske jedinice koja bi upućivala na veze naše leksikografije s europskom, dapače tvrdi da su hrvatski jezikoslovci 18. stoljeća »uzor za dvojezične pojmovne rječnike« mogli naći »u gramatikama bosanskih franjevaca Tome Babića i Lovre Šitovića, dakle u svojoj hrvatskoj gramatičarskoj i leksikografskoj tradiciji« (str. 27–28). Pritom se uopće ne uzima u obzir da su djela te dvojice kompilacija stranih.

²³ Ima ih i na slavenskom istoku, u Rusiji su poznati kao *словари-разговорники*.

²⁴ Igor Gostl imao je 1998. priređen rukopis od 316 str. za objavu pod naslovom *Hrvatska aneksna leksikografija XVIII. i XIX. stoljeća*, ali zbog autorove prerane smrti on nije objavljen.

Premda su rječnici u hrvatskim jezičnim priručnicima nastali u različito vrijeme i u različitim krajevima od Dalmacije do Slavonije, među njima postoji dosta sličnosti, zbog čega kroatisti, kao što smo vidjeli, pišu o njihovu međusobnom utjecaju ne upuštajući se u traganje za zajedničkim predlošcima. Zaključak da oni postoje nameće se sam po sebi nakon usporedbe izbora obrađenih koncepta i leksika unutar njih. Za ilustraciju može poslužiti Babićeva, Relkovićeva i Jurinova obrada koncepta *ptica* (Tafra, 1999). Iako u Babića natuknice nisu poredane po abecednom redu, u Relkovića je veći dio abecedno razvrstan, a u Jurina latinska lijeva strana nije po abecedi, hrvatski im stupci jednako počinju; razlika je tek u fonološkom liku tih riječi:

Babić: *ptica, ptičica, orao, sokol*

Relković: *tica, tičica, ora, soko*

Jurin: *ptica, ptičica, ora, orla, soko*

Tek bi potpuna ekscerpcija tih aneksnih rječnika za neki budući povijesni rječnik mogla dati pravu sliku toga leksika. Kako su razasuti po različitim izdanjima, nedostupniji su od rječnika, koji se ipak kad-tad izdaju kao pretisci i tako postaju pristupačni. Zasad pojedinačno mogu vrlo dobro poslužiti za proučavanje različitih leksičko-semantičkih razreda, kao što je u Babića nazivlje za srodnike, za dijelove ljudskoga tijela ili oveći popis naziva za glasanje životinja. Posebno su ti rječnici dragocjeni za istraživanja povijesti pojedinih nazivoslovnih sustava²⁵ te općenito povijesti riječi, vremena njihova pojavljivanja i njihova semantičkoga razvoja. Jurin ima više sinonima, među kojima ima uz pretežni štokavski ikavski leksik i jekavizama i čakavizama, skloniji je stvaranju prevedenica i novotvorenica, dok su Babić i Šitović dosljedniji štokavski ikavci, Babić nešto skloniji posuđenicama nego Šitović.

Babić ima u 2. izdanju popis od 3133 latinska glagola s hrvatskim ekvivalentima (Knezović, 1988), ali i pravi mali conceptualno ustrojen rječnik (424–440). Šitovićev je rječnik mnogo manji, a Jurinov približno velik kao Babićev. Jurin ima abecedne leksičke popise i pojmovno organiziran *De vocabulis domesticis*, u kojem su neabecedirane natuknice unutar semantičkih razreda s hiperonimima: zemlja, voda, zrak, božanska imena, životinje, ptice, drveće, hrana, piće i sl.

Šitovićevi dvojezični leksički popisi sadrže preko 3000 hrvatskih riječi. Jedan je dio popisan prema vrstama riječi, npr. *Catalogus verborum*, abecedni popis od 300 glagola, dok je na drugom mjestu popis 700 glagola prema njihovoj rekciji. Tu je i popis imenica koje su razvrstane prema njihovu rodu, zatim oveći popis priloga (preko 700 hrvatskih riječi), ali se aneksnim rječnikom može smatrati tek popis od 180 imenica (*Aliquot nomina*).²⁶ Iako nema hiperonime kao

²⁵ O gramatičkom nazivlju pisao je opširnije Raguž (1980/81).

²⁶ Brojčani su podaci preuzeti od Knezovića (1988).

nadnatuknice poput Babića, može se zaključiti da su obrađene podređenice pojmu *čovjek* i na kraju da je stavio mali popis titula i zanimanja. Knezović (1988) pronalazi latinske izvore za te leksičke prinose, ali ostaje otvoreno pitanje odakle je Šitović crpio hrvatsku leksičku građu. Mikaljin mu rječnik nije mogao biti od velike pomoći jer je sadržavao hrvatski kao polazni jezik. Uvijek ostaje mogućnost da je mnoge riječi kao izvorni govornik znao i da mu nije trebala nikakva pomoć.

Općenito se može reći za franjevački leksik da, bez obzira na to koliko on odražava autorov govor, uvijek ima slojeva različite provenijencije. Tako se u jeziku bosanskohercegovačkih franjevaca nalaze brojne riječi dalmatinskih i dubrovačkih pisaca, i obratno, a u jednih i drugih posuđenice iz latinskoga i talijanskoga, prevedenice s tih jezika, vlastite novotvorenice i riječi iz crkvenoslavenske baštine. Što se tiče jezičnih obilježja, Kuna je (1961) utvrdila da je Šitović od svoga mjesnoga govora zadržao dvije osnovne značajke: fonem /h/²⁷ i dosljednu ikavsku zamjenu jata, ali se zbog boravka u Dalmaciji osjeća utjecaj dalmatinskih štokavskih pisaca, što je očito već na prvi pogled (*kantati, mučati* ...).

Raščlamba leksika u rukopisnoj latinskoj gramatici iz franjevačkoga samostana iz Fojnice (BiH) s kraja 18. stoljeća od nepoznata autora pokazuje sličnu koncepciju. Leksički popisi sadrže oko 4500 hrvatskih riječi, svrstane po vrstama riječi kao ekvivalenti latinskima. Dok su imenice i pridjevi razvrstani prema sklonidbenim tipovima, oveći popis priloga podijeljen je u preko dvadeset značenjskih skupina. Opsežan je popis priloga prema njihovu značenju, dakle, zajedničko obilježje leksikografskih prinosa većine tih jezičnih djela. »Bosanski franjevci se u pogledu jezika ugledaju na dalmatinske pisce, pa leksika ima mnogo dalmatinizama, nepoznatih bosanskim govorima« (Gošić, 1988: 79, bilješka 15).

Starijim se rječnicima i svim tim leksikografskim oblicima ne bi smjelo pristupati s današnjega stajališta poimanja rječnika i njegove strukture. Ako se tezaursi shvate u najširem smislu kao rječnici ustrojeni tematski²⁸ (semantički, konceptualno), tada možemo zaključiti da su ta leksikografska djela preteče današnjih tezaurusa. Ustrojeni su po semantičkim razredima, s nadnatuknicama (*svijet, ribe, drveće, boje* ...). Često su kriteriji obrade leksika miješani pa se kombinira tematska i abecedna obrada, ali i gramatička, posebno se navode imenice, glagoli itd. U latinskim gramatikama takvi su prilozii pisani pod utjecajem brojnih

²⁷ Treba naravno razlikovati dvije funkcije slova *h*, jednom kao grafem za etimološki /h/ i drugi put kao slovopisni znak bez fonemske vrijednosti.

²⁸ Veoma je važno da se terminološki jasno luče pojmovi. Jedno su tematski rječnici (to bi bili, primjerice, svi terminološki rječnici), a drugo su rječnici koji su strukturirani tematski. Dakle, prvo se tiče izbora leksika, a drugo makrostrukture. Za tezaurse je bitno upravo to drugo, premda tezaursi mogu biti i tematski rječnici, npr. tezaurus voća i povrća.

preradbi Alvarosove latinske gramatike. Još od srednjega vijeka u katoličkim se školama latinski učio iz vokabulara (lat. *vocabularia*)²⁹ iz kojih su se učile riječi vezane najprije uz Boga i nebo, a potom i one vezane uz zemaljske stvari (McArthur, 1986). U renesansi se tematska organizacija mijenja pa rječnici započinju popisom riječi koje se odnose na čovjeka i njegovo tijelo (Nikolić-Hoyt, 2004). Tematska je struktura obrade leksika gotovo redovita u aneksnim rječnicima u hrvatskim gramatikama u 18. stoljeću, ali još i u 19. stoljeću (Appendinijeva gramatika sadrži također hrvatsko-talijanski rječnik od nekoliko stotina riječi razvrstanih u 23 tematske skupine), no ona se nikako ne smije smatrati »domaćim proizvodom«.

Da bi se Šitovićeve leksikografski prilozi smjestili u povijest hrvatske leksikografije, potrebno je osvrnuti se na neke tvrdnje iz domaće jezikoslovne literature. Jedne se odnose na makrostrukturu aneksnih rječnika, odnosno na njihovo mjesto u tipologiji naših rječnika, a druge se odnose na mikrostrukturu rječnika i određivanje pojma *natuknica*. Poznato je da je najčešći oblik nizanja leksičke građe abecedni, dakle kad se zna riječ, a ne zna se značenje pa se u rječniku traži ili njezina definicija ili njezin semantički ekvivalent u drugom jeziku. Drugi je tip rječnika kad se zna pojam, a ne zna se riječ. U takvim je leksikografskim djelima leksik umjesto abecednim redom razvrstan tematski, bilo po asocijativnim vezama ili hijerarhijski ili kako drugačije. Ta osnovna razlika između semasiološkoga i onomasiološkoga pristupa našem usustavljanju znanja o svijetu i njegova imenovanja nametnula je razliku između rječnika i tezaurusa u kojima se na dva načina opisuje nominacijski sustav, samo s različitim polazišta, jednom polazeći od riječi, a drugi put od pojma. Leksikografija svoje početke vuče upravo iz zapisa tematski ustrojenoga leksika (Nikolić-Hoyt, 2004). Iz njih su se razvili i tezaursi i rječnici, no makrostruktura tih dvaju osnovnih leksikografskih djela bitno se razlikuje. Nazvati svako odstupanje od abecede pojmovnim rječnikom jednostavno nije točno. Lj. Kolenić (2001) tvrdi da i Mikaljin rječnik ima elemente pojmovnoga rječnika, iako je abecedno strukturiran, te da je »mogao biti poticajem hrvatskih pojmovnih rječnika koji su se pojavili već u početku 18. st.« (str. 289). Mikaljin rječnik nije »pojmovni rječnik«, odnosno ne može se smatrati začetnikom tezaurusa, ali obilježja tezaurusa imaju aneksnii rječnici u Babića (str. 424–440), Šitovića, Tadijanovića, Relkovića, Jurina i u drugih.

Mikaljin je rječnik u osnovi koncipiran abecedno, s tim da se uz glavnu natuknicu donose kolokacijske i druge sveze (uz glagole rekcija i valencija, npr.), najčešće, a ponekad i hiponimi, sinonimi ili čak definicija. U svim našim starijim rječnicima slična je makrostruktura, s tim da u Belostenca leksičke sveze, slobod-

²⁹ Babić (1745: 424): »Ovde pišem mnoga imena, neka dica uče vokabule, najpri stvari božanstvene kako se zovu latinski.«

dne i vezane, zatim poslovice i sl. češće dolaze u samom rječničkom članku i ne nižu se okomito. Ponekad nije uopće riječ o rječničkoj koncepciji, nego je samo stvar tehničkoga uređenja, što se vidi i u današnjim terminološkim rječnicima u kojima kolokacije narušavaju natuknički abecedni niz. Ne mogu se kolokacije uz *dan*, kao što su *dan najkraći u godini*, *dan od rođenja*, *dan od krštenja*, *dva dni hoda*, *dan po dan* i sl., smatrati »pojmovnim grozdovima«, a pogotovo ne Belostenčeva obrada polisemije natuknice *čovjek* (Kolenić, 2001: 285). Jednako tako ne mogu se definicije smatrati višečlanim natuknicama kao što Lj. Kolenić smatra (isto), npr. u *Mikalje ujac*, *materin brat*; *blek*, *glas ovce*; *Budva*, *grad u Dalmatij*. S druge strane idealnoga ekvivalentnoga odnosa u površinskoj strukturi dvojezičnih (i višejezičnih) rječnika nema, često se nađe riječi u jeziku polazniku koje nemaju istovrijednicu u ciljnom jeziku. Da bi se postigla nužna ekvivalencija, poseže se za sinonimnim nizovima, perifrazama, definicijama i sl. tako da uvijek na kraju u dubinskoj strukturi postoji semantička istovrijednost. Narodni su jezici u odnosu na latinski imali dosta leksičkih praznina, a uz to su naši leksikografi unosili riječi koje su njihovim čitateljima bile nepoznate, pa ih je trebalo objasniti, te stoga njihovi prijevodni rječnici često imaju elementa i objasnidbenoga³⁰ i po tipologiji zapravo su miješani tip. Ako se ispravno zaključi da je *Mikaljin* »hrvatski stupac oblikovan kao u jednojezičnom rječniku« (Gabrić-Bagarić, 2001: 149), onda je zbog metodološkoga pristupa u kojem se uspoređuje makrostruktura staroga rječnika s današnjom, pogrešno zaključivati da u tom slučaju i nije riječ o rječničkom članku te da je u *Mikalje* riječ »o samosvojnomo leksikografskom pristupu« (isto, str. 159) jer je miješanje elemenata objasnidbenoga i prijevodnoga rječnika, pa i tvorbenoga (obrada izvedenica u gnijezdu), frazeološkoga (frazemi kao natuknice) u starijoj leksikografiji bio uobičajeni tip rječnika, što je *Mikalja* znao služeći se talijanskim i latinskim rječnicima. Ništa neubičajeno, primjerice rukopisni latinsko-slovenski rječnik s početka 18. stoljeća primjer je prijevodno-objasnidbenoga rječnika i shvaćanja međujezične ekvivalencije u mnogo širem smislu od današnjega poimanja toga naziva (Orel-Pogačnik, 1988). Treba imati na umu i mogućnost da su svi ti rječnici nastajali možda prema nekoj preradi Kalepina, dakle da je polazni stupac prvotno bio latinski kojemu su dodavane hrvatske istovrijednice, a zna se da je ciljni jezik uvijek bogatiji leksičkom građom od polaznoga, te da je u konačnici hrvatski stupac zamijenio mjesto s latinskim. U svakom slučaju uzori i poticaji dolazili su izvana. Ako se hrvatski jezični priručnici 18. stoljeća stave u suodnos s onodobnim europskim, dobiva se prava slika njihove uklopljenosti u tadašnje trendove pisanja jezičnih priručnika za strance, ali i za izvorne govornike.

³⁰ Danas je poželjno da, primjerice, terminološki dvojezičnici budu po tipu prijevodno-objasnidbeni rječnici.

Zaključak

Šitovićeve se jezikoslovni rad može i treba proučavati kao gramatikografski i gramatikološki³¹ prinos s jedne strane i s druge kao leksikografski prinos hrvatskomu jezikoslovlju. Stoga je u radu dan veći naglasak na pristup proučavanju takvih djela nego na samu njihovu raščlambu.

Do Šitovićeve je gramatike u Hrvatskoj bilo gramatika na dvama jezicima, na latinskom i na hrvatskom. U 18. stoljeću kao metajezik uključuju se još talijanski i njemački. Zajedničko je svima opis jezičnoga ustrojstva po modelu kakav je postavljen još u antičko doba (Tvrtković, 2002). Središte su takva opisa »dijelovi govorenja« (*partes orationis*), vrste riječi, dok je sintaksa djelomice uklopljena u morfologiju (Demo, 2004) ili kao posebno poglavlje na razini opisa sintagme, a na opis rečeničnoga ustrojstva pričekat će se polovica 19. stoljeća (Tafra, 1993). Kao što smo rekli, hrvatske gramatike i danas slijede opis vrsta riječi pa nasljeđuju i dobre i loše strane toga opisa, npr. dobro je što su u njem zadržale genitiv jednine kao kriterij za podjelu imeničnih sklonidbenih vrsta, pogrešno je što imaju brojevne podrazrede (npr. distributivne brojeve, brojevne priloge) koji kao vrste riječi ne pripadaju brojevima, a šteta je što nisu preuzele složeniji rodovni sustav imenskih riječi (Babić uz *genus masculinum, femininum, neutrum*, dakle uobičajena tri roda, ima još *genus commune, omne, promiscuum, incertum*) jer je činjenica da u hrvatskom jeziku postoje imenice koje mogu biti ili ženskoga ili muškoga roda ovisno o referentu na koji referiraju (*ova* ili *ova izjelica*), da mogu biti promjenljiva roda (*ovaj torpedo/ova torpeda*), da mogu biti dvorodovne (*ovaj/ova bol*) i da neki pridjevi imaju sva tri roda bez promjene (*roza vesta, kaput, odijelo*). Latinske su gramatike dakle, pa i Šitovićeve kao opsežnija i potpunija, utjecale i na opis hrvatskoga jezika te se tako dugo u hrvatskim gramatikama nalaze mnoge gramatičke kategorije koje hrvatski nema, npr. ablativ, konjunktiv, potencijal, dijelni brojevi itd.

Kad se danas gleda na povijest hrvatskih gramatika u rasponu od triju stoljeća, od Kašićeve do Mareticeve, Šitovićeve gramatika zatvara jedno razdoblje u kojem se jezikoslovna djela pojavljuju rijetko i otvara drugo razdoblje u kojem jezikoslovna djela doživljavaju dva ili više izdanja, što navješćuje prosvjetiteljsko doba u kojem su jezični priručnici i udžbenici u funkciji prosvjećenja stanovništva, a ne samo rijetkih izabranika, te u kojem se jezikoslovci po poznatosti i utjecaju izjednačuju s književnicima te se, primjerice, Relkovićeve *Nova slavonska i nimačka gramatika* po tragu koji je ostavila može mjeriti s njegovim *Satrom*. Šitovićeve je gramatika zbog svoje duge upotrebe odigrala važnu pedagošku ulogu u učenju materinskoga jezika i latinskoga jezika kao drugoga jezika.

³¹ O pojmu *gramatikologija* v. Tafra (1993).

Sa svojim leksičkim dodacima Šitovićevo je djelo dio povijesti hrvatske leksikografije, posebice konceptualne. Iako skroman leksikografski prilog, on pruža mnoge jezične i izvanjezične podatke kao svjedok svoga vremena.

MJESTO ŠITOVIĆEVE GRAMATIKE U POVIJESTI HRVATSKOGA JEZIKOSLOVLJA

Sažetak

Šitovićeve se *Gramatika* istražuje kao sastavnica povijesti latinskih gramatika, a s obzirom na to da je osim latinskim djelomice pisana i hrvatskim jezikom i da sadrži jezične podatke o hrvatskom jeziku, i kao sastavnica povijesti hrvatskoga književnoga jezika. *Gramatika* sadrži i leksičke prinose pa se fra Lovrin rad smješta i u povijest hrvatske leksikografije, s tim da se poseban naglasak stavlja na različita metodološka polazišta pri proučavanju starijih leksikografskih djela i na potrebu pronalaženja zajedničkih (stranih) predložaka.

Ključne riječi: Lovro Šitović, hrvatski jezik, gramatika, aneksni rječnici, konceptualna leksikografija

THE PLACE OF ŠITOVIĆ'S GRAMMAR IN THE HISTORY OF CROATIAN LINGUISTICS

Abstract

Šitović's grammar is considered here in the context of the history of Latin grammars since it was written partially in Croatian, and because it includes linguistic data on Croatian; it therefore belongs to the history of the Croatian literary language. Šitović's *Gramatika*'s lexical contributions situate it in the history of Croatian lexicography, with an emphasis on various methodological applications in the study of older lexicographic works, and on the need to find common foreign paradigms.

Keywords: Lovro Šitović, Croatian language, grammar, supplementary lexica; conceptual lexicography

Diana Stolac

GRAMATIKA LOVRE ŠITOVIĆA U KONTEKSTU HRVATSKE GRAMATIKOLOGIJE

Izvorni znanstveni članak
UDK 811.163.42 (091)

Fra Lovro Šitović Ljubušak (Ljubuški, 1682. – Šibenik, 1729.)¹ jedan je od onih »tihih pregalaca« koji su svojoj franjevačkoj subraći, ali ne samo njima, podarili djela neprolazne vrijednosti. Autor je *Pisne od pakla* (Venecija, 1727.), nabožnoga spjeva čijim stihovima vjernike upozorava na grijeh, na pakleni oganj i muke. Poslije fra Lovrine smrti dva su djela iz njegove ostavštine sastavljena i objavljena kao mala knjižica pod naslovom *List nauka krstjanskoga* (Venecija, 1752.), katekizam, u kojemu posebno mjesto zauzima *Gospina pisna*.

U ovome ćemo se radu usmjeriti njegovoj gramatici latinskoga jezika, kojom je zauzeo značajno mjesto u povijesti pisanja hrvatskih gramatika. Premda je njegova gramatika latinskoga, a ne hrvatskoga jezika, pokušat ćemo objasniti zbog čega je izuzetno značajna i za hrvatsku gramatikografiju i hrvatsku gramatikologiju.

Naime, Šitovićeve je *Grammatica Latino-Illyrica* već svojim prvim venecijским izdanjem iz 1713. (do kraja stoljeća još slijede: Venecija 1742.², 1781.³)² izravno utjecala na drugoga značajnoga gramatičara iz istoga franjevačkoga kruga - fra Tomu Babića.

Tomo Babić (Velim, oko 1680. - Šibenik, 1750.) objavio je godinu ranije, 1712., također u Veneciji, prvo izdanje svoje gramatike *Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illyricis accommodata*, ali je drugo (Venecija, 1745.) dopunio upravo pod utjecajem Šitovićeve gramatike.³

Zapravo, Šitović je i krenuo u sastavljanje svoje gramatike zbog nezadovoljstva Babićevom gramatikom.

A obje su gramatike imale isti uzor - prerade su gramatike latinskoga jezika koja je bila obvezatni udžbenik u isusovačkim školama od 16. stoljeća te doži-

¹ Podatke o životu i djelu fra Lovre Šitovića te popis literature usp. u Nikić, 2001a.

² Prvo izdanje ima 240 stranica, a drugo i treće izdanje izlaze nakon Šitovićeve smrti i imaju 280 stranica (premda prema detaljnoj Raguževoj analizi nema promjena - Raguž, 1980-1981: 108).

³ Redosljed objavljivanja pojedinih izdanja Babićeve i Šitovićeve gramatike ne smije se smetnuti s uma jer bi u protivnom bilo nerazumljivo objašnjavanje utjecaja mlađe Šitovićeve gramatike na stariju Babićevu.

vjela brojna izdanja - *De institutione grammatica libri tres* portugalskoga isusovca Emanuela Alvaresa (Alvares, 1572).⁴

Poznavanje latinske gramatike, zapravo način prikaza gramatičkoga ustrojstva latinskoga jezika, temelj je gramatičkih znanja svih starijih hrvatskih gramatiko-pisaca.

Autor prve hrvatske tiskane gramatike, isusovac Bartol Kašić (Pag, 1575. - Rim, 1650.), iz Alvaresove gramatike latinskoga jezika (ali i gramatika drugih autora) crpi znanja ne samo o tome kakva je struktura latinskoga jezika nego i kako tu strukturu opisati, način sastavljanja gramatičkoga opisa te nazivlje koje se u gramatičkome opisu valja rabiti.

Jednom riječju, latinski je jezik metajezik jezikoslovnog komuniciranja vremena o kojemu govorimo. I šire - latinski jezik je jezik hrvatske znanstvene komunikacije sve do sredine 19. stoljeća. Stoga nije neočekivano da je prva gramatika hrvatskoga jezika pisana latinskim jezikom, da se ugleda na tamo uspostavljen redosljed predstavljanja gramatičkih sadržaja, da traži jezična obilježja latinske gramatike u hrvatskoj gramatici.

To možemo najbolje pokazati na primjeru prikaza padežnoga sustava hrvatskoga jezika. U jednini Kašić utvrđuje postojanje svih šest latinskih padeža, što uključuje, naravno, i ablativ. Kako u hrvatskome ne nalazi poseban ablativni lik, potvrde koje navodi jesu prijedložni izraz *od + genitiv*. Ipak, time nije popisao sve deklinacijske posebnosti pa za likove u hrvatskom instrumentalu uvodi *sedmi padež*. Tako njegova deklinacija ima u jednini sedam padeža, ali kako je ablativ »višak«, negdje je »manjak«. To je lokativ, koji ima isti gramatički morfem kao i dativ pa ga naš gramatičar ne identificira kao posebnost te stoga ne uključuje u paradigmu.

U množini je situacija drukčija. Nakon popisivanja likova za padeže identificirane u jednini autoru gramatike je ostao jedan navedeni lik - onaj za lokativ, koji se u množini ne izjednačava s dativom (Kašić opisuje konzervativni gramatički sustav, s nesinkretiziranim oblicima dativa, lokativa i instrumentala množine), kao što je to bilo u jednini, pa je trebalo uvesti novi padež. Naziva ga *osmim padežom*.

Taj disbalans padeža jednine i množine izravna je posljedica ugledanja na latinski deklinacijski sustav. Teško je bilo sastavljati prvu gramatiku hrvatskoga jezika i potpuno potisnuti gramatička znanja latinskoga jezika. Otuda ne samo ova obilježja, nego i (sa stanovišta hrvatskoga jezika) zalihosno dug i pomalo »ponavljajući« opis morfologije glagola (indikativi i konjunktivi...).

Vratimo se sada latinskoj gramatici. Ako je ona osnova za spoznavanje gramatike uopće, za spoznavanje ustroja i drugih jezika, tada je logično da je poz-

⁴ O utjecaju Alvaresove gramatike na hrvatske gramatičare te posebno o preradama te gramatike iz pera hrvatskih gramatičara usp. Štefanić, 1940.

navanje latinske gramatike polazište za prve opise jezika europskoga kulturnoga kruga.

U tome kontekstu valja čitati i važnost sastavljanja gramatika latinskoga jezika za učenike kojima je materinski jezik hrvatski.

U njima se opisuje ustroj latinskoga jezika, a metajezik je hrvatski. Situacija je obrnuta od one u Kašićevoj gramatici, ali kao što vidimo - jezici u suodnosu su isti. Pa i utjecaji načina opisa latinskoga na hrvatski, i u Babića, i u Šitovića, i u ostalih naših autora latinskih gramatika.

Usmjerimo se sada Šitovićevoj gramatici i njegovim gramatikološkim postupcima.

Šitović započinje gramatiku nekim predgovorima, svaki je jasno upućen sudionicima u procesu učenja i poučavanja latinske gramatike te puno govori o gramatikološkoj koncepciji.

Prvi je predgovor najšire usmjeren, »pripogliubglenomu scitocz«, u kojemu objašnjava razloge pisanja gramatike latinskoga jezika na hrvatskom jeziku. Razložan je njegov stav da je lakše naučiti gramatička pravila tuđega jezika ako je tekst gramatike na vlastitome jeziku, a ne na tom tuđem: »Jer? ierbo oni ltampaiu Grammatike u fuoie vulaftite iezike iftomacene, i tako nie gnimi muka naucit Regule Grammaticke, Kako nami, ierbo mi neimamo Grammatikah u nafc iezik iftomaceni« (Šitović, 1713: 3-4). Izriče kritički stav prema onima koji su već pokušali latinsku deklinaciju i konjugaciju predstaviti na hrvatskom jeziku, prema njemu nisu uspjeli, stoga sada on ulaže napor da napiše gramatiku za učenike.

Drugi je predgovor »postovanomu mesctru«, dakle, učitelju koji će po ovoj gramatici poučavati. Šitović ovdje intonira tekst u, za ono vrijeme, uobičajenome stilu visokoga uvažavanja čitatelja/učitelja, a umanjivanja svojih zasluga. Tako polazi od konstatacije da su učitelji više gramatika pročitali nego što ih je on vidio, da su ih i bolje razumjeli, da ih sigurno i dobro predaju. Ali, on ipak piše svoju »gramatičicu«, i to služeći se Alvaresovom gramatikom latinskoga jezika. Kaže: »naiboglia, naiplemitija, naikorisnia, i naiglasniamifeie učinila Grammatika Emmanuelova« (Šitović, 1713: 5). Pokazuje kako je on koncipirao svoj način iznošenja gramatičke građe: »znai, kako vidife, daffam oftavio Apendicze; a u Regulah famo po iedan effempio na po cetku ftavio, a jessam ina effempia digod s' Verbi iedabiffe mladichi nelmeli« (Šitović, 1713: 5), kao pretpostavku za razumijevanje Alvaresove gramatike, složenije od njegove - stoga kaže: »Kadli pak budu ovo dilo razumit, on dajih morefc lijpo uputit u Emmanuela Latinskoga; Koga neka vazda s' ovom Grammaticiczom rade imati« (Šitović, 1713: 5).

Nakon općega predgovora čitateljima i drugoga usmjerenoga učiteljima, potpuno je razumljivo da je treći predgovor upućen učenicima: »Pozdrau Mladichem Koiyje ucit vo voi Grammaticzi«. Upućuje svoje riječi učenicima koji namjeravaju svoj život posvetiti Bogu, upozoravajući ih da i u tome pozivu valja učiti

gramatiku: »I nemoguchisse lijpo, i sredno strechi nauk Brez Grammatike« (Šitović, 1713: 6). Iz ove povezanosti onoga o čemu se govori i onoga kako se govori Šitović izvodi i jedno od svojih gramatikoloških načela - tekstovi na kojima će prikazivati gramatičku građu (*kako*) bit će vezani uz molitve (*što*): »Zatochu ftavit molitue Koie prid studiom imadu govorit. S' Bogom, koga zame da molite, mnogofe vuruche vami priporuevem« (Šitović, 1713: 7).

Kao što je najavio, nakon ovih predgovora autor navodi molitve na latinskome jeziku koje treba moliti prije učenja (Šitović, 1713: 7-9), a nakon toga slijedi kratak tekst naslovljen »Nacin uccenia aliti naftoiania«. Ovaj je tekst vrlo važan za razumijevanje Šitovićeve načina prikaza građe - naime, on izdvaja deklinaciju imenica i konjugaciju glagola kao temelj gramatike pa zbog kratkoće neke druge morfološke činjenice ne unosi ili ih samo kratko opisuje. Zatim, važna je i posljednja rečenica ovih predgovornih tekstova - posljednja, ali koja nosi jak naglasak kako (uspješno) učiti gramatiku: »Priporuevam vami o Mladichi dafе fuger meu vami difputate od vaffih Lectiah, ierchete tako veci mnogo plod uciniti« (Šitović, 1713: 10).

U ova tri predgovora i tekstu o načinu učenja vidimo i osnovna Šitovićeve gramatikološka načela:

- piše gramatiku za početnike u učenju latinskoga jezika;
- kada se ovo nauči, valja nastaviti učenje pomoću Alvaresove gramatike;
- lakše će početnici naučiti složenu gramatičku strukturu latinskoga jezika ako im bude opisana na materinskom jeziku nego na latinskom;
- stoga gramatika namijenjena »ilirskoj mladeži« treba biti pisana hrvatskim jezikom;
- temelj gramatike je morfologija i ona treba zauzimati najveći dio gramatike;
- u morfologiji je naglasak na deklinaciji i konjugaciji, a za ostalo valja rabiti veliku Alvaresovu gramatiku;
- svako gramatičko pravilo treba slijediti bar jedan primjer;
- osim primjera kojima se pokazuje pojedina gramatička činjenica latinskoga jezika, nužno je jezik predstaviti i tekstem;
- dio kvalitativne ocjene nečijega govorenja jest i usvojenost normativnih, stilskih i estetskih značajki, odnosno što govoriti i kako govoriti povezano je;
- u gramatici namijenjenoj budućim misnicima najprimjereniji su primjeri tekstova molitve;
- učenje pravila nema nikakve svrhe ako je samo na nastavi gramatike, stoga valja u svakoj prilici vježbati naučene deklinacijske i konjugacijske oblike.

Osim ovih načela koja iz predgovora čitamo izravno, neizravno možemo iščitati i sljedeća:

- da bi se bolje razumjela i lakše učila gramatička pravila, nužno je prevesti osnovno jezikoslovno nazivlje s latinskoga na hrvatski jezik;

- u opisu gramatičkih sadržaja kreće se od jednostavnijih prema složenijima, tako da je sintaksa smještena nakon morfologije;
- gramatička ustrojstva dvaju jezika razlikuju se i učenika treba na te razlike posebno upozoravati jer o tome ovisi razumijevanje i usvajanje drugoga, stranoga jezika;
- gramatika nije isključivo deskriptivna, opisna, nego ima i funkciju udžbenika;
- stoga je logično uključiti i zadatke nakon opisa pojedinih gramatičkih poglavlja, kojima i učitelj i sam učenik mogu provjeriti usvojenost jezičnih činjenica;
- da bi se gramatička pravila primjenjivala na većem broju riječi od onih koje su deklinacijski i konjugacijski obrasci, valja upoznati leksički fond;
- stoga je u gramatiku logično uključiti rječnik.

Analiza teksta gramatike potvrdit će ih u potpunosti.

Valja reći da iz ovoga popisa vidimo da su neka od uočenih gramatikoloških načela istovremeno i načela sastavljanja udžbenika pa je bilo važno analizirati udžbenički diskurs ove gramatike (usp. Grahovac-Pražić, 2006: 44-50).

Ovim je značajkama Šitovićeve gramatika u skladu s gramatikološkim postupcima starijih hrvatskih gramatičara, kako u tiskanim, tako i u rukopisnim gramatikama (usp. analize u: Raguž, 1980-1981; Kosor, 1981; Pezo, 1984; Tafra, 1993; Pezo, 1997; Tafra, 1999; *Zbornik*, 2002).

U ovome dijelu članka pokazat ćemo na nekim izdvojenim primjerima kako je Lovro Šitović svoja najavljena načela proveo u gramatici.

Šitović je najavio da će na početku dati osnovne informacije i definicije koje valja naučiti i stalno ih biti svjestan u postupnome savladavanju gramatičkoga ustrojstva latinskoga jezika. Naslovio ih je »Zabilifgenie«.

Koje je to činjenice izdvojio?

Prvo definira gramatiku (»Grammatica iest zanat uprauno beffiditi, i piffati«)⁵ i daje hrvatski naziv (»a nafcki slouftuo«) (str. 11). Dijeli na tri dijela: »slovo, fillaba, recenie, i govorenien«, uz koje nazive navodi i latinske termine: »littera, sillaba, dictio, & Oratio« (Šitović, 1713: 11).

Ovime Šitović započinje predstavljanje hrvatskoga jezikoslovnoga nazivlja za dotad uobičajeno latinsko u gramatikama. Iako uvijek ne nalazi odgovarajuću hrvatsku riječ (tako je npr. ostala u oba nazivlja »fillaba«, odnosno »yllaba«), njegov je trud oko nalaženja hrvatskih naziva posebno vrijedan te je u jezikoslovnoj literaturi opisan i vrednovan (posebno: Raguž, 1980-1981).⁶

⁵ *Zanat* je dobar izbor riječi za *ars* iz latinske definicije.

⁶ Naravno, i drugi su autori u gramatikama stranih jezika (ne samo latinskoga) kontrastivno postavljenih u odnosu na hrvatski, koji im je metajezik, predstavljali i hrvatsko nazivlje (usp. Stolac, 2003).

I u sljedećim će uvodnim bilješkama Šitović nuditi hrvatske nazive za temeljne jezikoslovne pojmove. Ovako predstavlja vrste riječi: »Imafe znatti da dilli govorenia (Koia jeft fuarha Grammatiche) jeffu offam, to iest: Ime, Zaimenak, Ric, Dioniftvo, Priftavak, Pririciak, Meumetek, i Saftavak« (Šitović, 1713: 12).

Iz ove se bilješke čita dvoje: hrvatsko nazivlje za vrste riječi, ali i ponovljen stav o morfologiji kao temelju gramatike, čime je u skladu sa suvremenom jezičnom teorijom, koja bit, identifikaciju jezika iščitava iz gramatičkoga morfema.

U literaturi se ime Lovre Šitovića posebno spominje uz nazivlje koje donosi za padeže. Učenicima padeže predstavlja kao padanje (»padnutie«) riječi iz oblika u oblik, a tu je sliku lako vizualizirati i tako razumjeti postojanje različitih oblika imenskih riječi. Pogledajmo neke navode iz dijela o padežima:

»Caus, alitti cafg /.../ ier cafgovi padaiu, aliti fuarfciviu u razlike fyllabe« (Šitović, 1713: 15);

»Nominativus, nafcki imenviuchi« (Šitović, 1713: 15);

»Kadgod i dakle recemo kako se koia ftuar zove, aliti kadie imenuemo, tad recemo imenuiuchim« (Šitović, 1713: 15);

»Genitivus /.../ nafcki poragiauchi, ier po niki nacin ragia fue cafgiove oblique aliti ukriune; zlamenue ovi cafg takoer poffidovanie, to iest da ftuar iest cigovagodi« (Šitović, 1713: 15-16)...

Zaključno - nazivi padeža u gramatici Lovre Šitovića jesu:

»Evo mechem fue kafgiove:

Imenuiuchim	Pivalicza
Poragiauchim	Piualicze
Daiuchim	Pivaliczi
Oftuagajuchim	Pivaliczu
Zouuchim	O Pivalicza
Odnofuiuchim	Od Pivalicze.« (Šitović, 1713: 17)

Naravno, ovo je gramatika latinskoga jezika, stoga je i popis padeža latinskoga, a ne hrvatskoga jezika. Uostalom, vidjeli smo kako je to bio problem Kašiću, a ni do konca 18. stoljeća taj problem nije jednoznačno riješen.

Šitović poznaje dobro jezik - i latinski i hrvatski - pa posebnu pozornost obraća razlikama. Jednu od njih je već Kašić u svojoj gramatici u poglavlju iz sintakse pokazao, a Šitović to postavlja već u početna poglavlja:

»Imafe znatti da ovi cafg morefe nafcki iztomaciti na dua nacina, ali doifto ta oba nacina ifto zlamenuiu, i na ifto dohode. 1. Gospodina, 2- Gospodinou, a, o. Kako da recefc, Grad Gospodinouu; Kucha Gospodinova; nebo Gospodinovo: fueie iedno rechi, Gospodina, i Gospodinou, a, uo, i tako Petra, Petrou, a, o. Lucie, Luciin, a, o. Ta cafg zlamenue daie fcto gnegovo: i ftuar

posiduiucha koia posidue, mechefe vazda u Genitiuu, a ne ftuar posidovana« (Šitović, 1713: 16).⁷

Koliko ovu zamjedbu smatra važnom, vidimo po tome što navodi još jedan primjer, da bi učenici to bolje razumjeli:

»Kako rekoh, kgnighe Aleffandrove &c. Aleffandro fad iest metnut u guit. ier? ier on iest posiduiuchi koi possidue suoie kgnighe &c. U gnigafe rece por- agiauchim« (Šitović, 1713: 16).

Rekli smo da je Šitovićeva gramatika također i udžbenik (usp. Demo, 2004; Grahovac-Pražić, 2006). Vidimo to u postavljanju zadataka, unošenju važnih informacija koje naslovljuje »Opomena«, u čestim uputama na druge dijelove gramatike, odnosno na kasnije spominjanje jezičnih posebnosti, kada se dođe do drugoga (naprednijega) dijela gramatike, ili na već spomenuto, npr.:

»Neka Mefctar cini, da Mladichi od paruoga skalina izuode drughi, a iz drugoga trechi« (Šitović, 1713: 30);

»Kako chefe viditi u vulaftitilis miltich« (Šitović, 1713: 12);

»Vidifmo u profcaftomu zabilifgeniu, na broju 2. da jeffu casgiovi aliti cafi left: Koie oude tomacim« (Šitović, 1713: 15)...

U drugome dijelu gramatike sve je više latinskoga teksta - autor pretpostavlja da sada učenici mogu lakše pratiti i latinski metajezik - ali i dalje nalazimo upute učiteljima, kao što je ova »Opomena Mefctrom - u poglavlju o glagolima u latinskom jeziku:

»Nekatochefe doftoiati Postouani Mefctri te fad rcene Zapouidi veoma pri- porucit Ucenikom, ierbofe u gnima darfgi mnogo lipih Grammaticikih uprava, aliti regulah, i neka cini daiih ucenici cesto, i cesto pridgnimi rekuna pamet po redu Kakono iedan *Oce Nafc &c*« (Šitović, 1713: 154).

Gramatika Lovre Šitovića gramatika je latinskoga jezika za početnike, kojima je materinski jezik hrvatski. Obilježava je niz gramatikoloških načela kojih se autor više ili manje dosljedno drži kroz cijelu gramatiku.

Istovremeno je to »metodički i didaktički razrađen priručnik koji ne zaboravlja odgojnu komponentu« (Grahovac-Pražić, 2006: 50).

Šitovićeva je gramatika značajan dio povijesti hrvatskih gramatika, a svojim izravnim utjecajem na gramatiku Tome Babića te neizravnim na ostale gramatike latinskoga jezika na našem području ostavila je neizbrisivi trag u starijem hrvatskom jezikoslovlju.

⁷ Kašić je ovdje imao problema kako to objasniti pa govori o *važnoj i manje važnoj riječi* (Kašić, 1604: 186), dok je Šitović, stoljeće kasnije, precizniji.

GRAMATIKA LOVRE ŠITOVIĆA U KONTEKSTU HRVATSKE GRAMATIKOLOGIJE

Sažetak

Fra Lovro Šitović (Ljubuški, 1682. – Šibenik, 1729.) jedan je od onih »tihih pregalaca« koji su svojoj franjevačkoj subraći, ali ne samo njima, podarili djela neprolazne vrijednosti. Njegova je *Grammatica Latino-Illyrica* već svojim prvim izdanjem (Venecija, 1713.; slijede ²1742., ³1781.) izravno utjecala na drugoga značajnoga gramatičara iz istoga kruga - fra Tomu Babića, koji je iza sebe tada već imao objavljeno jedno izdanje svoje gramatike (*Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accomodata*, Venecija, 1712.), ali je drugo (Venecija, 1745.) dopunio upravo pod utjecajem Šitovićeve gramatike.

U članku se Šitovićeve gramatika latinskoga jezika postavlja u suodnos s drugim gramatikama latinskoga jezika pisanimi za one kojima je polazište hrvatski jezik (prvenstveno s Babićevom gramatikom) te u suodnos prema gramatikama hrvatskoga jezika kojima je metajezik latinski, prvenstveno prema prvoj hrvatskoj tiskanoj gramatici - *Institutionum linguae Illyricae libri duo* (Rim, 1604.) Bartola Kašića. Propituju se gramatikoški postupci i komentiraju izdvojeni jezični podatci.

LOVRO ŠITOVIĆ'S GRAMMAR IN THE CONTEXT OF CROATIAN GRAMMATICOLGY

Summary

Father Lovro Šitović (Ljubuški, 1682 – Šibenik, 1729) was one of those hard-working persons who provided, not just his Franciscan brothers, but all of us with his masterpieces. The First Edition of his *Grammatica Latino-Illyrica* (1713, Venice; followed by ²1742 and ³1781 Editions) influenced famous grammarian - father Tomo Babić. Even the First Edition of his grammar *Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accomodata* was published in 1712 in Venice, a year before the publication of Lovro Šitović's *Grammatica Latino-Illyrica*, the Second Edition from 1745 was supplemented under the influence of Šitović's grammar.

In the article, Šitović's grammar is correlated with other grammars of Latin language written for those whose source language is Croatian (mostly with Babić's grammar) and with Croatian language grammars whose metalanguage is Latin (primarily according to the first printed Croatian grammar *Institutionum linguae Illyricae libri duo* by Bartol Kašić (1604, Rome). Grammaticological devices are analyzed and linguistic data are commented.

Ljiljana Kolenić

ULOGA ŠITOVIĆEVE GRAMATIKE U POVIJESTI HRVATSKE GRAMATIKE

Stručni članak
UDK 811.163.42 (091)
811.163.42-05 Šitović, L.

Lovro Šitović objelodanio je svoju gramatiku *Grammatica latino-illyrica* 1713. u Mlecima. Gramatika je objelodanjena još 1742. i 1781. godine. To je latinska gramatika protumačena hrvatskim jezikom. Nastala je po uzoru na Alvarezovu latinsku gramatiku, o čemu smo obaviješteni već na naslovnici, ali i na nekoliko mjesta u samoj slovnici. Lovro Šitović zapisuje samo ime svojega uzora, *Emanuel*, obično s pridjevom kojim izriče poštovanje prema njemu (*veliki latinski Emanuel*). Knjiga ima čak tri predgovora u trećem izdanju iz 1781. godine. Podsjetimo, prvo je izdanje Šitovićeve gramatike objelodanjeno 1713., dakle, već godinu dana nakon gramatike Tome Babića *Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accommodata* (Venecija, 1712).¹ Gramatika je Tome Babića također latinska gramatika protumačena hrvatskim jezikom.

Prvi se predgovor u trećem izdanju gramatike zove »Pripoljubljenomu štioću« i započinje: »Moj dragi i mili štioče, nemoj se čudit ovomu momu, ako i malahnu trudu jer kad razumiš razlog i uzrok rad koga sam ovo dilo sastavio, ti ćeš isti ispovidit da sam dobro učinio. Jur je tebi očito da mnozi narodi, to jest Francezi, Španjoli, Italijanci, Nimci, Ungari &c. lašnje nauče gramatiku, nego mi Harvati. Jer? Jerbo oni štampaju gramatike u svoje vlastite jezike istomačene i tako nie njimi muka naučit regule gramatičke kako nami jerbo mi ne imamo gramatikah u naš jezik istomačenih.«²

Dakle, prvi predgovor izravno je obraćanje čitatelju općenito s objašnjenjem zašto je napisao gramatiku. Pisanje latinske gramatike obrazlaže željom da i Hrvati (upravo *mi Harvati*) nauče latinsku gramatiku, a to će im biti mnogo lakše ako je ta gramatika *istomačena* u vlastitu jeziku. I drugi narodi poput Francuza, Španjolaca, Talijana, Nijemaca, Mađara itd. imaju takve priručnike. Vrijedno je pohvale nastojanje da Hrvati po jezikoslovnim priručnicima ne zaostaju za tada najrazvijenijim europskim narodima.

¹ V. o gramatici T. Babića Katičić, 2002: 9-17.

² Pišem suvremenom grafijom, a ne Šitovićevom.

Dalje L. Šitović kaže kome je ponajprije namijenio gramatiku: »Ja dakle budući vidio mnogi trud mladićah Bosne Argentine, toliko sekularah koji uče i misle bit redovnici S. Patriarke oca Frančeska, koliko i diakah profesah, a malahan njihov plod, najpri sam se ganuo ljubavju majke Provincije, (kojoj bih rad služiti u nauku) pak rečenih mladićah, ter sam ovo dilašce napravio na njihovu službu i korist, jed a bi Bog dao, i Diva Marija Pomoćnica pridobra rečene Provincije, da mladići učine dostojne plode kriposti i nauka u vrieme svoje.« O svom djelu po tadanjem običaju, iz skromnosti govori u deminutivu (*dilašce*), a namijenio ga je mladićima Bosne Srebrene, upravo onim mladićima koji će ići u franjevačke škole i u tim školama moraju naučiti latinski. Razvidno je da se radi o školskoj gramatici za učenje latinskoga jezika.

Drugi je predgovor u trećem izdanju pod naslovom »Poštovanomu meštru«. Taj je dakle predgovor posvećen učiteljima (*meštrima*) na franjevačkim školama. U tom predgovoru kaže da mu je uzor bila »najbolja, najplemenitija, najkorisnija i najglasnija« gramatika Emanuelova. Preporuča svoju *gramatičicu* učiteljima za škole, a kada nauče temelje, onda ih *meštar* može uputiti na Emanuelovu gramatiku. Svoju knjigu zove deminutivom (*gramatičica*) iz skromnosti, a svoj uzor, Emanuelovu gramatiku, obasiplje samim superlativima.

I kao što se može očekivati, treći je predgovor učenicima, pod naslovom »Pozdrav mladićem koji će učiti u ovoj gramatici«. Dok se čitatelju i učenicima obraća s *dragi, meštrima* (učiteljima) obraća se s *poštovani*. Treći predgovor započinje ovako: »Moji dragi mladići, te koji mislite bit misnici, spomenite se koliko se tuži Gospodin Bog na ignoranciju, koliko li priti misniku koji malo mari za kripost i za nauk...«

Dakle, mladići, tj. učenici koji žele biti misnici ne smiju biti neznalice jer »i naučitelji morali vele da čovik neznan, koji je daržan štogod učiti, a ne će, smartno sagrišuje«. Dakle, velik je grijeh, upravo smrtni, da oni od kojih se očekuje da štogod nauče ostanu neznalice. U ovom dijelu vidimo i Šitovićevo shvaćanje odgoja i izobrazbe: smrtni je grijeh ostati *neznan*, a školovati se. Upozoriti je još da je Šitovićeve gramatika namijenjena *počimaocima*, tj. mladićima koji tek počinju učiti latinski jezik.

Prisno obraćanje čitatelju, a ovdje i učenicima s *dragi, pripoljubljeni* i slično bilo je obično u gramatikama 18. stoljeća. Tomo se Babić³ obraća »Milomu i dragomu štioću«, Matija Antun Reljković obraća se »dobrovoljnom slavonskom štioću«⁴ itd. Na koncu »Pozdrav mladićem koji će učiti u ovoj gramatici«. Lovro Šitović savjetuje mladićima da se mole Bogu da im pomogne u učenju te im preporučuje molitve koje u tu svrhu treba moliti. Također se preporučuje da učenici

³ Babić, 1712.

⁴ Reljković, 1767.

i za njega mole: »Ali jer svaki dar ozgar, to jest od Boga jest, valja imat Božji strah i ponizno molitvu činiti da bi se Gospodin Bog dostojao pamet prosvitliti. Zato ću stavit molitve koje prid studiom imadu govorit. Z Bogom, koga za me da molite, mnogo se vruće vami priporučem.«

Zanimljivo je da je Šitovićeve gramatika i ono što se danas obično zove priručnikom za nastavnike, i vježbenica, dakle, nastoji biti gramatika koja će u cijelosti poslužiti didaktičkim načelima. Šitović često izravno daje upute učiteljima ili učenicima. Primjerice, pod naslovom »Način učenja aliti nastojanja« najprije daje upute učiteljima, pa učenicima: »Prija nego mladići počmu učit deklinacione imenah, neka dobro nauče i razume ona zabilježena koja su metnuta prija deklinacionah, potomtoga neka slide u napridak. Kad budu svaršit kapitulo de generibus nominum, neka onda vide u velikom latinskomu Emanuelu kapitulo od deklinacionah, unapridak od praeteritah i supinah, jer sam sve cića kratkosti ostavio. I neka najposli slide priko gramatike po redu. Priporučujem vami, o mladići da se sveger meu vami disputate od vaših lekcijah, jer ćete tako veće mnogo plod učiniti.«

Sam tekst gramatike započinje poglavljem pod naslovom »Introductio ad partes grammaticae et orationis«. To je pravi uvod u gramatiku. U samoj gramatici na hrvatskom jeziku piše »zabilježena«. To su zapravo gramatičke definicije, gramatičke podjele.

»Zabilježena« pod brojem 1 jest sama definicija gramatike, jedna od rijetkih u našim starim (a i novim) gramatikama: »Ima se znati da ovo ime gramatika jest grčko i latinski reći će litteratura, a naški slovstvo, aliti slovinstvo. Gramatika jest zanat upravno besiditi i pisati.«

Očito da je Lovri Šitoviću već na samu početku knjige jako važna hrvatska terminologija. Premda je međunarodni naziv gramatika, Lovro Šitović daje hrvatsku istovrijednicu *slovstvo*, *slovinstvo*, što je zapravo kalk prema latinskomu. Sjetimo se samo da i danas zapravo gramatiku zovemo isto: slovnica, kako su je nazivali slovničari zagrebačke filološke škole.

»Zabilježena« br. 2 dijeli gramatiku u četiri cjeline (*dila*), to jest na: *slovo*, *silaba*, *rečenije* i *govorenije*.

Kako mu je terminologija bitna, vidi se i dalje u tekstu gramatike. Kada govori o samoglasnicima i suglasnicima, kaže: »Nika slova jesu, i zovu se glasovita jer s njimi moremo naš glas nadvor izvarči iz ustah, i jesu a, e, i, o, u y ... Ostala slova jesu i zovu se zajedno zvoneća jer od sebe ne zvone, niti se njimi moremo naš glas nadvor izvarči iz ustah. Ima se znati da ona silaba koja se načinja od dva slova glasovita zove se kod gramatikah diftongo.«

I dalje bismo mogli pratiti vrlo jasne definicije i sa stajališta onoga vremena dobre, ali i njegovanje hrvatske terminologije.

Šitović padeže zove *kažovi* ili *kazi*. Razlikuje šest latinskih padeža u jednini

i množini. Nominativ zove i *imenujući kaž*, genitiv *porađajući*, dativ je *dajući*, akuzativ je *osvađajući*, vokativ je *zovući*, ablativ je *odnošujući* itd. Iz ovoga se vidi da je Šitović gotovo u cijelosti razradio i osmislio hrvatsko gramatičko nazivlje, pa i u onim gramatičkim kategorijama za koje mi ni danas nemamo hrvatska imena.

Premda je riječ o latinskoj gramatici, ova Šitovićeva gramatika zapravo je i hrvatska gramatika jer ona stalno uspoređuje latinski i hrvatski gramatički sustav pa bi se na temelju tih usporedbi mogla napisati hrvatska gramatika (nešto poput Križanićeve hrvatske gramatike što ju je sastavio Milan Moguš).⁵ Kao primjer toga navodim primjedbe uz akuzativ: »U naš jezik doista mnogokrat konfundiraju se, aliti smiša se i udra se naški ablativ s genitivom kakono: od kuće, ovi glas jest ablativ, ali naš narod reče to i u genitivu kakono kad reku: vrata od kuće, vrata od crkve; ali zaisto meni se čini da je to rečeno improprie aliti nevlastito jer vlastito aliti proprie imalo bi se ovako reći: vrata kuće, vrata crkve, ali neka se govori i tako, dobar gramatik more znati po govorenju kad je ablativ, kadli takojer genitiv.«

Upravo zbog takvoga opisa i hrvatskoga sustava, ova je Šitovićeva latinska gramatika snažno utjecala na hrvatske gramatike, osobito franjevačke. U 18. stoljeću najprije je Blaž Tadijanović napisao svoj jezikoslovni priručnik pod naslovom *Svašta po malo iliti kratko složenje imenah i ričih u ilirski i njemački jezik*. To je hrvatska gramatika (ili bolje rečeno hrvatsko-njemački jezični priručnik, kako ga zove Ljudevit Jonke 1966.),⁶ protumačena njemačkim jezikom, objelodanjena u Magdeburgu 1761. godine. U toj se gramatici oponaša Šitovićevo pristup: Blaž Tadijanović hrvatska gramatička pravila tumači njemačkim jezikom i uspoređuje hrvatski jezik s njemačkim po uzoru na Šitovićevo latinsku gramatiku protumačenu hrvatskim jezikom. Moglo bi se reći da takav kontrastivan pristup gramatici što su ga ocrnali bosanski franjevci Tomo Babić i Lovro Šitović postaje u neku ruku propisan za franjevačke gramatike 18. stoljeća, ali i one koje su nastale na područjima gdje su franjevačke gramatike imale prevlast u hrvatskoj gramatičkoj literaturi. Nakon Blaža Tadijanovića jedan vojnički časnik koji je školovanje započeo u franjevačkoj školi u Cerniku, Matija Antun Reljković, mnogo poznatiji kao autor *Satira*, objelodanjuje 1767. *Novu slavonsku i nimačku gramatiku*, a potom također u Slavoniji, u tiskari Martina Divalda u Osijeku izlazi 1778. gramatika franjevca Marijana Lanosovića *Neue Einleitung zur slavonischen Sprache*. Lanosovićevo gramatika slijedi »slavonski« uzorak pisanja hrvatskih gramatika: hrvatska gramatika protumačena njemačkim jezikom, a u trećemu izdanju iz 1795. pod naslovom *Anleitung zur slavonischen Sprache* i mađarskim jezikom.

⁵ Moguš, 1984: 1-96.

⁶ Jonke, 1966: 301-309.

Kako je gramatika Lovre Šitovića Ljubušaka namijenjena za (franjevačke) škole, česte su upute i *meštrima* i *mladićima/počimaocima* pa se može reći da je to način pisanja modernih udžbenika. I danas u udžbenicima nalazimo savjete i pomoć nastavnicima i učenicima kako bi što bolje svladali tražene sadržaje. Tako Šitović često bilježi *Opomene*. Npr.:

»Opomena

Neka se vižbaju počimaoci imena adiektiva sastavljati s substantivim i neka su ta adiektiva lipa, kakono *Puer ingeniosus, puer verecundus*. Zaisto ima meštar davati imena u karti upisana samo u nominativu kažu pak neka učenici pišu po ostalih kažovih i upisavši, neka razlog dađu jer su tako upisali.«

Dakle, latinske gramatike postaju obrascem i za pisanje hrvatske gramatike.

Gramatika Lovre Šitovića Ljubušaka imala je golem utjecaj na hrvatske gramatike koje su u 18. stoljeću napisali Slavonci, kao što je već rečeno. Posebno valja upozoriti na utjecaj Šitovićeve latinske gramatike protumačene hrvatskim jezikom na Lanosovićevu latinsku gramatiku protumačenu hrvatskim jezikom *Uvod u latinsko ričih slaganje s nikima nimačkog jezika biliškama za korist slovinskih mladićah složen*, Osijek 1776. godine. Izravan se utjecaj ponajprije vidi u terminologiji. Lovro je Šitović u svojoj gramatici dao hrvatsko gramatičko nazivlje s pravom držeći da nema znanosti, nauka i znanja bez terminologije. Šitović je u izradbi hrvatske terminologije koristio već postojeće hrvatsko nazivlje, a znao je i stvarati novo, ako nije našao odgovarajuće u hrvatskoj literaturi. Uglavnom je nazivlje što ga rabi Šitović nastalo kao prevedenica (kalk) s latinskoga ili grčkoga jezika, ali s točno razrađenim hrvatskim dočetcima. Tako već po sufiksu -ak zaključujemo da je naziv za nepromjenjivu vrstu riječi (*priričak, pridstavak* i sl.).⁷ Navest ćemo samo nekoliko podudaranja u gramatičkom nazivlju u Lovre Šitovića Ljubušaka i Marijana Lanosovića (u Lanosovićevoj gramatici *Uvod u latinsko ričih slaganje*). Ako su zabilježena dva slična naziva, prvi je Šitovićev, drugi Lanosovićev: *ime* (= ime, imenska riječ), *rič* (= riječ i glagol), *dionstvo* - *dioništvo* (= particip), *pristavak* - *pridstavak* (= prijedlog), *priričak* (= prilog), *meumetak* - međumetak (= usklik), *sastavak* (= veznik), *kaž* (= padež).

Dakako, ovo nazivlje nisu rabili samo Šitović i Lanosović, ali svakako valja upozoriti da je veza u pisanju latinske gramatike protumačene hrvatskim jezikom između ovih dvaju franjevaca razvidna. U samu naslovu svoje latinske gramatike Lanosović spominje da je pisana za »mladiće«, isto kao što Lovro Šitović kaže da je svoju gramatiku napisao za »mladiće počimaoce«.

⁷ O tome v. Kolenić, 2006.

Još je očitija franjevačka gramatička škola Tome Babića i Lovre Šitovića i slavonskih gramatika 18. stoljeća ako pogledamo kako su navedene gramatike strukturirane. Stari jezikoslovni priručnici obično nisu samo gramatike ili samo rječnici. Isusovac Ardelio Della Bella u rječniku *Dizionario italiano, latino illyrico* iz 1728. u prvom dijelu rječnika ima i hrvatsku gramatiku protumačenu talijanskim, a isusovac Jakov Mikalja u rječniku *Blago jezika slovinskoga iz 1649.* ima talijansku gramatiku protumačenu hrvatskim jezikom.

Franjevačka gramatička škola ima uobičajena poglavlja iz fonologije (u onom obliku u kojem je ona bila poznata u to vrijeme), iz morfologije i djelomice sintakse, a potom slijedi rječnik. Franjevačke su gramatike, i one koje pišu po uzoru na njih, odmah prepoznatljive, bile one hrvatske pa protumačene njemačkim ili latinske protumačene hrvatskim jezikom. Naime, one sve imaju male rječnike na kraju, i to s natukničkom stranom hrvatskom (iznimka je u pisanju rječnika Marijan Lanosović) i ti rječnici nisu abecedni nego pojmovni.

Može se reći da je franjevačka škola pisanja jezikoslovnih priručnika vrlo bliska suvremenim priručnicima za hrvatski jezik u osnovnim i srednjim školama. Nastoji se dati što potpuniju jezikoslovnu građu pa u takvim priručnicima nalazimo gramatike, rječnike, upute za nastavnike (*meštre*) i učenike, posebna upozorenja za neke gramatičke probleme i sl. Riječ je o začetku modernih udžbenika za osnovne i srednje škole u Hrvata.

Šitovićev je jezikoslovni priručnik imao izravan utjecaj na hrvatske jezikoslovne priručnike 18. stoljeća, posebno one što su ih pisali Slavonci. Šitovićeva *Grammatica latino-illyrica* uživala je velik ugled među hrvatskim jezikoslovcima onoga vremena tako da pisanje jezikoslovnih udžbenika/gramatika na Šitovićev način postaje praksom 18. stoljeća. Šitovićev se način pisanja gramatike nasljeđovao u mnogim točkama: od kontrastivna pristupa jeziku/jezicima, preko uporabe već sasvim izgrađenoga hrvatskoga gramatičkoga nazivlja do pisanja pojmovnih rječnika s više hrvatskih bliskoznačnica na kraju knjige. Iz Šitovićeva jezikoslovnoga priručnika možemo latinsku gramatiku učiti i danas, ali što je mnogo važnije, i hrvatsku. Pored toga, način na koji izlaže građu prihvatljiv je i učiteljima i djeci pa bismo mogli štošta iz njega naučiti i o tome kako pisati jezikoslovne udžbenike stranoga, ali i hrvatskoga jezika. Posebno bismo istaknuli Šitovićevo njegovanje hrvatskoga gramatičkoga nazivlja koje je u gramatici *Grammatica latino-illyrica* već posve izgrađeno i osmišljeno.

ULOGA ŠITOVIĆEVE GRAMATIKE U POVIJESTI HRVATSKE GRAMATIKE

Sažetak

Članak govori o ulozi Šitovićeve latinske gramatike protumačene hrvatskim jezikom na hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća i o ulozi te gramatike na usustavljanju hrvatskoga gramatičkoga nazivlja. Premda je gramatika latinska, ona ima gotovo dosljednu hrvatsku gramatičku terminologiju, autor često uspoređuje latinski gramatički sustav s hrvatskim da bi učenicima (mladićima, franjevačkom podmlatku) bio jasniji latinski sustav. Šitovićeve je *Grammatica latino-illyrica* imala veliki ugled u 18. stoljeću i bila je uzor mnogim hrvatskim gramatičarima, osobito onima što su pisali jezikoslovne priručnike u Slavoniji (Blaž Tadijanović, Matija Antun Reljković, Marijan Lanosović).

THE ROLE OF ŠITOVIC'S GRAMMAR IN THE HISTORY OF CROATIAN GRAMMARS

Abstract

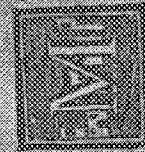
This article discusses the role of Šitović's Croatian-language Latin grammar in the context of eighteenth century Croatian linguistics, and the role of that grammar in establishing Croatian linguistic terminology. Although his grammar was of Latin, almost all the explanations therein were in Croatian; the author frequently explained Latin grammar in Croatian for the benefit of his young Franciscan seminarians' understanding of Latin structure.

Šitović's *Grammatica latino-illyrica* had a significant effect on the eighteenth century and provided a model for other Croatian grammarians, particularly those writing language manuals in Slavonia (Blaž Tadijanović, Matija Antun Reljković, Marijan Lanosović).

(III.)

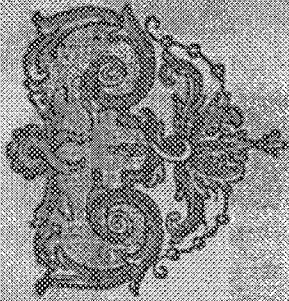
PRIOGLUBLIENOMU SCTIOCCZU.

O! Draghi, i mili sčice, ne
mojte vedit ovemu mozu; ako
i malabah trudu; jer kad razu-
mise razlog, i urrok, rad koga-
sam ovo čilo sčavio, sčiefic
jst izpovidit, dastam dobro učiao. Jurje te-
bi čgito, da množi Narod, to jst, Fran-
czai, Spagnoli, Italijanci, Nimezi Ungari
šc. lašgne nauče Grammatika, nego mi Hia-
vati. Jer 7 jerbo on štampaju Grammatike u
svoje vlastite jezike isšomacne, i tako sje gni-
mi muku naučik Regule Grammatičke, tako
nam, jerbo mi neimamo Grammatikah u naše
jezik isšomacnih. I Premda jesu kojgodi
Naučegii Grammatike isšomacii Declinatio-
ne, Imenah, i Conjugatione Verabah barvas-
xi,

(IV.)

ki, ništamagne naša (što ja možu znat
dastam vidis) svin Regulah razočla izrekli,
ni obratili. Ja dakle budučki vidio mooghi
stunac Mladichah Borne Argentine; taklo Se-
cularah koj uče, i misle bit Kadovnici S.
Parizike Oca Franciska, kojilo i Dialekt
Profesab; a malanan gnihov plod, najprifamé
pauco glibavju Majke Provincie (kojijah rad
stavit u nauku), pak recenih mladichah, ter-
sam ovo Dialekt napravio na gnihovu službu
i korist; jedabi Boog dao, i Džina Maria Po-
močelica pridobra recene Provincie, da mlá-
dichi učine dostojne plode Krispolli, i nauka
u vime svoje. I Bogu bio vaada na pre-
moč; a ja na službu.

PO.

Prvi predgovor u Šitovićevoj gramatici

Anastazija Vlastelić

ATRIBUCIJA U PROZI I STIHU FRA LOVRE ŠITOVIĆA

Pregledni članak
UDK 811.163.42.09 Šitović, L.

Krene li se u proučavanje hrvatskoga jezika od onoga zapisanoga na Bašćanskoj ploči do istoga toga jezika koji je u 19. stoljeću dosljedno stiliziran jekavskom novoštokavštinom (Katičić, 2008: 7), nameće se zaključak da je hrvatski jezik »promatran u cjelokupnom mu tijeku i u svoj njegovoj širini, poradi geografskih, demografskih, povijesnih, socioloških, ekonomskih i inih razloga, imao osobito slojevitú strukturu upravo zbog svih tih složenih procesa kroz koje je prolazio« (Musa, 2002: 39).

Nesumnjivo je da su svi oni koji su pismom i/ili riječju širili hrvatski jezik prenoseći njegovo bogatstvo i dopunjavali ga osobnim stilskim pečatom, uvelike utjecali na jezik koji imamo danas.

U hrvatskoj su kulturnoj i jezičnoj povijesti jednu od ključnih uloga u 17. i prvoj polovici 18. stoljeća imali franjevci Bosne Srebrene (Brozović, 1972/73). Naime, tijekom turske okupacije franjevci su bili jedina veza južne Dalmacije i Dubrovnika sa Slavonijom, pa bi se moglo »zapravo reći da su za formiranje hrvatskoga jezičnog standarda franjevci odigrali najodlučniju tehničku ulogu« (Brozović, 1970: 123).

Franjevački su svećenici na teritoriju Bosne Srebrene bili nosioci kulturnoga i jezičnoga razvoja, pa je i time u 17. i 18. stoljeću omogućeno stvaranje »franjevačke koine« (Kuna, 1999). Taj je relativno ujednačen jezik¹ svoje nasljedovatelje imao u ne samo franjevačkim piscima kasnijih razdoblja. Dapače, »za dalmatinsku i slavonsku štokavsku književnost tipično je da izrasta iz tradicije

¹ »Unatoč jadikovkama onodobnih pisaca da svaki franjevac piše na svoj način, koje su se uglavnom odnosile na grafijske neusklađenosti, franjevačke pisce odlikuje jedan fond zajedničkih karakteristika, posebno na razini jezične nadgradnje, tj. u leksiku i sintaksi, koje njihovu jeziku omogućuju atribut književni, a to uvijek pretpostavlja određenu normiranost i ujednačenost« (Gabrić-Bagarić, 2007: 134).

bosanske franjevačke književne produkcije, pa i svoj izraz duguje bosanskoj franjevačkoj koine«² (Gabrić-Bagarić, 2007: 133).

Sam je taj »književni jezik« dijelom opisan i u gramatikama kojima su autori učeni franjevci Bosne Srebrene,³ a koje su prve nakon gramatike Bartola Kašića, u kojima nalazimo sustavniji opis hrvatskoga jezika, te uvođenje hrvatskih termina u gramatičke opise.

Kao jedan od mogućih razloga zbog kojega su franjevački gramatikološki opisi još uvijek nedovoljno istraženi je i činjenica da je u četiri najpoznatije franjevačke gramatike (riječ je o gramatikama Tome Babića, Lovre Šitovića, Josipa Jurina i Stjepana Marijanovića), temeljni jezik koji se opisuje latinski, a hrvatski je načelno tek metajezik toga opisa.

Hrvatsko se jezikoslovlje još uvijek nije jasno očitovalo pripadaju li te gramatike, koje opisuju drugi (latinski) jezik, korpusu hrvatskih gramatika. Dosađašnja su istraživanja spomenutih gramatika pokazala da se na temelju manje ili više brojnih *opomena* i *zabilixenja* kojima se upućuje na sličnost ili razliku u gramatici hrvatskoga i latinskoga jezika, te brojnih primjera i oprimjerenja u negramatičkim/nevezanim tekstovima na hrvatskom jeziku u samoj gramatici (npr. u predgovornim tekstovima), mogu utvrditi (potvrditi) autorovi zaključci o pojedinomu jezičnom fenomenu u materinskom jeziku, odnosno njegovu stavovi o hrvatskome književnom jeziku, što je svakako doprinos mozaiku razvoja i uspostave hrvatskoga jezičnog standarda.

Novije analize Babićeve i Šitovićeve latinske gramatike⁴ pokazuju da za pojedina gramatička obilježja hrvatskoga jezika u njima nije potrebno ni posredno iščitavanje jer su učenici »nema dvojbe, iz gramatika latinskog ne samo tijekom 17. i 18. stoljeća, nego i kasnije (pa čak i danas) mnogo naučili ili obnovili svoje znanje normativne gramatike hrvatskog jezika« (Knezović, 2002: 68)⁵ te nam,

² Dosađašnja su istraživanja (ponajviše ona jezičnopovijesna) potvrdila da »književnost franjevac Bosne Srebrene nije samo svedena na hrvatsku književnu tradiciju u Bosni, već je ona zajednička duhovna dobrobit ostvarena hrvatskim jezikom s cijelog dalmatinsko-bosansko-slavonskog područja« (Musa, 2002: 43), odnosno »da je književna, znanstvena, popularnojezikoslovna i uopće kulturna djelatnost franjevac Bosne Srebrene presudno važna za povijest hrvatskoga jezika, posebice za njegovu standardizaciju utemeljenu na (novo)štokavskome narječju« (Pranjko, 2000: 6).

³ »Književni jezik Babić u gramatici ne samo da opisuje već ga koristi i kao metajezik...« (Gabrić-Bagarić, 2007: 135).

⁴ O usporedbi gramatika Tome Babića i Lovre Šitovića vidi Raguž, 1980/81; o usporedbi gramatika Jakova Mikalje, Tome Babića, Lovre Šitovića i Josipa Jurina vidi Knezović, 2002.

⁵ U dijelu teksta na str. 68 nalaze se dvije korektorske pogreške koje su u ovome citatu ispravljene (op. a.).

na neki način, o izgradnji hrvatskoga književnog jezika govore više od prve hrvatske gramatike (Katičić, 2002a), pa se »zbog toga (se) u proučavanju hrvatskoga književnog jezika moraju uzeti u obzir i hrvatske gramatike drugih jezika, npr. Mikaljina, Babićeva, Šitovićeva, pa i Jurinova latinska gramatika, ili pak Mikaljina talijanska« (Tafra, 1997: 99).⁶

Jedan od mogućih metodoloških problema jest i činjenica da gramatike (knjige) nastale prije druge polovice 19. stoljeća, odnosno prije uspostave jasne norme hrvatskoga jezika, opisuju jezik koji je konkretan, koji smisao dobiva u komunikaciji, a ne gramatiku kao model, kao apstraktan sustav. S tim u vezi je i pitanje: smijemo li u opisu hrvatskoga jezika Šitovićeve gramatike u njegovim rečenicama govoriti o subjektu i predikatu, pa time i atributu, ili im valja pristupati isključivo s komunikacijskoga aspekta, pa ćemo govoriti o temi i remi iskaza, odnosno o atributu kao *svojstvu imenice*?

Budući da tema ovoga rada nisu metodološki problemi u opisima sintakse u starijim hrvatskim gramatikama⁷ (koji su zasigurno jedan od razloga zašto se sintaksa u tim opisima daje tek marginalno), u ovom se radu naziv *atribut* odnosi i na *svojstvo imenice* opisane u fra Lovrinog *Gramatici* i na attribute zabilježene u *Pismi od pakla*.

Šitovićeva je latinsko-hrvatska gramatika, njezina koncepcija i važnost za razvoj hrvatskoga jezika poznata, dok *Pisma od pakla*, nabožni spjev s eshatološkom temom, kojemu je cilj bio probuditi u čitaoca/slušaoa Božji strah, još čeka svoju znanstvenu valorizaciju. Iako se radi o dvama djelima, nastalim u razmaku od 14 godina, sadržajno i stilski gotovo dijametralnima, vežu ih važne činjenice: nastala su iz pera istoga autora i pisana su istim, hrvatskim jezikom, što je važan preduvjet za ovu analizu kojom želimo osvijetliti prozni izričaj fra Lovre Šitovića.

⁶ Da su gramatike latinskoga jezika nezaobilazan dio (i) hrvatske jezične i gramatičarske povijesti, potvrđuje analiza latinske gramatike Josipa Jurina o kojoj Branka Tafra, između ostaloga, kaže: »Bez obzira na to što je riječ o latinskoj gramatici s vrlo malom dodanom hrvatskom gramatikom, u Slovinji ima dosta podataka o hrvatskom jeziku i o pogledima njezina autora na književni jezik, kao što je slučaj s ostalim inojezičnim gramatikama« (Tafra 1997: 99). »Iako su Mikaljina, Babićeva i Šitovićeva gramatika svoje čitatelje poučavale talijanskom, odnosno latinskom jeziku, zbroju hrvatskih gramatika priključuju ih hrvatski prijevodni likovi, odlomci na hrvatskom (Mikalja, Šitović, Babić) ili čak hrvatski kao metajezik (Mikalja, dijelom Babić i Šitović)« /.../ »Naravno, u slučaju Mikaljina, Babićeva i Šitovićeva djela ne može se hrvatski jezik autora rekonstruirati samo na temelju kontrastivno uvedenih hrvatskih primjera i sklonidbenih obrazaca, nego i pomoću hrvatskih jezičnih podataka iz različitih 'negramatičkih' dodataka, iz hrvatskih pisanih gramatičkih naputaka i pouka, kao i iz dodanih rječnika (Babić, Šitović)« (Gabrić-Bagarić, 2003: 66).

⁷ O ovoj problematici više u Stolac, 2004, i Vlastelić, 2008.

Atribut je sintaktička kategorija koja se pridjeva imenskoj riječi kako bi ju po čemu odredila, i, jednako kao apozicija i predikatni proširak, nije temeljni član rečeničnoga ustrojstva. Načelno ga možemo podijeliti na sročni (izrečeni pridjevom i zamjenicom) i nesročni atribut (u koji ulaze oni izrečeni imenicom i pridježnoim izrazom) (Pranjeković, 2003).

Naravno, ni sam termin, pogovo ne definiciju, nećemo naći u Šitovićevoj gramatici, no upravo je zbog toga važno pojasniti što će se i u kojim dijelovima gramatičkoga opisa (jer je poznato da tek od Babukića i Vebera govorimo o suvremenom poimanju sintakse) eventualno naći u vezi s atributima.

Tako već u uvodnom dijelu *Gramatike* Šitović indirektno govori o sročnosti, jezičnoj pojavi poznatoj od Kašića, koja se prvenstveno odnosila na slaganje u rodu, broju i padežu imenice i njezina pridjevskoga atributa. Naime, učenicima savjetuje da u vježbanju sklonidbe uz imenicu, ovisno o njezinu rodu, stave i zamjenicu *hic* (ovaj), *haec* (ova) ili *hoc* (ovo) te im predlaže da u vježbanju sklonidbe imenicama dodaju i pridjeve: »Nekafe vuisbauu Pocimaoczi imena adiectiva faftaugliati s'fubftantivim; i nekafu ta adiectiva lipa« (str. 20), pa daje i primjere npr. *ova Topola priviffoka, ovi kamen velik, ouo dite mudro* itd.⁸

Brojni primjeri u *Gramatici* također pokazuju da Šitović deklinira »pridjev po zamjeničko-pridjevskoj promjeni« (Gabrić-Bagarić 2003: 74) (npr. N *gliut*, G *gliutoga*, D *gliutomu*; N *dobar*, G *dobroga*, D *dobromu*).

Što se reda pridjevskih atributa u rečenici tiče, valja naglasiti da je u latinskom jeziku »pridjevski (je) atribut često iza svoje imenice (*aqua pura* - čista voda)« (Knezović - Demo, 2005a: 22), te ćemo i u gramatičkim primjerima na hrvatskom jeziku naći veći broj takvih konstrukcija, neuobičajenih u našem jeziku (*ovi obraz pofcten, ova buba budalafta, ovo Kolino oteklo*).

Šitovićeve se napomene iz *Gramatike* o odnosu imenice i njezina pridjeva/pridjevske zamjenice mogu oprimjeriti i u *Pismi*: u svim je pridjevskim atributima potvrđena sročnost s imenicom uz koju stoje, a pridjevi redovito imaju nastavke određena vida. Što se reda u rečenici tiče, valja uzeti u obzir da se radi o poetskom tekstu u kojemu postoje zakoni rime i ritma, te možemo samo utvrditi da često zbog toga razloga⁹ autor stavlja pridjev u ante odnosno postpoziciju u odnosu na imenicu:

⁸ Zanimljiv je dio rečenice u kojemu Šitović savjetuje da učenici u vježbi za sklonidbu pridjeve »sastavljaju« s imenicama (*imena adiectiva faftaugliati s'fubftantivim*), a ne imenice s pridjevima, što bi bilo u skladu s njegovim pravilom za latinski jezik, ali i Kašićevim koji se tiče hrvatskoga jezika. Ipak, nigdje izrijekom ne navodi da sročnost između pridjeva i imenice u hrvatskom jeziku nije kao u (pogrešnom) pravilu za latinski jezik.

⁹ Šitović je ovdje, vođen zakonima rime i ritma, »iskoristio« činjenicu da u starijim hrvatskim tekstovima redosljed (sročnih) atributa nije bio zadan; dapače, i danas je jedna od odlika biblijskoga stila postponirani sročni atribut (npr. Majka Božja) (Pranjeković, 2003), što

»Nittye bilo u Gorskim puftignam
Nittye sada u planinskim fpilam
Nitti ima u zemaglskim jamam
Nittiye jofter u morskim dubinam.«
(Šitović, 1727: 17)

»Posla na svit Sina Jedinoga
Dat' izbavi griha istoscnoĝa
Iz pod strilægroma nebeskoga
Iz verughæ Diavla paklenoga.«
(Šitović, 1727: 52)

Dakle, o redu zamjenica i pridjeva u službi atributa u rečenici, analiza pokazuje da su zamjenički atributi češće u antepoziciji (*u mom Redu, iz svoga Poglavija, rad ovoga griha*, ali i *virna slugo moja*), a da položaj pridjevskih ovisi o zahtjevima stiha, jer ćemo u tekstu naći primjere: *Boxiya desnic: Zakon Boxyi; Sveti Makario: Makariyu Svetom; Luciferski naslidnici: grih Lotov; karfityanskomu dragomu narodu: puka karfityanskoga; Boffanskæ Darxavæ: Zadarskim Graggiano: Arcibiskupu Zadarskome.*

Kada objašnjava padeže u latinskom jeziku, Šitović govori i o posvojnome genitivu u hrvatskome jeziku:¹⁰ »Imaše znatti da ovi caĝ morefe nafcki iztomaciti na dua nacina, ali doifto ta oba nacina ifto zlamenuiu, i na isto dohode. 1. Gospodina, 2. Gospodinou, a, o /.../ Ta caĝ zlamenuie daie fcto gnegovo: i ftuar pofiduiucha koia pofidue, mechefe vazda u Genitiuu; a ne ftuar pofidovana« (Šitović, 1713: 16).

Iako se u *Gramatici* ni na koji način ne opredjeljuje ni za jedan od dva navedena načina izricanja atributa kao bolji ili češći u hrvatskome jeziku, u *Pismi* je broj atributa izrečenih posvojnim pridjevom daleko veći negoli onih izrečenih posvojnim genitivom. Evidentno je da su Šitoviću oba načina izricanja posvojnosti istoznačna (npr. *Katarine britvenita kola: II Marriæ Cifto Divicianstvo; Izgubisce Nebesko kraljevstvo: Jerfe ruga z' Bogom kraglem Neba; I fvakki myr Zadarskim Graggianom: Arc. Biskupa zadra biyeloga*), pripadnost ipak češće izriče sročnim atributom¹¹ (*I privruche gradele Lovrine; Koyneye prav Izraelski; A grih Lotov niffam upiffao; O' nemilo Iffuffovo Tylo; Na karfityanski nauk neucite*).

Da je vjerojatno u svom (ne samo poetskom izričaju) za izricanje posvojnosti Šitović češće koristio posvojni pridjev negoli posvojni genitiv, potvrđuje i atribut kojim se izriče pripadnost Bogu koji se u *Pismi* sustavno javlja u obliku posvoj-

je i potvrda da je ovakav redosljed nekada bio vrlo uobičajen zbog brojnih djela vjerske, upravo biblijske tematike. S tim je u vezi zanimljivo i da Adolf Veber još sredinom 19. stoljeća kao »naravni« red riječi navodi postponirani položaj sročnoga atributa (Veber, 1859).

¹⁰ Poznato je da suvremena hrvatska jezična norma preporuča da se taj genitivni izraz zamjeni posvojnim pridjevom »kad god je to moguće« (HJS, 1999: 270). Ipak, zamjena genitivnoga izraza i posvojnoga pridjeva može imati i značenjsku razlikovnost, ali i nije uvijek moguća (vidi HJS, 1999: 269-270; usp. Kuna, 1999).

¹¹ U analizu nisu uključeni primjeri u kojima uz posesivni genitiv stoji atribut ili apozicija jer tada o zamjeni posvojnim pridjevom i ne možemo govoriti.

noga pridjeva (*Božji*), a iznimno kao posvojni genitiv (*od Boga*): *Boxyom karviu koife kunete; Boxya sarxba na Florenza doge; Zakon Boxy pogardno tlacite; Pravdameye Boxya offudila*. Naime, potvrđen je tek jedan primjer postojanja nesročnoga atributa za izricanje pripadnosti Bogu na mjesto kojega bi mogao doći posvojni pridjev:

»Ko usipiva, jaga blagoffivam,
 Od Bogamu fpaffenye nazivam...«
 (Šitović, 1727: 72)

Osim u prilog činjenici da je Šitovićev izbor išao u korist posvojnoga pridjeva, i ovaj jedinstveni primjer potvrđuje autorovo dobro poznavanje bogatstva hrvatskoga jezika i njegovih stilskih mogućnosti.

Naravno, i u Šitovića, kao i danas, ako se uz posesivni genitiv nalazi još kakva odredba, zamjena posvojnim pridjevom nije ni moguća:

»Gardioici Boga nebeskoga; Molitve Mariæ Divicæ;
 Po milosti Prilvetæ Troycæ; Befegora Diavla ucenici.«

Iako je u latinskome jeziku »atributni (je) genitiv često ispred svoje imenice (*externōrum dominatio* - vladavina tuđinaca)« (Knezović - Demo, 2005a: 22), navedeni primjeri pokazuju da je Šitović, u duhu materinskoga jezika, posvojni genitiv u najvećem broju slučajeva stavljao iza imenice uz koju stoje.

Da je pišući gramatiku latinskoga jezika fra Lovro nesumnjivo vrlo svjesno promišljao i o materinskomu, hrvatskome jeziku pokazuje i njegova poznata opaska o *miješanju* posvojnoga genitiva i *ablativa*, odnosno konstukcije *od + G*, gdje zaključuje da bi *proprrie imalobife ovako rechi: Vurata kuche* a ne *Vrata od Kuche*. (Šitović, 1713: 17). Svjestan razlike između jezika svakodnevne komunikacije i književnoga jezika Šitović zaključuje: »Ali nekafe govori i tako, dobar Grammatik more znati po govoreniu kadlie Ablatiuu; kadli takoer Genitiuu« (Šitović, 1713: 17).

Sintaktički kalk *od + genitiv* u značenju pripadnosti, koja je »pučka i knjiška prevedenica« pod utjecajem talijanskoga jezika (Vinja, 1951, prema Hudeček, 2006), nije stran ni hrvatskome standardnome jeziku, no u prošlosti je, posebice u djelima starih čakavskih i dubrovačkih pisaca, njegova uporaba bila daleko češća od uporabe samoga posvojnoga genitiva (Horvat, 2006). »I u bosanskih franjevacu 18. stoljeća /.../ dobro je potvrđena uporaba posvojnoga genitiva s prijedlogom *od*« pri čemu je znatno manji broj primjera u kojima se izriče pripadanje živom posjedovatelju (Hudeček, 2006: 70).

U *Pismi* su potvrđeni sljedeći primjeri: *za oba prsta od obijuh rukuh; palci od obijuh noguh; vrutak od istine, vode od morskih dubinah* te tek jedan primjer sa živim posjedovateljem *od Boga mu spasenje nazivam*.

Iako nije dosljedan, analiza pokazuje da se Šitović ipak držao svoga mišljenja

o konstrukciji *od + genitiv* u značenju posjedovanja te je u *Pismi* mnogo veći broj primjera u kojima je posvojnost izrečena posvojnim genitivom bez prijedloga ili posvojnim pridjevom.¹²

Konstrukciju *od + genitiv* nalazimo i u samome naslovu Šitovićeva spjeva, no kako smatramo da se ne radi o istome odnosu, dat ćemo i kratku analizu.

Naime, hrvatska pisana baština, pa time i franjevačka, uz konstrukciju *o + lokativ* poznaje te češće koristi (Hudeček, 2003) prijedložnu svezu *od + G* uz glagole govorenja i mišljenja te srodnih značenja, također porijeklom iz talijanskoga jezika, »koja je posve očito u sva tri književna jezika, upravo u čitavome hrvatskome književnom jeziku imala stabilan status književne sintaktičke konstrukcije« (Hudeček, 2003: 117).¹³

Iako su spomenutu konstrukciju u gramatikama naveli i Kašić i Babić, Šitović ju ne navodi izravno, no očito ju poznaje (i koristi) jer u *Načinima učenja* na početku *Gramatike* čitamo: »*Priporuevam vami o Mladichi dase sueger meu vami disputate od vaffih Lectiah...*« (Šitović, 1713: 10).

U *Pismi* su potvrđena dva primjera uz glagol *misлити*: *često imaš od Pakla misлити*; *jer pričesto od pakla mislaše*, a uz glagol *govoriti* tek jedan: *Od ljubavi nije govorio jers u Paklu ljubav ne nahodi*.

Iako literatura navodi da je prijedložno-padežna veza *od + genitiv* umjesto/usporedo s vezom *o + lokativ* dopuna glagolima govorenja i mišljenja, može se zaključiti da se genitivna konstrukcija prenijela i na imenice nastale od glagola govorenja, odnosno mišljenja.

Budući da glagol *pjevati* pripada glagolima govorenja, moguće je tumačenje da se u sintagmi *Pisma od pakla* ne radi o atribuciji kojom se izriče posvojnost, već o spomenutoj dopuni uz glagole govorenja. Naime, logična nam se preoblika ove sintagme čini *Pisma o paklu*, a ne *Paklena pisma*, odnosno *pjesma koja pripada paklu*. Tomu u prilog idu i naslovi poglavlja *Od pakla*, *Od paklenoga oggna*, *Od paklene Tamnosti* itd.¹⁴

Razvoj je hrvatske sintakse (prvenstveno zbog neutvrđenih metodoloških postupaka i kompleksnosti takve analize) donedavno bio najslabije opisan, te je i jedan od temeljnih razloga za istraživanje atribucije (kao dijela sintakse) činjenica da povijest hrvatske sintakse tek posljednjih godina dobiva jasne obrise utemeljene na znanstvenom istraživanju.

¹² Takav je rezultat u skladu i sa zaključkom Lane Hudeček o izricanju posvojnosti u bosanskih franjevaca (Hudeček, 2006: 70-71).

¹³ Analizirajući primorske lekcionare iz 15. stoljeća Milan Rešetar zaključuje: »Utjecaj talijanskoga jezika biće prije u tome, što se u lekcionarim vrlo često mjesto lokativ s prijedlogom *o* nalazi (prema tal. *dì*) genitiv s prijedlogom *od*« (Rešetar, 1898: 188).

¹⁴ Analizirajući jezik Marka Marulića Vojmir Vinja (1951) utvrđuje da Marulić redovito u naslovima koristi konstrukciju *od + genitiv* što je, prema Vinjinu mišljenju, izravan utjecaj latinskoga jezika (prema lat. *de*).

Tek jedan segment jezika, atribucijski odnosi, promatrani u latinsko-hrvatskoj gramatici i spjevu *Pisma od pakla*, potvrđuju fra Lovru Šitovića kao dobroga poznavatelja bogatstva hrvatskoga jezika. Naravno, ovdje, kao ni na ostalim razinama hrvatskoga jezika 18. i prve polovice 19. stoljeća, ne možemo govoriti o »odstupanju od norme«, odnosno o »stilski obilježenim« ili »neobilježenim« sintaktičkim strukturama, pa i zaključci o stilskim značajkama atributa u analiziranim tekstovima ostaju na konstatacijama koji su atribucijski odnosi učestaliji u autorovu izričaju.

Nasljeđujući jezične značajke svoje subraće i obogaćujući ih vlastitim stilskim elementima, te promišljajući o njima, Šitović je u povijesti hrvatskoga jezikoslovlja ostao upisan kao vrstan jezikoslovac, dok je njegova *Gramatika*, čiji su elementi ušli i u kasnije gramatike hrvatskoga jezika, nezaobilazna u opisu razvoja jezika Hrvata.

ATRIBUCIJA U PROZI I STIHU FRA LOVRE ŠITVIĆA

Sažetak

Uloga je franjevac Bosne Srebrene 17. i 18. stoljeća u oblikovanju hrvatskoga jezičnog standarda u stručnoj literaturi odavno poznata, iako do danas nedovoljno vrednovana. Fra Lovro Šitović (Ljubuški, 1682. – Šibenik, 1729.) zasigurno je jedan od autora koji su svojim jezikoslovnim i književnim djelovanjem, nastavljajući tradiciju »franjevačke jezične koine«, odnosno »novostočavske folklorne koine«, doprinijeli tom razvoju.

Osim po zanimljivoj biografiji, fra Lovro je danas poznat i kao autor gramatike latinskoga jezika »istomačene haruatskim« jezikom (*Grammatica Latino-Illyrica*; Venecija, 1713.¹, 1742.², 1781.³), i »prvi franjevački pisac koji je cijelo jedno djelo napisao u stihovima« (*Pisma od pakla*, Venecija, 1727.).

Među hrvatskim jezikoslovcima i danas postoje rasprave je li *Grammatica Latino-Illyrica* gramatika (i) hrvatskoga jezika.

U ovome radu riječ je o Šitovićevu poimanju atributa u hrvatskom jeziku, koje možemo posredno i neposredno iščitati iz *Gramatike*, te o njihovu oprimjerenju u 'nevezanom tekstu', *Pismi od pakla*.

Ključne riječi: atribut, sintaksa, Lovro Šitović, franjevci Bosne Srebrene, hrvatski jezik

**THE ATTRIBUTIVE IN THE PROSE AND VERSE
OF FR. LOVRO ŠITOVIĆ***Abstract*

The role of the Franciscans of *Bosna Argentina* in the seventeenth and eighteenth centuries in the formation of the Croatian standard language has long been recognized in specialised literature, but remains insufficiently acknowledged. Fr. Lovro Šitović (Ljubuški, 1682 - Šibenik, 1729) was one of the authors who, through his linguistic and literary works, contributed to the development of the Franciscan or neo-Štokavian *koine*.

As well as being of biographical interest, Fr. Lovro is also known today as the author of a Croatian-language Latin grammar (*Grammatica Latino-Illyrica*, Venice, first ed. 1713, second ed. 1742, third ed. 1781) and as the first Franciscan writer who wrote an entire work in verse (*Pisma od pakla [Poems on Hell]*, Venice, 1727).

Croatian linguists still debate whether the *Grammatica Latino-Illyrica* is also a grammar of the Croatian language.

This article deals with Šitović's notion of the attributive, which can be read explicitly and implicitly in his grammar, as well as in his poem *Pisma od pakla*.

Keywords: the attributive, syntax, Lovro Šitović, Franciscans of *Bosna Argentina*, Croatian language

M A N V S
RELIGIOSORVM,

Olim formata, nunc per Verbum Dei, & sacra
Sanctorum Patrum, ac magnorum vita spiri-
tualis Magistrorum documenta, de vita
cum honeste & religiose, tum sancte &
perfecte ducenda, paraphrasticè
explicata,

*Omnibus vere Sanctitatis, ac Christiane Perfecti-
amatoribus, imprimis FF. Min. Recollectorum
S. FRANCISCI Nonitiis oblata.*

Procurator: A. d. Glimberghe
F. HERMANO MOTT,

Eiusdem Ordinis in Conventu Brulensi Pro-
vinciæ Rhenanæ seu Colonien-
sis Novitiorum Instructore.

Nunc verò Provinciæ Carniolicæ Ordinis Min-
or. P. N. Francisci Reformatorum Nonitio-
rum usui reimpressa.

*Anima mea in manibus meis semper: & legem tuam
non sum oblitus. Psal. 118.*

Coloniæ Agrippinæ primùm, iam Venetijs 1697.
Sumptibus Aloysii Paulini.
Superiorum Permissu.

Naslovnica knjige iz samostanske knjižnice
u Zaostrgu sa Šitovičevim potpisom

Šime Demo - Petra Košutar

PRIMJER KULTURNOGA UTJECAJA - RIJEČI STRANOGA PODRIJETLA U LOVRE ŠITOVIĆA

Izvorni znanstveni članak
UDK 811.163.42-05 Šitović, L.

Povijesna previranja dovode do manje ili više intenzivnih susreta između pripadnikâ narodâ i kultura, čime dolazi do promjena u strukturi pojedinih društava, a posredno i do mijenjanja norme u jezicima (i, općenito, idiomima) koji se nađu u kontaktu.¹ Jezici se, kao i društvene skupine, razlikuju po svojem hijerarhijskom statusu te određenom različitim društvenopolitičkim, ekonomskim, intelektualnim, umjetničkim i drugim uvjetovanostima. Idiomima koji su dominantniji (u kojem god području) otvoren je put za snažniji utjecaj na ostale.² Najčešće se takve inovacije očituju u stvaranju novih riječi u vokabularu nekoga jezika jer nove pojave, nastale dodiranjem dviju govornih zajednica ili u situaciji snažne dominacije jedne od njih, zahtijevaju nove nazive.³

Hrvatski je jezik jedan od onih jezika koji su u povijesti mnogo više primali nego što su davali. Stoljeća bivanja na razmeđu mediteranskih, srednjoeuropskih i orijentalnih povijesnih silnica, političke unije s jačim i većim narodima, školovanje intelektualne elite na stranim učilištima, prihvaćanje tehničkih, umjetničkih i duhovnih novosti izvana - sve su to činjenice koje su zajednicu govornika hrvatskoga oblikovale kao nositelja osebujne, različitim utjecajima prožete kulture.

Kontekst Šitovićeve jezičnoga preuzimanja

Utjecaj stranih jezika na hrvatsko leksičko blago promotrit ćemo na primjeru triju objavljenih djela Lovre Šitovića, napisanih u različite svrhe:

¹ Te se jezične inovacije javljaju ponajprije u jezičnoj uporabi (De Saussureovu *parole*), da bi tek nakon nekoga vremena eventualno postale dio primajućega jezičnoga sustava (*langue*), integrirajući se potpuno u nj (Piškorec, 2001: 224).

² Najčešće se radi o jezicima, ali ovamo spadaju i slučajevi u kojima se društvenim dogovorom pojedini idiom unutar jednoga jezika uzdiže na razinu standarda pa počinje utjecati na regiolekte (Grbić, 2004: 239).

³ Oni mogu biti načinjeni od elemenata već postojećih u danom jeziku (npr. semantičkim širenjem ili novim spojevima morfema), preuzeti iz drugih jezika ili stvoreni kombinacijom tuđega i domaćega elementa (Muhvić-Dimanovski, 2005: 2).

Grammatica Latino-Illyrica iz 1713. daje osnove latinske gramatike s latinskim tekstom preuzetim iz gramatike Manoela Álvaresa, ali su neki dijelovi prevedeni na hrvatski, uz napomene na hrvatskome sastavljene posebno za domaće učenike.

Pisna od pakla (1727.)⁴ vjersko-poučna didaktička je deseteračka pjesma o paklenim mukama što čekaju grešnike koji se ne pokaju i obrate.

List navka karstjanskoga (1752.) na katekizamski način iznosi osnove kršćanske vjere i pobožnosti kako ih propisuje Rimokatolička crkva.

Valja naglasiti da je naziv »riječ stranoga podrijetla« uvjetan jer se često radi o (leksičkim) morfemima iz stranih jezika koji su dio riječi čiji je gramatički morfem domaći. Druga uvjetnost tiče se činjenice da ima riječi koje nismo naslijedili iz praslavenskoga, a ne osjećamo ih kao strane. Nema sumnje da hrvatskoga jezika kakav poznajemo nema bez drugih jezika (Katičić, 1997) i da su mnogi elementi koji nama izgledaju sasvim »domaći« u nekom trenutku povijesti preuzeti iz nekoga drugoga jezika. U ovom ćemo se radu usredotočiti na trenutak u kojem je stvarao Lovro Šitović i pokušati promotriti usvajanje elemenata iz stranih jezika iz perspektive njegova vremena - baviti ćemo se dakle ponajprije elementima koji su već tada imali tradiciju upotrebe u naših pisaca (ali kao dio međunarodnoga jezičnoga blaga) i onima koji su tada bili u procesu usvajanja.

Šitović je živio u razdoblju poslijetridentske obnove, koja je tražila utvrđivanje usustavljena vjerskoga učenja po cijelom katoličkom svijetu i obrazovanje novih crkvenih kadrova u skladu s više-manje ujednačenim obrascima. Narod je morao biti upoznat s glavnim pojmovima svoje vjere, a svećenstvo u prvom redu s latinskim jezikom, najvažnijim sredstvom intelektualnoga komuniciranja onodobne Europe. Šitović se svojim knjigama uključio u obje te tendencije. Budući da je u našim krajevima pisani materijal preuziman uglavnom s inojezičnih područja, jasno je da će se u tim djelima naći mnogi neologizmi preuzeti iz stranih jezika ili stvoreni na temelju elemenata iz stranih jezika. Očekivano je da će struktura takva leksika ovisiti i o vrsti djela: u gramatici ćemo očekivati gramatičko nazivlje, a u djelima vezanima za vjersku pouku religijsko. Te su leksičke skupine stoga zavrijedile da se promotre zasebno. Osobit problem predstavljaju vlastita imena, kod kojih nema mogućnosti izbora domaćega leksičkoga morfema, već samo stupnja fleksijsko-derivacijske adaptacije. Stoga i njih valja posebno izdvojiti.

Valja napomenuti da je Šitović prilikom pisanja gramatike (a možda i ostalih djela) pred sobom mogao imati i latinske i talijanske predloške, i često nam je

⁴ Izdanje kojim smo se služili u radu ima na naslovnici tu godinu, no prema novijim spoznajama postoji mogućnost da to i nije prava godina prvotiska.

teško razlučiti je li pojedinu riječ preuzeo iz latinskoga ili talijanskoga teksta. Za mnoge riječi, kad se prilagode hrvatskomu, ne možemo razlikovati jesu li uzete izravno iz latinskoga ili preko talijanskoga. Samo u nekim slučajevima po grafiji i gramatičkim morfemima možemo razlučiti ta dva jezika.⁵

Ukupno je u *Gramatici* 1021 pojava s leksičkim morfemima za koje se i danas osjeća da su stranoga podrijetla, u *Listu* ih je 187, a u *Pisni* 337.⁶ Tih 1545 pojava predstavlja 513 leksema, što znači da se u prosjeku svaki leksem pojavljuje nešto više od tri puta. U *Gramatici* je učestalost pojavljivanja takvih riječi 3,5/str., u *Listu* 7,8/str., a u *Pisni* 5,3/str.

Preuzimanje stranih elemenata, osobito ono koje se naziva kulturnim, ne mora biti nesvjesno. Tako Šitović u *Gramatici* iznosi jasne stavove o prenošenju latinskih riječi u hrvatski, a rabi čak i tehničko nazivlje (*illyrizatio*, *illyrizare*). Svjestan je toga da je na latinske leksičke morfeme dodavao naše gramatičke, zbog čega se i ispričava (*semilatine et non perfecte illyrice*, *Gramatika*: 293-294). Osim što priređivači stranih djela »obično nemaju dovoljno vremena da se temeljitije pozabave tvorbenim mogućnostima jezika na koji prevode kako bi skovali posve novu riječ« (Muhvić-Dimanovski, 2005: 8),⁷ Šitović je bio ograničen potrebom da učenike pripremi i za školovanje u Italiji, pa nije rabio onoliko prevedenica koliko je mogao i koliko su ih rabili jezični puristi.

Analiza elemenata stranoga podrijetla u Šitovićevim djelima

Na početku ćemo uvesti tri osnovne dihotomije teorije jezika u kontaktu, čija se primjena pokazala primjerenom u Šitovićevu slučaju.

Dugotrajni međujezični dodir dovodi do dubokoga višerazinskoga utjecaja društveno dominantnijega jezika - takvo preuzimanje nazvano je *intimnim*.⁸ Nasuprot njemu, *kulturno* preuzimanje služi za popunjavanje leksičkih praznina,

⁵ Katkada nailazimo na slučajeve dvostrukih preuzimanja (npr. *casoue/casgiove* »padeže«; *esempio/exempla*).

⁶ Iznimka je donekle vjersko nazivlje, koje je u naš jezik došlo vrlo rano, ali se gledalo kao međunarodno dobro jer su se i u latinskim i talijanskim djelima te riječi susretale u oblicima sličnim onima u hrvatskomu.

⁷ Šitović tim svjesnim pristupanjem nije iznimka. U uvodu svojih *Uzdaha Mandalijene pokornice* Ignjat Đurđević kaže: »Dajem ti na znanje da u spijevanju momu uzdržah njeka imena inostrana, na priliku *anđeli* etc. Nu ne čudi se, er to učinih po izgledu i običaji od našijeh scijenjenijeh i poglavitijeh pisalaca« (Đurđević, 1971: 260).

⁸ Na taj su način na hrvatski utjecali npr. germanski jezici (još od vremena prije dolaska na područje Ilirika, ali i kasnije, u habsburškoj državnoj zajednici), latinski, grčki i romanski (zbog dodira s domicilnim stanovništvom u ranom srednjem vijeku, a kasnije mletački ponajviše zbog vladavine na istočnom Jadranu), mađarski (za vrijeme Ugarsko-hrvatskoga kraljevstva), turski (osobito u području svakodnevnoga života).

odnosno za omogućavanje govornicima pojedinoga jezika »držanje koraka« s naprednijima⁹ (Filipović, 1986: 29, Muljačić 1998: 27, Sočanac 2002: 128). Pri kulturnom preuzimanju dolazi uglavnom do transfera imenica, dok se pri intimnom preuzimanju uz imenice posuđuju i druge vrste riječi.¹⁰

U literaturi se javlja i druga distinkcija (Filipović 1986: 50), naime razlikovanje posrednoga i neposrednoga preuzimanja, koje ovisi o tome je li *jezik primatelj* (JPr) preuzeo element iz *jezika davatelja* (JD) koji ga nije preuzeo iz nekoga drugoga jezika:

$$JD_x \Rightarrow JPr_y$$

ili je i taj jezik preuzeo taj element iz nekoga trećega jezika, pa sam postaje *jezikom posrednikom* (JPo), a kao jezik davatelj pojavljuje se taj ishodišni jezik:

$$JD_z \Rightarrow JPo_x \Rightarrow JPr_y^{11}$$

U dodirnom se jezikoslovlju razlikuju dvije osnovne faze prihvaćanja stranoga elementa u neki jezik, nazvane *primarnom* i *sekundarnom adaptacijom* (PA i SA).¹² PA pokriva prvo razdoblje ulaska stranoga elementa iz JD u JPr, pri čemu model (polazna strana riječ) postaje kompromisna replika (model/strana riječ u procesu integracije). Moguće su mnogobrojne varijante kompromisnih replika,

⁹ Najistaknutiji su primjeri preuzimanja iz latinskoga (utjecaj Rimokatoličke crkve i intelektualnih krugova), grčkoga (kao jezika antičke kulture i kršćanstva), mletačkoga, njemačkoga i mađarskoga (kao posljedica političke vlasti), talijanskoga, francuskoga, njemačkoga i engleskoga (u okviru općega utjecaja tih prestižnih kultura).

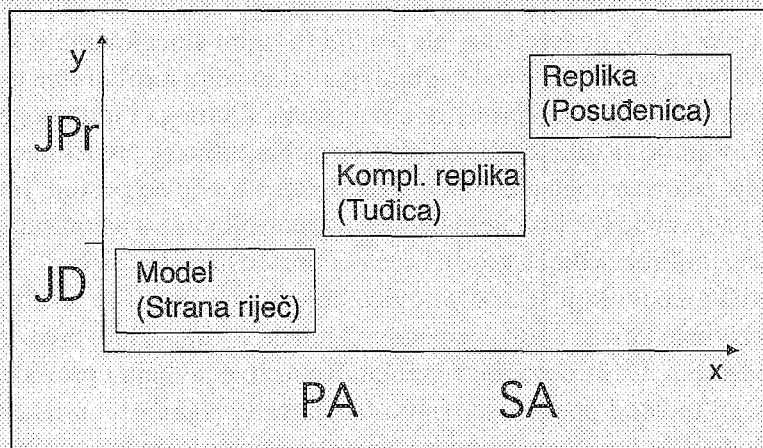
¹⁰ Pri intimnom su, naime preuzimanju »međujezični utjecaji puno dublji te zahvaćaju područja kao što je morfosintaksa, frazeologija, transfer značenja, sinonimija itd.« (Sočanac, 2002: 139).

¹¹ Drugi (npr. Muljačić, 1998: 28) smatraju kako to razlikovanje može biti zanimljivo u amaterskim etimološkim istraživanjima, ali da ga ne valja primjenjivati u promatranju jezika kao sustava. Smatramo da valja primjenjivati i jedan i drugi pristup. Naime, na strogo strukturnom planu relevantan je samo neposredni JD jer je na svim razinama element uklopljen u njegov sustav prije daljnega davanja. Za sve jezike koji preuzmu neki element iz toga jezika način i dinamika adaptacije na toj će razini ovisiti samo o najbližem JD, a samo posredno o prethodnom putu elementa. Međutim, ako jezično preuzimanje gledamo u kontekstu civilizacijskih dodira, povijest svakoga elementa i skupine elemenata neće biti dostatno osvijetljena bez uzimanja u obzir svih jezičnih zajednica unutar kojih se dani element rabio. U tom ćemo smislu prihvatiti i pojam JPo.

¹² Model iznosimo prema Filipoviću (1986: 43 i d.). Piškorec je (2002, i 2005) iznio kritiku Filipovićeve podjele na primarnu i sekundarnu adaptaciju. Kritika se temelji na terminološkoj nepreciznosti koja proizlazi iz toga da se kronološko ne poklapa uvijek s kvalitativnim. Piškorec upozorava na nemogućnost preciznoga određivanja kronološke linearosti ili simultanosti prilagodbenih postupaka (Piškorec, 2005: 224). Ovdje ćemo zadržati podjelu, ne služeći se pojmom kronološkoga slijeda u strogom smislu protoka realnoga vremena, već kao sredstvo za iskazivanje rezultata adaptacije do kojih je došlo u realnom vremenu. Budući da pred sobom imamo korpus tekstova jednoga pisca, ne očekuju se problemi oko određivanja stupnja adaptacije.

koje još nemaju potpunu tvorbenu i fleksijsku uklopljenost u sustav JPr. Leksikološki se kompromisna replika naziva tuđicom. SA rezultira (potpunom) integracijom riječi u sustav JPr te okamenjivanjem obrazaca njezina mijenjanja unutar sustava. Riječ dobiva karakteristične afikse iz JPr i po obliku se potpuno izjednačuje s ostalim riječima te kategorije u JPr. Takva se potpuno adaptirana riječ obično naziva posuđenicom.¹³

Model se može prikazati grafički (slika 1).¹⁴

Slika 1. Model leksičkoga preuzimanja

(Os x pokazuje kronološki slijed PA i SA, a os y razinu uklopljenosti u JPr).

S obzirom na vrste riječi koje se preuzimaju, pokazuje se da su imenice, kao leksički koncepti koji imaju najneposredniju povezanost s entitetima iz izvanjezične stvarnosti, najčešći predmet preuzimanja pri jezičnim dodirima. Po brojnosti ih slijede pridjevi, potom dolaze glagoli i prilozi, pa ostale vrste riječi. Sličan raspored po čestoci nalazi se i kod Šitovića (imenice - 988 pojavnica, pridjevi - 471, glagoli - 37, prilozi - 22, brojevi - 27).

Kao što smo rekli, osobito snažan utjecaj stranih jezika očekujemo u područjima kojima se Šitovićeve djela bave (gramatika i religija), te u vlastitim imenima. Zato ćemo pobliže promotriti te tri semantičke skupine, a posebno ćemo se osvrnuti i na ostale riječi stranoga podrijetla.

¹³ Filipovićev smo model sasvim sažeto iznijeli. U daljnjem tekstu nećemo dublje ulaziti u jezične analize dodirnoga jezikoslovlja jer bi takav zadatak tražio opširnije istraživanje nego što je ovo.

¹⁴ Za kratice v. *Dodatak* na kraju rada.

A. Gramatičko nazivlje

Gramatičko nazivlje građeno od elemenata iz drugih jezika javlja se u Šitovića, dakako, u njegovoj *Gramatici*. Uglavnom su to nazivi koje i danas rabimo pri opisu i poučavanju jezičnih struktura. U Šitovićevo se vrijeme hrvatsko gramatičko nazivlje tek stvaralo, a nastajalo je po uzoru na latinsko i talijansko bilo preuzimanjem, bilo kalkiranjem.¹⁵

Gramatičko nazivlje, koje je u Šitovićevo vrijeme još tražilo put u hrvatski standard, u tom je prvom razdoblju često izgledalo kao »olaka improvizacija« (Katičić, 1996: 179), nedorađena, ali poslije (u onim slučajevima u kojima je naziv prihvaćen u naš jezik) čvrsto zglobljena s domaćim morfemima u potpuno prilagođene riječi. Riječ je o primjeru amalgama kulturnoga i intimnoga preuzimanja, kakav autori te dihotomije ne razrađuju. Kulturno se preuzimanje sastoji u prenošenju znanstvenoga nazivlja u jezik u kojemu ono ne postoji. Intimna se sastavnica javlja zbog dvojezične situacije i u gramatikama i u učionicama - škola je dvojezična mikrozajednica koja u hrvatski umeće latinske riječi.

Gramatički nazivi koji se kod Šitovića preuzimaju mogu se smatrati znanstvenim nazivljem koje je upravo u njegovo vrijeme stvarano, bilo preuzimanjem, bilo prevođenjem. U Šitovića se za gramatičke nazive javljaju i prevedenice, ali su rjeđe nego tuđice i posuđenice (npr. *declinase* i *prighibase*, *passiuo* i *tarp-gliuo*).¹⁶ Budući da je u znanstvenom nazivlju »supostojanje istoznačnica nepoželjno i štetno« (Mihaljević, 1997: 66), s vremenom su se dublete prorijedile, a u vrijeme uspostave hrvatskoga kao nacionalnoga jezika većinom se ustalila upotreba po jednoga naziva, bilo posuđenice (»konjunktiv«) ili prevedenice (»pridjev«).

Kod većine je imenica i pridjeva iz gramatičkoga nazivlja u Šitovićevoj *Gramatici* provedena samo PA (*participio, syllaba, adverbia*). Neke su riječi preuzete u hrvatski uklanjanjem izvornih završetaka i dodavanjem hrvatskih (*skalin, substantivim, deklinacion*), ili čak i bez ikakve adaptacije (*diftongho*). Grafija se obično drži izvorne latinske ili talijanske norme (*accusativ*), premda ima i primjera prilagođenosti našem glasovnomu sustavu (*kasg*). Neke su riječi ušle u fazu SA (*casg, forma, grammatika, skalin, ordin*).

U Šitovićevo su gramatičkom nazivlju najzastupljeniji pridjevi stranoga podrijetla,¹⁷ slijede ih imenice, priloga ima samo dva para stranoga podrijetla (*active*

¹⁵ Opširnije o Šitovićevo hrvatskom gramatičkom nazivlju pisao je Raguž (1980/81).

¹⁶ Zbog povećih nedosljednosti u grafiji i brojnih tiskarskih grešaka te zbog više inačica jedne riječi Šitovićeve primjere donosimo u izvornoj grafiji. Izvorna nam grafija, među ostalim, pomaže i pri rješavanju pitanja JD. Sve primjere nećemo donositi u kanonskom liku ako se ne pojavljuju u tekstu jer često ne možemo biti sigurni kako bi taj lik sigurno glasilo.

¹⁷ Većina (preko 85 %) Šitovićevih pridjeva stranoga podrijetla spada u gramatičko nazivlje.

i *passive, proprie* i *improprie*) i samo su dva glagola stranoga podrijetla (*declinaiu /se/* i *conjuga /se/*).¹⁸ Ti podaci nameću zaključak kako je ovdje dominantna kulturna komponenta preuzimanja, tj. popunjavanje leksičkih praznina riječima stranoga podrijetla, koje prolaze fazu adaptacije u sustav hrvatskoga jezika.

Promotrimo li kulturni kontekst preuzimanja gramatičkoga nazivlja iz drugih jezika, od Šitovića dobivamo još jednu potvrdu latinskoga i (staro)grčkoga temelja naše gramatike, ali u nas prosijanoga kroz talijanski. U tom, kulturnom smislu latinski je JPo grčkomu, a talijanski u pojedinim slučajevima i latinskomu i grčkomu. Neadaptiranost imenica i pridjeva koji pripadaju ovoj značenjskoj skupini pokazuje koliko su napori naših starih gramatikografa u stvaranju domaćega gramatičkoga nazivlja bili pionirski.

vrsta riječi	PA	SA
pridjevi	<i>ablatiuu, absolut, activa, neutre, oblique, passiva</i>	<i>grammaticki</i>
imenice	<i>adverbio, participio</i>	<i>casg, grammatika</i>
prilozi	<i>active, improprie</i>	-
glagoli	<i>Declinaiu, conjuga</i>	-

Tablica 1. Stupanj adaptacije sustavu hrvatskoga jezika pojedinih vrsta riječi u *Gramatici*, s nekim primjerima.

B. Vjersko nazivlje

Velik broj riječi stranoga podrijetla u Šitovićevu jeziku čini vjersko nazivlje. U *Gramatici* se ono javlja samo pri prevođenju primjerâ, a u *Pisni* i *Listu*, jasno, zauzima značajnije mjesto. Najveći broj posuđenica iz područja religije čine grecizmi, koji su u hrvatski jezik ušli u različito vrijeme preko različitih posrednika, počevši već od prihvaćanja kršćanstva u ranom srednjem vijeku. Zatim je tu latinski, koji je dijelom posredovao grčke riječi. Te su se riječi sasvim udomaćile u hrvatskome i izrazito prevladavaju nad domaćim ekvivalentima (ako oni i postoje, jer crkvene su institucije Hrvatima pri dolasku u Ilirik velikim dijelom bile novost). Neke riječi već su potpuno kroatizirane, a od nekih se tvore i izvedenice (*misse* > *misniku*), što je samo jedan od pokazatelja da ti leksemi imaju status posuđenica, odnosno da se nalaze u SA. Doduše, grafija još nije sasvim ujednačena.

¹⁸ Glagoli *confundise, formati, duperaju* pojavljuju se u *Gramatici* i mogu se smatrati nekog vrstom stručnoga nazivlja - međutim, raširena je njihova upotreba izvan tehničkoga konteksta, a nisu se kristalizirali kao dio gramatičkoga nazivlja.

Religijski pojmovi pokrivaju razna polja crkvene djelatnosti:

Skupina	Grčki	latinski
crkvene službe i časti	<i>arcibiscup, arcipop, biscup, canonik, papa, parok, pop</i>	<i>cardinal (i gardinal), fratrom, opat, prelat</i>
ljudi i nematerijalna bića	<i>angel, apostol, diavao, karstiani, kattolici, nakorete</i>	<i>gentila</i>
liturgijski pojmovi	<i>eucharistia, evangelia/vangelia, lemozine</i>	<i>breviaru, korizme, misse, nonu, predike, sacramente</i>
teološki pojmovi	<i>idol, haeretići</i>	<i>moralı</i>

Tablica 2. Najvažnije skupine religijskih naziva u Šitovićevim djelima s nekim primjerima.

Pojavljuje se, u različitim oblicima, i rašireni germanizam grčkoga podrijetla »crkva« (*čarqua, czarquæ, czarque, čarqui, czarqui, czarquu, czarqvı*). Osobit je slučaj obično neprevođen starozavjetni glagolski niz *Mane, Thecel, Phares*.¹⁹

Kulturni se koncepti lakše prenose ako im je »pripravljen teren«, ako se dakle uključuju u paradigme koje već postoje u strukturi kulture-primateljice (Lokar, 1989: 58). Tako je bilo i s drevnom vjerom slavenskoga puka koju je istisnulo kršćanstvo, ali su neki religijski izrazi koji pripadaju općeslavenskomu naslijeđu uklopljeni u novoprihvaćeno kršćansko nazivlje, rano dobivši prilagođeno značenje (*Boogh, uskarsnutie, navisctenie*). U tom prvom razdoblju preuzimanje se vršilo neposredno, zajedno s prihvaćanjem kršćanstva od susjednih naroda. Tada je jezik došljaka obogaćivan leksikom dominantne kulture kroz intimno preuzimanje. Nakon uspostave crkvene hijerarhije i vjersko-diplomatskih odnosa s Rimom preuzimanje je poprimilo značajke kulturnoga, jer su teološke i crkveno-organizacijske potrebe zahtijevale sustavnu diseminaciju vjerskoga pojmovlja preko papinskih dokumenata, knjiga i obrazovanja svećenstva.

C. Vlastita imena

Kao što je gore spomenuto, značajan dio riječi stranoga podrijetla kod Šitovića čine vlastita imena. Dakako, u toj skupini riječi bilo je neizbježno upotrebljavati strane elemente jer se pri susretu s novom osobom, narodom ili mjestom najčešće uzima ime koje netko već rabi (osim u rijetkim slučajevima iznalaženja vlastitih imena kao što su *Czarigrad, Nimczi* i sl.).

¹⁹ Dn 5,25. Verzija iz najnovije *Vulgate* prema www.vatican.va glasi: *mane, thecel, upharsin*.

U svim se djelima javljaju brojni *antroponimi* koje prema civilizacijskim krugovima i jezicima iz kojih potječu (bez obzira na posredništvo, koje je grčko i latinsko-talijansko) možemo podijeliti u nekoliko skupina i promotriti im brojnost:

Skupina		orijentalni ²⁰	grčki	latinski	talijanski	germanski
biblijsko-svetačka	biblijska - sveci	11	4	1	-	-
	biblijska - ostali	35	1	1	-	-
	nebiblijska - sveci	2	6	8	-	2
ostala	antička	-	9	14	-	-
	poslijeanička	1	-	6	2	3
Ukupno		49	20	30	2	5

Tablica 3. Brojčani odnos skupina antroponima u Šitovićevim djelima.

Potvrđuje se očekivana visoka frekvencija imenâ orijentalne (u prvom redu hebrejske) provenijencije u biblijskoj tradiciji i latinskih imena u nebiblijskim kontekstima, dok se grčka imena pojavljuju podjednako u oba ta područja. Naravno, na temelju uzorka od stotinjak imena ne mogu se donositi dalekosežni zaključci, premda se i iz njega daju poprilično točno iščitati očekivane tendencije.

Stupanj adaptacije proporcionalan je s frekvencijom upotrebe pojedinoga imena i davninom njegova ulaska u sustav JPr. Tako imamo imena koja su doživjela čak i znatnije promjene u vokalizmu, što je posljedica njihove široke i dugotrajne prisutnosti na našem području, osobito zbog popularnosti eponimnih svetaca (*Antun* < tal. *Antonio* < lat. *Antonius*²¹; *Jelina* < lat. *Helena* / grč. *Helénē*; *Issus*, *Issukarst* < grč. *Iēsoūs* [*K^hristós*] < heb. *Jehošua*). Isto tako, ime sv. Franje potpuno je pohrvaćeno (*Frane*), ali Franjini nekanonizirani imenjaci nazivaju se *Francesko* (na jednom se mjestu i sv. Franjo tako zove). Ostala su imena prošla kroz različite stupnjeve adaptacije.

Antroponimi iz antičkoga kulturnoga kruga samo su djelomice vezani uz biblijske i ranokršćanske događaje (*Neron*, *Dyokleciano*, *Ikadio*),²² iako ne nužno (*Cicero*, *Kleopatra*, *Marka Antonija*, *Parida*, *Sciockratom*, *Tarquiniya*, *Varron*, *Virgilia*). Dakako, biblijska su imena osobito česta (*Bartulu*, *Daniel*, *David*),

²⁰ Hebrejski, perzijski i ostali drevni jezici Bliskoga i Srednjega istoka koji se javljaju u Bibliji. Ponajviše se ovdje misli na hebrejski.

²¹ Ime latinskoga gensa *Antonii* vjerojatno je etruske provenijencije. Stara pučka etimologija, koja povezuje ovo ime s grčkom riječju za cvijet (*anthos*), vjerojatno je pridonosila osjećaju povezanosti s grčkim posredništvom kršćanskoga naslijeđa.

²² *Priscian* je bio kršćanin, premda kod Šitovića nije spomenut kao takav, već kao gramatičar.

Iliya, Iruda, Issus). Nakon Tridentskoga sabora, Crkva inzistira na nadijevanju djeci svetačkih imena (najčešće orijentalnoga, grčkoga ili latinskoga podrijetla) (Mihaljević, 1998: 30).

Imena nadnaravnih bića većinom su hebrejskoga podrijetla (*Asmadel, Beel-fegor, Beelzebub, Behemot, Sottona*), uz latinsku iznimku (*Lucifer*). Ime lika iz narodne predaje (zabilježen je oblik *Musse Arbanassa* u predgovoru *Pisme*) sastoji se od turskog osobnog imena i novogrčkog etnonima.

Relevantnost onomastičkog materijala za kulturni utjecaj ne mora se promatrati samo na apstraktnoj razini jezičnoga preuzimanja - vrijedno je osvrnuti se i na to koga sve Šitović spominje u svojim djelima. Prije svega, odluka da u *Listu*, djelu namijenjenu širokoj publici, spomene *Duns Scotusa, sv. Bonaventuru, Tomu Kempisa*, da u *Pismi*, namijenjenoj sličnom čitateljstvu, podastre imena filozofa *Boetija* i egzegeta *Corneliusa a Lapide*, svjedoči o njegovu prosvjetiteljskom žaru, o želji da ta velika imena odzvone u ušima pobožnoga puka.²³

Dio stranoga leksika sastoji se od *toponima*. Oni se preuzimaju ili izravno iz jezika naroda koji je neposredno vezan uz toponim ili preko JPo. Za mnoge od njih ne možemo biti sigurni je li ih Šitović vidio u talijanskom ili latinskom tekstu, ali za neke po grafiji možemo zaključiti da su iz talijanskoga. Za određivanje točne povijesti svakoga biblijskoga toponima potrebno je opsežnije istraživanje nego što je to ovo. Ovo su svi toponimi i njihovi ktetici koji se nalaze u Šitovićevim djelima (posebno su izdvojeni biblijski):²⁴

područje/civilizacijski krug	JPo	toponimi i ktetici
biblijski toponimi	orijentalni > grčki (> latinski [> talijanski])	<i>Akarona, Akaronsht, Egyptu, Izraelski, Jordana, Natym, Naiymskomu, Palesscine</i>
	latinski	<i>Kalvary</i>
važni ekonimi	mađarski	<i>Bec</i>
	slavenski (nije preuzeto)	<i>Czarigrad, nimacki</i>
	latinski	<i>Rim, rimski</i>
	latinski / talijanski	<i>Bnecich/Mneci, Italie, mle-tacçu/mletacko</i>

²³ Šitovićovo pošteno navođenje knjiga i autora rabljenih za pisanje *Gramatike* na kraju toga djela omogućilo je školarcima da u tom trenutku saznaju za neka imena koja će im kasnije u školovanju biti itekako važna.

²⁴ Naveden je po jedan padež (nominativ ili genitiv, ako ih ima), uz neke značajnije razlike u grafiji.

ostali ekonimi	(lokalni idiomi [> grčki] >) latinski (> talijanski)	<i>Adrie, Alessandrie, Aquina, Arpina, Atenu, Babilonye, Bolognæ, Brindicom, Duracz, Kapue, Laodiceæ, Terracina</i>
horonimi		<i>Albaniye, Bulgariye, Cipar, Ethiopie, Françi, Germanie, Macedoniye, Olandi, Serviye, Spagne, Tesalij, Traciom</i>
oronimi		<i>Alpih, Appenina, Etnæ, Kaukaxa, Mongibella, Vessuviya</i>
hidronimi		<i>Dunaiia, Nila, Rhena</i>

Tablica 4. Toponimi u Šitovićevim djelima podijeljeni u skupine.

Kategorija »važni ekonimi« izdvojena je zbog osobito visokoga stupnja uklopljenosti u sustav hrvatskoga. Oni se znatno razlikuju od imena koje rabi većina drugih naroda, pa i od endonimnih imena, a iz povijesnih su razloga bliski imenima koja imaju drugi slavenski jezici i mađarski.

I etnonimi i demonimi kod Šitovića potječu iz različitih civilizacijskih krugova i u različitom su stupnju prilagođeni JPr. U slučaju onih naroda s kojima su se Hrvati vrlo rano susreli i onih s kojima su bili u neprekidnom dodiru sasvim su adaptirani (*Italianczi, Nimczi, Rimgliana*, i njihovi kтетici *talianski, nimacki*),²⁵ što i pokazuje odnosni pridjevi tvoreni od prilagođenih stranih imena prema pravilima tvorbe pridjeva u hrvatskom jeziku.

Kod većine se etnonima i demonima jasno vidi da su posredovani talijanskim, a za neke se vidi da je u pitanju mletački dijalekt (*Xudia, Franczezi, Spagnoli, Ungari*). Njihovi kтетici u velikoj su mjeri (morfološki) potpuno adaptirani (*franceski, mletacki, schiavonskoj, spagnolski/spagnski*).

D. Ostale riječi

Ostale riječi pripadaju općemu, u gramatici i religiji neterminologiziranomu leksiku. Rezultat su intimnoga i kulturnoga preuzimanja.²⁶

²⁵ Zanimljivo je supostojanje etnonima *Italianczi*, koji je načinjen na temelju latinskoga ili firentinsko-toskanskoga dijalekta talijanskoga, i kтетika *talianski* koji je primljen iz furlanskoga za vrijeme pokrštavanja Hrvata.

²⁶ Što s tiče kompleksnoga problema najranijih kontakata hrvatskoga/slavenskoga s drugim jezicima i posuđenicama iz njih, govorit ćemo samo o onima koje i danas prepoznajemo kao strane (npr. *dinar, papar* itd.).

Intimni jezični dodiri bili su zbog političkih okolnosti osobito intenzivni s talijanskim jezikom, zapravo s mletačkim dijalektom. U Šitovićevo su vrijeme riječi potekle iz mletačkoga bile sasvim udomaćene u dalmatinskim mjesnim govorima. Osim toga, talijanski je imao i ulogu JPo za latinske riječi. Iz grčkoga su riječi dolazile uglavnom kulturnim preuzimanjem, bilo u ranom srednjem vijeku (izravno i posredno), bilo poslije (preko latinskoga i talijanskoga). Dugotrajna blizina Osmanskoga Carstva uzrok je intimnoga preuzimanja brojnih turcizama. Preuzeti leksemi odnose se na najrazličitija područja života. Po brojnosti posuđenih elemenata iz pojedinoga jezika može se zaključivati o njihovoj »snazi« u pojedinim područjima:²⁷

Semantička skupina	jezik podrijetla	riječ
priroda	talijanski	<i>balina, fenice, pavun, tarantela</i>
	grčki	<i>elefant, krisctao, spila, tigra</i>
	latinski	<i>palme, sumpor, viperiçe</i>
	dalmatinski	<i>Czipao</i>
intelektualne djelatnosti	talijanski	<i>prefazion, stampaiu, studiat</i>
	grčki	<i>filosofia, filozofi, skulu</i>
	latinski	<i>professiah, mesctar (preko njemačkog), notam</i>
državna uprava, naseljena mjesta	latinski	<i>Czessara, Czessaricze, kapitanah, provinciah, republiku</i>
	talijanski	<i>duka, governador, marches, principa, paizi</i>
	turski	<i>Vilaeiah</i>
	mađarski	<i>Varoscia, Hercegh</i>
mitologija	grčki	<i>drakun, sirene</i>
	latinski	<i>Furie</i>
umjetnost	talijanski	<i>Cantania, kaniat, kantiur, uzkanta, versce</i>
	grčki	<i>Barhiton, musgikah, poesia, teatra</i>
ljudi i njihove radnje, osobine, bolesti	grčki	<i>Cerusgik, hidropisgia, pedipsanja, pedipsati</i>
	latinski	<i>hosct, ignoranciju</i>
	talijanski	<i>frustati, confundise, duperaju, errate, error, esempii, febra, pengat, prigat, prostimat, resoluti (se), schrimania, scpotat (se), soldati, stimat, upengat</i>
	turski	<i>bahat, bahiat, bascka, budalast, budalasto, harcit, inadciya, muh te, scenluk</i>
	mađarski	<i>Hajat</i>

²⁷ U tablici dajemo samo ishodišni JD čiji je kulturni i društveni utjecaj bio presudan za to da riječ dopre do hrvatskoga.

predmeti, hrana, materijali	grčki	<i>arthia, karta, carti, kart, lampada, papar, mrmor</i>
	latinski	<i>far, polacio, instrumenat, sagh</i>
	njemački	<i>Bubla</i>
	talijanski	<i>rivi, balum, Castelah, coppe, fregata, gradele, intrada, kalamita, kolaina, kuppa, linczun, mattun, piat, tapet</i>
novčano poslovanje, brojevi	turski	<i>biber, cerghu, gerdan, halat, iastuk, mahmuza, pencer, percin, sgigherizza, taban, tavi</i>
	grčki	<i>iasprih, kamatu, higliada, grosc (preko njemačkog)</i>
	latinski	<i>dinar, milion</i>
mjere	talijanski	<i>czekin, dotta</i>
	grčki	<i>Litra</i>
	hebrejski	<i>Subota</i>
	latinski	<i>Julu, Maiu, Martiu, Octobru</i>

Tablica 5. Semantičke skupine ostalih stranih riječi u Šitovićevim djelima s nekim primjerima.

Najviše je posuđenih riječi općega leksika iz talijanskoga i latinskoga. Možemo pretpostaviti da je talijanski služio i kao JP₀ za neke latinizme. Po broju ih slijede turcizmi, grecizmi, germanizmi i hungarizmi.

Primjećujemo kako riječi preuzete iz talijanskoga i turskoga danas uglavnom pripadaju supstandardnim idiomima (*linczun, balum, piat*). S druge strane, riječi iz latinskoga i grčkoga tek manje modificirane imaju svoje mjesto i danas u hrvatskom standardnom jeziku (*filosofia > filozofija, palma, poesia > poezija, sumpor*).

Iako smo sve ove riječi svrstali u istu skupinu, one se mogu podijeliti u određene semantičke skupine. Prema podjeli u tablici razvidno je da za leksik iz područja intelektualnih sposobnosti, mitologije i novčanoga poslovanja Šitović upotrebljava riječi iz latinskoga i grčkoga, odnosno talijanskoga kao posrednika. Ostale kategorije popunjava svim nabrojenim jezicima. Tzv. svakodnevni leksik, koji je zbog prisutne višejezičnosti ušao u Šitovićev sustav intimnim preuzimanjem, većinom potječe iz talijanskoga i turskoga.²⁸

²⁸ Od dvadesetak glagola stranoga podrijetla, samo su dva u gramatičkom nazivlju (*coniugaiu, declinaiu*), a ostali pripadaju općemu leksiku (*cantati/kantat, duperaju, erraie, formati, frustati, hajat, pengat, prigat, prostimat, resoluti, scpotat, stampaiu, stimat, studiat, upengat, uzkanta, bahchiat/bahtat, harcit, pedipsati*).

Zaključak

U ovom smo radu krenuli od pretpostavke da se silnice kulturnih utjecaja zrcale u jezičnim promjenama, najizravnije u promjenama u leksiku, i da se ta pojava može ilustrirati na primjeru relativno maloga korpusa tekstova istoga autora iz 18. stoljeća.

Djela Lovre Šitovića nameću se, zbog raznorodnosti i karakterističnosti tema kojima se bave, kao prikladna za takvu analizu. Ona, naime, pokrivaju dva osnovna područja odgoja onodobne djece u Hrvatskoj: gramatiku (klasičnoga latinskoga) i religiju (rimski katolicizam). Osim toga, Šitović u velikoj mjeri predstavlja prosječnu situaciju tadašnjega hrvatskoga intelektualca - školovao se u vjerskim školama u Italiji, a živio je i djelovao na razmeđu kultura (u ovom slučaju romanskoga, slavenskoga i turskoga etnikuma).

Sadržajem proučavanih djela uvjetovan izbor semantičkih skupina koje smo izdvojili omogućio je identifikaciju načinâ na koje se kulturni utjecaj širi kroz jezik. Štoviše, uočena je potreba za novom kategorijom, naime kompleksom istovremenoga intimnoga i kulturnoga preuzimanja, u kojem jedan ili drugi tip može pretežati.

Analiza omogućuje da se iznese pregledan grafički prikaz njezinih rezultata kroz osnovne parametre preko kojih se jezični dodiri mogu promatrati:²⁹

	Tip preuzimanja		JD > JPo		Stupanj adaptacije	
	Gramatika	Pisma, List	Gramatika	Pisma, List	Gramatika	Pisma, List
gramatička nazivlje	I i K istovremeno	-	- grč. > lat.	-	PA	-
vjersko nazivlje	-	prvo I zatim K		- grč. - grč. > JPo - lat.	-	SA
antropo- nimi	dijelom I dijelom K		- orijent. > grč. - orijent. > grč. > lat. - grč. - grč. > lat. - lat.		PA (rjeđi i manje važni) SA (češći i važniji)	
toponimi			- lat. - JD (> lat.) - JD > grč. > lat. - JD (> tal.)			
ostalo	većinom I		- grč. - grč. > JPo - lat. - tal. - tur.		SA	

Tablica 6. Preuzimanje stranih riječi kod Šitovića - pregled osnovnih parametara.

²⁹ Uz latinski se uvijek može dodati talijanski kao mogući posrednik.

Prije svega, vidljivo je da tip preuzimanja jasno korelira sa semantičkom skupinom, a time i s povijesno-civilizacijskim kontekstom preuzimanja. Svaka semantička skupina ponaša se na osobit način u odnosu na preostale skupine zato što je civilizacijski kontekst koji je uvjetovao njezino preuzimanje specifičan upravo za nju.

Raspodjela jezika koji na različite načine sudjeluju u tim procesima također nam mnogo govori o povijesno-kulturnim okolnostima: vidimo da se u svim izdvojenim semantičkim skupinama pojavljuju dva ili tri jezika kao JD i JPo, da su ti jezici usko povezani s civilizacijskim dostignućima na kojima se pojedine semantičke skupine temelje, i da je preuzimanje išlo uvijek istim smjerom i sličnim pravcima. Kod imenâ općega vokabulara, dakako, radi se o većem rasponu JD i nešto (premda ne mnogo) raznolikijim itinerarima riječi kroz jezike.

Stupanj adaptacije leksičkih elemenata također svjedoči o kulturnom trenutku zajednice govornika. Većina riječi stranoga podrijetla u Šitovića došla je do stupnja SA, s upadljivom iznimkom gramatičkoga nazivlja i nekih vlastitih imena. Takvo je stanje i očekivano s obzirom na to da Šitović spada u prve sastavljače gramatika koji su unosili objašnjenja i nazive na hrvatskom jeziku. Stoga je razumljiva određena nesigurnost u adaptiranju (varijabilne grafijske konvencije, raznolikost u korištenju mogućnosti deriviranja i sl.). Način adaptacije vlastitih imena potpuno odražava status tih imena u društvu: učestalost uporabe, trajnost prisutnosti, kulturna relevantnost, geografska udaljenost, utjecaj jezika posrednika - sve su to parametri preko kojih se može doći do vjerojatnoga stupnja adaptacije sustavu JPr.

S religijskim nazivljem stanje je ponešto drugačije - kršćanstvo je donijelo svoje koncepte u hrvatski narod i jezik davno prije Šitovićeve vremena. Zato je većina naziva potpuno adaptirana (uz neke u ovom smislu regresivne utjecaje iz stručne literature, npr. *misse* - vjerski su se, naime, život i obrazovanje, velikim dijelom odvijali na latinskom). Spomenimo i to da je upravo kršćanska kultura vrlo izravno utjecala i na izgled i stupanj adaptacije korpusa stranih imena (i izumiranje slavenskih) u hrvatskom jeziku, pa tako i u Šitovićevim djelima.

S jedne strane kompleksnost leksičkih utjecaja koji se pojavljuju u Šitovićevim djelima, a s druge skladnost cjeline koju ona čine, pokazuju fleksibilnost kulturnih ideja, njihovu ugradljivost u nove sustave. To neizbježno nudi još jedan dokaz heterogenosti onoga što nazivamo hrvatskom kulturom, nemogućnosti izdvajanja bilo koje sastavnice bez gubitka smisla cjeline. Jer, kad bismo izbacili iz Šitovićevih djela utjecaj nekoga od njemu važnijih jezika, osiromašili bismo toga pisca (i ne samo njega) do neprepoznatljivosti. Isto tako, te činjenice idu u prilog argumentaciji da kulturna, jezična i nacionalna isključivost (što nije sinonim za nacionalni ponos) nikad nisu bile svojstvene hrvatskoj kulturi i narodu, već da su ta kultura i taj narod, otkad su se ukazali na pozornici povijesti, konstantno bili dio europske civilizacijske cjeline.

U nas postoje, s jedne strane, studije koje se bave jezikom pojedinih pisaca, a s druge djela koja pokrivaju jezične dodire hrvatskoga s pojedinim jezicima. Korisni bi bili i radovi koji bi se usmjerili na proučavanje jezika pojedinih pisaca ili razdoblja povijesti hrvatskoga jezika s obzirom na odnose prema drugim jezicima. U ovom radu naznačili smo (služeći se primjerom djela Lovre Šitovića) kako bi takva istraživanja mogla izgledati. Naš je cilj promotriti Šitovićeve djela kao pokazatelj načina na koji se kulturni utjecaj može ogledati u jeziku jednoga pisca. Za odlučnije zaključke valjalo bi obuhvatiti veći broj pisaca, bogatiji izbor stilskih registara i širi vremenski raspon. Ako bi se takve analize provele, postale bi uočljivije i individualne razlike između pisaca - svaki je od njih imao vlastito obrazovanje, afinitete, potrebe i vanjska ograničenja, u skladu s kojima je oblikovao svoj jezik, a u sklopu njega i stav prema inojezičnim elementima.

DODATAK

Kratice korištene na slikama i u tablicama

grč. - starogrčki i bizantski grčki jezik

I - intimno preuzimanje (pojava da jezik zbog dugotrajnoga kontakta govornika toga jezika s govornicima drugog jezika preuzima elemente toga drugog jezika)

JD - jezik davatelj (jezik koji daje elemente drugom jeziku)

JPo - jezik posrednik (jezik koji posreduje pri prijenosu elemenata iz jednog jezika u drugi)

JPr - jezik primatelj (jezik koji prima elemente drugoga jezika)

K - kulturno preuzimanje (pojava da jezik zbog kulturnoga utjecaja govornika drugog jezika preuzima elemente toga drugog jezika)

lat. - latinski jezik

orijent. - orijentalni jezik (jedan od jezika Bliskog istoka)

PA - primarna adaptacija (faza jezičnoga preuzimanja u kojoj preuzeti element još nije potpuno uklopljen u sustav jezika primatelja)

SA - sekundarna adaptacija (faza jezičnoga preuzimanja u kojoj je preuzeti element potpuno uklopljen u sustav jezika primatelja)

tal. - talijanski jezik

PRIMJER KULTURNOGA UTJECAJA - RIJEČI STRANOGA PODRIJETLA U LOVRE ŠITOVIĆA

Sažetak

U djelima Lovre Šitovića susreću se brojni leksički elementi iz stranih jezika, od kojih su neki prihvaćeni u hrvatski jezik davno prije Šitovićeve vremena, a neki su upravo tada tražili u njemu svoje mjesto. Različit je i stupanj njihove adaptacije. Premda je činjenica da su i drugi pisci preuzimali elemente iz stranih jezika, Šitovićeve djela mogu poslužiti kao uzorak na kojemu se može demonstrirati primjena postavki dodirnoga jezikoslovlja na starija, i to tematski sasvim definirana, djela. U radu se promatraju elementi iz stranih jezika u trima Šitovićevim objavljenim djelima: *Grammatica Latino-Illyrica*, *Pisma od pakla* i *List navka karstianskoga*. Posebno se uzimaju u obzir različite leksičke skupine (gramatičko i religijsko nazivlje, vlastita imena i opći leksik), te se kulturni kontekst koji je izazvao njihovo preuzimanje dovodi u korelaciju s tipom preuzimanja, jezicima iz kojih su preuzeti i stupnjem adaptacije u hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: hrvatski jezik, tuđice, posuđenice, leksikologija, dodirno jezikoslovlje, Lovro Šitović.

EXAMPLES OF CULTURAL INFLUENCE - FOREIGN WORDS IN THE WORK OF LOVRO ŠITOVIĆ

Abstract

The works of Lovro Šitović contain numerous foreign words and parts of speech, some of which had been incorporated into Croatian long before Šitović's time, and some that first appeared in his work; the difference is the degree of adaptation. Although other writers borrowed from foreign languages, Šitović's work exemplifies inter-linguistic contact between older and thematically distinct works.

This article considers foreign words and parts of speech in three of Šitović's published works, *Grammatica Latino-Illyrica*, *Pisma od pakla* (*Poem on Hell*) and *List navka karstianskoga* (*On Christian Doctrine*), taking into particular consideration various lexical groups (grammatical and religious terminology, proper names and general vocabulary), and the cultural context of the inter-linguistic contacts at the root of the varying degrees of adaptation in Croatian.

Keywords: Croatian, foreign words, loan words, lexicology, languages in contact, Lovro Šitović.

GRAMMATICA
LATINO-ILLYRICA

— E X —

EMMANUELIS,

Aliorumque approbatorum Gramma-
ticorum libris, Juventuti Illyricæ
studiosè accomodata.

A PATRE F. LAURENTIO
DE GLIUBUSCHI

Ord. Minor. Sancti Francisci de Observanti-
Philosophiæ Lectore, Provinciæ Bona-
Argentinae Alumno.

Adduntur in fine aliquot Nomina usitata.

EDITIO TERTIA.

VENETIIS, MDCCLXXXI.

Typis Petri Martini.

SUPERIORUM PERMISSU.

Treće izdanje Šitovićeve gramatike (Venecija, 1781.)

Lucijana Bilić

ODNOS JAKOVLJEVIĆEVE I ŠITOVIĆEVE GRAMATIKE

Izvorni znanstveni članak
UDK 811.163.42 (091)

Uvod

U starim samostanima franjevačke provincije Bosne Srebrene, pored tiskanih latinskih gramatika, čiji su autori franjevci članovi te provincije, čuvaju se i latinske gramatike koje su do današnjega dana ostale u rukopisu; neke cjelovito sačuvane, a neke fragmentarno. Jedna od takvih je i rukopisna gramatika koja se pripisuje fra Marijanu Jakovljeviću, napisana za prvi razred, koja gramatička pravila morfologije obrađuje hrvatskim jezikom. Rukopis nema sačuvane ni početne stranice niti naznake završetka, pa je vrlo moguće da nije dovršena do kraja, iako se njen sadržaj može analizirati kao jedna zaokružena cjelina. Kako je ona do danas ostala neproučena i neobrađena, bit će zanimljiva usporedba ove gramatike s poznatom i utjecajnom gramatikom fra Lovre Šitovića *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris iuventuti Illyricae studiose accommodata*. Venetiis M.DCCXIII. Predmet ovog rada je upravo ta usporedba, uz predstavljanje Jakovljevićeva rukopisa, kratak pregled obje gramatike, te navođenje izraza i primjera koji su isti u obje gramatike, pozivajući se i na gramatiku poznatog isusovca E. Alvaresa.

1. Gramatika fra Marijana Jakovljevića

Fra Marijan Jakovljević Stariji (Banja Luka 1780. – Fojnica 1853.) ugledni je bosanski franjevac iz prve polovice 19. stoljeća, predavač latinskog jezika, te filozofijskih i teologijskih predmeta. Napisao je kratka pravila »krasnopisa«, pjesništva, govorništva, logike i filozofije, te skripte iz dogmatike, moralne teologije, pastorala i crkvenog prava, koja su ostala u rukopisu u fojničkom samostanu. Propovijedi su mu tiskane posthumno. Godine 1810. bio je učitelj mladeži, 1812. meštar novaka, zatim tajnik biskupa Miletića (1813.–1825.), kustos Provincije (1817.–1820.), župnik na Kupresu (1825.–1827.) i u Gornjem Skoplju (1827.–1836.), a poslije toga sve do smrti djelovao je u fojničkom samostanu. Na čuđenje subraće, odbio je mjesto biskupa sv. Sofije i apostolskog namjesnika u Filipolju (Plovdivu), a prihvatio mjesto župnika na Kupresu (Kovačić, 1991: 255-257; Je-

lenić, 1925: 125-129; Hrkać, 2001: 171-225). Zbog sličnosti Jakovljevićeva rukopisa s gramatikom fra Stjepana Marijanovića nameće se pitanje autorstva ove rukopisne gramatike. Međutim, nimalo nije vjerojatno da bi Marijanović bio autor dvaju tekstova koji se odnose na isto područje latinske gramatike (uglavnom na morfologiju), uz to i vrlo slično koncipiranih i istom razredu namijenjenih, a istodobno u dosta pojedinačnih elemenata ipak posve različitih. Osim toga, razlog zbog kojega odmah treba eliminirati Marijanovića kao autora tiče se grafije. Naime, grafija ovoga rukopisa nedvojbeno upućuje na nekoga tko je morao biti školovan u Italiji, a Marijanović je vrijeme između 1810. i 1917. proveo na školovanju u Mađarskoj, a u Rim je samo putovao u dva navrata, i to kasnije, 1840. i 1842. kako bi branio prava Provincije u vrijeme Barišičeve afere (Kovačić, 1991: 223-224). U vezi s vremenom nastanka rukopisa može se ustanoviti da je nastao između 1810. i 1822., a u tom slučaju Jakovljević je, eventualno, poznavao Marijanovićevu gramatiku dok je još bila u rukopisu, a ne bi posve trebalo isključiti čak ni mogućnost da se Marijanović poslužio rukopisom za pisanje svoje gramatike.

Jakovljevićeva gramatika ostala je sve do danas nepoznata i neproučena, služila je kao paradigma kasnijim sastavljačima latinskih gramatika, a važna je zbog svoje grafije, ortografije, gramatičke terminologije, kategorijalnih definicija i vokabulara. Rukopis gramatike čuva se u franjevačkom samostanu u Fojnici pod signaturom Rk.18. Ima 94 nenumerirane stranice dimenzija 18 x 13,50 cm. Budući da sadrži neke tipične đučke propuste i pogreške, rukopis vjerojatno nije Jakovljevićev autograf, nego prepisivanje Jakovljevićeva teksta ili zapisivanje nekog učenika u školi što je Jakovljević kao lektor (nastavnik) diktirao.

Sadržaj gramatike je podijeljen na »osam dila govorenja«, prema osam vrsta riječi (*ime, zaima, rič, dionstvo, pristavak, priričak, megiumetak, sastavak*), te nakon toga slijede razna sintaktička pravila i upute. »Dilovi govorenja« (prvi dio gramatike) napisani su u obliku pitanja i odgovora.

U ovom radu Jakovljevićeva gramatika je radi preglednosti i lakše usporedbe sa Šitovićevom podijeljena na dva dijela, prateći podjelu Šitovićeve gramatike na *Liber primus* i *Liber secundus*, te je i naknadno numerirana, da bi se stranice točno mogle navesti u pozitivnim bilješkama.

1.1. Kratak pregled Jakovljevićeve gramatike

Prvi dio gramatike sastoji se od sljedećih poglavlja:

- »parvi dio govorenja (*nomen - ime*)« koji sadrži podjelu i karakteristike imenica i pridjeva, deklinacije s osobitostima, deklinaciju grčkih imenica, komparaciju pridjeva, te tvorbu deminutiva;
- »drughi dio govoregna (*pronomen - zaima*)« o podjeli zamjenica;
- »trechi dio govoregna (*verbum, illiti rič*)« koji sadrži podjelu i karakteristike

glagola, konjugacije, glagol *sum, esse, fui*, tvorbu glagolskih oblika, te glagol *eo, ire, ii, itum*;

- »četvrti dio govoregna (*participium, illiti dionstvo*)« o podjeli, tvorbi i deklinaciji participa;
- »peti dio govoregna (*praepositio, illiti pristavak*)« o podjeli prijedloga (s ak. i abl.), uz kratka pravila i primjere uporabe;
- »šesti dio govoregna (*adverbium illiti priričak*)« koji sadrži podjelu priloga, upute za uporabu i komparaciju priloga;
- »sedmi dio govoregna (*interjectio, illiti megiumetak*)« o podjeli uzvika;
- »osmi dio govoregna (*conjunctio, illiti sastavak*)« o podjeli veznika, uz pravila njihove uporabe;
- »cetarnaest Naredba svarhu Slagagna« koji govori: I. o slaganju predikata i subjekta, II. o akuzativu s infinitivom, III. o dva nominativa, IV. o objektu u akuzativu, V. o vršitelju radnje u ablativu uz predikat u pasivu, VI. o slaganju imenice s atributom ili apozicijom, VII. o posesivnom genitivu, VIII. o slaganju zamjenica i participa s imenicom u rodu, broju i padežu, IX. o slaganju relativnih zamjenica s imenicom, X. o padežima uz određene prijedloge, XI. o sintaksi dativa, XII. o ablativu vremena, XIII. o sintaksi ablativa, XIV. o uporabi gerunda, supina i participa;
- »Nadostavah od vlastiti imena mista« o uporabi imena mjesta bez prijedloga;
- »Od Infinita« o glagolima koji traže infinitiv;
- »Naredbe za poznavat plemena Imena« o prirodnom i gramatičkom rodu imenica, te o razlikovanju rodova prema nastavcima u nominativu (-a, -e, -i, -o, -io, -u, -c, -d, -l, -t, -um, -an, -in, -on, -en, -ar, -er, -or, -ur, -as, -es, -is, -os, -us, -bs, -ls, -ms, -ns, -ps, -rs, -x, -ax, -ex) s primjerima.

Drugi dio gramatike sadrži:

- »Vershi od Perfecta i Supina« o glagolima koji imaju i koji nemaju perfekta i supina;
- »Parvi Conjugation« o tvorbi glagolskih oblika prve konjugacije, uz dosta dugačak popis glagola prve konjugacije;
- »Riçi Drugogh Conjugationa« o tvorbi glagolskih oblika druge konjugacije, gdje su istaknuti glagoli na -veo, te naveden dosta dugačak popis glagola druge konjugacije;
- »Riçi Trechegh Conjugationa« o tvorbi glagolskih oblika treće konjugacije i podjela glagola prema završetcima u prezentu (-io, -uo, -bo, -co, -sco, -do, -go, -guo, ho, -lo, -mo, -no, -po, -quo, -ro, -so, -to, -vo, -xo), uz niz glagola iz svake skupine;
- »Riçi četvardogh Conjugationa« o tvorbi glagolskih oblika četvrte konjugacije, uz dosta dugačak popis glagola te konjugacije;
- »Riçi Deponente« o tvorbi glagolskih oblika deponentnih glagola, uz popis tih glagola;

- »Riçi Impersonale« popis bezličnih glagola;
- »Izvoegne Imena substantivi iz Riçi«; »Izvoegne Suubstantiva iz imena Adjectivi«; »Način za obratit activu Constructiu na Passivu«; »Način za obratit passivu Constructiu na activu«; »Način za ispustit riç Debeo«; »Način za ispustit Conjunctiva Quod«; »Način za ispustit relativ qui, quae, quod«; »Od Gerundia«; »Promina Gerundia«; »Od Supina na um«; »Od Supina na u«; »Vocabule garçke uzete u jezik latinski«.

1.2. Kratak pregled Šitovićeve gramatike

Prvo izdanje Šitovićeve gramatike *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuellis aliorumque approbatorum grammaticorum libris iuventuti Illyricae studiose accommodata* tiskano je 1713. u Veneciji, te je uz kasnija dva izdanja (1742. i 1781.) postalo jedno od utjecajnih djela, ne samo Šitovića, nego i franjevac uopće. Iako je na svjetlo dana izašla gotovo istovremeno kada i gramatika fra Tome Babića *Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accommodata* (a . p . f . Thoma Babich a Vellim Dioec. Scardonensis, Ordinis Minorum Reg. Observantiae Provinciae Bosnae Argentinae), Venetiis 1712., svojom sistematizacijom, metodologijom i dosljednošću nametnula se kao nezaobilazan udžbenik u učenju latinskog jezika, te se njezina uporaba može dokumentirati i cijelo stoljeće kasnije, što na svoj način svjedoči o njezinoj kvaliteti.

Sadržaj gramatike, uz uvod, podijeljen je na dvije »knjige«. *Liber primus* je namijenjen *pro inferiori ordine infimae Classis* i razdijeljen je na 16 poglavlja (*caput*), sadrži kraće poglavlje pod naslovom *Introductio ad partes orationis et grammaticae* koje kao svojevrsni uvod definira osnovne pojmove gramatike i navodi osam »dilova govorenja« (odnosno vrsta riječi), zatim posebna cjelina naslovljena kao *Rudimenta sive de octo partibus orationis* koja govori o deklinacijama imenica, pridjeva i zamjenica, o glagolu *sum, esse, fui*, o konjugacijama i glagolima (deponentnim, *commune*, nepravilnim, nepotpunim), te općenito o podjeli i značenjima svake pojedine vrste riječi (npr. o deklinaciji brojeva, komparaciji pridjeva i priloga) uz neka opća pravila o »sлагanjima«.

Liber secundus je namijenjen *pro superiore ordine infimae Classis* (prvih šest poglavlja o rekciji glagola aktivnih, pasivnih, *neutrum*, deponentnih i bezličnih) i *pro media Classe Grammaticae* (preostalih 12 poglavlja o sintaksi padeža, ablativu apsolutnom, konstrukcijama s infinitivom, gerundu i gerundivu, supinu, participima, te pravilima o uporabi priloga, prijedloga, usklika i veznika).

Gramatika se završava cjelinama: *Catalogus verborum* (abecedni popis glagola), *Aliquot nomina* (popis imenica poredanih po značenjskim grozdovima), *Auctor excusat se ipsum*, te dopuštenja za tiskanje knjige i na kraju *Auctores, ex quibus constat haec Grammatica*.

2. Usporedba gramatikâ

Zbog bolje preglednosti i uvida usporedit ćemo svaki dio gramatikâ pojedinačno, prateći podjelu Šitovićeve gramatike.

2.1. Prvi dio gramatikâ

Odmah treba naglasiti da je cijeli prvi dio Jakovljevićeve gramatike pisan u obliku pitanja i odgovora, što nije slučaj sa Šitovićem, ali je zanimljivo da tako počinju Babićeva gramatika (Babić, 1712) i gramatika fra Stjepana Marijanovića (Marijanović, 1822).

U tumačenju deklinacije imenica Šitović navodi zamjenice *hic, haec, hoc* i odgovarajući pridjev uz imenicu, dok Jakovljević navodi samo popis imenica (N, G, rod), s tim da za primjere ne upotrebljavaju iste imenice. Jakovljević odmah navodi i osobitosti pojedine deklinacije, te tumači i grčke deklinacije.

Pridjeve Šitović dijeli u dvije skupine: prvo pridjeve prve i druge deklinacije, te potom pridjeve treće, a Jakovljević ih dijeli prema broju završetaka, tako da se u skupini pridjeva s tri završetka nalaze i pridjevi treće deklinacije s tri završetka i svi pridjevi prve i druge deklinacije. I jedan i drugi uz pridjeve tumače zamjeničke pridjeve i komparaciju pridjeva. Jakovljević navodi i nepravilnu komparaciju nazivajući je »brezredna«, dok Šitović navodi primjer »neiednake« deklinacije - broj *duo, duae, duo*. Uz pridjeve Jakovljević navodi i one koji nemaju komparacije, zatim upitno-odnosne i njima odgovarajuće relativne zamjenice (npr. *quantus - tantus*), te sve vrste brojeva. Zanimljivo je da Jakovljević navodi deminutive (umanjenice) kao posebnu vrstu »imena«, dijeli ih prema sufiksima, te iznosi popis umanjenica uz opće imenice od kojih su nastali.

Kod zamjenica i jedan i drugi navode osobne, pokazne i upitne zamjenice, gdje Šitović navodi i neodređene zamjenice »sastavljena od imena quis« (Šitović, 1713: 34).

U cjelini o glagolima i jedan i drugi počinju s glagolom *sum, esse, fui*, s tim da Jakovljević kroz odgovore i pitanja iznosi definicije, podjele i značenja svih glagolskih oblika, a Šitović o značenju vremena i načina govori nakon tvorbe oblika. Osnovna razlika u izlaganju gradiva o glagolima je u tome što Jakovljević tumači tvorbu glagolskih oblika prema osnovama, i to, po njemu, prema četiri temeljna oblika: 1. l. jd. prezenta, infinitiva prezenta, 1. l. jd. perfekta i od supina na -um, a Šitović prema konjugacijama i prema skupinama glagola (*deponentia, communia, anomala, defectiva, impersonalia*).

Šitović dalje nastavlja svoju gramatiku posebnom cjelinom naslovljenom kao *Rudimenta sive de octo partibus orationis* koja definira svih »osam dijelova govorenja« i dijeli ih na podvrste, te se tu dotiče, između ostalog, i vrsta brojeva, opisne i nepravilne komparacije, podjele glagolskih oblika, participa, podjele pri-

jedloga i priloga, podjele uzvika, te podjele veznika (i to po značenju i po mjestu u rečenici). Nakon toga Šitović navodi poznatih četrnaest Alvaresovih sintaksnih pravila, te pravila za određivanje roda imenica, prema značenju i prema završecima u nominativu. Uz upućivanje na Emanuelovu gramatiku Šitović završava prvu knjigu.

Jakovljević, s druge strane, nastavlja »dijelovima govorenja«: »četvrti dio govorenja« sadrži definiciju, podjelu, tvorbu i deklinaciju participa, »peti dio govorenja« podjelu prijedloga (s ak. i abl.) i kratka pravila uporabe, »šesti dio govorenja« iznosi podjelu priloga, upute za uporabu i komparaciju priloga, »sedmi dio govorenja« podjelu uzvika i »osmi dio govorenja« sadrži podjelu veznika i pravila uporabe. Kao i Šitović, Jakovljević također završava prvi dio svoje gramatike navodeći četrnaest Alvaresovih sintaktičkih pravila, te navodi pravila o uporabi imena mjesta bez prijedloga, o uporabi glagola koji traže infinitiv, o razlikovanju roda imenica, prema značenju i prema nastavcima u nominativu (-a, -e, -i, -o, -io, -u, -c, -d, -l, -t, -um, -an, -in, -on, -en, -ar, -er, -or, -ur, -as, -es, -is, -os, -us, -bs, -ls, -ms, -ns, -ps, -rs, -x, -ax, -ex) s primjerima za određivanje roda imenica. Valja napomenuti da su nastavci nominativa imenica navedeni istim redoslijedom u obje gramatike, a isti su i pojedini primjeri imenica, s tim da je takvih primjera vrlo malo, pa se ne bi moglo reći da se Jakovljević ugledao u Šitovića kad je pravio rečene popise. Upravo tim popisom završava dio Jakovljevićeve gramatike kojega smatramo prvim dijelom.

2.2. Drugi dio gramatikâ

Na početku je važno reći da se drugi dio jedne i druge gramatike međusobno dosta razlikuju, i prema podjeli poglavlja i prema njihovu sadržaju. Zbog toga bi svaki pokušaj paralelnoga analiziranja tih dijelova bio nezgrapnan i neučinkovit, pa će se posebno predstaviti drugi dio i jedne i druge gramatike.

Šitović drugi dio gramatike dijeli na dva dijela: *pro superiore ordine infimae Classis* (Šitović, 1713: 185) (prvih šest poglavlja o rekciji glagola aktivnih, pasivnih, *neutrum*, deponentnih i bezličnih) i *pro media Classe Grammaticae* (Šitović, 1713: 227) (preostalih 12 poglavlja o sintaksi padeža, ablativu apsolutnom, konstrukcijama s infinitivom, gerundu i gerundivu, supinu, participima, te pravilima o uporabi priloga, prijedloga, usklika i veznika).

Počinja navođenjem pravila o slaganju imenica s pridjevima i zamjenicama u funkciji atributa i apozicije, o padežima subjekta i objekata, te dosta opširno poglavlje o rekciji glagola čija su pravila podijeljena u šest »redova«, koje je jednako primijenio na svaku vrstu glagola (aktivne, pasivne, deponentne itd.). Nakon toga govori o uporabi imena mjesta bez prijedloga, o sintaksi genitiva, dativa i ablativa, o ablativu apsolutnom, o akuzativu s infinitivom, o gerundu, gerundivu

(koji on naziva »particip futura pasivni«), o supinu, te o participima. U sljedećem, trinaestom poglavlju naglašava da će do kraja gramatike pisati samo latinskim jezikom, jer su učenici već trebali steći toliku razinu znanja da ga mogu pratiti (Šitović, 1713: 258). Zatim nastavlja s praktičnim pravilima slijedeći redoslijed izlaganja vrsta riječi prvog dijela gramatike: o imenici u genitivu kao imenskom atributu, o padežima koje »traže« komparativ i superlativ, o uporabi pokaznih zamjenica, povratne i povratno-posvojne zamjenice, o uporabi prijedloga uz određene glagole, te o njihovu mjestu u rečenici - prije ili poslije imenice, o padežima koje »traže« određeni prilozi, o padežima koje »traže« uzvici, te o uporabi veznika.

U poglavlju o glagolima koji nemaju supina Šitović naglašava da ih navodi istim redoslijedom kao i Alvares: »Postaugliam rici neimaiuche supina, u vergiuh kako lesge u Emmanuelu.« (Šitović, 1713: 79), dok ih Jakovljević navodi drugačije.

Gramatika se završava cjelinama: *Catalogus verborum* (abecedni popis glagola), *Aliquot nomina* (popis imenica poredanih po značenjskim grozdovima), *Auctor excusat se ipsum*, zatim dopuštenja za tiskanje knjige i na kraju literatura prema kojoj je sastavio gramatiku.

Jakovljević drugi dio svoje gramatike počinje poglavljem »Vershi od Perfecta i Supina. Regule opchene« s podnaslovima »Riči koje neimaju Perfecta i Supina« i »Vocabule Riçi gorri pobilixeni«, u kojima navodi glagole koji nemaju perfekta i supina ističući inkohativne i meditativne glagole, te navodi i niz takvih glagola s prijevodom na hrvatski. Zatim slijede poglavlja o svakoj pojedinoj konjugaciji, za koje Jakovljević iznosi pravila tvorbe perfekta i supina. Jakovljević za prvu konjugaciju navodi pravilo tvorbe perfekta i supina nastavcima -avi, -atum, uz glagole koji su u tome iznimke (npr. *veio*, *sino* itd.) i one kojima su iznimke složenice (npr. *eneco*, *interneco* itd.), spominje i tvorbu participa futura tih glagola, te donosi dosta dugačak popis glagola prve konjugacije s prijevodom na hrvatski. U poglavlju o glagolima druge konjugacije na početku navodi, po njemu, pravilnu tvorbu perfekta i supina nastavcima -ui, -itum, glagole koji su u tome iznimke (npr. *torreo*, *doceo*, *video*, *sedeo* itd.) ili koji nemaju supina (npr. *sorbeo* i njegove složenice). Kao posebnu skupinu glagola druge konjugacije izdvaja glagole na -veo, koji tvore perfekt i supin na -vi, -tum, te i njihove iznimke (npr. *audeo*, *soleo* itd.). Poglavlje završava dugačkim popisom glagola druge konjugacije s prijevodom na hrvatski. Glagole treće konjugacije Jakovljević dijeli prema završetcima prvog lica jednina u prezentu: 1. glagoli na -io kod kojih ne navodi posebno pravilo tvorbe perfekta i supina, već formira skupine glagola kod kojih se ti oblici isto tvore, 2. glagoli na -uo, kod kojih je prema njemu pravilna tvorba perfekta i supina na -ui, -utum, navodi neke iznimke te skupine i neke glagole koji nemaju supina, 3. glagoli na -bo, kod kojih kao pravilo tvorbe perfekta i su-

pina navodi završetke -bi, -itum, neke iznimke od tog pravila i neke glagole koji nemaju supina, 4. glagoli na -co, kod kojih ne navodi pravilne završetke rečenih glagolskih oblika, nego formira skupine glagola kod kojih se ti oblici isto tvore, 5. glagoli na -sco, kod kojih navodi pravilne završetke -vi, -tum, uz iznimke, 6. glagoli na -do, kod kojih kao pravilo tvorbe rečenih oblika navodi završetke -di, -sum, uz iznimke i glagole koji nemaju supina, 7. glagoli na -go i -guo, kod kojih kao pravilo tvorbe perfekta i supina navodi završetke -xi, -ctum, uz iznimke i glagole koji nemaju supina, 8. glagoli na -ho, kod kojih ne navodi pravilne završetke, već samo oblike glagola *traho* i *veho*, 9. glagoli na -lo, koji pravilan perfekt i supin tvore završetcima -lui, -litum, uz iznimke od tog pravila, 10. glagoli na -mo, kod kojih su prema njemu pravilni perfekt i supin na -ui, -itum, uz navedene iznimke, 11. glagoli na -no, kod kojih ne navodi pravilne završetke, već samo oblike perfekta i supina od nekih glagola (npr. *pono*, *cano*, *sino* itd.), 12. glagoli na -po i -quo, gdje za glagole na -po navodi -psi, -ptum kao pravilne završetke perfekta i supina, uz iznimke, a za glagole na -quo ne navodi pravilnu tvorbu već samo perfekt i supin od nekih glagola, 13. glagoli na -ro, kod kojih ne navodi pravilne završetke, već samo oblike nekih glagola (npr. *curro*, *gero*, *sero* itd.), 14. glagoli na -so, gdje navodi -sivi, -situm kao pravilne završetke perfekta i supina, uz iznimke i glagole koji nemaju supina, 15. glagoli na -to, kod kojih ne navodi pravilne završetke rečenih glagolskih oblika, nego formira skupine glagola kod kojih se ti oblici isto tvore, 16. glagoli na -vo i -xo, kod kojih ne navodi pravilne završetke, već samo oblike glagola (npr. *vivo*, *texo*, *salvo* itd.), te poglavlje završava popisom glagola treće konjugacije podijeljenih prema rečenim završetcima u prezentu, s prijevodom na hrvatski. Za četvrtu konjugaciju Jakovljević navodi pravilo tvorbe perfekta i supina nastavcima -ivi, -itum, uz glagole koji su u tome iznimka (npr. *venio*, *sepelio* itd.), te niz glagola te konjugacije s hrvatskim prijevodom. Nakon pregleda po konjugacijama slijedi poglavlje o deponentnim glagolima u kojem Jakovljević navodi da se već rečena pravila kroz poglavlja o konjugacijama primjenjuju na pravilno izvođenje oblika perfekta i supina i kod deponentnih glagola, gdje navodi iznimke i niz deponentnih glagola s prijevodom na hrvatski. U poglavlju o bezličnim glagolima Jakovljević navodi samo popis tih glagola s prijevodom na hrvatski jezik, bez ijedne definicije, pojašnjenja i pravila uporabe. Valja napomenuti da su svi popisi glagola, i glagola prema konjugacijama, i deponentnih, i bezličnih, pisani prema značenjskim grozdovima, a ne abecedno.

Nakon gradiva o glagolima slijedi poglavlje naslovljeno »Izvoegne Imena Substantivi iz Riçi« u kojem se navodi pet pravila tvorbe imenica od glagola: 1. od supina na -um odbije se završetak -um i doda -io (npr. *lectio*, *oratio* itd.), 2. od supina na -um odbije se -um i doda -us (npr. *auditus*, *gustus* itd.), 3. od supina na -um odbije se -um i doda -or, za imenice koje označavaju muške osobe (npr.

amator doctor, lector itd.), 4. od nekih supina odbije se -tum i doda -trix, za imenice koje označavaju ženske osobe (npr. *doctrix, accusatrix* itd.), 5. od drugog lica jednine prezenta odbije se nastavak -s i dodaju nastavci -men ili -mentum (npr. *ornamentum, detrimentum* itd.). Zatim, u kratkom poglavlju »Izvogegne Substantiva iz imena Adjectivi« Jakovljević iznosi samo jedno pravilo: od pridjeva se izvode imenice tako da se na pridjev u padežu koji završava na -i dodaju nastavci -tas, -tudo ili -tia (npr. *agritudo, sevitia* itd.). Popisi glagola za svaku pojedinu konjugaciju kod Jakovljevića su dosta opširniji nego kod Šitovića, što je bio slučaj i s popisom imenica za svaku pojedinu deklinaciju.

Zatim slijede lekcije iz sintakse, oblikovane u formu pitanja i odgovora, redom naslovljene: »Način za obratit activu Constructiu na Passivu«, gdje se navodi promjena padeža subjekta i objekta, način izricanja vršitelja radnje, primjeri uporabe prijedloga *per*, te pasivna rečenica s glagolima *debeo, soleo, possum, queo, nequeo*. Nakon toga slijedi lekcija »Način obratit passivu Constructiu na activu«, u kojoj se osim pravila o promjeni padeža i funkcija u rečenici navode primjeri kada je ustvari potrebno promijeniti pasivnu rečenicu u aktivnu (kada je upotrijebljen deponentni i neutralni glagol, te kada je upotrijebljen particip perfekta pasivnog deponentnog glagola). Zatim navodi praktična pravila pod naslovima: »Način za ispustit rič Debeo« (perifrastičnom konjugacijom pasivnom), »Način za ispustit Conjunctia Quod« (konstrukcijama akuzativ s infinitivom i nominativ s infinitivom), te »Način za izpustit relativ qui, quae, quod. Regule opchene« (kad ide uz nominativ ili glagol *esse*). Završna poglavlja drugog dijela gramatike su o gerundu, gerundivu i supinu, u kojima kroz pitanja i odgovore navodi pravila uporabe svakog pojedinog padeža gerunda, zamjenu gerunda gerundivom (kojega on naziva »particip na -dus, -da, -dum«), te uporabu i prevođenje supina na -um i supina na -u. Gramatiku Jakovljević završava popisom grčkih riječi preuzetim u latinski jezik, s tim da većini navodi prijevod na hrvatski jezik, dok za neke daje samo latinski prijevod.

3. Isti primjeri u obje gramatike

Unatoč mnogim različitostima koje su očite iz usporedbe ovih dviju gramatika, našle su se u njima i neke podudarnosti, i to u primjerima za određena pravila. Naime, iako su autori različito raspodijelili gramatičko gradivo, za neke gramatičke zakonitosti i pravila upotrijebili su iste ili vrlo slične primjere.

U poglavljima o konjugacijama i jedan i drugi autor upotrijebili su iste glagole kao reprezentativne za pojedinu konjugaciju: za 1. konjugaciju glagol *amo*, za 2. *doceo*, za 3. *lego* i za 4. konjugaciju *audio* (Šitović, 1713: 43-79; Jakovljević: 34).

Poslije »osam dila govorenja« i jedan i drugi navode mnogo puta pretiskanih 14 Alvaresovih pravila (iako ne jednakim redoslijedom), s tim da Jakovljević

ta pravila navodi na hrvatskom jeziku, a Šitović na latinskim. Iste primjere uzimaju za: 1) objekt u akuzativu - *Pueri ingenui amant litteras.*; 2) za ablativ sredstva - *scribo calamo*; 3) za ablativ uzroka - *Servus tuus interit fame., tabesco dolore* (Šitović, 1713: 154) - *tabescit dolore* (Jakovljević: 49); 4) za gerund i participe - *Tempus est scribendis litteras. Sum scripturus litteras.* (Šitović, 1713: 49; Jakovljević: 50); za prijedlog *in* - *Fui in templo.* (Šitović, 1713: 153-154; Jakovljević: 48-49).

U poglavljima o podjeli glagola prema značenju i obliku i Šitović i Jakovljević upotrebljavaju iste primjere: 1) *verbum personale* - *amo, amas, amat*; 2) *verbum impersonale* - *pudet, paenitet*; 3) *verbum activum* - *amo, amor*; 4) *verbum passivum* - *amor, amo*; 5) *verbum inchoativum* - *calesco, frigesco* (Šitović, 1713: 119-120; Jakovljević: 31-32). Za ostale vrste glagola nemaju iste primjere, a nije potpuno ista ni podjela.

Govoreći o sročnosti subjekta i predikata navode isti primjer: *Si vales, bene est, ego quidem valeo.* (Šitović, 1713: 188; Jakovljević: 47). Za *dativ communi* navode vrlo sličan primjer: *tibi occas, tibi seris, tibi eidem metis* (Šitović, 1713: 230); *tibi aras, tibi occas, tibi seris, tibi eidem et metes* (Jakovljević: 48).

Zatim, oba autora daju isti primjer za gerund na *-di*: *cupidus addiscendi* (Šitović, 1713: 240).

Iako predmet ovog rada nije usporedba ovih gramatika s gramatikom Emmanuela Alvaresa, koja je služila kao predložak mnogim kasnije napisanim gramatikama, navest ćemo nekoliko primjera koji su isti i kod Alvaresa i kod Šitovića i kod Jakovljevića. Naime, i Alvares uzima iste glagole kao primjere za određenu konjugaciju: za 1. *amo*, za 2. *doceo*, za 3. *lego*, za 4. *audio* (Alvares, 1746: 10-16). Zatim su isti primjeri i za aktivne: *amo, amor* (Alvares, 1746: 23), pasivne: *amor, amo* (Alvares, 1746: 33) i bezlične glagole: *pudet, paenitet* (Alvares, 1746: 43). Osim toga, isti su primjeri i za sročnost subjekta i predikata: *Si vales, bene est, ego valeo.* (Alvares, 1746: 17), za *dativus communi*: *tibi aras, tibi occas, tibi eidem et metes* (Alvares, 1746: 54), te za ablativ uzroka: *tabescit miseria, dolore* (Alvares, 1746: 55). Isti primjeri, naravno, su i očekivani, budući da se i sam Šitović već u naslovu poziva na Alvaresovu gramatiku (*Grammatica Latino-Ilyrica ex Emmanuelis...*), ali u ovom kontekstu mogu biti zanimljivi, jer se, sudeći po njima, ne može isključiti mogućnost da ih je Jakovljević preuzeo izravno od Alvaresa, a ne neizravno preko Šitovića, mada su i jedna i druga opcija jednako vjerojatne. Primjeri su uzeti iz Alvaresovog izdanja: *Emmanuelis Alvari e societate Jesu Liber II. de constructione octo partium orationis, in usum mediae, et supremae grammatices classium. Cum permissu Superiorum. Zagrabiae, Typis, et Sumptibus Joannis Baptistae Weitz, Incltyti Regni Croatiae Typographi, 1746.*, koje se nalazi u franjevačkom samostanu na Humcu.

Zaključak

Kako je gramatika fra Lovre Šitovića napisana i objavljena oko stotinu godina prije nastanka rukopisne gramatike fra Marijana Jakovljevića, mogući utjecaj bio bi samo jednosmjernan: od Šitovića na Jakovljevića. Međutim, usporedba ovih dviju gramatika otkriva dva potpuno različita sistematska i metodologijska principa, s različitim poimanjem bitnog i nevažnog, te različitim hijerarhijskim vrednovanjem pojedinih gramatičkih sadržaja. Ipak, pored svih različitosti koje su kroz usporedbu očite, i jedan i drugi autor relativno često koriste iste primjere za iste dijelove gramatičkog gradiva, npr. iako glagole promatraju i tumače iz dva potpuno različita aspekta (Šitović prema konjugacijama i vrsti glagola, a Jakovljević prema osnovama od kojih se tvore glagolski oblici), i jedan i drugi koriste iste glagole kao reprezentativne za pojedinu konjugaciju: za 1. konjugaciju *amo*, za 2. *doceo*, za 3. *lego* i za 4. konjugaciju *audio*. Ne uzimajući u obzir »stanje« sa sadržajem i primjerima ostalih gramatika koje su napisali bosanski franjevci, nameće nam se zaključak da Šitovićeve gramatika nije imala izravan utjecaj na Jakovljevićeve, jer bi u tom slučaju bila i sistematski jednako koncipirana, već samo neizravan utjecaj, i to u smislu »općepoznatih« i »najčešće korištenih« primjera koje je Šitovićeve gramatika nametnula mnogostrukom i upornom uporabom u samostanskim školama Bosne Srebrene kroz cijelo jedno stoljeće. Tako je vrlo moguće da su Jakovljeviću, kao i mnogim drugim »učiteljima mladeži« i »meštrima novaka«, jednostavno ostali »u uhu« mnogo puta ponavljani primjeri iz Šitovićevog udžbenika, a osim toga ne smijemo zanemariti i zajedničku »maticu« franjevačkih gramatika - gramatiku portugalskog isusovca Emmanuela Alvaresa iz 1572. godine. Za razliku od Šitovićeve gramatike, čiji autor inzistira na »teoretskoj noti«, Jakovljevićeve gramatika je više praktične naravi. U prilog tome govore nam podugački nizovi imenica i glagola s prijevodom, čak i niz grčkih riječi preuzetih u latinski jezik, napisanih u svrhu obogaćivanja vokabulara učenika. Osim toga, praktičnost pokazuju i sami naslovi drugog dijela Jakovljevićeve gramatike: »Način za obratit activu Constructiu na Passivu«, »Način za obratit passivu Constructiu na activu«, »Način za ispustit rič Debeo«, »Način za ispustit Conjunctiva Quod«, »Način za ispustit relativ qui, quae, quod«, i sl. Mada je usporedba Jakovljevićeve rukopisa s tako značajnom i uspjelom gramatikom fra Lovre Šitovića vrlo »nezahvalna« i ne ide u prilog Jakovljevićeve rukopisu, ipak ne možemo zanemariti njezinu vrijednost danas. Naime, Jakovljevićev rukopis na »svjetlo dana« iznio je i neka nova i drugačija rješenja za gramatičke termine, tako da su npr. u dosad svakako najiscrpnijem i po mnogo čemu dragocjenom *Pregledu srpskohrvatske gramatičke terminologije* klasičnog filologa Tome Maretića (Maretić, 1932) zabilježeni samo sljedeći gramatički termini: broj (numerus), jednostruki i večestruki, članak, dionstvo, ime (vlastito), međumetak, način (nesvršeni, zapovijajući), osvajajući (padež), pleme, prigibanje, priričak

(prirječak), riječ (glagol), sastavak (suprotivni), trpljiv, vrijeme (sadašnje, prošasto, došasto), zaimenak. Maretić se služio uglavnom Mikaljinim djelom *Blago jezika slovinskoga illi Slovník u komu izgovarajuse rječi slovinske Latinski, i Diački - Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum In quo verba Illyrica Italice, et Latine redduntur*, Laureti, 1649. (Mikalja, 1649). Jednako tako, uzalud ćemo tražiti u inače neprocjenjivo vrijednom Simeonovu *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva* (Simeon, 1969), u kojem se on uglavnom drži Tome Maretića, Jakovljevićeve termine: glas (glagolsko stanje), ime bivstveno (nazivajuće, prilagajuće, pomanjkajuće), kip, istočaj, upadak (imenujući, porađajuće, dajući, osvađajući, zovući, odnimajući ili odnoseći), itd.

Dakle, osim jednostavne činjenice da će objavljivanje ovog rukopisa upotpuniti i proširiti sve buduće povijesne preglede književno-znanstvenog rada franjevacu u Bosni i Hercegovini, ova gramatika nam baca svjetlo i na razvoj hrvatske gramatičke terminologije, nudeći zanimljiva grafijska rješenja i pokušavajući još neizgrađenim jezikom definirati apstraktne gramatičke kategorije. Pored toga, ona mora biti zanimljiva i hrvatskim jezikoslovcima koji se bave tvorbom riječi

Gramatika fra M. Jakovljevića, baš kao i cijeli opus fra Lovre Šitovića, tako nam otkriva duh prošlog vremena, te postoji kao vrijedan doprinos sveukupnom znanju kojega su franjevci na ovim prostorima posjedovali i uporno prenosili kroz naraštaje.

ODNOS JAKOVLJEVIĆEVE I ŠITOVIĆEVE GRAMATIKE

Sažetak

Manuskript latinske gramatike fra Marijana Jakovljevića napisan je u prvoj polovici 19. stoljeća, tj. oko stotinu godina poslije prvog izdanja Šitovićeve gramatike. Usporedba tih dviju gramatika daje nam prikaz o odnosu i utjecaju Šitovića na rad tog bosanskog franjevca, a na određeni način i predstavlja Jakovljevićev rukopis znanstvenoj javnosti. Sadržaj ovih dviju latinskih gramatika je izložen na dva različita načina, s različitim smislom za sistematizaciju i s drugačijim metodološkim pristupom, na osnovu čega se nameće zaključak da se Jakovljević povodio za Šitovićem samo u manjoj mjeri. Mada se gramatike međusobno dosta razlikuju, one sadrže i nekih podudarnosti, te su i jedna i druga primjer jednog zatvorenog sustava koji je u određenom vremenskom i društvenom kontekstu itekako »poslužio svrsi«. Iako je Šitovićeve gramatika kao mnogo poznatija imala veći utjecaj među korisnicima, i Jakovljevićeve je u vremenu oskudice knjiga također opravdala svoje postojanje, a danas je zanimljiva jezikoslovcima jer, između ostalog, baca svjetlo na razvoj hrvatske gramatičke terminologije, nudeći pri tom zanimljiva grafijska rješenja.

THE RELATIONSHIP BETWEEN MARIJAN JAKOVLJEVIĆ'S
AND LOVRO ŠITOVIĆ'S GRAMMARS

Abstract

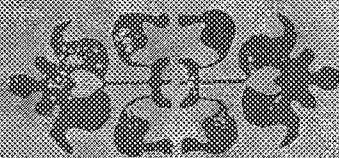
The manuscript of Fr. Marijan Jakovljević's grammar was written in the first half of the nineteenth century, almost one hundred years after the publication of the first edition of Šitović's grammar. A comparison between the two grammars gives the impression that Šitović influenced the works of other Bosnian Franciscans, and in a way prefigured Jakovljević's manuscript. The content of each Latin grammar is structured differently, with different systematic and methodological approaches, which suggests that Jakovljević imitated Šitović only in minor ways.

Although the grammars are fairly different from each other, they share several features: both are examples of closed systems, which were useful in a given time and social context.

Although Šitović's grammar is better known and more influential, given the lack of other grammars at the time, Jakovljević's grammar also had its *raison d'être*, and it remains of interest to linguists because it sheds light on the development of Croatian grammatical terminology and has interesting graphic possibilities.

GRAMMATICA
LATINO-ILLYRICA

A PATRE F. LAURENTIO
DE GIUBUSCHI

ZAGRABIÆ & SARAEVI
MMV

Ponovljeno prvo izdanje Šitovićeve gramatike

Josip Grubeša

GLAGOL U ŠITOVIĆEVU KATALOGU I LALIĆEVU RJEČNIKU

Pregledni članak
UDK 811.163.42-05 Šitović, L.

Početkom 17. stoljeća u franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj pojavljuju se prvi pisci književnih djela (M. Divković, I. Ančić, P. Posilović, I. Bandulavić, S. Matijević), koja su u skladu s općom tendencijom katoličke obnove prema odredbama Tridentskog koncila (Usp. Georgijević, 1969: 149-165). Zbog gotovo neprestanih ratova Osmanskog Carstva s Mletačkom republikom i s Austrijom (Kandijski, Morejski i Bečki) i velikih demografskih promjena u provinciji, osobito krajem 17. stoljeća, razumljivo je da se franjevci nisu mogli iole ozbiljnije baviti drugim znanostima.¹ U tim turbulentnim vremenima iznimno su rijetka znanstvena djela, kakvo je trojezični latinsko-talijansko-hrvatski rječnik čiji je autor fra Ludovik Lalić. Rječnik nosi naslov: *Blago jezika slovinskoga illi Slovník ũ komu izgouaraiuse rici diacke latinski, i slovinski. Thesaurus lingvae Illyricae sive Dictionarium Illyricum. In quo verba latina italicé, & illyricae (sic!) redduntur. Labore fratris Ludovici lal.* Napisan je vjerojatno nešto prije 1700. godine. Rukopis rječnika čuva se u franjevačkom samostanu u Omišu,² a njegov je prvotisak, koji je priredio i pogovor mu napisao Serafin Hrkać, objavljen 2007. u izdanju Matice hrvatske Grude i Instituta za latinitet Sveučilišta u Mostaru pod naslovom: *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*. Time je rječnik zauvijek sačuvan od daljnjeg propadanja.

O životu autora toga rječnika zna se vrlo malo: on je sam dva puta napisao da je rodom iz Ružića u Hercegovini: »Opera del fratre Lodovico da Arcigovina di Rucichi -sacerdote de Minori Oss[ervan]ti...« (Bezina, 1993: 96), te pod rednim

¹ »Velike promjene dogodit će se potkraj 17. stoljeća. Uzrok tomu bit će rat Austrije i Turske (Bečki rat, 1683.-1699.). ... Tijekom rata velika se većina hrvatskog katoličkog pučanstva s bosanskohercegovačkog područja iselila u prekosavlje i Dalmaciju, a s njima i brojni franjevci kojima su samostani porušeni i popaljeni. Računa se da je tada više od 100.000 Hrvata katolika iselilo iz Bosne i Hercegovine, dok ih je na svojim ognjištima ostalo samo 17.000 (sedamnaest tisuća). Ugasili su se samostani u Gradovrhu, Modriči, Olovu, Rami, Srebrenici, Tuzli i Visokom. Na tlu Bosne preostala su samo tri: Sutjeska, Fojnica i Kreševo, a broj franjevaca pao je na 26 svećenika i trojicu braće« (Karamatić, 1991: 9).

² Usp: »Rk. 257 - Anonim: Blago jezika slovinskoga ili Slovník. Thesaurus linguae illyrica (sic!) sive dictionarium illyricum, nepag., kart. uvez, čitljiv, vel. 30x14« (Bezina, 1993: 115).

brojem 144. u Matici krštenih 1667.-1699. u Tučepima: »1697. 6. listopada Ja fra Ludovik Lalić iz Ružića krsti Katu...« (Hrkać, 2007: 515). Bio je pomoćnik »od 1680. do 1697. na župi Tučepi« kako navodi fra Petar Bačić.³ U samostanskoj knjižnici u Omišu, uz rukopis trojezičnog rječnika, nalazi se i rukopisno djelo moralno-pastoralnog sadržaja, koje je u naslovu i datirano: *Instuzione de confessori... Anno del Signore 1702*. Budući da se ne spominje poslije 1705. godine, najvjerojatnije je te godine umro. Pošto je župa Tučepi tada pripadala franjevačkom samostanu u Makarskoj, otud se može zaključiti da je fra Ljudevit bio član te samostanske zajednice, tim više jer tada nije postojao franjevački samostan u Omišu.⁴ O fra Ljudevitu i njegovom rukopisnom rječniku pisao je fra Andrija Nikić u svom radu: *Rječnik fra Ljudevita Lalića*. (Mostar, 1999.).

Značaj i vrijednost djela je tim veća što je prema današnjim spoznajama to prvi poznati rječnik franjevac Bosne Srebrene, a svojim postojanjem nesumnjivo obogaćuje hrvatsku leksikografiju. S povijesnog gledišta, za jezikoslovlje je rukopis bitan zbog svoje grafije, ortografije i leksičke građe.

Sada ću ukratko opisati Lalićev rječnik, a potom usporediti Šitovićev *Catalogus verborum* s istim glagolima u rječniku fra Ludovika Lalića.

Opće karakteristike rječnika

Polazišni jezik rječnika je latinski, s prijevodom latinskih leksema na talijanski i hrvatski. Rukopis je kartonski uvezan i sastoji se od 61 sveščića. Ukupno sadrži preko 1518 nenumeriranih stranica formata 24×14, a na stranici je prosječno desetak riječi. Na prvoj stranici je napisano: *Pertinet ad conventum Omiš*, ali nije poznato kako je i kada rukopis stigao u omiški samostan koji nije postojao u vrijeme nastajanja manuskripta. Stranice od druge do šeste su prazne (vjerojatno predviđene za predgovor), a na sedmoj stranici nalazi se naslov rječnika. Osma stranica je prazna, a na devetoj piše: *Perfectissimus Dictionarius sive Correctissimum Dictionarium Ordine Alphabetico Aedificatum; ut a, b, c, d, e, f & c. In quo verba latina italicé, & illyricae redduntur*. Na desetoj stranici je upisano: *Slovník ilti Dittionar Slovinski ú komu izgouaraiuse rici diacke latinski, i slovinski Dictionarium Illyricum. In quo verba latina italicé, & illyricae redduntur* (Hrkać, 2007: 516).

Riječi Lalićeva rječnika nisu navedene abecednim redom, neke od njih se i više puta ponavljaju (razlog tome moglo bi biti autorovo ugledanje na druge rječnike s početnim talijanskim leksemima, tako da se nužno stvorio tzv. »višak« ri-

³ Možda zbog toga Bačić piše da je rodom iz Tučepa: »15. Lalić O. Fra Ludovik, iz Tučepi. Pomagao župniku Tučepim god. 1680-90, u više navrata« (Bačić: 1925: 175).

⁴ Franjevački samostan u Omišu sagrađen je 1716.-1718. nakon što su franjevci napustili samostan u Prološcu. (Soldo, 1979: 147-148).

ječi), te su slovo *U* i slovo *V* navedeni zajedno pod istim grafemom *U*. U objavljenom rukopisu rječnika to je ispravljeno tako da su leksemi podijeljeni na dva slova: s početnim *U* i s početnim *V* (isto je učinjeno i kod transkribiranja latinskih riječi). Riječi su unutar pojedinog slova poredane abecedno, a one navedene više puta su označene asteriskom (*), čime je rječnik postao i praktično uporabljiv. Zatim, u rukopisu je navođenje pojedinih vrsta riječi često nepotpuno (npr. ne navodi se rod kod imenica), a u nekim slučajevima je i neispravno (npr. samoglasnik *e* umjesto diftonga *ae*). Nepotpuno navođenje pojedinih vrsta riječi upućuje nas na mogućnost da je rječnik pisan za one koji imaju određeno predznanje latinskog jezika, tako da npr. ne navodi rod uz neke imenice. Neke primjere neispravnog navođenja mogli bismo pripisati autorovu nehotičnom propustu, ali neke duguje i ugledanju u latinske gramatike njegova vremena, koje su imale drugačiju sistematizaciju vrsta riječi od sadašnjih. Činjenica da autor često uz oznaku za vrstu riječi navodi i njenu podvrstu (npr. prilog mjesta, pokazna zamjenica i sl.), što zbog ekonomičnosti nije karakteristično za rječnike, govori nam da je ovaj rječnik onima koji su ga koristili mogao biti i rječnik i priručna gramatika u jednom, a u prilog tome spomenut ćemo i razna gramatička tumačenja (npr. da je *y* grčko slovo koje je u latinskom jeziku samoglasnik i koje se koristi samo pri pisanju grčkih riječi). Što se tiče leksema, prevladavaju riječi iz religiozno-crkvene domene, te riječi iz svakodnevne komunikacije, što nas upućuje na autorovu namjeru da napiše praktični rječnik.

Uistinu, objavljivanje ovog rukopisa je upotpunilo i proširilo sve buduće povijesne preglede književno-znanstvenog rada franjevac, ovaj rječnik nam nudi dosta informacija o povijesnom razvoju jezika (posebno hrvatskog) i o samom shvaćanju jezika u Lalićevo vrijeme. Rječnik fra Ludovika Lalića, pored svega, otkriva nam stanje jezika u njegovo doba i time obogaćujući našu baštinu, daje vrijedan doprinos mozaiku sveukupnog znanja, kojega su franjevci na ovim prostorima posjedovali i uporno prenosili kroz stoljeća.

Način navođenja glagola

U školskoj praksi latinski glagol obično navodimo u 1. l. jednine ind. prezenta, infinitiv prezenta (rabeći redni broj konjugacije u pisanom obliku), 1. l. jednine ind. perfekta i srednji rod participa perfekta pasivnog ili supin (s tim da nepravilni i nepotpuni glagoli imaju svoj način navođenja). Navođenje glagola u Lalićevom rječniku dosta odstupa od sadašnje prakse. Kod većine glagola autor navodi samo 1. i 2. l. jednine ind. prezenta, bez infinitiva, perfekta i participa, što ustvari i nije neki manjak informacija, jer se konjugacija može zaključiti iz 1. i 2. l. jednine ind. prezenta, a ostali oblici pravilnih glagola izvode se pravilnim morfemima. Kod ostalih glagola autor navodi sve osnovne oblike tadašnje prakse. Pored ovoga, za glagole s istim 1. l. jednine ind. prezenta, a različitim 2. l. jednine

ind. prezenta ne pravi razliku u navođenju (npr. *fundo, as = ciniti temegl, utemeglit; fundo, dis, si, sum, dere = prosipati, slitti, obaliti, oboriti, izliti, liuati uodu alli innu taku stuar*). Šitović u svom katalogu glagola također odstupa od današnje prakse. Šitović je prihvatio model »rimskog izdanja« M. Alvaresove gramatike (Demo, 2007: 38). Prema tome modelu glagole je podjelio na pet »rodova« (*genera*): *Verba activa, Verba passiva, Verba neutra, Verba communia i Verba deponentia*, a svaki od njih u nekoliko redova, tj. *ordines* (usp. Šitović, 2005: 189-268), koje ponavlja abecednim redom u *Catalogus Verborum* (Šitović, 2005: 271-286), ne djelivši ih više po redovima i rodovima. Uz to što glagole ne navodi abecedno, većinu glagola navodi u 1. i 2. l. jednine ind. prezenta i završne dijelove trećeg i četvrtog osnovnog oblika bez infinitiva prezenta. Pojedine glagole - manji broj, navodi bez oblika perfektne ili participske osnove, dok uz neke koristi izraze ili čitave »opomene«. Za ilustraciju toga navest ću po nekoliko primjera prema: Lalich, 2007: *passim* i Šitović, 2005: *passim*:

a) Glagoli s navedenim perfektom, participom perfekta i infinitivom:

- baiulo, as, avi, atum, are = nositti narame⁵
- cano, nis, cecini, tum nere = kantati, piuati (udarati u gusle, zuoniti narorusgie)
- Š. ih nema

b) Glagoli bez navedenog perfekta, participa perfekta i infinitiva:

- balo, las = blekati, kako ovca
- comminator, aris = zaprititi, prititi
- Š. aueo, es = sgelit
- Aio, is = rech

c) Glagol s navedenim »deponentnim parnjakom«:

- bipertio, tis, &: bipertior, tiris = razdiliti, razdiliti u dua dilla
- Š. nema

d) Glagoli sa semantički ekvivalentnim izrazom:

- balbucior, aris, atus sum - idem quod: balbutio: imperfecte loquor
- balbutio, tis, tivi, tum, tire; lingua haesito = zejeckiuati, tepati
- Š. nema

e) Glagol koji se ponavlja:

- baiulo, as, avi, atum, are = nositti narame
- Š. nema

f) Navođenje bezličnih glagola:

- condecet, bat - verbum impersonale = pristojatise: bitti pristalo
- Š. nema

⁵ Jambrešić ga navodi: »Bajulo, as, are, avi, atum (Neut.)...« (Jambrešić, 1992: 63).

- h)** Glagol naveden punim riječima za sve oblike:
 - *convolvo, convolvis, convolvi, convolutum, convolvere* = *zaurrichiati, zaiati* (isplesti: oplesti, kakoti konopce, osukati, smotatti, suitti)
 Š. nema
- i)** Navođenje participia glagola:
 - *collatus, ta, tum-* particip. a: *conferor*
 - *rubens, tis* - particip = *crriglen*
 Š. nema
- j)** Glagoli navedeni s negacijom:
 - *non curo, non curas* = *nehajatise*
 - *non desum, non dees, non defui, non deesse* = *nekratitise, nemankati*
 Š. nema
- k)** Glagol s greškom pri navođenju:
 - *exhaurio, his (!), hausu, haustum, haurire* = *omagnsciati: smankati*
 (ne treba *h* ispred nastavka za 2. l. jd.)
 Š. *telor, ars (!), atus sum* = *mnogo gliubit, nadmechatse, nenaudit*
 (ne treba *r* kao dio nastavka za 2. l. jd.)
- l)** Glagoli s izrazom kao primjerom uporabe:
 - *consequi gratiam* = *stecci millost*
 - *coeo, cois, ivi, itum, coire societatem* = *sadrusitise, uciniti zajedno drugbu*
 Š. *curro, is, cucurri, cursum* = *tarciat, curre o Juvenis*
Doleo, es, lui, itum = *bolitise, sgialostitise za kim; bolit sctogod, oculi dolent mihi, cor dolet mihi*
- m)** Glagol naveden samo infinitivom:
 - *subducere [rubbare]* = *krasti, ukrasti*
 Š. nema
- n)** Glagoli bez navedenog drugog lica jednine indikativa prezenta:
 L. nema
 Š. *cupio, ivi, itum* = *sgelit, sgiudit*
Seco, avi, atum = *sichi, prisich*
- o)** Glagoli s »opomenom«:
 L. nema
 Š. *cerno, is, crevi, cretum* = *vidit, poch na basctinu; opomena* - kad ovo Verbo zlamenuje *vidit*, neima tad *preterita perfecta*. Kadli zlamenuje *poch* na *basctinu* i u *negovih sastauglenih imaga*. Vide in *Em. Lat. Praet & Sup.*
Recido (syllaba re, dugaie) is, cidi, recasum = *opet past, upast*

Razlike u prijevodu

S obzirom na prijevod uočljive su dvije razlike među njima. Šitović izbjegava »gomilanje« suglasnika dok ih Lalić koristi obilno u leksemima na hrvatskom jeziku. Također, bitno se razlikuju u značenjima istih latinskih leksema na hrvatskom jeziku i Lalić nudi veći broj značenja na hrvatskom jeziku, dok Šitović redovito donosi samo jedno kojega često nema među glagolima Lalićeva rječnika. Na primjer (Hrkać, 2007: passim; Šitović, 2005: passim):

- a) L. comperio, peris, peri, pertum, perire = zastatti, nacchi iznenadi, nacchi venio, nis, ni, ventum, venire = doggi, priggi, dopriti
 Š. comperio, is, peri, ertum = nach
 venio, is, veni, ventum = dochi
- b) L. tendo, dis, tetendi, tensum, & tentum, dere = zapeti
 gero, ris, ssi, stum, gerere = uladati
 foveo, ves, ui, tum, vere = griati, topliti, touiti, braniti, pomagati
 Š. tendo, is, tetendi, sum = razpet kako cergbu
 gero, is, ssi, stum = nossit
 foveo, es, vi, tum = darsgiat u krilu

Šitovićevi glagoli koje Lalić ne navodi

Najzanimljiviji dio usporedbe su glagoli koje donosi Catalogus verborum, a ne nalazimo ih u Lalićevu rječniku:

Arceo, es, cui = darsit tisno, ili daleko

Aueo, es = sgelit

Caleo, es, lui, calitum = imat vuruchinu

Cludo, is, si, sum = zatuorit, ili darsiat zatuoreno

Compesco, scis, scui = zauzdat

Compigo, is, pegi, pactum = sastavit, to iest od veche stuarieh iednu ucinit

Consto, as, stiti, stitum & constatum = pribivat temeglito, bit ocito

Desiho, is, sivi, vel sii = ostavit

Elido, is, si, sum = razbit

Eneco, as, cui, ctum = ubit, udavit

Exero, is, rui, ertum = izuadit na duoor

Grador, ris, gressus sum = hodit, ichi

Irravesco, scis, scui = izmuknut, garlo

Linquo, is, liqui = ostavit, zapustit

Medeor, eris = licit

Oblino, is, livi, & levi, litum = mazat, pomazat

Pateo, es, tui = bit ocito, bit otuoreno

Pendeo, es, pependi, pensum = vissit
 Percrebresco, scis, bui = cutse, razglasitse
 Pandeo, es, di, vel pransus sum = ruciat
 Promo, is, psi, ptum = izvadit na duor
 Recido (syllaba ei, dugaie) is, si, sum = odsich, prisich
 Sallo, is, salli, salsum = ossolit, solit
 Sido, is, di, ssum = pocinut, ustavitse, sidit
 Singultio, is, ui, ultum = setuczat, setuczatse
 Sarco, is, xi, ctum = slagat, stavit u naredbu
 Supplodo, is, si, sum = bahtat nogham
 Telo, as, avi, atum = mnogo gliubit, nadmechatse, nenaudit
 Telor, ars, atus sum = mnogo gliubit, nadmechatse, nenaudit
 Temno, is, psi, ptum = pogardit
 Tergeo, es, si, sum = ottart, ocistit
 Tergo, is, si, sum = ottart, ocistit
 Vaeneo, is, nivi, vel nii, vaenum = prodatse

Zaključak

Iz usporedbe glagola kod Lalića i Šitovića, možemo vidjeti više različitosti nego dodirnih točaka. Činjenica da autor rječnika navodi kod nekih glagola i njihove »deponentne parove«, vežući ih veznikom &, kod nekih navodi samo infinitiv, neke navodi s negacijom, a za druge nudi i značenjski ekvivalentan izraz, dok različne glagole ističe oznakom. Iz tog se može naslućivati da je Lalić htio kroz rječnik ponuditi praktičnu gramatičku stilistiku. Kod navođenja glagola, svaki se autor drži svoje nedosljednosti, tako da iste glagole različito piše, a jedina dodirna točka je ista greška kod različitog glagola (2. l. jednine indikativa prezenta; vidi pod 2. k). Većinu glagola jednako prevode, osim nekoliko, a razlika je puno izraženija u gomilanju suglasnika u hrvatskim leksemima rječnika nego u katalogu glagola. I pored svih ovih različitosti, jedna se posebno ističe. To su glagoli koje Šitović navodi, a ne mogu se pronaći u jednom takvom, za to doba opsežnom rječniku. Premda suvremenici, iz istog kraja, ako se uzme u obzir vokabular (riječi svakodnevnih komunikacije s dosta leksema iz religiozno-crkvene domene), jedino objašnjenje vidim u različitim izvorima ili u činjenici da riječi nisu navedene abecedno što ustvari govori da je rječnik u rukopisu vjerojatno ostao nedovršen.

GLAGOL U ŠITOVIĆEVU KATALOGU I LALIĆEVU RJEČNIKU

Sažetak

Rad donosi opće karakteristike dosad neobjavljenog rječnika i usporedbu glagola gramatike s istim riječima u Lalićevom rječniku. Većinu glagola autor rječnika navodi samo u 1. i 2. l. jd. ind. prezenta, bez infinitiva, perfekta i participia, dok ostale glagole autor navodi redom 1. i 2. l. jd. ind. prezenta, 1. l. jd. ind. perfekta, particip perfekta i infinitiv prezenta, najčešće u skraćenim oblicima sve osim 1. l. jd. prezenta. Kod prijevoda riječi na hrvatski prepoznaje se utjecaj talijanskog jezika. Fra Lovro Šitović u svojoj *Grammatici* glagole nije navodio abecedno nego po redovima (*ordines*) prema praksi tadašnjih gramatika. Većinu glagola navodi u 1. i 2. l. jd. ind. prezenta, zadnja slova osnove i nastavak za 1. l. jd. ind. perfekta, skraćen particip u srednjem rodu, bez infinitiva. Pojedine glagole - manji broj, navodi bez jednog ili dva osnovna oblika. Svakako najzanimljiviji dio usporedbe su glagoli koji se ne mogu naći u rječniku, a sastavni su dio jedne gramatike.

VERBS IN ŠITOVIĆ'S *CATALOGUS VERBORUM* AND IN LALIĆ'S DICTIONARY

Abstract

This article focuses on the characteristics of a hitherto unpublished dictionary and on the similar usage of verbs in works by Šitović and Lalić. Most verbs in Lalić's dictionary are listed only in the first and second persons singular present indicative, without infinitives, perfect tenses or participles, while other verbs are listed in the first and second persons of the present indicative, the first person perfect indicative, the past participle and the present infinitive; all forms are generally abbreviated, with the exception of the first person present singular. The influence of Italian is evident in the Croatian translation.

In his *Grammatica*, Fr. Lovro Šitović does not list verbs alphabetically, but rather by class, as was usual in Italian grammars. Šitović lists most verbs in the first and second persons singular of the present indicative, with the final letters of the radical and the endings for the first person singular of the indicative perfect, abbreviated participles in the neuter gender, without infinitives. A few verbs are listed without one or two basic forms. The most interesting verbal comparisons are of verbs that are not in the dictionary but are included in grammar.

Ines Srdoč-Konestra

PISMA OD PAKLA LOVRE ŠITOVIĆA

Izvorni znanstveni članak
UDK 821.163.42.09 Šitović, L.

O *Pismi od pakla*¹ Lovre Šitovića u literaturi² pronalazimo nekoliko opisnih odrednica: nabožni spjev u pet dijelova s eshatološkom tematikom (Đukić, 2002: 22)³; religiozna pjesma o strahotama pakla, u desetercu, u ikavskom govoru (Georgijević, 1969: 297). Oba autora upućuju na književnu historiografiju koja ističe Šitovićev kritički odnos prema folklornome pjesništvu razvidan iz predgovora *Bogoljubnom štioću i slušaocu*.⁴ Đukić navodi da *Šitovićev spjev ulazi u red onih djela, pretežito propovjednih, koja su u posttridentsko vrijeme imala pobuditi u čitatelja (slušatelja) strah Božji* (Đukić, 2000: 698). Sustavnu analizu *Pisme* objavio je Josip Grbavac. Književnopovijesno motreno Šitović je dionik pučko-prosvjetiteljski⁵ usmjerene franjevačke književne produkcije koja se nastavlja na sedamnaestostoljetnu (i raniju) tradiciju, a koja je u krajevima oslobođenim od Turaka predstavljala jedini oblik književne djelatnosti.

¹ Služili smo se primjerkom koji je naslovljen *Pisma od pakla*, Mletci, 1727. Uz citate navodimo stranice prema tom izdanju.

² Autoričina napomena: članak je napisan bez uvida u tekst Josipa Grbavca »*Pisna od pakla*« *fra Lovre Šitovića u kontekstu vremena* (Grbavac, 1990) koji je konzultiran tek kada je ovaj Zbornik već bio u prijelomu. Analiza *Pisme od pakla* u ovome članku i Grbavčeva analiza vrlo su slične, Grabovčeva je detaljnija, sadrži pristupe koji su u mome članku izostali, a neke su književnoanalitičke spoznaje vrlo komplementarne. Da sam imala uvida u Grbavčev članak moglo bi se govoriti o preuzimanju bez navođenja. Ispričavam se čitateljima i Uredništvu. U dogovoru s Uredništvom Zbornika ipak nisam povukla članak, ali zbog znanstvene čestitosti smatram da je nužno naglasiti da sam nehtijući previjdjela Grbavčev rad.

³ Usporedi također Đukićevu leksikonsku natuknicu o L. Šitoviću u *Leksikonu hrvatskih pisaca*, navodimo kao: (Đukić, 2000: 697-698).

⁴ O tome više u članku P. Knezovića *Poetika usmenog pjesništva u Šitovićevoj posveti* u ovome Zborniku.

⁵ Referiramo se na cjelinu orijentacije, na namjenu tekstova koji su usmjereni najosnovnijem poučavanju neobrazovanog, uglavnom nepismenog stanovništva. Zamjetna je uloga franjevačkoga reda, posebice pripadnika Provincije Bosne Srebrene koja se prostirala od Budima do Jadrana. Obrazovani franjevci uz teološku literaturu autori su priručnih tekstova za propovjednike i svećenike te nabožnih tekstova koji su svojom poetikom sasvim primjereni puku (M. Divković, P. Posilović, T. Babić, L. Šitović, J. Filipović, J. Banovac, ...).

Pisma od pakla usmjerena je publici skromne recepcijske kompetencije i ono nepismenoj, stoga autor izabire stihovani oblik iznošenja sadržaja ne bi li se njegova *Pisma* lakše širila među pukom čime 'podilazi' čitatelju/recipientu s posve didaktičnom namjerom odvratanja od grijeha. Izborom iz retoričkog fundusa koji obilježava propovjedničku literaturu (uključeni su brojni primjeri i pozivanja na biblijski tekst) sugerira se poznati propovjedima ovjereni sadržaj. U Šitovića se na razini sadržaja podcrtava odsutnost elemenata književnoga folklora, ali se na formalnome planu zbog oskudne kompetentnosti recipijenta poseže upravo za desetercem iz usmenoepske poetike (asimetrični deseterac 4+6 s parnom ili ukrštenom rimom, u katrenima i nekoliko sekstina) da bi se *Pisma* mogla pivati u zamjenu za *beskorisne pisme* folklorne provenijencije.

U proširenoj naslovnoj sintagmi čitamo cjelovitu obavijest o sadržaju: PISMA OD PAKLA *Navlastito od paklenoga ognja, tamnosti, i vičnost, koju iz Svetoga pisma Staroga i Novoga zakona, također iz Svetih otaca i naučitelja izvede i hrvatski jezik pivanje (...) u pet poglavlje razdijeljena. U prvome, govori općeno od Pakla. U drugome od paklenoga ognja. U trećemu dozivlju se i karaju različiti grišnici. U četvrtome od paklene tamnosti, a u petome od paklene vičnosti. Uz navedena poglavlja slijede još Skrušenje, Ponukovanje i Prikazanje.*

Nakon posvetnoga teksta na latinskome jeziku upućenoga nadbiskupu V. Zmajeviću, autor se obraća *Bogoljubnomu štioču i slušaocu* - razvidan je očekivani recipijentski krug jer se uz čitatelja navodi i slušatelja što pretpostavlja nepismenoga i neobrazovanoga pojedinca kojeg valja uputiti u ispravan kršćanski život, a to je najbolje činiti opisom paklenih muka. Stoga preporuča čitatelju *dragi brate za ljubav Božju molim da štiješ i pivaš ovu Pisnu, tebi dragu kako se ufam, jer paroki u crkvi, ili pred crkvom nju svojim pukom; također sekulari u kući svojoj čeljadi i mlađim nju pivajući zauzdaće od grihov mnoge puke i sačuvat od pakla mnoge duše* (str. 11) potom apostrofira slušatelja ukazujući na štetnost *beskorisnih pjesama* koje pjeva i sluša te ga potiče da u zamjenu za njih pjeva *Pismu* koja će činiti *da se bojiš Boga i da bižiš od griha smrtnoga (...)* za koji se ide u pakao. (str. 12). Osnovna je nakana izazvati strah Božji, promišljanje o grijehu i činjenje pokore. Tekstu se postavljaju eksplicitni izvanknjiževni zadatci, odnosno aktualizira se *persuazivna (apelativna) funkcija. Njezina je zadaća mobiliziranje primateljeve pozornosti; njome se uglavnom najavljuju ideološki sadržaji, a najčešća su mjesta njezina pojavljivanja okvirni dijelovi teksta, poput predgovora, pogovora, prologa, epiloga i sl.* (Đukić 2002:18). Osim predgovora u *Pismi* tu funkciju imaju tri posljednja dijela: *Skrušenje, Ponukovanje i Prikazanje.*

Skrušenje je u potpunosti strukturirano kao obraćanje Isusu (prvi katren) u prvome licu množine (govori sveznajući pripovjedač u ime zajednice kršćana) s molbom da se smiluje i da ih kazni najtežim kaznama, ali da ih ne šalje u pakao. Prvim dvama stihovima svake od šest strofa nabrajaju se kazne, a treći i četvrti

se stih svake strofe ponavlja kao pripjev (*Al nas nemoj slati u pakao, / Gdi se više jao, jao, jao.*) Posljednja četiri katrena sadrže kajanje i poantu - *Naše ćemo grihe spovidit, / I pokoru za nje učinit.*

Svojom je strukturom zanimljivo *Ponukovanje*. Počinje apostrofom recipijentu (*Oh ti dragi brate kršćanine*), a nastavlja referiranjem na samu pjesmu i toposom autorske skromnosti. Od četvrtog katrena dalje teku dvije umetnute priče strukturirana po modelu srednjovjekovnih vizija. Govori o osobi koja je bila u paklu te uskrsnula (*Po milosti Prisvete Trojice / A po molbam Marie Divice*) nakon čega u potpunosti mijenja način života, odriče se bogatstva i postaje pustinjakom te do kraja života čini pokoru. Drugi je primjer sluga koji je nakon što je vidio pakao i muke koje podnosi njegov gospodar postao redovnik. Pripovijedanje teče kao fingirani govor Lucifera koji se obraća grješnomu gospodaru i navodi mu za svaki zemaljski čin kojim ga je služio adekvatnu paklenu zamjenu - zemaljsku lijenost treba nastaviti, pijančevao je pa treba piti i u paklu... ali poanta je u pjevanju ispraznih pjesama. Kroz četiri strofe Lucifer mu naređuje da pjeva i to gradirajući naredbu: *hoću da pivaš sada; bolje pivaj sada; jako pivaj sada; pivaj jače sada*. Na kraju se ponovo u prvome licu referira na vlastiti tekst: *V' Markarskoj premda je pisana, / Vazdi želim da bude pivana: / Krstjanskom dragom narodu, / Ki po svitu jošter živi gredu. // I karstjanom, i još karstjanicam: / I diđičkom i još divičicam: / Razumi se, onizima pukom, / Ki govore hrvatskim jezikom // Ko uspiva, ja ga blagosivam, / Od Boga mu spasenje nazivam / Ko uzliša, Bog ga pomogao, / I u raj ga višnjji sakranio* (str. 72). Kao 'uzdarje' za pjevanje njegove pjesme nudi blagoslov i zatvara *Ponukovanje* antitezom u odnosu na uvodnu strofu koja se odnosila na *nike ine pisme/ koje nisu za dušu korisne*.

Posljednji dio *Prikajanje* u suglasju je s uvodnim latinskim tekstom te predstavlja pohvalnu pjesmu nadbiskupu Zmajeviću, a završava pohvalom Bogu i signalom završetka *Amen!* (str. 74).

Središnji dio *Pisme* čini pet pjevanja.⁶ Prvo *Od pakla* možemo čitati kao uvod ili sažetak jer najavljuje teme preostala četiri, a svodi se na opis samoga pakla i pakdenih muka. Početak je neobičan - sva četiri stiha počinju veznikom niti (anadora) završavaju sintaktičkim paralelizmima, a cijela je I. strofa formulirana u niječnom obliku da bi tek naredna četiri stiha prezentirala pozitivnu tvrdnju.⁷

⁶ Pjevanja su nejednaka broja strofa: I. - 15; II. - 58; III. - 115; IV. - 28; V. - 49. Uz stihove na hrvatskom jeziku u marginama je tekst na latinskom jeziku s navođenjem izvora i pozivanjem na autoritete (najčešće na Bibliju) kojim se ovjerovljuje izneseno.

⁷
I.

*Niti je bilo u Gorskim pustinjama,
Niti sada u planinskim spilama:
Niti ima u zemaljskim jamama.
Niti je jošter u morskim dubinama.*

II.

*Što je ona primarkla tanica,
Ku sagradi Božja desnica:
Strahovito pod zemljom prostrana,
Ter od Boga pako zazvana. (str. 17)*

Sljedeće dvije strofe gradi na istome principu čime pobuđuje pozornost recipijenta - očekuje se pozitivni dio relacije.

III.

Nije oko to nigdar vidilo, ☞
Nije uho to nigdar slušalo: ☞
Nije razum nigdar razumijo, ☞
Ni mudri se Čovik domislio, ☞

IV.

Koliko je Paklena dubina,
Ka se nigdar izmirit ne more:
Ka širina, i strašna duljina,
Ka se nigdar prigledat nemore.

Sveznajući epski pripovjedač opisuje pakao, njegove neizmjerive dimenzije, strahovitost, vrućinu i žestinu ognja u kojem su pali anđeli te grijешnici: nevjer-nici, nekršteni, heretici, katolici umrli u smrtnome grijehu - to je temeljni katalog grijешnika, a slijedi i sažeti katalog muka. Oba će kataloga amplificirati u nared-nim pjevanjima. Završava pozivanjem na Isusa i Bibliju čime ovjerava izneseno. Cijelo je to pjevanje hiperbolički oblikovano.

Drugo pjevanje *Od paklenoga ognja* započinje retoričkim pitanjem u funkciji pouke. Razine i funkcije teksta nisu ujednačeno zastupljene pa se težište pomiče s estetske (koja nije zamjetna) na moralizatorsku. Ta pomicanja možemo pratiti na iskaznoj razini - metaforika dolazi do izražaja u primjerima koji su obično uo-kvireni moralizatorskim, sasvim neknjiževnim dionicama koje upućuju na pouč-nost teksta:

I.

Ali ko će istomačit sada,
Toga Ognja pristrašnu vrućinu:
Kodi hoće razumit i kada,
Te Vrućine priostru žestinu?

II.

Izvan što smo rekli gori više,
I što ćemo reći doli niže:
Taj je Oganj muka čudnovata,
Osuđenim gnjivni krvolija.

Glavni je postupak opisivanje koje se temelji na antitezi između leda i vatre, njihovo stvarno geografsko lociranje (vatre u vulkanima - Etna..., a leda u pla-ninama - Alpe...) te gradacija manifestnih elemenata obje pojave. Paklene muke temelje se na učincima vatre pa su česti glagoli saž(i)gati, uz(a)virati u oba vida, te iz njih izvedene glagolske imenice kao i pridjevi usijani, ugrijani, rastopljeni... Opisima se nastoji utjecati na sva osjetila: *Muči oči kazujuć plamene, / Muči uši zadajuć Vrućine: / Usta, i nos sumpor livajući, / Ruke, noge plamenom Vežući.* Izborom takvih leksema nastaju ekspresivni, ponekad čak naturalistički opisi⁸

8

XXVII.

Sciiti bihu toliko nemili,
Ter bi drugda konja rasparali:
Ter čovika u konja stavili,
Živa bi ga Crvi izili.

XXVIII.

Usilnik je bio Mažencio,
Jere žive s mrtvima vezao:
Nemogahu već živi živiti.
Vaglja di se od smrda umriti. (str. 24)

kojima je cilj izazvati strah od paklenih muka. Pritom se upotrebljava apostrofa, direktno obraćanje, čak imperativno pozivanje na sudjelovanje u promišljanju muka. Kroz epske kataloge nabrajaju se kršćanski mučenici i njihove muke, zatim katalog njihovih mučenika (Neron, Falar, Sciti), katalog grijешnika i grijeha. Izrazita je usmjerenost teksta na izazivanje emocionalnih stanja straha, jeze, užasavanja od nabrojanih primjera muka.

Treće poglavlje *U Komu se doživlju, i karaju razlici Grišnici*. manje je apstraktno jer navodi grijeha česte u svakodnevici običnoga čovjeka. Počinje neposrednim pozivom grijешnicima koji se nastavlja u drugoj strofi: *Sad vas zove Prorok Isaija, / S' tridest i tri iz svoga poglavlja: / Hoćete li vi moći trpiti, / Vični oganj, ki će vas žderati?* Ta strofa - pitanje postaje refren, ponavlja se jedanaest puta tijekom pjevanja, i to uglavnom kao zaključna provodna misao nakon navođenja pojedine 'vrste' grijeha, odnosno njime se zaključuje kataloški opis pojedinog grijeha. Motivi/grijesi identični su onima iz propovjedi, a poznatih iz franjevačke tradicije: krivokletstvo, psovanje, oholost, lakomost, bludnost, pijanstvo, preljub, zavist, lijenost, ogovaranje. Posebno se apostrofiraju likarije, babe bajalice, čitanje s dlana, vjerovanja u snove i slično kao dio narodnoga praznovjerja rasprostranjenog u puku. Zaključno moralističko razmatranje počinje pozivom:

CIV.

Nu se sada varlo probudite,

Ter pametju dobro promislite:

Ter ušima pomljivo slušajte,

Ter očima paklu pogledajte. (str. 47, istaknula I. S. K.)

kojim želi pozvati pojedince da svim osjetilima sudjeluje u proživljavanju opisa muka u preostalim jedanaest strofa koje su svojevrsni sažetak cijeloga pjevanja koje završava poukom:

CXV.

Al mućite Božji izdajnici,

Onimite pakleni jezici.

Već kunite smrtne grihe Vaše.

Kojino vas u paka poslaše. (str. 49)

Četvrto poglavlje *Od paklene tamnosti* započinje hiperboličkim opisom tame koja je kao muka mnogo veća od svih dotad iznesenih. Pjevanje je strukturirano na antitetičnom suprotstavljanju *Boga stvoritelja* i *Boga suditelja*. U neposrednom obraćanju duši nabraja se što je sve Bog učinio poslavši Sina kao spasenje, te sve milosti kojima se čovjeku otvaraju vrata raja, no duša nije činila pokoru i izgubila je milost Božju zbog grijeha. Pjevanje se zatvara retoričkim pitanjem i opomenom grješniku.

Od paklene vičnosti peto je poglavlje u kojemu pisac mora obrazložiti najapstraktniju temu koju je nemoguće neposredno opisati. U tom smislu poslužio se uvodnim zazivanjem autoriteta koji bi trebali pomoći u:

I.

Skupite se sada kriposnici,

Filozofi i bogoslovnici:

Kažite nam što j' u Paklu vičnost,

Ka je gora, neg oganj, ni tamnost. (str. 55, istaknula I. S. K.)

Na to pitanje u fingiranome dijalogu odgovaraju *sveti Bone* i *mudri Boecio*, da bi uslijedile strofe koje počinju pozitivnom tvrdnjom što vječnost jest: *Ova vičnost jest okrugla bubla; Ova vičnost jest svezani obruč; Ova vičnost jest jedna mračna noć; Ova Vičnost jest pridubok vrutak*. Prije no što krene u predočavanje vremenitosti vječnosti umeće strofu na tragu danteskih odjeka:

XI.

Jer je Božja pravda naredila,

Na vratih je paklu upisala,

Koji god na vrata ulaze,

Da već nigda vanka ne izlaze. (str. 47)

ali pokušaj opisa trajanja vječnost sasvim je u duhu folklorne tradicije:

XII.

Nije vičnost nediljica dana,

Nitje misec, niti je godina:

Nitje ona hiljada godina,

Ni vikovah hiljada hiljadaa.

XIII.

Nit vam mogu vičnost iskazati,

Jerb ih pamet moga izgubiti:

Nit bi mogli mudri Salomuni,

Ni duboki jošter kerubini. (str. 57)

Poseže za sentencioznim iskazima: *Sve izvire, nigda ne uvire, / Niti e u njoj nikakove mire;* ili *Sve izhodi, nigdar ne zaodi, / Sve pohodi, nigdar ne prohodi*. Od XX. do XXIV.⁹ strofe ponovo se fingira dijalog pa je katren formuliran kao pitanje, a u pripjevju od dva stiha odgovor je u obliku povika koji dolazi iz pakla s variranjem priloga *vazda* (odnosi se na trajanje patnji) i *nigda* (odnosi se na oslobođanje od paklenih muka) čime se figuralno sugerira vječnost. Trajanje se

⁹ Radi se o pet strofa ali je tiskarskom omaškom dvaput ponovljena brojka XII. (vidi str. 59).

u narednim strofama oblikuje pitanjem *koliko je* kojim počinje svaki stih (ukupno 24) i odnosi se na količinu¹⁰ kojom se opet sugerira nemogućnost mjerenja vječnosti da bi se taj odsječak poantirao stihovima:

XXXIII.

*Da toliko godin budu stali,
I paklene muke podnosili:
To se njimi neće ni brojiti,
Iznova će muke početi.*

XXXIV.

*Jer je vičnost kano jedno kolo,
Ter se varti paklu naokolo:
Sve počima, nigda ne dospiva,
I u paklu vike pribiva. (str. 61)*

Motiv kola koje se neprekidno okreće poznat je još iz antike, ali u kontekstu u kojemu taj motiv nalazimo u *Pismi*, oslanja se na srednjovjekovnu predodžbu nestalnosti i prolaznosti 'taštih slava'¹¹ odnosno o vječnosti paklenih muka. Gnjevna Božja pravda je neumoljiva i onima koji su umrli bez pokore ne preostaje nikakvo nadanje:

XLIL.

*Družba su im nemili vragovi,
Njih čekaju pridugi vikovi:
Kuća im je pristrašni Pakao,
Gdi sve viču, jao, jao, jao. (str. 63)*

Prezentiranim sadržajem *Pisme od pakla* oblikuje jedinstveni kršćanski svjetonazor kojemu je temelj postavlja strah od pakla, paklenih muka, a koji se oblikuje, kao što je pokazano, kroz topos straha Božjega. Ideološka sloj *Pisme* evidentan je kroz kršćanske ideologeme Boga kao najviše duhovne vrijednosti, te kršćanskih vrijednosti poput vjernosti, moralne čistoće, prezira tijela, odricanja od zemaljskih užitaka (*svitovne slatkosti*), odnosno odricanja od grijeha.

Pisma od pakla nastavlja se na višestoljetnu tradiciju eshatološke tematike u hrvatskoj književnosti koja se seže do srednjovjekovnih oblika (posebice vizija i prenja) i kontinuirala se kroz različite forme tijekom 16. i 17. stoljeća, a posebno je potaknuta crkvenom obnovom. Ne bismo je interpretirali kao 'povratak' srednjovjekovlju, već prije možemo govoriti o 'oblicima duga trajanja' koji neovisno od stilskih mijena suspostoje uz književne tekstove u kojima se ostvaruje poetika

¹⁰ Primjeri stvari, predmeta i bića koje navodi preuzeti su iz svakodnevice običnoga čovjeka, npr. nemoguće je pobrojiti listove u gori, cvijeće u travi, slova u knjigama, dlake na životinjama...

¹¹ Usporedi *Leksikon ikonografije*, str. 332-333.

pojedinih epoha. Oživljavanje takvih tema obično je potaknuto izvanknjiževnim funkcijama teksta kojima oni ostvaruju angažiranost. U tom smislu *Pisma od pakla* pripada tzv. konzerviranim obrascima koji nisu posezanje u prošlost već postoje u aktualnom vremenu nastanka određenoga teksta.¹²

Također *Pismu od pakla* možemo uključiti u tradiciju tzv. *jadovitih, prijetećih pjesama ili strašnih historija* (Tatarin, 1997: 308).¹³ Pod tim terminom Tatarin osim *prijeвода ili prepjeva Dies irae i vizije sv. Bernarda* podrazumijeva *verse »od tašće slave«, »od mrtvih«, »od pakla«, »od suda«, »od sedam smrtnih grijeha«* (Tatarin, 1997: 308, bilješka 50). Tematsko-motivski *Pisma od pakla* samo je jedan od niza opisa paklenih muka kojima se zastrašuju recipijenti, a uloga im je odvratiti svakog pojedinca od uživanja u svjetovnim, posebice tjelesnim užicima i potaknuti pokoru. Smrad sumpora 'traje' od *Dundulova viđenja do Pisme od pakla* i dalje do kraja 18. stoljeća¹⁴ gotovo istim intenzitetom. Mijenjaju se oblici proza - stih - drama, aktualiziraju različiti žanrovi: vizija, prenje, prikazanje, razgovor/razgovaranje, pjesma/pisma, znaju se ili ne znaju autori, tradicija je umjetnička ili pučka, ali funkcija je vazda ista - strahom od pakla izravno utjecati na odgoj puka. Šitović je pojedinim izrazito ekspresivnim dionicama zasigurno uspijevao pobuditi taj strah,¹⁵ a činjenica da je T. Babić preuzeo dio stihova *Pisme od paka* i uvrstio ih u drugo izdanje svoga *Cvita* potvrđuje svojevrsnu popularnost Šitovićeve teksta.

¹² Usporedi Kravar, 1993: 97-98.

¹³ Sintagmu preuzimamo i članka M. Tatarina *Pisme jadovite Josipa Stojanovića* u kojem razrađuje Kravaru postavku. Stojanović se javlja krajem 18. stoljeća i ne dovodimo ga u vezu sa Šitovićem na vremenskoj osi, već se na isti način može govoriti o aktualizaciji eshatološke tematike. Tatarin navodi da se *Stojanović neće (...) upustiti u obrazlaganje valjanosti i neporecivosti vjerske istine. On će postupiti doista konzervativno: idejama iluminističkog doba suprotstaviti će već istrošene lamentacije o prolaznosti i varljivosti zemaljskih stvari, prijetit će strašnim sudom, paklom i đavolima. U nastojanju da osudi »krivog naučitelja« Voltaira i njemu slične, Josip Stojanović će iznijeti argumente u njegovo vrijeme stare već šest stoljeća. Tako će na samom izmaku 18. stoljeća u Slavoniji oživjeti srednji vijek, i to u beskrajno izvariranoj eshatološkoj temi o prenjju između duše i tijela, o viziji svetoga Bernarda, o Dies irae.* (Tatarin, 1997: 302).

¹⁴ M. Tatarin navodi dijakronijski kroz hrvatsku književnost primjere *jadovitih pjesama* sve do 18. stoljeća zaključujući da je J. Stojanović *posljednji hrvatski pisac koji će religiozna čitatelja pokušati prestrašiti paklom, đavolima i sudnjim danom. Jer, ulaskom u 19. stoljeće definitivno će se promijeniti svjetonazor i u jednom novom pogledu na svijet više neće biti mjesta argumentima kojima se, kao mnogi prije njega, koristio Stojanović. Josip Stojanović naprosto je posljednji naš autor koji vjeruje da je strašnim historijama moguće utjecati na čitatelja.* (Tatarin, 1997: 309).

¹⁵ Usporedi: Zečević, 2003.

PISMA OD PAKLA LOVRE ŠITVIĆA*Sažetak*

Šitovićeve se *Pisma od pakla* (Mletci, 1727) motri u kontekstu pučko-prosvjetiteljske književnosti 18. stoljeća, te posebno u okvirima franjevačke djelatnosti. Uočava se nastavljajući na tradiciju prezentacije eshatološke tematike uz interferiranje s pučko-prosvjetiteljskim tendencijama karakterističnim za stoljeće u kojemu nastaje. U nekim dijelovima želja za poukom sasvim prevladava pa se *Pisma* doima kao stihovana propovijed. Zastupljeni su kršćanski ideologemi kao što su Bog kao najviša duhovna vrijednost, vjernost, moralna čistoća, osuda poročnoga uživanja u zemaljskim dobrima, preziranje tijela, koji su izrazito ekspresivno prezentirani u tekstu.

LOVRO ŠITVIĆ'S POEM ON HELL*Abstract*

Šitović's *Pisna od pakla* (*Poem on Hell*; Venice, 1727) is considered in the context of eighteenth-century popular educational literature, and particularly in a Franciscan context. The tradition of the presentation of eschatological themes is juxtaposed with popular-education trends typical of the century in which they arose. In certain parts, the didactic impulse is prevalent and *Pisna* come across as a verse sermon. The text's central Christian ideology emphatically posits God as the greatest spiritual virtue, and particularly foregrounds fidelity, moral purity, judgment of base pleasure in earthly things, and contempt for the corporeal.

PISMA OD PAKLA

*Navlástico od Paklenoga ogna, tamnosti, i vjnosti,
koju iz svetoga Pisma staroga, i novoga zakona,
sakogor iz sveti Otacza, i Naučiteglia izvede,
i Hrvatski jezik, Pivagne.*

O T A C Z

F. LOVRO GLIUBUSCKOGA

Reda S. O. Francesck, Darkave Bosnæ Argentinæ,
Stiocz, i Prispovidaozc.

U' PET POGlavj RAZDIGLIENA

U' parvomeše govori opchieno od Pakla, U' drugome
od Paklenoga ogna. U' trecchiemu dozivgliuse,
i Karaju razlici griscnici: U' četvartome od
Paklene tamnosti, a u' pettome od
Paklene vjnosti.

*Pofvechiona, i prikazana Prispitlome, i Prispitovanomu
Gospodinu Gospodinu*

VICENTIU ZMAEVICHU

ARCIBISKUPU ZADARSKOME.

Šitovičeva spjeva

U' MNECI GODISCTA GOSP: MDCCXXVII.

Pò BARTULU Occhi Kgnisaru nà Rivi Schiavonskoj
pod zlamegnu S. Domenica.

Pò dopuštleniu Starj.

Pavao Knezović

ŠITOVIĆEVA POETIKA USMENOG PJESNIŠTVA U POSVETI *PISNE OD PAKLA*

Izvorni znanstveni članak
UDK 821.163.42.09 Šitović, L.

Žalosno je što se u našoj književnoj historiografiji fra Lovru Šitovića najčešće spominje u negativnom kontekstu, tj. kako je imao opaku namjeru »istisnuti narodne pjesme« i zamijeniti ih duhovnim.¹ Da naši kritičari nisu čitali samo Šitovićevo obraćanje čitatelju (*Bogoljubljenomu štioocu i slušaocu*) nego i dedikaciju Vici Zmajeviću, njihove bi prosudbe krenule drugim smjerom. Istini za volju donedavno² su popratni tekstovi smatrani gotovo isključivo »ukrasom« u kojem se eventualno može naći pokoji podatak o piscu i njegovu djelu, iako u našoj starijoj literaturi »autori u njih nastoje uplesti što više vlastitih misli o književnosti«.³ Svoj opus Šitović je opremio s dvadesetak popratnih tekstova,⁴ a među njima se nalazi samo jedna posveta i to upravo u *Pisni od pakla*, tj. jedinom Lovrinom literarnom djelu.⁵

¹ Usp: Prohaska, 1911: 136-137; Vodnik, 1913: 340; Ujević, 1932: 72; Ježić, 1993: 163; Ravlić, 1973: 205-207; Grbavac, 1990: 290-293; Kekez, 1992: 72.

² Usp. Bogišić, 1997: 116-138, 212-233 i 234-249, o Marulićevim latinskim paratekstovima v. Stepanić, 2003: 59-72, a najznačajnija su Pavličićeva objašnjenja deset posveta: Pavličić, 2006.

³ »Posvete su pak u načelu kratke, a ipak autori u njih nastoje uplesti što više vlastitih misli o književnosti i pozvati se na što više autoriteta koji bi njihovu djelu mogli poslužiti kao zaštita; a to čini njihove poetičke osvrte vrlo zgusnutima, pa u njima gotovo svaka riječ ima svojevrstu važnost i težinu. Ta je težina i veća ako se uzme u obzir da drugih izjava naših pisaca o vlastitu poslu nemamo, pa zato nije dobra praksa naše književne znanosti, koja je te kratke poetičke osvrte obično smatrala konvencionalnim izrazima poštovanja prijateljima i sponzorima, a ponekad i izvorom podataka o piščevu životu ili o sudbini njegova teksta, dok ih je sasvim rijetko vidjela kao autorov iskaz o vlastitu poslu, o njegovim izvorima, ciljevima i smislu« (Pavličić, 2006: 5).

⁴ *Grammatica Latino-Illyrica* pored naslovnice ima pet popratnih tekstova ispred i devet straga. *Pisna od pakla* ima pet sprijeda i četiri straga, te rubne glose koje prate čitavi tijek naracije epilija. Nasuprot njima *List nauka karstjanskoga* nema paratekstova, osim na naslovnici.

⁵ Naslovljena je: *Illustrissime & Reverendiss. Domine, ac Patrone* (Šitović, 1727: 5-10). U radu rabim izdanje *Pisna od pakla* jer je tiskana prije nego *Pisma od pakla*.

1.

Šitovićevu posvetu zadarskom nadbiskupu Vici Zmajeviću kao i većinu dedikacija u našoj starijoj književnosti tvore dva različita dijela. Dok drugi dio pršti od hiperbola kroz koje je opisana dotadašnja djelatnost zadarskog nadbiskupa, u prvom dijelu, koji tvore tek četiri vrlo komplicirane rečenice, Šitović iznosi svoj osvrt na poetička pitanja našeg usmenog pjesništva. Tiskanje djela općenito se smatralo najzgodnijom prilikom da autor dadne neka objašnjenja o svom djelu i da u njima progovori o svojem poimanju te književne vrste. Šitovićeva *Pisna od pakla*, kao i neka druga naša djela,⁶ stekla je određena iskustva prije objavljivanja.⁷ Upravo ta recepcije ili »neka vrsta usmenog predživota« (Grbavac, 1990: 280) djela potakla je autora da svoju *Pisnu od pakla* brani od napada što su mogli dolaziti od »paroka« i redovnika »kogamu drago reda« ili pak od sekulara iz puka koji je uživao u svojoj tradicionalnoj usmenoj poeziji. Iz same kompozicije posvete, tj. poretka njezinih dijelova, nedvojbeno je da je Šitoviću u njoj daleko najvažnija bila upravo obrana svoje *Pisne*. Pa i samo posvećivanje poeme vrlo uglednom i u crkvenoj hijerarhiji moćnom zadarskom nadbiskupu Zmajeviću daje naslutiti da su napadi dolazili iz redova župnika i redovnika. Gotovo identičan slučaj imamo i s poemom *Uzdasi Mandalijene pokornice* koju je Đurđević također posvetio Zmajeviću.⁸ Defenzivnu strategiju gradi Šitović na raskrinkavanju tadašnje pozije usmene književnosti. Prva je Šitovićeva konstatacija da su svakom hrvatskom čeljadetu svečane, tj. drage deseteračke pjesme: »*Illyrici generis utriusque sexus populis solemnna sunt quaedam carmina syllabica dimensione dena*«. Ovdje osobitu pažnju i oprez traži ovaj izraz u množini *populis - narodima* jer se može pomisliti da je Šitović zasebnim narodom smatrao Dalmatince, Slavonce, Bosance itd. Meni se čini da je ovdje prije riječ o svojevrsnoj staleškoj, nego teritorijalnoj razdiobi. Uzme li se u obzir čitavi Šitovićev opus jasno se razabire da fra Lovro jednom vrstom naroda smatra učene ljude, a drugom neuke. Ljubav prema deseteračkim pjesmama zajednička je svim vrstama ljudi, svom hrvatskom puku, a to znači da su gusle i drugi instrumenti uz koje su

⁶ Usp. obraćanje *štiocu* Ignjata Đurđevića u poemi: *Uzdasi Mandalijene pokornice*, Venecija, 1728. (Pavličić, 2006: 219), zatim posveta Ivana Gundulića u djelu: *Pjesni pokorne kralja Davida*, Rim, 1621. te Venecija, 1630. i 1703. (Pavličić, 2006: 155-158).

⁷ Šitović navodi da je *Pisnu* »u Makarskoj ispisao i dosad [tj. do 1727.] upisanu z dičicom istoga mista pivao« (Šitović, 1727:13). U Makarskoj je boravio od 1708. do 1715. i od 1724. do 1727. godine (Crnica, 1939: 44-50). *Pisnu* je najvjerojatnije ispjevao tijekom prvog boravka kada je kao mladi fratar »poučavao i u klasičnim predmetima one koji još nijesu dovršili gimnazijalne nauke« (Crnica, 1939: 45). Odlomak iz *Pisne* tiskao je 1726. Tomo Babić u svom *Cvytu razlika mirisa duhovnoga*, usp. Babić, 1726: 302.

⁸ Prigovori upućivani Ignjatu Đurđeviću meni se čini da su veoma slični onima s kojima se borio i Šitović, a radi se o sukobu koncepcija pisane i usmene književnosti. Usp. Pavličić, 2006: 223-226.

se pjevale te pjesme podjednako rabljeni u župnim kućama, redovničkim samostanima, po kućama seoskih glavara i bogatuna, kao i potleušicama siromašnog puka.

Slogove stiha povezivali su jednostavnom svezom neki uobičajeni napjevi *solita quaedam modulamina elementari comprehensione ligata*. Čvrsta cezura dijeli deseterac na dva članka koji su međusobno povezani jednostavnom vezom ili srokom, a čitavi stih na okupu drži neki uobičajeni napjev, a njih je bilo pravo mnoštvo. Tako je Šitović opisao formalnu strukturu deseteračke pjesme, tj. da njezin stih ima deset slogova vezanih napjevom i rimom. To su jedine trajne kategorije usmene pjesme, pa ih zato Lovro iznosi na prvom mjestu i njih se pridržavao u gradnji stihova.⁹ Treba odmah naglasiti da Šitović ne tvrdi da je to jedina vrsta stiha pjesama u usmenoj književnosti, nego samo da su u narodu deseteračke pjesme bile veoma popularne.

Nakon toga progovara o najvažnijem i onom što je njega najviše mučilo, a to je uporaba i sadržaji tih pjesama. Tu naglašava da su se Hrvati tim deseteračkim pjesmama služili i da se i danas njima suže: »*Quibus ipsi usi et utentes...*«. Tim je naglasio ne samo kontinuitet uporabe nego i dugotrajnost tradicije tog usmenog stvaralaštva kod Hrvata. U njima pjevaju ne samo o različitim minulim događajima prolaznog svijeta, nego i o lovnosnim pobjedama vladara moćnih u oružju, mladenačkim lovorikama odvažnih vojnika i slavnim pobjedama plemenitih junaka - ... *non tantum varios pereuntis orbis praeteritos eventus, armipotentium monarcharum laurigeros triumphos, strenuorum militum rosea trophaea, illustriumque virorum celebres victorias*. S obzirom na sadržaj Šitović tu jasno razlikuje postojanje najmanje dvije vrste pjesama u usmenoj književnosti. U jedinama se govori o prošlim događajima, o mijenama i prolaznosti ovoga svijeta. Motivi su to koji se uglavnom susreću u lirskim usmenim pjesmama. Drugu cjelinu tvore junačke epske pjesme u kojima su opjevani slavni bojevi i pobjede kraljeva i hrabrih junaka. Od junačkih pjesama spominje tri podvrste navodeći njihove glavne junake (vladare, vojnike i junake) jer im suprotstavlja tri paklene grozote: oganj, tamnost i vječnost. Odnos među tim junacima, tj. kako jedan drugoga dopunjava i podrazumijeva, odgovara suodnosu strahota pakla. U obraćanju *bogogliubnomu sctioçu i slussaoçu* Šitović progovara nešto konkretnije o motivima u usmenim pjesmama koje su omiljenije puku: »*Sluscaoçe pogliubgleni bratte, ... ti pivasc, i sluscasc pisne od Kraglevicha Marka, Musse Arbanassa, Reglé Boscgnanina, od voiske, junasctva, kraglia, kapitanah i ostali, takojer [od] lipotté divoike, od*

⁹ Usp. »Imasse znatti da svaka strukka ové pisnae, ima po deset sillabah, aliti ghlassovah, ... Niscta nemagne, akose u koi strukki nage veche od decet(!) sillabah, aliti glassovah kako-see dogodilo u slidechoi... Tad s'parva jednu sillabu vaglia zgristi, to jest barzo rech; i takoche dobro ostale sillabe i zachi(!), i otichi« (Šitović, 1727: 14).

ruinoga vina, i od ostalih brezkoristnih pissanah« (Šitović, 1727: 13). I tu Šitović odvaja junačke epske pjesme od lirskih rabeći *također* za razdvajanje.

Odmah dodaje da ih pjevaju *nekim teškim zaglušujućim glasovima* - ... *gravi quadam vocum personatione*... . Iz toga se ne može zaključiti da se prilikom izvođenja pjesama ne upotrebljavaju instrumenti (gusle, diple, svirale itd.), nego samo da to pjevanje i nije baš ugodno slušati. Vjerojatno je to bilo više deranje, nego pjevanje. Još naglašava da takve pjesme često pjevaju i da u njima spominju nezaboravna stara vremena - *vetustatis minime immemores, frequenter memorant*. Šitović se tu poslužio finom litotom (najmanje nespomenljivi) koju nastavlja antitezom (često spominju). Istovremeno je u litotu ugradio enalagu jer se *immemores* konkretno odnosi na nezaboravne junake ili glavne likove o kojima se govori u pjesmama. Tom baroknom frazom Šitović je označio i kontinuitet tradicije i da te pjesme, što ih često pjevaju, obrađuju događaje i junake iz drevne povijesti. Najvjerojatnije su to one što ih Ravlić naziva narodnim pjesmama s feudalnom tematikom (Ravlić, 1973: 198).

U daljnjem opisu još jedanput Šitović upozorava na profani i pogubni sadržaj tih zvonkih i bučnih pjesama. Te prodorne popjevke, zapravo su »pretjerana vikanja koja pripovijedaju sramote i ne male prostote kojima besramno opoganjuju svoj jezik, ružno kaljaju uši svojih bližnjih i duše nekih pogubno sablažnjuju« - *verum etiam sonora cantione, argutae vociferationes foedas non paucas obscenitates enarrantes, suam linguam (Proh dolor! Utinam non conscientiam!) turpiter contaminant, quorundam proximorum aures impure maculant, aliquorum animum funeste scandalizant*. Vrlo uzrujan Šitović ubacuje tu dva teška usklik: *Proh dolor! Jao jada! Utinam non conscientiam! Kamo sreća da ne i savjest!* Boji se, dakle, Šitović da taj »porod od tmine« - kako reče Gundulić, svojim profanim i pogubnim sadržajem ne povuče u vječnu propast ne samo čitatelje, nego i slušatelje koji su izloženi tim sablažnjivim i okrutnim sadržajima usmenih pjesmama.

Koji je sadržaj imao pred očima fra Lovro, dok je pisao tako teške prijekore i ozbiljne optužbe na račun junačkih epskih pjesma? U našem usmenom epskom pjesništvu ima mnogo motiva koji su okrutni, dapače vrlo krvavi, opsceni, nemoralni i jako grubi. Za ilustraciju navodim nekoliko stihova u kojima je opisam postupak Marka Kraljevića prema svojoj nevjernoj sestri. Kad je Marko uhvatio sestru:

»Oba joj je oka povadio
pa ih veže u jegluk svileni
pa ih Marko za pojasa baca
pa joj prebi u ramenu ruke
obe dvije poreza joj dojke
a kroza nje prometnuo ruke

pa joj prebi pod koljenim noge
 pa uhvati Smiljana maloga
 pa ga Marko u visine baca
 na britku ga ćordu dočekuje
 na komade njega rasikuje
 da s'od vraga ne nahodi traga
 od zla oca n'jesu dobra djeca« (Bošković-Stulli, 1999: 144).

Okrutne kazne spominje i epska narodna pjesma iz Slavonije o vojvodi Pavlu koji svojoj Marici djevojci:

»Biele joj prorezao dojke,
 i kroz dojke prometnuo ruke,
 zažeg'o joj kiku na vrh glave,
 da izgori do zelene trave« (Bošković-Stulli, 1999: 144).

Hajduk Grujica okrutno se osvećuje svojoj nevjernoj ženi, koju namaže voskom i katranom, sumporom i prahom, uvije je u pamuk i polije rakijom, pa je do pojasa zakopa u zemlju i potom joj zapali kosu, pa potom sjeda pored nje i pije hladno vino. Sličnih groznih motiva nalazi se mnoštvo u našoj usmenoj epskoj poeziji. U njoj se često junaštvo i čast okreću u mržnju i nasilje; susreću se razne vrste opačina kao što su osvete, razbojništva, izdajstva, opscenosti, divljaštva, rodoskrvuća, pijanstva, psovke, krivokletstva i mnoštvo drugih loših primjera.¹⁰ Ako je duhovna bit naroda utisnuta u narodne pjesme, kako kaže Botica pozivajući se na akademika Katičića (Botica, 1996: 17), onda su proizvedene pjesničke slike i osjećaji redovito podudarni s neposrednom stvarnošću.¹¹ Vrsni znalac usmene književnosti Kekez piše: »Osamnaesto je stoljeće vijek iznimne popularnosti deseteračke epike, toliko iznimne da će čak sputavati kreaciju pisanom stvaralaštvu svodeći ga na golo oponašanje usmenoga« (Kekez, 1992: 71). Po sveme sudeći mladom je Šitoviću sve to bilo jasno.¹² Zato je kao angažirani svećenik tražio način kako sačuvati vrijedno u toj pučkoj tradiciji i istodobno odstraniti ono loše i nemoralno. Njegov je strah bio opravdan. Da uvjeri u ispravnost svog pothvata i sebe i čitatelja poziva u pomoć moćniji i veći autoritet, samog kardinala Hugu Benzija navodeći njegovu mudru izreku: »*Serpendo eorum vitia solo tactu audituque necant, prava eorundem opera in exemplum venientia, plures corrumpunt - Poroci potajno se šireći ubijaju samim dodirrom i slušanjem, a*

¹⁰ »Okrutnosti i grubosti ima svuda u usmenome epskom pjesništvu patrijarhalnih društava« (Bošković-Stulli, 1999: 144).

¹¹ Usp. Botica, 1996: 16.

¹² Sukob između umjetničkog i usmenog pjesništva (deseteračkog junačkog) iskusio je I. Đurđević (usp. Pavličić, 2006: 223-227). »Sučeljavajući, dakle, umjetničko i usmeno pjesništvo, Đurđević pokazuje superiornost umjetničkog i brani svoju odluku da se upravo za umjetničko opredijelio...« (Pavličić, 2006: 224).

njihova opaka djela postaju uzor, te tako kvare većinu ljudi«. I kao da to nije dosta posiže za riječima sv. Jeronima jer je čitateljima kud i kamo bio poznatiji od kardinala Benzija. Namjerno sv. Jeronima nazva *Dalmaticum decus - uresom Dalmacije* i citira njegovu krilaticu: »*proclivis est malorum imitatio - čovjek je spreman na oponašanje zala*« (Šitović, 1727: 6).

U srazu nemoralnih sadržaja pjesama i ljudske naravi nema nikakve dvojbe da je pobjeda na strani pjesama, a to znači da poezija ovdje ne obavlja svoju iskonsku dužnost, tj. da ne podučava. Zapravo, poučava, ali opačinama i pogibeljnim primjerima, a to se u kodeksu vrednota ne može smatrati naukom. Šitović je toga svjestan i zato gotovo u očajan konstatira: »*Odatle podmladak uzima sebi uzore još u nježnoj dobi i već u ranom djetinjstvu, zapravo dok još siše majčino mlijeko, ugleda se ono na roditelje i nastoji se s njima takmiti i oponašati ih, te postaje revniji sljedbenik takvih beskorisnih igranja u kolu, nego učenik koji marljivo nastoji naučiti potrebne osnovne nauka vjere - Hinc posteritas in tenera aetate constituta, in paucis annis versata, ac matrum adhuc ubera sugentes, parentum aemula, magis cernitur inutilium hujusmodi chorearum ducendarum sataga sectatrix, quam necessariorum fidei rudimentorum addiscendorum sollicitat discipulatrix*« (Šitović, 1727: 6). Pogubne su posljedice takvog odgoja djece. Već od prvih koraka dijete se trudi i nastoji oponašati starije u svim poslovima i djelima. Što je starije to je vjerniji imitator, a već u ranoj mladosti počinje se natjecati sa svojim uzorima. Šitović naglašava da od njih može naučiti igrati u kolu i pjevati besramne pjesme, ali ne i nauk kršćanski. To pak, što mu je najpotrebnije u pamet usaditi u toj dobi može naučiti samo od svog župnika. Upravo zbog loših i grješnih sadržaja u pjesmama on je ispjevao *Pisnu od pakla* da bi pomogao ne samo djeci nego i odraslima u njihovu spasenju. Neobična sintagma *sataga sectatrix* u ovom okružju svojim aliteracijama jako asocira slušatelja na *satanas sectatrix* ili *satanae sectatrix sljedbenik sotone* ili *sotona sljedbenik* što se nadaje kao jedino logično nakon onoga što je prethodno rečeno. Na opsceni sadržaj toga pjesništva upozorava i u daljnjim opažanjima: »*Nemaju čednosti ni straha Božjega, a ni pakla se ne boje, nego poganim ustima i himbenim jezikom zapjenjeni tako bljuju pogrdne psovke protiv vjere utismute u besmrtnu dušu vjernik, da se čini kako je vjere nestalo na zemlji i da je čitava zemlja ispunjena jadikovkama i tužaljka Božjim [kao što je ona]: Po čitave dane psuju ime moje! - Verecundia vacantes, timore Dei aut metu Gehennae carentes, pravo ore, lingua dolosa, spumantes evomunt contra fidem in animabus fidelium indelebiliter impressam blasphemas, ita ut fides videatur periisse de terra, et impleta esse quaerula Dei lamenta: Tota die nomen meum blasphematur*« (Šitović, 1727: 6). Stanje je strašno, puno zemaljske taštine, odnosno puno neznanje. Gdje nema straha Božjega, nema ni znanja, pa ni spoznaje pravih vrijednosti jer je početak svakoga znanja upravo strah Božji. Tako i Gundulić odričući se *poroda od tmine* veli: »Ja

sve stvari tašte za tašte držeći, vjerujući da je početak pravoga znanja strah Božiji« (Gundulić, 1938: 330). Tu je Gundulićevu misao ovako interpretirao Pavličić: »U četvrtoj rečenici Gundulić još malo razrađuje ranije iznesenu misao kako je početak svakog znanja strah božji. Pri tome je zanimljiva i njegova argumentacija, a i formulacije u koje tu argumentaciju zaodjeva. Jer, on otprilike kaže ovo: ako već Vergilije (koji je doduše poganin, ali i veliki pjesnik) tvrdi kako su muze ovisne o Jupiteru, onda je pogotovo logično da pjesnik kršćanin, koji poznaje pravoga Boga, uvidi kako je vrijedna poezija jedino ona koja o tom Bogu govori, te da uzme slagati pjesme vjerskoga sadržaja, jer one pomažu raskajanom grešniku da prebrodi sve nedaće i da se spasi« (Pavličić, 2006: 159-160).

Misao započetu na kontrastu ovozemaljska uživanja naspram spašavanja duše, prolaznog naspram vječnom, Šitović nastavlja citatom sv. Ivana Krizostoma: »*Cupientes sapere quae sunt super terram, habent gloriam (terrenam) ante oculos, nunquam poenas inferni, nisi post tergum - Željni spoznati što se sve nalazi na zemlji, pred očima imaju samo zemaljsku slavu, a nikada paklene kazne. One se uvijek nalaze njima iza leđa.*« (Šitović, 1727: 6). Nije nimalo čudno što djeca i mladež odgajana u takvom miljeu ima »začepljene uši i da su gluhi slušatelji Svetoga pisma« i da ne čuju »zaglušnu trubu, groznu stravu najgoreg Orka koji na tolikim mjestima udara smrtnike - *obturantes aures, surdi auditores ad Sacrae Scripturae sonoram tubam, orrendum pavorem teterrimi Orci, tot in locis incutientem mortalibus*« (Šitović, 1727: 6). I ovdje su užas pakla i strašni zvuk paklene trube suprotstavljeni Svetom pismu i svekolikoj mudrosti koja se u njemu nalazi. Šitović je i tu vješto predočio čitatelju posljedice neznanja, tj. pakao s njegovom golemom snagom kojom pobjeđuje ljude na tolikim mjestima. Pakao ljude jednostavno sa zemlje strese *incutere* kao što čovjek strese rosu s trave i lišća. U nastavku započete rečenice Šitović izjednačava pjesme s grijesima (*in peccatis = in carminibus*) u kojima ljudi piju bezakonje, svetogrđe, nepravdu kao vodu (*in peccatis, bibunt, velut aquam, iniquitatem*). »*Kamo sreća da s tim grjesima i tim zločinima ne budu pokopani!*« - nastavlja Šitović i s tim zaključuje prvi dio posvete, tj. svoje poimanje usmenog pjesništva.

2.

Na početku obraćanja svom patronu dedikatoru iznosi razloge zbog kojih je ispjevao *Pisnu od pakla*. Šitović tu veli: »*Ego quidem, Illustriss. Domine, eorum salutis, & propriae, zelo inductus, ad reprimendam hujusmodi audaciam, diminuendaque quotidiana flagitia, ut possint praeverticadores redire ad cor, juxta ipsorummet usum, accentum, & versum Canticum de inferno, praesertim de tribus infernalibus poenis, videlicet, ignis, damni, & aeternitatis adaptare curavi - Doista, presvijetli gospodine, zbog njihova i svoga spasa potaknut revnošću da obuzdam tu drskost i umanjim svakodnevne bičeve (patnje) kako bi se prestupnici*

osvjestili, ja sam prilagodio upravo njihovoj uporabi, naglasku i stihu *Pisnu od pakla, navlastito od tri paklene kazne, naime, ognja, štetne kazne i vječnosti*« (Šitović, 1727: 7). Obraćajući se direktno svojem zaštitniku nadbiskupu Zmajeviću fra Lovro sasvim otvoreno i jasno govori o svom pjesničkom postupku. Dva su glavna razloga zbog kojih to Šitović radi. Prije svega da upozna samog nadbiskupa i čitatelja sa svojim zadiranjem u »svetost« usmenih pjesama jer se u tome, kako se čini, skrivao glavni prigovor njegovih protivnika.

Ključni poetički pojam kojega rabi Šitović za svoj postupak jest adaptacija: *adaptare curavi - adaptirao sam*. Ukratko rečeno, Šitović adaptira izraznu dimenziju svoje poeme usmenoj pjesmi preuzimajući od nje tri njezina tradicionalna svojstva: uporabu, napjev i vrstu stiha.¹³ To tvori samo prvu polovicu adaptacije, tj. čuvanje i njegovanje tradicije koja uvijek posjeduje silnu privlačnu i pokretačku moć.¹⁴ Drugi dio adaptacije Šitović ne spominje izrijeком, samo zato što se sama po sebi podrazumijeva. Jednako tako nije spominjao ni napadače jer se njihovo postojanje podrazumijeva iz samog branjenja *Pisne od pakla*. Drugi dio adaptacije je sadržajna dimenzija koja bi trebala oformiti kršćansku tradiciju pomoću prokušanih sredstava, tj. izrazne dimenzije. Apostrofirajući nadbiskupa Zmajevića predočuje mu Šitović sadržaj: »*Jam videt mens tua luce clarior, Inclyte Praesul, totum Canticum recollectum, traductumque ex Sacra Scriptura Veteris ac Novi Testamenti in Illyricum Idioma juxta latine citatas Sententias Illyrizationi respondententes, huc accesserunt Patrum dicta, Historiae, atque similitudines pro captu illorum. - Već vidi um tvoj sjajniји od sunca, slavni biskupe, da je čitava pjesma sakupljena i prevedena iz Svetog pisma Starog i Novog zavjeta na hrvatski*

¹³ Šitović, iako je u djetinstvu i ranoj mladosti stekao muslimanski odgoj, ubrzo je usvojio tradiciju franjevac Bosne Srebrene za koju Bogišić veli: »U skladu s primarnom i naglašenom željom da se približe puku, franjevci su pazili na običaje i narav svoga naroda, posebno su dobro pazili na sva duhovna očitavanja i sva duhovna obilježja koja je puk u svakodnevnom očitovao. Može se reći da je upravo pažnja i obzir bosansko-hercegovačkih franjevaca prema tradiciji i duhovnoj osnovi svoga naroda jedan od temeljnih razloga njihova uspjeha« (Bogišić, 1997: 186).

¹⁴ Usp.: »Franovci pučki sinovi znadoše se poslužiti ovim mogućim sredstvom za izobraženje puka, komu oni bijaše jedini učitelji i prosvjetitelji, spravljajući mu pjesme za sve potrebe, osobito za duhovno poučavanje božanskih istina: istjecanjem ljepota dobrote i kreposti, a žigošeći zlobe i opačine, osobito one koje bi se kroz puk vriežile. Kroz iste pjesme pokazao mu slavu svoga naroda u junačke borbe i slavne borioce cielom poviešću znamenitih događaja njegove otačbine, ne samo sužene medju granice političkih dioba; dali svegakolikog balkanskog poluotoka; tako da i danas možemo se podičiti pred cielim svijetom, što dok se malo tko bavio hrvatskim jezikom i prosvjetom puka, ovi Franovci u prošastom vieku tiskom izdadoše do 40 knjižica za pučku prosvjetu, izvan rukopisa istoga smisla koji, rad poteškoća i mučnosti, nemogoše se pečatati; ali se nadamo, da neće još dugo u tminah ostati. Ovdje niesmo nakani pominjati Badriće, Babiće, Šitoviće, Kneževiče, Kačiće i ost[ale]« (Zlatović, 1883: 8).

jezik prema na latinskom navedenim mudrostima koje odgovaraju pohrvaćenom tekstu; ovom su pridodane izreke otaca, povijesne zgode i slične priče zbog njihova lakšeg razumjevanja» (Šitović, 1727: 7). Građu za spjev, kako više puta naglašava, sakupio je iz svetog Pisma Starog i Novog zavjeta, drugi su izvor mudrosti iz patrističke literature, treći razne *historiae* koje tvore priče o raznim doživljajima i prostorima,¹⁵ a četvrti izvor (*similitudines*) koji nastaje iz poredbi poznatog s nepoznatim, vidljivog svijeta s nevidljivim, prošlosti s budućim doživljajima, života na zemlji i onoga nakon smrti.¹⁶ Građu je, dakle, skupljao podjednako iz sakralnih i profanih izvora. Motivima koje je preuzeo iz profanih izvora namijenio je Šitović posredničku ulogu, tj. da povežu ono što je već poznato iz usmene literature sa svetim biblijskim i otačkim naukom. Sakupljenu građu Šitović je preveo, odnosno protumačio hrvatskim idiomom. (Odabir sintagme *Illyricum idioma* iz čega se može jasno iščitati Šitovićovo poznavanje da se Hrvati služe različitim narječjima u svojoj književnoj i usmenoj produkciji). U daljnjem iskazu kaže da je mudrosti citirane na latinskom in margine samo pohrvatilo ne mijenjajući im sadržaj. Sve je to, samo nešto konciznije, naveo već u proširenju naslova: »*Pisna od pakla ... koju iz Svetoga pisma staroga i novoga zakona, takoder iz svetih Otačah i Naucitegliah izvede i sloxi u Harvatski Jezik i pivanye*«. ¹⁷ Iz toga se može zaključiti da ni sadržajna dimenzija nije nova, nego je i ona adaptacija svetopisamskih tekstova, nauka otaca i crkvenih naučitelja. Ti stari sadržaji dobili su novu organizaciju i novi medij, hrvatski jezik. Spomenutu je građu obradio u prvom dijelu poeme,¹⁸ dok je drugi rezervirao za karanja čitavog kataloga grešnika: »... *compulsus sum increpare sortilegos, superstitionos, augures, maledicos, blasphaemos, superbos, avaros, luxuriosos, adulteros, iracundus(!), vindices, invidos, ebriosos, pigros, homicidas, pluriumque peccatorum genera...*« (Šitović, 1727: 7). Tu su, dakle, gataoci, praznovjerni ljudi, vračari, klevetnici, psovači, oholice, lakomci, bludnici, preljubnici, napržice, osvjetnici, zavidnici, pijanice, lijeni ljudi, ubojice kao i mnoge druge vrste grešnika, a njih je, kako piše Šitović, prisiljen pokarati. Svakako da među onima što su napadali Šitovića i njegovu *Pisnu* treba tražiti sve sorte tih opakih ljudi i mnogih drugih grešnika koje ovdje izrijeком navodi fra Lovro. Nema prestupnika koji su sretni kad im netko na nos nabija njihove pogreške, prestupe, zloće i grješke. U posveti Šitović se njima obraća riječima Izaije proroka: »*Quis pote-*

¹⁵ Ispravnom razumijevanju toga poetičkog pojma omogućava njihova uporaba in margine u *Pisni*, usp. *Pisna* II, 31; II, 33-36; V, 39-41.

¹⁶ Usp. *Pisna* II, 12-18; II, 38; V, 37.

¹⁷ U obraćanju čitatelju Šitović spominje samo dva izvora: »... *sluscaite ovu pisnu, koiusam meni i vami naspassenie iz Svetoga Pisma i Naucitegliah izveo*« (Šitović, 1727: 13).

¹⁸ Usp. »*Post materiam, poenae, ignis compulsus sum increpare sortilegos...*« (Šitović, 1727: 7).

rit...«. Tim se katalogom grešnika, i istodobno protivnika koji se hrane motivikom usmene poezije, završavaju Šitovićeva opažanja o profanim pjesmama kojima suprotstavlja svoju poemu. Iz fra Lovrinog izlaganja može se zaključiti da su svi prigovori neopravdani jer on ne uvodi ništa drugo nego *samo adaptira i pretače u stihove ono što je dužnost svakog svećenika.*

Nakon hvalospjeva na adresu zadarskog nadbiskupa (izrečenih stilom bujnog baroknog manirizma) Šitović je ponizno zamolio Zmajevića da ovu njegovu poemu proglasi i zauzme se za njezino širenje po nadbiskupiji »*hoc canticum ... in tua dioecesi, ut suples oro, promulgandum ...*« (Šitović, 1727: 9). Ako, dakle, jedan nadbiskup takve reputacije stane iza Šitovićeve *Pisne*, tada je neće smjeti napadati ni protiv nje mrmljati ni svećenici ni redovnici, a kamo li obični seoski puk. Patron je tako moćan da će svojim ugledom i revnošću osigurati sretan put tiskanom djelu.

U posveti svoje poeme *Pisna od pakla* nadbiskupu Zmajeviću jasno je Šitović definirao formalnu stranu deseteračke pjesme i ukazao na pogibeljne motive koji su se obrađivali u usmenoj poeziji. Shvativši saživljenost hrvatskog puka s tom pjesničkom vrstom u duhu katoličke obnove odlučio se na njezinu adaptaciju interpoliranjem novih sadržaja u omiljeni oblik. Zbog toga je u svojoj poemi sačuvao *usum, accentum et versum* usmene junačke pjesme. Šitović se prvi u hrvatskoj pisanoj ili umjetnoj književnosti poslužio desetercom usmene ili narodne poezije, a njegovim će putem krenuti subraća Filip Grabovac i osobito Andrija Kačić Miošić samo sa sadržajima prijemčivijim pučkom uhu i ukusu.

ŠITOVIĆEVA POETIKA USMENOG PJESNIŠTVA U POSVETI *PISNE OD PAKLA*

Sažetak

Šitović je svoj opus popratio s dvadesetak paratekstova, a među njima se nalazi samo jedna posveta koju je uputio zadarskom nadbiskupu V. Zmajeviću. U prvom dijelu dedikacije iznio je svoja poetička opažanja o usmenom pjesništvu. Iz te posvete po prvi put se doznaju pouzdani podaci o formalnoj i sadržajnoj strukturi usmene poezije, te njezinom živoj tradiciji u hrvatskom narodu i pogubnim učincima njezine motivike osobito one u epskim pjesmama. Šitović je prvi u povijesti hrvatske književnosti shvatio moć takve poezije i pristupio njezinoj adaptaciji i to samo na sadržajnoj dimenziji, dok je očuvao *usum, accentum et versum* usmene junačke pjesme. Tim je pokazao put uporabe deseterca u umjetničkoj književnosti, a njme su krenuli F. Grabovac, A. Kačić Miošić i mnogi drugi.

ŠITOVIĆ'S FOLK POETICS IN THE DEDICATION OF *PISNA OD PAKLA**Abstract*

Among his works, Šitović wrote twenty paratexts, including one dedication, to the Archbishop of Zadar, Vicko Zmajević. The first part of the dedication includes Šitović's remarks on folk poetry. This dedication conveys the first reliable information on the form and content of oral or folk poetry, its living tradition among Croats, and the harmful effects of its motifs, particularly in epic poetry. Šitović was the first in the history of Croatian literature to understand the power of that poetry, and who came close to its adaptation, but only in terms of theme, while preserving the *usum, accentum et versum* of oral epic poetry. The use of decasyllabics in folk literature was first demonstrated by Šitović and repeated by Filip Grabovac, Andrija Kačić Miošić and many others.

Pozdrau Mladichem

Koiſhe ucit vovoi Grammaticzi.

MOi Draghi Mladichi , ter Koiſj miſ-
lite bit miſniczi , ſpomeniteſe , Ko-
likoſe ruſgi Goſpodin Boog nà ignoranc-
ziju ; Kolikolipriti MiſniKu , Koiſj malo
mari za Kripoſt , i za nauK , ſchijee Oſeu
Proroka nà pog.4. di veli . *Conticuii popu-
lus meus , eò quod non habuerit ſcientiam .
Quia tu ſcientiam repuliſti , repellam te , ne
Sacerdotio fungaris mihi , & oblita eſ legis
Dei tui , obliſſear filiorum tuorum & ego .* I
Kod Jeremie na pog.48. *Maledictus , qui fa-
cit opus Dei negligenter .* I nancitregli mo-
rali vele da covik neznam , Kuije darſan
ſtograd ucit ; a neche ſmartno ſagrifuiè . I
nemoguchiſe liſpo , i ſtredno ſtrechi nauK
Brez Grammatike , *juxta illud : nec ſine
me quiſquam ritè peritùs erit .* Donatus.Za-
to naſtoite nà ouu Kripoſt , neka ù mri-
me valcega miſniſeſtua morete znano va-
ſce poſle ciniti , *ut acceptabile Deo ſit mu-
nus veſtrum .* Ali ier ſuaki daar ozgar , to-
ieſt

ieſt od Boga ieſt , vaglia imat Boſi ſtrah ,
i ponizno molituu ciniti , dabiſe Goſpodin
Boog doſtoiao pameti proſuiliti . Zatochu
ſtavit molitue Koie prid ſtudiom imadu
govorit . S' Bogom , Koga zame da moli-
te , mnogote vuruche vami priporuevem .

Orationes ante Studendum.

In nomine Patris , & Filii , & Spiritus
Sancti . Amen .

Deinde dicatur devotè .

Da mihi Domine intellectum , ut diſcam
mandata tua .

Actiones noſtras , quaſumus Domine
aſpirando prævèni , & adjuvando
proſequere ; ut cuncta noſtra oratio , &
operatio a te ſemper incipiat , & per te
cepta finiatur .

Sub tuum præſidium confugimus San-
cta Dei Genitrix , noſtras deprecationes

A 4 ne

Mario Grčević

IZDANJA ŠITOVIĆEVE EPSKE PJESME

Izvorni znanstveni članak
UDK 821.163.42.09 Šitović, L.

Pisna od pakla najvažnije je pjesničko djelo Lovre Šitovića. U literaturi se uglavnom polazi od pretpostavke da je imalo samo jedno izdanje koje je tiskano 1727. godine. Na činjenicu da je bilo više izdanja, upozorio je Pavao Knezović¹ 1988., kada je u pretisku objavio dvije različite naslovnice istoga djela (usp. Knezović, 1988: 151). U jednom se izdanju djelo na naslovnici zove *Pisma*, a u drugom *Pisna*. U oba izdanja dana je 1727. kao godina tiska, što je jedan od razloga zbog kojega do Knezovića nitko nije uočio da *Pisna* ima više izdanja. Drugi je razlog tomu taj da su svi istraživači prije Knezovića pred sobom imali samo jedno izdanje te knjige, ili *Pisnu*, ili *Pismu*. Stoga neki govore o *pismi*, a drugi o *pisni*.²

Knezović je argumentirano iznio tezu da je izdanje koje se u naslovu zove *Pisna*, starije od izdanja koje se zove *Pisma*, no da *Pisna* ipak nije prvo izdanje. Glavni je Knezovićev argument taj da se iza posljednje stranice *Pisne* nalazi obavijest tiskare s popisom knjiga koje su u prodaji. Obavijest je tiskana na arku na kojem je tiskan i dio *Pisne*, što znači da nije naknadno umetnuta (Knezović, 2000: 81). Knezović je ustvrdio da se na popisu nalaze i knjige koje su tiskane tek 1729., »a možda neke i kasnije«, što znači da to izdanje *Pisne* s popisom raspoloživih knjiga ne može biti prvo izdanje. Prvo izdanje objavljeno je 1727. godine. Knezović s pravom smatra da je izdanje s naslovom *Pisma*, koje na kraju nema popisa knjiga, tiskano »najvjerojatnije poslije *Pisne od pakla*, možda čak i sredinom 18. stoljeća, ako ne i kasnije« (Knezović, 2000: 82).

¹ Zahvaljujem profesoru Knezoviću na plodonosnim razgovorima i poticaju da se pozabim pitanjem izdanja Šitovićeve *Pisne*. S obzirom na to da me je na tu temu upozorio i u nju stručno uveo upravo on, zamolio sam ga da na skupu o Šitoviću o njoj prijavimo zajedničko predavanje, iako je bilo planirano da o njoj govorim samo ja jer je on imao svoje vlastito predavanje o drugoj temi. Profesor je Knezović na to ljubazno pristao, a ja mu i na tome ovom prilikom harno zahvaljujem, kao i na literaturi koju mi je ljubazno ustupio.

² Oni koji su vidjeli *pisnu*, mogli su pretpostaviti da drugi govore o *pismi* zato što jezično adaptiraju naslov i približuju ga suvremenom hrvatskom jeziku. Oni drugi koji su pred sobom imali *pismu*, mogli su misliti da se o *pisni* govori zato što tako piše u naslovu ispred prvoga poglavlja, a i u predgovoru te u recenzijama otisnutim iza predgovora. Usp. Raguž, 1978: 9, 27-28.

U knjižnici HAZU nalazi se primjerak Šitovićeve *Pisme* pod signaturom R-610 iz one naklade iz koje potječe i primjerak kojim se služio Knezović. Na prvoj unutarnjoj lijevoj stranici pored naslovnice glagoljičnim je pismom zapisano ovako: *Ovo je libar mene žakna Jere Grdovića od Sukošana...* Sličan zapis kračega sadržaja pisan na talijanskom jeziku nalazi se na kraju knjige, a oba su zapisa datirana s 23. svibnjem 1767. godine. Grdović piše da je za tu svoju knjigu »dao peticu«, no ne zna se je li ju kupio rabljenu ili novu. Ako je bila nova, postoji razlog za pretpostavku da je tiskana 1767. ili koju godinu prije, što ide u prilog Knezovićevoj tezi o vremenu tiska *Pisme*.

Osim u naslovnicama, razlike između dvaju poznatih izdanja *Pisne/Pisme* nisu velike. Uglavnom se svode na slagarske pogriješke i sitnije slovopisne razlike koje je popisao i opisao Knezović 2000. godine. Među razlikama gotovo da nema jezičnih elemenata na temelju kojih bismo mogli donositi zaključke o starini jedinoga izdanja. Uočavaju se samo dvije takve razlike, i to na naslovnicama. Radi se o bilježenju novije jotacije i o gubljenju etimološkoga /h/ u *Pismi*. Nastanak razlika može se protumačiti samo pod pretpostavkom da naslovnicu *Pisme* i njezin tekst nije slagao isti slagar. Slagar koji je složio naslovnicu *Pisme*, nasuprot slagaru ostaloga dijela knjige, tekst je jezično dotjerivao, a posao je ujedno obavio na brzinu i nemarno pa je npr. izostavio glagol *složiti*, čime je ključna rečenica u naslovu ostala bez predikata.

Jotacija

Pisna: i sloxi ù Harvatski Jezik, i pivanye - pod slameniū fvetoga Dominica.

Pisma: i Harvatski jezik, Pivagne. - pod zlamegnu S. Domenica.

U *Pisni* su imenice *pivañe* i *zlaneñe* zapisane s nehotiranim skupom /nj/ (<*nbj*) (*pivanye* - *zlamenu*), dok je u *Pismi* u obje imenice sekundarna jotacija provedena (*Pivagne* - *zlamegnu*). U starijoj hrvatskoj pismenosti dvoslov »gn« odnorno »gn(i)« nije se rabio za bilježenje neslivene skupine /nj/, već, prema talijanskomu uzoru, uvijek za bilježenje fonema /ñ/. Potvrde u kojima se u Šitovića inače provodi odnosno bilježi sekundarna jotacija toga tipa, malobrojne su. Dragutin Raguž u prvome je izdanju Šitovićeve Gramatike našao samo jednu potvrdu s provedenom ili zabilježenom novijom jotacijom, i to u riječi stranoga podrijetla *ulenica* (*uglenizza*) (Raguž, 1978: 60-61).³ Drugi rijetki primjeri koje donosi Raguž, potječu uglavnom iz *Pisme* i iz *Lista nauka krstjanskoga*, a jedan

³ Treba reći da Šitović ipak redovito piše *treći*, a ne *tretji*. Oblik *tretji* upotrebljava npr. Gundulić, a čest je i u Bibliji Bartola Kašića, iako u njoj prevladava oblik s provedenom jotacijom.

je od primjera spomenuto *zlameće* (Raguž⁴: 60-61, usp. također Kuna, 1961: 140-141). Jotirani oblici na naslovnici *Pisme* nasuprot nejotiranima u *Pisni* govore da je *Pisna* starija od *Pisme*, iako se, dijalektološki gledano, sekundarna jotacija započela provoditi i bilježiti svakako već prije nego što je izišlo prvo izdanje Šitovićeve *Pisne/Pisme* (usp. Kapetanović, 2004). Za razliku od Šitovića, Maretićevi dalmatinski pisci 18. stoljeća pri pisanju glagolskih imenica na *-nje* uglavnom miješaju i pišu ih s /ñ/ i /nj/, no nijedan ne piše gotovo uvijek samo *-/nje/* kao što je to u Šitovića (Maretić, 1915: 196).

Gubljenje etimološkoga /h/

Pisna: takoyer iz svetih Otaçah, i Naucitegliah - PO DOPUSTENYU STARYH.

Pisma: takoger iz *sveti* Otacza, i Nauciteglia - Pò dopuscteniu Starj.

Na naslovnici *Pisne* imenični genitiv množine završava na *-ah* (*otacah, naučiteľah*). Na naslovnici *Pisme* ne samo da je u tim oblicima ispušteno slovo »h«, već se glas /h/ ne bilježi ni onda kada se neprijeporno radi o etimološkom /h/, iz *sveti(h), po dopuštenju stari(h), u pet poglavi(h)*. Poznato je da gubljenje fonema /h/ za Šitovićev jezik nije karakteristično (usp. Raguž, 1978: 47; Kuna, 1961: 137-139; usp. također Maretić, 1910: 152), a svakako jest karakteristično za jezik osobe koja je slagala naslovnici *Pisme*. Budući da te inovacije ima na naslovnici *Pisme*, a nema na naslovnici *Pisne*, ona nedvojbeno potvrđuje tezu da je *Pisma* mlađa od *Pisne*. U skladu s time treba protumačiti i promjenu *takojer - također*. Oblik *takojer* s primarno čakavskim refleksom *d'>j Šitović često rabi u *Pisni/Pismi* i u gramatici (1713.), a slagaru naslovnice taj je oblik bio očigledno neobičan pa ga je zamijenio oblikom s primarno štokavskim refleksom *d'>đ. Upadljivo je i to da se u lokativu rednih brojeva završno *-u* iz *Pisne* gotovo uvijek u *Pismi* zamjenjuje sa *-e*: *u prvomu - u prvome, u drugomu - u drugome, u četvrtomu - u četvrtome*. Isto se događa i u dativu pridjeva: *prisvitlomu i pripoštovanomu gospodinu - prisvitlome i pripoštovanome gospodinu*. Budući da je za Šitovićev jezik tipičnije dočeto *-u*, sustavna promjena *-u > -e* na naslovnici *Pisme* stoga također govori da je *Pisna* starija, a *Pisma* mlađa, iako je i to *-e* jezičnopovijesno gledano znatno starije od prvoga izdanja Šitovićeve *Pisne*. Radi se o tome da je već od 14./15. stoljeća *-u* iz dativa prelazilo u lokativ, što ima svoj odraz u tome da se u mnogim starijim djelima *-u* više manje sustavno upotrebljava i u dativu i u lokativu. Ujedno se *-u* počelo u dativu gubiti, a okrnjen se

⁴ Raguž se za svoje istraživanje očigledno služio primjerkom *Pisme* iz one naklade iz koje potječe i primjerak iz knjižnice HAZU. Iz iste naklade potječe i primjerak P. Knezovića i primjerak kojim se služio M. Šimundić (1996). Istina je da Raguž u svojim citatima ima nekih sitnijih odstupanja u usporedbi s *Pismom* iz HAZU (npr. *jest - jeste*), no rekao bih da se radi o manjim prepisivačkim omaškama, a uglavnom o odstupanjima koja su uvjetovana slagarskim pogrješkama u izvorniku i njihovu ispravljanju pri citiranju u Raguževu tekstu.

nastavak proširivao sa *-e* iz lokativa. To je dovelo do toga da su *-u* i *-e* postali mogući završetci i u dativu i u lokativu zamjenica i pridjeva, no s različitim omjerima učestalosti u pojedinih autora, a i s različitim čestičnim proširivanjem (npr. *tomu/đe/r/e*).

Knezovićev zaključak da je Šitovićeve *Pisna* izišla u najmanje tri izdanja i da je *Pisna* starija od *Pisme* (Knezović, 2000: 84), svakako treba prihvatiti. Šitoviše, postoje ozbiljne indicije koje govore da je to najvažnije Šitovićevo epsko djelo tiskano u barem pet ili čak šest izdanja.

Pisma

U *Zborniku stihova i proza XVIII. stoljeća* Rafo Bogišić kaže da je glavno pjesničko djelo Lovre Šitovića *Pisna od pakla...* (str. 325), no izbor tekstova ne donosi pod tim naslovom, već pod naslovom *Pisma od pakla...* Po svemu sudeći oblik *pisna* u uvodnom je tekstu Bogišić preuzeo od K. Georgijevića (1969: 297), a oblik *pisma* preuzeo je iz izvornika iz kojega je transkribirao.⁵

Bogišićev izbor teksta (iz predgovora i drugoga poglavlja) u mnogim se pojednostima razlikuje od teksta *Pisme* koja se čuva u knjižnici HAZU. Neka su odstupanja takva da se nikako ne mogu objasniti možebitnim Bogišićevim prepisivačkim omaškama. Pojedina odstupanja mogu se objasniti samo uz pretpostavku da Bogišićeva *Pisma* ne potječe iz naklade iz koje potječe *Pisma* iz HAZU. Pored toga, naklada Bogišićeve *Pisme* mora biti starija od naklade *Pisme* iz HAZU.

U predgovoru se u Bogišićevoj *Pismi* miješaju oblici *pisma* i *pisna*, dok u primjerku iz HAZU takva miješanja nema, već je svugdje zapisano samo *pisna*. Bogišić ima okrnjeni dativ *bogoľubnom*, dok u *Pismi* iz HAZU piše *bogoľubnomu*. Slovo »h« u nastavku imeničnoga genitiva množine Bogišić ponekad bilježi, a ponekad ne, iako se i onda kada Bogišić nema »h«, to »h« pojavljuje u *Pismi* iz HAZU (usp. *od biskupatah - od biskupata, Popom od Poglicah - Popom od Poljica*). Usp. također *od ostalih brezkoristnih pissanah - od ostalih beskorisnih pi-*

⁵ Bogišić upućuje na Georgijevića na kraju uvodnoga teksta kao izvor podataka koje donosi. Georgijević u poglavlju o Šitoviću govori uistinu samo o *pisni*, no u prethodnom poglavlju o T. Babiću i njegovoj preradi toga Šitovićeve djela, zove ga *pisma*. Bogišić je sigurno uočio da se u njegovu glavnom vrelu ono zove *pisma*, a da Georgijević u poglavlju o Šitoviću govori o *pisni*. S obzirom na Bogišiću raspoložive izvore i podatke, on je postupio najbolje što je mogao: vjerno je prenio ono što piše u njegovu oba vrela i nije »ispravljao« Georgijevića. Zamjeriti se ne može ni to što Bogišić nije raščlanjivao pitanje zašto Georgijević govori o *pisni*, a ne o *pismi*. Takvoj raščlambi ne bi bilo mjesta u tekstu koji je trebalo podastrijeti za *Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Tu je raščlambu trebalo provesti u posebnom radu, što je učinio Pavao Knezović 2000. neovisno o Bogišićevu tekstu.

samah, xèstinu? - *žestinu?!*, *goruche ugglevye* - *goruće uglevje*. Pored tih razlika Bogišić uvlači pojedine kitice, čime kao da oponaša svoje vrelo. U vrelo kojim sam se ja služio (primjerak iz HAZU), takva uvlačenja nema, već su kitice obrojčane arapskim brojkama.

Ključna indicija da se radi o dvama različitim izdanjima *Pisme* te da je Bogišićev primjerak iz starijega izdanja, nalazi se na kraju treće kitice drugoga poglavlja. U *Pismi* iz HAZU umjesto Bogišićeva stiha pojavljuje se onaj stih koji se u Bogišića nalazi tek na kraju sljedeće (četvrte) kitice, a na tom se mjestu nalazi i u *Pismi* iz HAZU. Dakle, na kraj treće kitice u *Pismi* iz HAZU taj je stih ušao (umjesto Bogišićeva stiha) slagarskom zabunom. Da je to uistinu tako, pokazuje primjerak *Pisne* koji se čuva u NSK u Zagrebu. Tekst *Pisne* u toj se točki podudara s tekstom Bogišićeve *Pisme* (iako se glede drugih razlika podudara s *Pismom* iz HAZU). Daljnja bitna razlika uočava se i u devetoj kitici, u kojoj Bogišić u drugome stihu ima u jednini *planinsku vrućinu*, u trećem stihu *Mondibela*, u četvrtom stihu *tek ih*, dok *Pisma* iz knjižnice HAZU ima množinu *planinske vrućine*, *Mongibela* i *ter ih*. U toj točki *Pisna* iz NSK slijedi *Pismu* iz HAZU. To sve nam govori da Bogišić nije transkribirao ni iz jednoga od dvaju do sada poznatih izdanja *Pisne/Pisme*. Kad uzmemo u obzir Knezovićeva zapažanja, možemo sada dakle zaključiti da su postojala najmanje četiri izdanja Šitovićeve *Pisne/Pisme*.

I još kupi svitovnje plamene
i iz jame planinsku vrućinu
s Mondibela, Etne, Vezuviya
tek ih doli u pākā saliva.

Pisma... prema R. Bogišiću

Izvan što smo rekli gori više
i što ćemo reći doli niže
taj je oganj muka čudnovata
među družim mnogo strahovita.
Sad apoštol Pavao vapije
s ovim ognjem kô straši žudije
da je oganj ljuti inadžija
osuđenim gnjivni krvolija.

Pisma... prema R. Bogišiću

I. I još kupi svitovnje plamene,
i iz jama Planinske vrućine:
s Mongibela, Etne, Vezuviya,
Ter ih doli u Pākā saliva.

Pisma... iz knjižnice HAZU

II.
Izvan što smo rekli gori više
i što ćemo reći doli niže:
Taye Oggan mukka čudnovata
Ogganum ghnivni krvolija.

III.
Sad Apoštol Pavao vapije
S ovim ognjem ter štarki Xudije
Daye Oggan gijuti inadžija
Ogganum ghnivni krvolija.

Pisma... iz knjižnice HAZU

II.

Izvan sctofmo rekli gori visce ,
 I sctochemo recchi doli nixe:
 Taye Oggagn mukka ciudnovata ,
 Meggiu. druzim mnogo strahovita.

III.

Sad Apofctol Pavao vapiye ,
 S'ovym oggnem ter strasci Xudie:
 Daye Oggagn gliuti inadciya ,
 Osfugenim ghgnivni karvoliya.

Pisna... iz NSK

Rekli smo da glagolski oblik *složi* zabunom nije otisnut u naslovu *Pisme* iz knjižnice HAZU. Međutim, V. Pavičić iz naslova *Pisme* citira upravo ovako: »...složu u hrvatski jezik i pivanje« (Pavičić, 2008: 194). Nema razloga za pretpostavku da je Pavičić sam domislio oblik *složi* i da ga je domišljenoga uvrstio u citirani tekst. Izostavljeni prijedlog iz Pavičić ne domišljava, već prenosi da djelo potpisuje »otac z. Lovro Gliubuskoga«. Dakle, Pavičićev primjerak *Pisme*, nasuprot primjerku iz knjižnice HAZU, u naslovu ima glagol *složiti*, iako sukladno s primjerkom iz HAZU nema prijedloga *iz*. Ako jest tako, Pavičićev primjerak nije iz one naklade iz koje je primjerak iz knjižnice HAZU. Radi se ili o primjerku iz sasvim nepoznate naklade, ili, što je vjerojatnije, o primjerku iz naklade iz koje potječe Bogišićev primjerak.

Pisna

Pored razloga za pretpostavku da je *Pisma* izišla u barem dva izdanja, postoje slični razlozi za pretpostavku da je *Pisna* izišla u više nego dva izdanja. To pokazuju razlike između *Pisne* iz NSK i citata iz *Pisne* koje donose Josip Grbavac (1990) i Jakša Ravlić (1973).

Za ovu rečenicu Grbavac kaže da ju je preuzeo sa str. 11-12 u predgovoru:

»I dosad san [! M.G.] je u Makarskoj upisanu s dicom pivao, i ništa manje želim da vazda bude pivana na općenu korist puka krstjanskoga« (Grbavac, 1990: 280).

Na navedenim stranicama u *Pisni* iz NSK te rečenice nema. Sličnu rečenicu nalazimo na str. 13 (u *Pisni* iz HAZU ona se nalazi na str. 11-12!), iz koje citiram njezin drugi dio:

[...] i dofad upiffanu z'diccicom yftoga mifta [Odnosi se na Makarsku, M.G.], pivao nifcta-nemagne xelim dā vazdi bude pivana nā opchenu duhovnu Korist Puka karftianskoga

Evo i nekih drugih razlika između Grbavčeve *Pisne* i *Pisne* iz NSK:

Pisna od pakla prema J. Grbavcu

Pisna od pakla iz NSK

Ni mudri se čovik dositijo (281.)

... domysliyo (16.) [17!]

Lastavica kad bi doletila (284.)

... da bi doletila (61.)

U sto hiljad hiljada godina (284.)

... higliadah godina (62.)

Al' će tvojoj duši biti sladak (289.)

Alche Tuojoji bittj Dusci sladak (71.)

...za dušu korisne? (291)

...zà dusce korisne. (66)

Vazda želim da bude pivana (280.)

Vazdi ... (72.)

Rastopljeno još piju olovo,

...vino gnihovo (47)

U paklu je to piće njihovo (283.)

Pored tih razlika ima još nekih sitnijih poput *pameću - pametiu, ugljevlje - ugglevye, bez - brez*, koje bi također mogle biti uvjetovane različitim predloščima.

Podudarnih citata u Grbavcu i Ravlića ima malo. Njih dvojica navode npr. za *dušu korisne*, dok *Pisna* iz NSK i *Pisma* iz HAZU imaju *zà dusce korisne*. Uočava se i jedno bitno razilaženje Grbavca i Ravlića, u četvrtom stihu treće kitice prvoga poglavlja:

Ni mudri se čovik dositijo. (Grbavac, 1990: 281)

Ni mudri se čovik domislio. (Ravlić, 1973: 201)

Ni mudrife Čovik, domysliyo. (*Pisna* iz NSK i *Pisma* iz HAZU, str. 17)

Ako u Grbavčevu vrelu uistinu piše *dositijo*, a u to nema razloga sumnjati, moramo zaključiti da Grbavčeva i Ravličeva *Pisna* ne potječu iz istoga izdanja. To što Ravlić ima *domislijo* kao u *Pisni* iz NSK (i *Pismi* iz HAZU), ne znači da se tu radi o primjercima iz iste naklade. U Ravličevim citatima ima previše razlika prema *Pisni* iz NSK, a neke se nikako ne mogu objasniti kao prepisivačke omaške, već se mogu protumačiti samo time da je Ravlić raspolagao nekom drugom inačicom *Pisne*, koja, vidjeli smo, nije ona kojom se služio Grbavac. Jakša Ravlić kao vrsan poznavatelj starije hrvatske književnosti prenoseći Šitovićev tekst sigurno ne bi krnjio Šitovićev dativni nastavak u pridjeva, izmišljao nepotrebne zgrade u *čini čovieka, ako je (u) grisih* (usp. dolje), ubacivao usklik u *koju sam meni (!) i vami...*, mijenjao *vični* u *višni*, ujedno bez ikakve oznake rekonstruirao i upotpunjavao Šitovićev stih prijedlogom *u* kojega u *Pisni* iz NSK nema zbog slagarske pogriješke⁶, isto tako ne bi mjestimice pisao *pisma* umjesto *pisna*, ili bez komentara dao *osvete Kaina za ofvaggia kaina*, pa onda malo mijenjao broj imenice iz jednine u množinu i malo iz množine u jedninu, itd.:

⁶ Georgijević citira isti dio teksta iz predgovora i prenosi ga za razliku od Ravlića točno onako kako je u *Pisni* iz NSK. Ima samo jedno odstupanje: *također* umjesto *takojer*. Usp. Georgijević, 1969: 297.

Pisna od pakla prema J. Ravliću

Bogoljubnom štioču i slušaocu (200)
 čini čovieka, ako je (u) grisih (200)
 jednomu privelikome grišniku (200)
 uliza u Red (200)

poštovana braćo redovnici,
 od biskupata (200)

zadarskoga, splitskoga, šibenskoga,
 makarskoga (200)

dođe ova pisma (200)

želim da vazda bude pivana (200)

kolo se višnje vrti u paklu (200)

slušaš pisme (200)

beskorisnih pisanah (200)

muče, dave, žegu i gnjave (200)

koju sam meni (!)

i ostali vragovi (200)

moja braćo (200)

naučiteljja (200.)

Ako budeš pomnjivo slušati, budući
 one iz sv. Pisma bit ćeš blažen (200)

zgristi (200)

Muči oči kazujuć plamena, (201.)

Ki su smili medju se grišiti,
 Jedno će drugo u Paklu mučiti,
 ... (kitica XXXIII.) [!] (201.)

ubojstvo osvete Kaina
 (kit. XLVI.) (201.)

jere muže na zlo namećaše (201.)

Što pri Petrom oni prilagaše (201.)

karaju različnji grišnici (202)

Rad ovoga griha smrdljivoga,
 Bog je vodom vas svit potopijo:
 Rad putana bluda otrovnoga,
 Pet gradova ognjen sažegao.
 (XXXV.) (202)

Vi cinite [sic] da smo dospili (202)

Pisna od pakla iz NSK

Bogogliubnomu... (11)

čini Ciovika, akoye ù griffih (11)

jednomu privelikomu griffniku (11)

ulize ù Red (11)

Pofctovana Brathio Redovniči
 od Biskupatah (13)

Zadarskoga, Splitskoga, i Sibenskoga,
 i Makarskoga (13)

doge ova Pifna (13)

xelim dà vazdi bude pivana (13)

kolofe viçgne varti paklu (13)

Slufcafc pifne (13)

brezkorisnih piffanah (13)

muče, dave, deru, xegu, i ggnave (13)

i vami koiufam meni, i vami (13)

i oftali nemili Vragovi (13)

moja bratio (13)

Naučitegliah (13)

Akoye budefc pomgnivo slufcati,
 buduchi ona iz Svetoga Pifma bitchefc
 blaxen (14)

zgrift (14)

Mucci Occi kazujuch plamene, (21)

Kiffu smili meggiufe grifciti,
 Jèdnoche drugo ù Paklo mucciti,
 ...XXXXIII. (27)

uboiŧtvo ofvaggia kaina
 (XXXXVI.) (27)

Jere muxa nà zlo namechiafce (28)

Scto prid Petrom oni prilagafca, (28)

karaju različji Grifcniči (30)

Rad ovoga griha smadglivoga,
 Boghie vodom vas fvit potopiyo:
 Rad putena bluda otrovnoga,
 Pet Gradovah oggnem faxegao.
 (35.)

Vi çinite daŧmo jur dofpili (50)

To je plaća nesrićnim grišnikom,
 Zapovidi Božih pristupnikom (203)
 Lava, zmiye i ostale jade: (204)
 Milosrđe (204)
 ... za dušu korisne. (204)

Toye plachia nefrichnim grifchnikom,
 Zapovidih Boxyh priftupnikom: (63)
 Lave, zmiye, i oftale jade: (64)
 Milosardye (65)
 ...zà dufce korifne. (66)

Jedini jekavizam u Ravličevu citiranju (*čini čovieka, ako je (u) grisih*) ne izgleda nužno kao omaška ako uzmemo u obzir da i Grbavac ima jedan drugi jekavizam kojega nema u *Pisni* iz NSK ni u *Pismi* iz HAZU: *Ke u sebi neizmjerne ima* (Grbavac, 1990: 20-21). Ako bismo jekavizam u *neizmjerne* i *čovieka* smatrali transkripcijskim omaškama, onda bismo omaškom morali smatrati i /e/ u sljedećem stihu koji citira Grbavac: *Koje muče nesrićne grešnike* (19.) (*Grixnike* u *Pisni* iz NSK i *Pismi* iz HAZU). To /e/ u *grešnik* upućuje na to da u *neizmjerne* /je/ nije omaška i/ili da u Grbavčevoj *Pisni* upravo treba očekivati jekavizme. Naime, u hrvatskom štokavsko-jekavskom dijalektalnom sustavu /e/ u *grešnik* nije primarni refleks jata, već je nastalo sekundarno nestajanjem glasa /j/ u kratkom slogu iza pokrivenoga /r/: *grěšnik* → *grješnik* → *grešnik* (od 16. stoljeća). Zbog toga se nameće pitanje je li netko u većoj ili manjoj mjeri jekavizirao Šitovićevu *Pisnu* i je li se to jekaviziranje odrazilo na primjerke kojima su se služili Grbavac i Ravlič. S tim u svezi treba podsjetiti da se Šitovićeva *Pisna* u literaturi spominje, doduše rijetko, i kao *piesan* (usp. Knezović, 2000: 66 i Bogišić, 1997: 193).

Zaključak

Rekonstrukcija provedena u ovom članku pokazuje da je Šitovićevo glavno epsko djelo imalo barem dva izdanja *Pisme* (Bogišićev primjerak i primjerak iz HAZU) i barem tri izdanja *Pisne* (primjerak iz NSK, Grbavčev primjerak i Ravličev primjerak). Kao prvo izdanje u obzir bi moglo doći samo ono izdanje iz kojega potječe Ravličev primjerak. Međutim, više razloga govori protiv toga da se Ravlič služio primjerkom iz prvoga izdanja. Ravličev je tekst gdjegdje nastao skraćivanjem: *i ostali (nemili) vragovi - muče, dave, (deru,) žegu i gnjave*. Da se uistinu radi o skraćivanju, a ne proširivanju, vidi se u *pri(d) Petrom oni prilegaše*, gdje je zbog skraćivanja nastala gramatička anomalija. Isto je uočljivo i na razini metra, usp. s obzirom na deseterac broj slogova u stihu *Vi činite da smo dospili* (prema Ravliču) i u stihu *Vi činite dasmo jur dospili* (*Pisna* iz NSK). Pored toga Ravlič donosi neočekivane oblike s provedenom jotacijom, ima jekavizam *čovieka* i oblik *pisma* u predgovoru. Sve su to vjerojatno inovacije kojih u prvom izdanju Šitovićeve *Pisne od pakla* nema. S obzirom na to da Ravličev primjerak *Pisne* po svemu sudeći ne potječe iz prvoga izdanja, možemo zaključiti da je *Pisna* tiskana vjerojatno u barem četiri izdanja. Sveukupno ima dakle vjerojatno barem šest izdanja.

THE PUBLICATION OF LOVRO ŠITOVIĆ'S EPIC POEM

Abstract

This article's re-examination of publication records reveals that Šitović's epic contributions included at least two publications of *Pisma od pakla* (*Poem on Hell*)—the Bogišić version and the version in Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU)—and at least three publications as *Pisna*—the Nacionalna i sveučilišna knjižnica (NSK; National and University Library), Grbavac and Ravlić versions. However, several points undermine Ravlić's use of the first published version. Ravlić's text results in various compressions: “*i ostali (nemili) vragovi – muče, dave, (deru,) žegu i gnjave*” (“and other (ruthless) devils—torture, throttling, (dismemberment,) burning and oppression”). The line “*pri(d) Petrom oni prilegaše*” (“before Peter they laid down”), the compression of which creates a grammatical anomaly, shows this version to be an abridgment rather than an expansion. This compression is also evident at the metrical level, in the comparison, for instance, between the decasyllabic verse “*Vi činite da smo dospili*” (“It is your doing that we are here,” as per Ravlić) and “*Vi činite da smo jur dospili*” (“It is your doing that we are already here,” in the NSK *Pisna*). Ravlić also uses some unusual grammatical forms, notably iotation, the iekavian form *čovieka* and the term *pisma* in his preface, all of which were probably absent in the first publication of Šitović's *Pisna od pakla*. From Ravlić's version of *Pisna* and its departures from the first published version, we can conclude that *Pisna* was most likely printed in at least four copies; six copies probably exist in total.

Ivan Karlić - Iva Mršić

LIIST NAVKA KARSTJANSKOGA LOVRE ŠITOVIĆA

Izvorni znanstveni članak
UDK 238 (091)

Uvod

*Liist navka karstjanskoga Šitovićevo*¹ je manje poznato djelo, objavljeno nakon njegove smrti, vjersko-poučnog karaktera, posvećeno osorskom biskupu, Nikoli Dražiću. Djelo je namijenjeno vjerskom izgrađivanju i dušobrižništvu u duhu zaključaka Tridentskog sabora (1545.-1563.).² Pisano je u katekizamskome stilu i formi,³ baroknom jezičnom izražajnošću i karakterističnom baroknom kičenošću, a podijeljeno je na dva veća dijela. Ovdje ćemo ih detaljnije prikazati te iz njih iščitati Šitovićeve teološke naglaske koji su, između ostalog, obojani ozračjem katoličke obnove.

Prvi dio Navka

Šitović u prvome dijelu donosi molitve, Apostolski *Credo*, *Dekalog*, popis sakramenata i krjeposti, darova Duha Svetoga, djela milosrđa i popis grijeha. Nastavlja s popisom tzv. »posljednjih stvari«⁴ i otajstvima svete krunice i blaženstvima, te prvi dio djela završava s navođenjem obaveznih spomendana i zapovjedanih postova. Kroz čitanje i analizu kako prvoga, tako i drugoga dijela, uočiti ćemo Šitovićeve barokne obrasce s težnjom da Božju riječ napiše i prenese što jednostavnije i jasnije kako bi bila svima razumljiva.⁵

¹ Šitovićem se osobito kritički bavio i istraživao njegov život i djelo Pavao Knezović (1988; 1996; 2000; 2002).

² Po završetku ovoga Sabora slijedila je u Crkvi tzv. »katolička obnova« te su se cijelom Crkvom širila ovakva i slična djela u kojima se, prema saborskim smjernicama i odlukama, nastojalo ispravno tumačiti katoličku vjeru te tako duhovno obnavljati vjernike i vjersku praksu.

³ Takvi katekizmi su bili uobičajena pojava u Šitovićevo vrijeme. Usp. Hoško, 2008: 340-341 i Hoško, 1985: 160-167.

⁴ Grč. *ta eshata* = *posljednje stvari*; u teologiji ovaj izraz odnosi se na stvari koje dolaze nakon čovjekova zemaljskog života, odnosno nakon same povijesti svijeta i čovječanstva (smrt i sud, čistilište, nebo-raj, pakao).

⁵ Usp. Bratulić, 1996: 8.

1. 1. Molitve

Djelo započinje s *admonitio* gdje se Šitović na početku, sukladno običaju svoga vremena, obraća osorskom biskupu, Nikoli Dražiću, kojemu i posvećuje svoje djelo. Nakon toga nastavlja sa znakom križa, »molitvom Gospodnjom« i »Zdravo Marijom«.⁶

1. 2. Apostolski *Credo*

Nakon molitava, Šitović donosi apostolsko *Vjerovanje*: »Virujem u Boga Otza Svemogućega, Stvoritelja neba i zemlje. I u Isukarsta Syna njegova, jedinoga Gospodina našega. Koy začeti je po Duhu Svetomu, rođen od Divicze Marie. Mučen pod Pontiom Pilatom, propet, umro i Pokopan. Snide na pakao, treći dan uskarsnu od martvih. Uzide na nebesa, sidi obdesnu Boga Otza Svemogućega. Otuda ima doći sudit žive i mrtve. Viruiem u Duha svetoga. Suetu Carquu Kato-liciansku, suetih općinu. Oduštenie griah, puti uskarsnuće, život vječni. Amen.«⁷

1. 3. Dekalog

Nakon *Creda*, Šitović izlaže *Deset Zapovid Gospodina Boga, Pet Zapovid S. Majke Carkve* (od kojih je peta »platiti desetinu«), *Dvi Zapovidi Naravi i Dvi Zapovidi Gliubavi*, te naposljetku *Tri Svitovanja Gospodina Isukarsta*: »vbou-sctuo povogлно (uboštvo povoljno), cistocha vikougna, posluh u suakoj stuari, koia nie grih.«⁸ Sve ovo navodi redom nabrajajući i držeći se ondašnje kateki-zamske forme.

1. 4. Popis sakramenata

Šitović nastavlja iznoseći sedam sakramenata i to sljedećim redom: *karštenie, krizma, euharistia, to jest Tilo Isusovo, pokora, to jest Sveta Ispovid, Ulije sveto, aliti napokonje pomazanie, red sveti, matrimonio aliti ženidba*.⁹ Ovdje je zanimljivo napomenuti da se tijekom crkvene povijesti nije uvijek govorilo baš o sedam sakramenata; broj je varirao, prije svega zato što je pojam sakramenta i sakra-

⁶ Usp. Šitović, 1752: 2.

⁷ Šitović, 1752: 2. Usp. također Denzinger - Hünermann, 2002: br. 10-30. Prema jednoj legendi ovaj Simbol vjere sastavili su, odnosno izgovorili, sami apostoli pri rastanku u Jeruzalemu, i to tako da je svaki od njih izgovorio po jednu rečenicu *Creda*, te je ono i dobilo naziv »apostolsko«. To ipak ne odgovara povijesnoj istini. Naime, sam naziv, *Symbolum Apostolorum*, prvi put je upotrijebljen u poslanici Milanske sinode (kojoj je predsjedao biskup Ambrozije) papi Siriciju 390. godine. Današnje *Apostolsko vjerovanje* je najvjerojatnije iz 6.-9. stoljeća. Prvi put nalazi ga se cjelovito kod biskupa Cezarija Arlskog, u Galiji. Usp. Kušar, 2001: 158.

⁸ Šitović, 1752: 3.

⁹ Šitović, 1752: 3.

mentalnog života bivao šire shvaćan i nije se osjećala potreba utvrđivanja broja sakramenata (bilo ih je i do četrnaest). Glede broja sakramenata, sedam se pojavljuje u 12. st., a u 13. st. veliki teolozi »dokazivali« su iz Svetog pisma da »nužno« ima upravo sedam sakramenata. Tridentiski sabor svečano je proglasio da sakramenata ima upravo sedam, te u tom smislu i Šitović nabraja sakramente onako kako ih donosi svečana definicija Sabora.¹⁰

1. 5. Krjeposti

Nakon sakramenata, nastavlja sa *Sedam Kripostih* koje dijeli na *bogoslovne* (*vira, ufanje, glivbav*), gdje je ljubav posebno istaknuta velikim slovima, i *po-glavne, aliti stožerne* (*mudrost, pravda, razabranie, jakost*).¹¹ Vjera je nadnaravna krjepost i slobodni pristanak koji slijedi milost dok je ufanje teološka krjepost gdje kršćanin suobličen Kristovom pashalnom otajstvu ide ususret vlastitom uskrснуću u nadi. Bog je u svom unutarnjem životu bitna ljubav koja je zajednička trima božanskim osobama.¹² Ljubav je punina Zakona i nalazi se u samoj biti novoga saveza Boga s čovjekom. Šitović je svjestan da iz nje proizlaze sve druge krjeposti pa ju stoga i posebno ističe.

Razboritost, pravednost, jakost i umjerenost stožerne su krjeposti. »Ako li tko ljubi pravednost, kreposti su plodovi njezinih napora: jer ona poučava umjerenosti i razboritosti, pravednosti i hrabrosti« (Mudr 8,7). Zanimljivo je primijetiti da Šitović koristi pojam *mudrost* umjesto krjeposti umjerenosti.

1. 6. Darovi Duha Svetoga i djela milosrđa

Šitović nabraja darove Duha Svetoga: »Mudrost, razum, svit, jakost, uminie, bogogliunstvo (pobožnost), strah Božy.«¹³ Darovi Duha Svetoga (*mudrost, razum, savjet, jakost, pobožnost i strah Božji*) promatraju se prvenstveno iz pozicije Duha koji počiva na Gospodinu i iz perspektive otajstava njegova života.

Nakon toga slijede *djela milosrđa* koja autor dijeli na tjelesna i duhovna. Pod tjelesnima podrazumijeva sljedeća: nahraniti gladne, napojiti žedne, obući gole, ugostiti putnike, pohoditi nemoćne i one u tamnici te pokopati mrtve.

Duhovna djela milosrđa su: savjetovati onoga koji je u sumnji, naučiti onoga koji ne zna, opomenuti grješnika, utješiti onoga koji je u nevolji, oprostiti uvrede, podnijeti strpljivo koji nam čine zlo, te moliti Boga za žive i mrtve.¹⁴

¹⁰ Usp. Denzinger - Hünermann, 2002: br. 1601. Ova svečana izjava bila je konkretno usmjerena protiv reformatora koji su nijekali opstojnost nekih sakramenata te ih izbacili.

¹¹ Usp. isto.

¹² Usp. Denzinger - Hünermann, 2002: br. 4780.

¹³ Usp. Šitović, 1752: 4.

¹⁴ Šitović, 1752: 4.

1. 7. Popis grijeha

Šitović iznoseći sedam smrtnih grijeha usporedno donoseći i »lijek« za njih. Primjerice, za grijeh bludnosti donosi čistoću, a lijenosti suprotstavlja hitrost. Nastavlja iznoseći šest grijeha protiv Duha Svetoga i četiri grijeha koji *vapiju osvetu prid Bogom*.

Grijesi protiv Duha sadrže nepouzdanje u spasenje, zlo uzdanje u spasenje bez dobrih djela i bez dostojanstva, suprotstavljanje poznatoj istini, ne pomaganje bližnjem, otvrdnuće u grijehu i umiranje bez pokajanja.¹⁵

Četiri grijeha koja vapi za osvetu pred Bogom su: *ubojstvo povoljno, puteni grih protiva naravi, pritisnuće ubožih, prihinjenje i uzdaržanje plaće težačke*. U ovim grijesima možemo uočiti socijalnu osjetljivost, kako za čovjeka kao bližnjega, tako i za njegov život.

1. 8. Posljednje stvari

Šitović od posljednjih stvari iznosi sljedeće: smrt, opći sud, pakao i raj nebeski. Radi se, dakle, o eshatološkim stvarnostima, odnosno posljednjim stvarima (grč. *ta eshata*). On ih i sam naziva četirima stvarima *napokonjih*, a donosi i kratku molitvu koja čovjeka, dozivajući mu u pamet njegove posljednje stvari, sprječava da griješi.¹⁶ Šitović kroz cijelo djelo provlači temu pakla, odnosno zamolbe i molitve kojima je glavni cilj očuvanje od pakla i đavla. To je prepoznatljiva tematika baroknoga razdoblja kao i česti motiv u propovijedima i pisanim djelima koji se koristio da bi vjernike potaknuo na obraćenje.

1. 9. Otajstva svete krunice

Od otajstava krunice (rozarija) Šitović izlaže pet radosnih, žalosnih i slavni otajstava, nastavljajući nakon toga s dva otajstva svete vjere (*jedinstvo i trojstvo Božje te upućenje i smrt Spasitelja*) i četirima stvarima potrebnih za *sahranitise (vira, ufanije, gliubav, dobra dila)*.¹⁷

Ono što se teološki ovdje čini zanimljivim jesu upravo dva otajstva vjere. Prvo u sebi sadrži bit kršćanstva - jedinstvo i trojstvo Božje. Time je izražena Božja jedincatost (jednost) koja se ne svodi samo na numeričko jedinstvo. Trojstvo pak s druge strane kao specifičnost kršćanskog monoteizma i kao rezultat razvoja trinitarne dogme.¹⁸

¹⁵ Šitović, 1752: 4.

¹⁶ Usp. Šitović, 1752: 5.

¹⁷ Usp. Šitović, 1752: 5.

¹⁸ Usp. Denzinger - Hünermann, 2002: br. 125, 150.

Nadalje, drugo otajstvo vjere kako ga Šitović donosi predstavlja govor o utjelovljenju i o pashalnom misteriju Isusa Krista; izrijeком ovdje ne spominje uskrsnuće. Isus, Sin Božji, svojim utjelovljenjem postaje jedan od nas, pravi čovjek i pravi Bog, uzevši na sebe tijelo, našu put (odatle pojam *upućenje*), otkupivši nas smrću i uskrsnućem.

1. 10. Blaženstva

Nakon iznošenja osam blaženstava (usp. Mt 5, 1-12), nastavlja svoje izlaganje s *Moćima Duše Naše (pamet, razum, voglia)* i *Oćućenjima Tila našega (viđenje, slišanje, okušenje, mirisanje, ticanje)*, potom *Trima Stvarima Kojenas Pritežu na grih (svit, tilo, đavao)* i *Trima darima Kojaće imati Duša Blažena (visio, comprehensio, fruitio)*, zatim *Četiridara Tyla Slavnoga (impasibilitas, agilitas, subtilitas, claritas)* i, zanimljivo, na kraju dodaje *Šest plaćiah duhovnih (plakati vrime izgubljeno, plakati grih učinjeni, plakati Muku Gospodina Našega Isukarsta)*. Iz toga je vidljivo da je u njegovo vrijeme bila vrlo zastupljena pobožnost križnoga puta. Vrlo se ekspresivno i riječima bogato isticala muka Gospodnja, što je za cilj imalo pobuditi u vjerniku kajanje i obraćenje.

1. 11. Obvezni spomendani i zapovjedani postovi

Od zapovjedanih spomendana Šitović nabraja dvadeset i dva, a u zapovjedane postove ubraja sljedeće: »postiti svu Korizmu, izvan Nedigliah, Četiri Vrimena u godišti, to jest Quatre, post Božiću, post Duhovom, post Velikoi Gospoi, post Svetomu Ivanu Karstitegliu, to iest gnegovu Rođeniu, post Svyim Apostolom, izvan S. Filipu i Jakovu, i S. Ivanu Evangelisti; post Suetom Louri, post Suym Suetim.«¹⁹ Time autor završava prvi dio svoga djela.

2. Drugi dio djela

Drugi dio djela započinje s kratkim pitanjima i odgovorima koja se odnose na temelje kršćanske vjere. To je ondašnja uobičajena katekizamska forma koja je pomagala vjernicima da lakše nauče pojedina otajstva vjere. Slijede *Dila karstajnska* koja autor razlaže u *dila od poklona, vire, ufanja i ljubavi*, te dodaje i *dila skrušenja i prikazanja* završavajući litanijama Blažene Djevice Marije²⁰ i molitvama. Ovaj dio zaključuje stihovima *Stala plaćuć (Stabat Mater)*, pjesma koja prati pobožnost Križnoga puta.

¹⁹ Šitović, 1752: 7.

²⁰ Usp. Peričić, 2004: 7-34.

Iako je sam Šitović po izgledu teksta predvidio da *Dila karstajnska* čine drugi dio njegovog djela, ovdje smo se ipak odlučili djelo razdijeliti, jer je kratkim pitanjima i odgovorima autor promijenio formu prijašnjeg izlaganja, odnosno nabiranja. Tu je do izražaja posebno došla njegova polemična narav, gdje se riječima i vještim jezikom nastojao približiti izobraženosti publike.²¹

2. 1. Kratka pitanja i odgovori

Kratka Upitanja i Odgovaranja predstavljaju ujedno i nastavak dosadašnjega katekizamskog izlaganja, ali i svojevrsan zaokret glede forme, jer se ovdje više ne radi o nabiraju već o dijaloškom iznošenju istina vjere, dok u pozadini naslućujemo svojevrsan polemični ton inspiriran apologetskim stavom.

Drugačiji je stil rečenica, samim time što se ne izlaže u brojevima, nabirajući, već se nastoji što je moguće više kritički i sustavno izložiti istine vjere.

Šitović prvo pitanje postavlja o otajstvu vjere i odgovara s jedinstvom i Trojstvom Božjim, *upućenjem*, odnosno utjelovljenjem i smrću našega Spasitelja.

Na pitanje što je naša *vira* sveta, pruža odgovor koji vjeru određuje kao krjepost od Boga ulivenu, odnosno darovanu, po kojoj vjerujemo što je Bog očitovao svetoj Crkvi. Jedinstvo Božje Šitović definira kao narav, odnosno kao jedno biće u kojoj su tri osobe (*Sobstva*): Otac, Sin i Duh Sveti. Bog je Stvoritelj neba i zemlje i svih svetih, viđenih i neviđenih. Retorički postavljajući pitanje, »jesu li dakle tri Boga?«, naglašava *troosobno jedinstvo* Boga u jednoj jedinstvenoj naravi. To analogno uspoređuje s čovjekom koji, stvoren na sliku Božju, jest jedna duša u kojoj su tri moći: pamet, razum i volja.²² Šitović ovdje koristi postavke kršćanske antropologije koja govori o čovjekovoj sličnosti s Bogom. To je moguće povezati s govorom o stvaranju u knjizi Postanka: »Na svoju sliku stvori Bog čovjeka, na sliku Božju on ga stvori, muško i žensko stvori ih.« (Post 1, 27). Čovjek kao zajedništvo, kao muškarac i žena u svojoj različitosti i upućenosti jedno na drugo, odražava Božju trojstvenost.²³

Za drugu božansku osobu, Sina, naglašava da je za našu ljubav sišao s neba, utjelovljenje pritom zgodno naziva *upućenje* jer je Isus od Oca bio poslan u čovjekovu put, a od Djevice Marije bijaše rođen, za nas mučen i umro na križu. Njegovo je ime *Isukarst* i on je Sin Božji rođen od Oca bez majke i čovjek rođen od Marije naše pomoćnice. Time Šitović želi razlučiti i ujedno istaknuti Isusovo vječno rađanje od Oca i ono u vremenu od Djevice Marije.

²¹ Usp. Prosperov Novak, 1999: 882.

²² Usp. Šitović, 1752: 8.

²³ Usp. Greshake, 2007: 56.

U sljedećem pitanju Šitović se opet vraća na pitanje jedinstva Božjega naglašavajući da sve tri božanske osobe imaju jednu narav, jednu mudrost i dobrotu. Otac nema početka, Sin iz Njega *izhodi*, a Duh Sveti od Oca i Sina.²⁴ Šitović ovdje preuzima nauk o *Filioque*, odnosno o izlaženju Duha Svetoga od Oca i Sina. Namjera je, dakle, naglasiti istobitnost Sina s Ocem i istaknuti da Duh nije samo Očev nego i Sinov.²⁵

Sljedeći odgovor prelazi na očitovanje vjere u svetu Crkvu katoličku i sve ono što je preneseno od Dvanaestorice, što sačinjava tradiciju i poklad vjere. Crkvu Šitović bitno određuje kao onu kojoj je Bog na nebu »Vladaoc i Glava«, a sveti otac papa to isto na zemlji. Zanimljiv je njegov pristup ekleziologiji kojeg iščitavamo iz ovoga odgovora, jer Šitović očito naglašava papin primat koji je svečano potvrđen tek na I. vatikanskom koncilu 1869.-70. konstitucijom *Pastor Aeternus*,²⁶ dakle prije proglašenja dogme.

Sljedeća tri pitanja odnose se na ufanje, ljubavi i djela kršćanska. Ufanje je, prema Šitoviću, krjepost od Boga ulivena po kojoj čekamo i uzdamo se od Boga primiti život vječni po njegovoj milosti. Ljubav je također od Boga ulivena krjepost po kojoj ljubimo Boga radi Njega samoga, a blišnjega radi ljubavi Božje. *Dila Karstjanska* su vjerovati, nadati se i ljubiti Boga i blišnjega, čuvati se grijeha, te činiti tjelesna i duhovna djela milosrđa, otklanjati se od zla i činiti dobro.

Na pitanje što je skrušenje, Šitović pruža odgovor da je ono »bolest dobrovoljna grijha« i objašnjava način ispovijedi: ispovjedniku se kazuju svi grijesi, a pokora je ono što ispovjednik naredi, a može biti ili molitva, post, ili *lemozina*.²⁷ Poslije ispovijedi slijedi pričest i pričesnik prima u svoje tijelo posvećenu hostiju koja se zove »Prisveti Sakramenat u kojem jest tijelo Isusovo, njegovo božanstvo, čovječanstvo i mogućstvo«. ²⁸ Iz ovoga je očita velika pobožnost i intenzivno razmišljanje o posvećenju hostiji, što i jest obilježje autorova vremena.

Svoj dijalog Šitović završava s *Pozdraugleniem Gospinim*, odnosno s molitvom *Andeo Gospodnji*... i prekrasnim hvalospjevom Djevici Mariji: »O Divico plemenita, o Ružico Zlamente, o Studence vode žive, o Čistoćo slavne Dive. O Danico Vzorita, o Kraglico plemenita, prosti na nas slavne zrake. Od Milosti takve Maike. Neknam Sunce vech izade, sužanstvo nas jureć prode, ti za tvoje

²⁴ Usp. Greshake, 2007: 9.

²⁵ Usp. Pitanje o *Filioque* je trinitarno-teološka tema koja je najviše zaokupila kraj patriističke epohe i početak srednjeg vijeka, bar što se tiče teoloških polemika između Istoka i Zapada. Radi se o pitanju *izlaženja Duha Svetoga*, odnosno o »ulozi« Sina u izlaženju Duha, tj. o odnosu druge i treće božanske osobe. Usp. Kušar, 2001, 188-199; Kasper, 1994, 325-336; 339-346.

²⁶ Usp. Denzinger - Hünermann, 2002: br. 3113.

²⁷ Usp. Šitović, 1752: 9.

²⁸ Usp. Šitović, 1752: 9.

sve žalosti, Daruj nami sve radosti. Isprosinam oprostienie Tuogasmio Sinka mi stvorenje, Isbavinas od nevoglae, Falićemote iožte bolje. Spomenise draga Maiko, ter promisli suakoioko, dasi zaas uzuišena, Božia Moika ucinjena. Sui mi znamo do istine, da za grihe vas suit gine, al ios znamo temeglito, da ti moreso stanavito. Od Isusa isprostiti, i onćenam oprostiti, sama znamo veće moreš, neg svi sveti, ako očete. O Gospojo od Milosti, moli Sina da nam prosti, ti na svitu izbavi naas, a na smarti pomози naas. Budi nam na prostenie, spomenutie sueto vaše, darui nami svo veselice? Ter uslicai molbe naše. Amen.«²⁹ Na kraju hvatospjeva Šitović još napominje Gospine svetkovine: rođenje, začće, navještenje i uznesenje.

Očita je intenzivna Šitovićeva pobožnost prema Majci Božjoj. No, zanimljivo je da on ponajviše naglašava svetkovanje Uznesenja Marijina (*Velika Gospa*), iako je ono dogmom proglašeno tek 1950. apostolskom konstitucijom *Munificentissimus Deus*,³⁰ kao što je i dogma o Bezgrješnom začću Marije proglašena 1854. bulom *Ineffabilis Deus*,³¹ dakle, također poslije Šitovićeva djela.

2. 2. *Dila karstjanska*

Dila karstjanska autor razlaže u *dila od poklona*, *vire*, *ufanja* i *ljubavi*, te dodaje i *dilo od skrušenja* i *prikazanja*. U molitvenom obliku *dila od poklona* iznosi hvalu Bogu Stvoritelju, Otkupitelju i Spasitelju od kojeg izlazi svako dobro. Ponovno ističe da je u Bogu jedno *biće*, a tri *sobstva*, misleći na Božju jedinstvenu narav i troosobnost.³² Nadalje, *dilo od vire* iskazuje mu vjeru od koje se obećava živjeti i u njoj umrijeti. *Dilo od uffanja* polazi od svijesti stanja teškoga grijeha, no ujedno i velikog pouzdanja u Božji oprost i pomoć. *Dilo od Gliubawi* izražava želju da Boga svi ljube, a *dilo od Skruscenja* moli milosrđe i iskazuje kajanje zbog uvrede Boga. *Dilo od Prikazanja* prikazuje Bogu čovjekove misli, riječi i djela, a od Majke Božje se traži da i onoga koji moli prikaže svome Sinu, sada i na času njegove smrti.³³

Sve su molitve prvenstveno upućene Bogu, ali vidljivo je često spominjanje njegove Majke koju se moli za pomoć i koja je uzor vjernicima. Vidljiva je i njihova identifikacija i suosjećanje s patnjama majke čiji je Sin doživio strašnu smrt.

2. 3. *Recena*

Ovaj je dio Šitovićevog *Liista navka karstjanskoga* u podnaslovu naslovljen kao *Dila stavljajuće u pisne* nagoviještajući tako nadolazeću pjesničku formu.

²⁹ Šitović, 1752: 11.

³⁰ Usp. Denzinger - Hünermann, 2002: br. 3903.

³¹ Usp. Denzinger - Hünermann, 2002: br. 2803-2804.

³² Usp. Šitović, 1752: 11.

³³ Usp. Šitović, 1752: 11. - 12.

Kao što je prethodna *Dila karstjanska* razdijelio u *dila od poklona, vire, ufanja i ljubavi, te dila skrušenja i prikazanja*, ovdje ponavlja istu razdiobu, ali ne kao prije u proznom, već u pjesničkom obliku.

Za razliku od proznih *Dila od Poklona*, ovdje se autor ne zadržava na dogmatskom objašnjenju jedinstva i trojstva Božjega, već jednostavno Bogu iskazuje klanjanje i moli za njegovu pomoć kod suđenja duše i obrane od đavla.³⁴

Dilo od Vire govori o vjeri u sve što god Bog kaže i što je svetoj Crkvi objavio. Vjera se svjedoči i polaganjem, odnosno žrtvovanjem života, čime se želi naglasiti veličina i snaga vjere.

Dilo od Uffanja na sličan način kao paralelni prozni oblik iskazuje uzdanje u Boga, i u strahu od paklenoga ognja, moli se oprost i milost.

Dilo od Gliubavi iskazuje najveću ljubav prema Bogu i nasladu u srcu. Želi se biti slugom Božjim i vjerno služiti njegovu Sinu. Odlučuje se i u srcu obećaje Božji zakon ispunjavati i opsluživati njegove zapovijedi.³⁵

Dilo od Skruscenja na sličan način kao u proznom obliku iskazuje kajanje zbog uvrede Bogu i prijestupa njegova zakona, ali sada nastupa odluka i u srcu se obećava ispovijed grijeha i pokora. Vidljiva je i čvrsta odluka odvratanja od grijeha, kako bi se približilo Božjoj ljubavi, kao i poticaj na obraćanje.

Dilo od Prikazanja ima dvostruko više stihova od prethodnih molitava. Bogu se kroz klanjanje u srcu daruju mišljenja, govorenja, djelovanja i činjenja na slavu njegovu i spasenje duše. Moli se i Majku Božju da Sinu prikaže dušu molitelja. Zatim slijedi hvalidbeni dio u čast Djevice Marije koja se naziva *Andeoskom Cesaricom, nebeskom vrataricom i pomoćnicom grješnika*. Molitelj želi u času svoje smrti vidjeti njezino lice i pozdravlja je zajedno s anđelom Gabrijelom. Himan završava hvalama trojednome Bogu: »A sad Boxe budifaljen v jedinstvu bivstvenomu i u Trojstvu Sobstvenomu po sve vike vikov. Amen.«³⁶

2. 4. Litanije Blažene Dvice Marije

Prije nego započinje iznošenje litanija, Šitović donosi kratki uvod koji se sastoji od četiri stiha u kojima moli Mariju, Majku milosrda, za obranu od đavla i primanje na času smrti.³⁷ Zatim nastavlja u proznom obliku, objašnjavajući kako je Marijino začće veselje cijelom svijetu jer je iz nje *isteklo Sunce pravde Isukarst Bog naš* koji nam je usmrivši smrt darovao život vječni.³⁸ Ovdje Šitović koristi klasični otački motiv koji progovara o tome kako je Isus svojom smrću usmrtio našu smrt (sv. Augustin), tj. oslobodio nas od smrti vječne.

³⁴ Usp. Šitović, 1752: 12.

³⁵ Usp. Šitović, 1752: 13. - 14.

³⁶ Šitović, 1752: 15.

³⁷ Usp. Šitović, 1752: 15.

³⁸ Usp. Šitović, 1752: 15.

Nakon tog kratkog diskursa slijede litanije koje završavaju molitvom za oprostjenje grijeha i za zdravlje rođaka, prijatelja, *bližnika i družbenika*.³⁹ Moli se, nadalje, za udaljavanje poznatih i nepoznatih neprijatelja, putenih požuda, nemoći, kuge, gladi, vojske neprijateljske, te za dopuštenje pokoja vječnog.⁴⁰

Molitva završava zamolbom da Bog po Isusu čuva svetu Rimsku Crkvu, Republiku Mletačku, biskupa, ministra, i sve putnike i puk kršćanski te da ih vazda prati Božji blagoslov.⁴¹

2. 5. Molitve

Sljedeći dio djela sastoji se od različitih molitava koje autor donosi: *oratiuncula* i *admonitio*, odnosno *molituičza* i *ponvkovanie*. Autor u uvodu objašnjava svrhu molitava zazivajući sv. Bonaventuru naučitelja i kardinala Svete Majke Rimske Crkve, »koje on stavi u latinski jezik (...) istumačen u jezik harvatski po fra Lovri iz Gliubuškoga reda svetoga Frane provincije Bosne Argentine, za gliubav i čast Majke Spasitelja i na duhovno utiscenie virnikou karstianah, koy budu ovae molituae govoriti, i po gnimi Majku Boxiu sctovati i zazivati.«⁴²

Nakon ovoga uvoda slijedi *oratiuncula* i *admonitio* koji su pisani na latinskom jeziku, a zatim prevedeni u *molituičzi* i *ponvkovaniiu*. Prvo se moli Isusa da se udostoji darovati nevoljnoga grješnika da njemu i Majci njegovoj dostojno služi. *Ponvkovanie* pak govori o sljedećem: ako se Gospu ljubi i kad bogoljubno, milom željom pameti promišljamo muku Gospodnju i suze *prižalosne* Majke nje-gove, možemo se ufati u milosrđe Božje i dobročinstvo Majke koji će nam biti na pomoć kad na samrti budemo ležali.⁴³

Slijedi osam molitava sa stihovima *Stala plačuć*. Prva (*Razčučena Majka staše ter Propetoga žalosna gledaše*) priziva u sjećanje strah i ganuće Djevice dok joj je Sin bio svezan i predan na muke za grijeha naše i potiče na pokoru. Nakon svake slijedi molitva *Oče naš* i *Zdravo Marijo*.

Sljedeća molitva (*Ka tužase i plakaše: i drhtaše kad gledaše Muke Sinka Casnoga*) govori o tome kako je Isusova majka slušala pogrde njemu upućene i moli Mariju da izmoli *bolest* za grijeha naše, odnosno kajanje kako bi, vršeći pokoru, našli milost i oprostjenje.⁴⁴

Treća molitva (*Radi griha svoga puka: vidi Sinka tad na mukah: i bičma podložena*) poradi tuge i muke koje je podnijelo Marijino srce dok joj Sin bijaše

³⁹ Usp. Šitović, 1752: 17.

⁴⁰ Usp. Šitović, 1752: 17.

⁴¹ Usp. Šitović, 1752: 17.

⁴² Usp. Šitović, 1752: 17.

⁴³ Usp. Šitović, 1752: 18.

⁴⁴ Usp. Šitović, 1752: 19.

osuđen na muku i smrt križa, moli Mariju za pomoć zbog straha pred sudom i paklenim ognjem.⁴⁵

Četvrti molitva (*Vidi Sinka poljubljena: umirući zapušćena: kada gorko uzdahnu*) priziva u sjećanje mač koji prože dušu Majke kad je ugledala Sina na križ uzdignuta, čavlima izbodena, i udarcima izranjena. Mariju se moli da i naše srce probode moć plakanja i skrušenja i da nas rani koplje ljubavi Božje, te da krv Kristova očisti naše grijeha i opačine kako bismo, kad dođe dan obećani, s tijelom i dušom u nebo stigli.

Peta molitva (*Majko Uruće od dragosti: čini nas čutit moć bolesti: dok budemo živiti*) podsjeća na Isusovo predanje Majke učeniku Ivanu i ujedno predavanje Isusova duha u Očeve ruke. Moli se za pomoć kad naš jezik bude nemoćan zazivati i kad uši oglušne u vrijeme potrebe, te se traži preporuka duše Sinu po kojemu ćemo biti privedeni na *počivanje nebesko*.⁴⁶

Šesta molitva (*Čini nas s tobom procviliti; Isukarsta požalit Svete rane sve štovati*) priziva u sjećanje Marijin *plač žestoki* nad mrtvim tijelom Isusovim, dok je gledala njegove obraze koji, nekoć rumeni, tad bijahu blijedi, a tijelo izranjeno. Moli se za pomoć da i mi oplačemo opačine naše te da ih izliječimo pokorom, kako bismo bili dostojni uživati »prislataka zagrljenja Sinka Tvoga.«⁴⁷

Sedma molitva (*Polakkriža s tobomstati; i s Tobomse Sadružiti; Mi u plaču svi želimo*) govori o Marijinu plakanju, uzdisanju i neizrecivom tugovanju jer je Isus odnesen i ukopan. Ističe se vapaj u dolini suza i moli se milosrđe i utvrđenje svetim crkvenim sakramentom kako bismo na višnjemu sudu bili milosrdno prikazani.⁴⁸

Osma molitva (*Duša iz tila kadsedili, čini dase duši udili: sveto raja blaženstvo. Amen.*) predstavlja završetak molitava i dotadašnjeg dijela: »Moli za nas Majko Priboležljiva. Odg.: da dosto ni budemo obetania Isukarstava. Pomolimos: Nekase uteče za nas molimote Gospodine Isukarste, sada, i u vrime smarti naše tuoga milosardia, Priblažena Diva Maria Maika Tuoia: koie prisvetu Duscu u vrime muke Tuoie, mac bolesti proge. Po Tebi Isukarste Spasitegliu Sutta, koi s Otcem, i s Duhom svetim živeš, kragliveš, Boog, po sve Vike Vikou. Amen.«⁴⁹

2. 6. *Stala plačuć'*

Liist navka karstjanskoga završava stihovima *Stala plačuć'*, odnosno, *Pisna Plačna k B. Divi Mariji*. Stihovi se ipak razlikuju od današnjih: »O Gospojo i kraljice, koj et bihu tad ranice, kadno Tebi navistiše, da Isusa uhitiše, o Divico od

⁴⁵ Usp. Šitović, 1752: 20.

⁴⁶ Usp. Šitović, 1752: 20.

⁴⁷ Šitović, 1752: 21.

⁴⁸ Šitović, 1752: 21.

⁴⁹ Šitović, 1752: 21.

milosti, koje bihu tad žalosti. Kadno Majko ti slušaše i očima tad gledaše? Diti Sinka pritegoše, k Stupu strašno privezaše...«⁵⁰

Sljedeći stihovi su *pisna Gospi*, odnosno hvalospjev Mariji koje Šitović ponavlja iz prvoga dijela gdje donosi kratka pitanja i odgovore.⁵¹ Doduše, u prvome dijelu stihovi se nalaze u okviru »pozdravljenja Gospinog« gdje Šitović napominje da se oni izgovaraju na Gospine svetkovine, dok su u drugome dijelu oni izdvojeni; ipak autor opet napominje da se imaju govoriti na svetkovinu porođenja, navještenja i drugih koje je naveo u prvome dijelu, čime se isključuje mogućnost slučajnog ponavljanja stihova unutar djela.

Sam kraj Šitovićeve djela donosi molitvu »Anđelu Stražaninu« s molbom da čuva autora i upravlja ga na dobra djela i spasenje. Naposljetku, autor daje kratke upute kad se mogu govoriti izrečene molitve (u korizmene petke) i na koji način (s pukom u crkvi).⁵² Završava s hvalom Bogu, Djevici Mariji, Franji i Bonaventuri.

3. Zaključak

Ovo neveliko Šitovićevo djelo iz sredine 18. stoljeća u svega dvadeset i četiri stranice namijenjeno je, kako je vidljivo iz samoga teksta, pouci i kao pomoć i vodilja u molitvama s pukom. Teološko-dogmatski gledano, njegov najveći doprinos nalazi se u kratkim pitanjima i odgovorima gdje autor nastoji sustavno izložiti temeljne istine vjere, i gdje posebno ističe i nastoji objasniti Božje jedinstvo i trojstvo što razumljivijim riječima.

Ipak, bogatstvo ovoga djela možemo promatrati na više razina: jezičnoj, kulturnoj, književnoj i teološkoj. Štoviše, »suvremeno razdoblje hrvatske kulture u vrlo bitnome smislu počinje upravo s barokom.«⁵³

Iz *Liista navka karstjanskoga* možemo bez teškoće uočiti snažnu privrženost Majci Božjoj, koja dolazi do izražaja bilo da se autor izražava u pjesničkom ili proznom obliku, bilo da nabraja u katekizamskome stilu ili pak raspravlja ili razlaže.

Kroz čitavo djelo možemo uočiti naglasak na duhovnoj, odnosno moralnoj čistoći, osudu uživanja u zemaljskim dobrima te, s druge strane, upućivanje na Boga i njegovu ljubav kao najvišu vrijednost.

Djelo nas svakako unosi u duh ondašnjega vremena na nenametljiv i privlačan način i, iako čitajući postajemo svjesni nekih ograničenja, ono nas ipak osvaja iskazivanjem snažne vjere koja sadrži istine koje, iako ponegdje nedorečene, ostaju vidljivo življene u srcu ondašnjeg vjernika.

⁵⁰ Šitović, 1752: 22.

⁵¹ Usp. Šitović, 1752: 23. - 24. sa 10. - 11.

⁵² Usp. Šitović, 1752: 24.

⁵³ Katičić, 1999: 148.

LIIST NAVKA KARSTJANSKOGA LOVRE ŠITOVIĆA**Sažetak**

Liist navka karstjanskoga Šitovićevo je manje poznato djelo, vjersko-poučnog karaktera posvećeno osorskom biskupu, Nikoli Dražiću. Pisano u katekizamskome stilu, u prvome dijelu donosi molitve, Apostolski Credo, Dekalog, popis sakramenata i krjeposti, darova Duha Svetoga, djela milosrđa i popis grijeha. Nastavlja s popisom posljednjih stvari i otajstava svete krunice i blaženstvima, dok prvi dio djela završava s navođenjem obaveznih spomendana i zapovjedenih postova.

Drugi dio djela započinje s kratkim pitanjima i odgovorima. Slijede *Dila karstajnska* koja autor razlaže u *dila od poklona, vire, ufanja i ljubavi*, te dodaje i *dila skrušenja i prikazanja* završavajući litanijama Blažene Djevice Marije i molitvama zaključujući djelo sa stihovima pjesme *Stala plačuć*.

Ključne riječi: Katekizam, Božje troosobno jedinstvo, pobožnost, Majka Božja, obraćenje, molitve.

AN ANALYSIS OF LOVRO ŠITOVIĆ'S *LIIST NAVKA KARSTJANSKOGA***Abstract**

Šitović's *Liist navka karstjanskoga* (*On Christian Doctrine*) is a lesser-known religious instruction work dedicated to the Bishop of Osor, Nikola Dražić. Written in the style of a catechism, the first part includes prayers, the Apostles' Creed, the Ten Commandments, the sacraments and moral virtues, the gifts of the Holy Spirit, acts of charity and sins; the text goes on to the Last Judgment, the mysteries of the Holy Rosary and the Beatitudes, and the first part concludes with Feast Days and obligatory fasts.

The second part begins with a short question-and-answer section, then comes the deeds of the Apostles, which the author further distinguishes as gifts, faith, hope and love, adding penitence and offerings, and ending with the litanies of the Blessed Virgin Mary and the *Stabat Mater* poem.

Keywords: catechism, the Trinity and Unity of God, piety, the Mother of God, conversion, prayer

LIIST N A V K A

KARSTJANSKOGA,

Napravljen na posćenie Gospodina Ista-
karsta, i Czarquz S. Rimske a ná
Korist, i Lalsnost Dicitze Maiz,

Pi Otczu

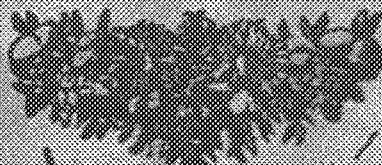
Fr. LOURI IZ GLIUBUSKOGA
Reda S. Patriarke Franceska, Provincije
Boine Argentinæ: Posuechien, i prik-
zan Narast ipollenie B. D. M.

A POKLOGNENA PRISVITLOMU,
i Prispovevana Gospodinu

NIKOLI DRAXICHIU

Pridostinomu Biskupu

O D O S S O R A.

Wendel Pagan; Sued

INEICHT, MDCCLII.

Pri Bartalu Occhi Knigara.

Rivi Schietonichet od Sl. meniu S. Dami nige

Naslovnica Šitovičeva *Lista nauka Krstjanskoga* (Venecija, 1752.)

LOVRO ŠITOVIĆ I AKTANCIJALNE RAZINE *PUTA BEZ SNA*,
POVIJESNOG ROMANA IVANA ARALICE

Izvorni znanstveni članak
UDK 821.163.42.09 Šitović, L.

1. Uvod

O literarnim sastavnicama prvog povijesnog romana Ivana Aralice *Konjanik* pisali smo u književnoj periodici (Buljac, 2007: 3-4, 259-290); o *Putu bez sna* ovim radom otvaramo njegovu aktancijalnu razinu, iako ozbiljnost posla podrazumijeva i proučavanje strukture, kompozicijskih rješenja, fabula i sižea, motivsko-tematskih slojeva, intertekstualnih unosa, književnih tehnika i postupaka, uporišnih točaka nositelja narativnosti, načina intuiranja narativnog iskustva, semiotike dobra i zla - uobličene simbolom, metaforom, metonimijom i alegorijom. Važno bi bilo usporediti taj roman s romanom Emila Kazimira Žeravice *U žrvnju* (1988), ne samo zbog tematske bliskosti (zbjeg, holokaust kršćanskoga puka iz Rame, odnosno s hercegovačkih vrleti u dolinu Cetine, prvi u sinjski, a drugi u vrlički kraj), nego i zbog utvrđivanja posebnosti, sličnosti i razlika njihovih literarnih svjetova i načina intuiranja narativnog iskustva. Također držimo važnim upozoriti na romaneskno prepletanje osamostaljenih fabulativnih tijekova s novim umetnutim grozdovima priča, kronikalnih zapisa, citata izvorne arhivske građe, epistolarnih umetaka, kao i drugih intertekstualnih unosa.¹

Privid slobodnije distribucije raznolike građe u romanima Ivana Aralice zasmetala je nekim kritičarima, koji su u trenutku prvog čitanja bili manje skloni takvim kompozicijskim rješenjima, vjerojatno i prema postupcima unosa izvorne građe - intertekstualnosti, za koju nipošto ne možemo reći kako je slabost knji-

¹ Araličin narativni slog izuzetno je štivo, romaneskno, čitko, prohodljivo. Sve su priče zavodljive i vrlo funkcionalne, i dojam recipijentov upućuje na plovidbu, u odnosu na roman *U žrvnju* Emila Kazimira Žeravice koji je poput vožnje na seoskoj zapregi. U obojice autora zamjetan je trag guslanja, i niz je sastavnica koje potvrđuju tezu o zajedničkom izvoru, i o bliskom načinu intuiranja književnog iskustva. Ipak, u Aralice je više topline, lirizma, u Žeravice pak heroike; Araličini se aktanti kreću lako i opušteno, Žeravičini su uronjeni u strah, u opasnost i neizvjesnost. Romani obojice autora kao da su iznjedreni iz nataložena iskustava prošlih življenja dalekih predaka utkanih u genima darovita spisatelja koji je ovladao moćnim gledanjem kroz ljude i vrijeme.

ževnog oblikovanja, a nije ni novost jer je postala književnom modom već u doba prve moderne.² Najnovije napade na autora uz osporavanje njegove literarnosti i to čak sa sveučilišne katedre držimo neozbiljnim činom.³

U već navedenom *Osvitu*, donijeli smo i novu klasifikaciju Araličinih povijesnih romana utemeljenu na konsektivnosti prikazanih razdoblja, a ne na redosljedu kojim su tiskani, a ona uključuje naslove u nizu: *Psi u trgovištu* (16. stoljeće), *Put bez sna* (17. i 18. stoljeće), *Duše robova* (18. stoljeće), *Konjanik* (18. stoljeće) i *Graditelj svratišta* (19. stoljeće). Navedeni romani obuhvaćaju zbivanja na prostoru između Neretve, Krbave i Travnika, neki pak uključuju izlete u mletačke i turske krajeve.⁴

Kad se pojavio roman *Duše robova*, kritička pera su se počela razmetati navedenicama poput »morlačka trilogija«, »morlačka saga«,⁵ iako o nikakvoj sagi nije moglo biti riječi (nismo ni Skandinavci, a ni kraljevi!), a još manje o romanesknoj trilogiji jer je pisac ubrzo nanizao pet takvih romana. Odlučno odbacujemo i pobijamo pogrješnu primjenu i nametanje pučke paradigme iznad nacionalne, pa čak i nadnacionalne, koja je u najnovije doba poistovjećena s pojmom balkanizma i balkanske kulture, zapravo, riječ je o promicanju pojave modernije modifikacije morlakizma u novijim pristupima Inoslava Beškera (2002: 123, 113-124) i dijelom Marka Grčića (Grčić, 2007: 387-396).⁶

Aralica koristi etnik *Morlak* i ktetik *morlački*, ali vrlo oprezno. To nije njegova atribucija ni vrijednosni sud, nego samo stav, zapravo aluzija na osporavajući stav i poruge mletačkih providura i drugih moćnika prema domaćem, hrvatskome kršćanskom puku.

² Usp. Prosperov Novak, 2004: 215. (»...u priči imađe dosta skrivenih citata izvorne građa a uz svaku se cjelinu izvodi poneki moralistički zaključak.«)

³ Usp. Mandić Hekman, 2007: 3 (3-5) - intervju sa Slobodanom Prosperovom Novakom, u kojem spočitava Josipu Pavičiću, nazvavši ga novokomponiranim radikalom, koji »...u knjizi u kojoj bez ikakva povoda veliča akademika Ivana Aralicu, pulena svoje jadne duhovnosti...«

⁴ Povijesnom nizu pripada i *Propast Magnuma*, pripovjedna proza kojom se Aralica dotaknuo ilirskih vremena, ali se takvim zaletima u prošlost poslije nije utjecao jer je naše znanje o tom vremenu skromno. Stav podupiremo piščevom izjavom na književnoj večeri u Sinju 17. rujna 1979. godine.

⁵ Unatoč tome što mnogi sintagmu »morlačka trilogija« pripisuju Igoru Mandiću, u njegovoj raspravi *Aralica nije varalica* iz knjige *Uz dlaku* nema ni spomena »morlaštvu«.

⁶ Morlaštvo je navedenim autorima sveopća pojava koja je oblikovala svijest našem čovjeku, važna antropološka kategorija koja je obilježila i uobličila njegovo postojanje i trajanje, njegovu kulturu, spoznajnost i stanje duha. Htjeli bismo upozoriti na štetnost Beškerove hipotetične teze o morlačkoj paradigmi koja je postala modom (prepoznatljiva je čak i u naslovu netom tiskanih knjiga!), a podržava je dio neosviještenih hrvatskih intelektualaca. Njome rušimo sebesvjesje, ponizujemo se, činimo ništavnim sve duhovne napore koje je hrvatski čovjek tijekom duge povijesti unosio u duhovnu zgradu europske uljudbe i kulture. Beškerova teza utemeljena je na nekritičkom čitanju ključnih djela hrvatske književnosti među kojima su i Araličini romani.

Dobro i zlo, nezaobilazna je Araličina tema. Ni kršćanski puk nije bez mana, što se potvrdilo krvavim obračunom pri odlasku zbjega iz Rame. Ivan Aralica dobar je poznavatelj islamske kulture jer ju je izbliza upoznao.⁷ Zlo islamskog svijeta jasno je iz jednoznačne semiotike, izneseno kontrastom, antonimijom: svjetlo (sunce) i mrak (zlo); mletačko zlo je u gradaciji, podlo i podmuklo, stupnjevano simbolom, metaforom, metonimijom, alegorijom.⁸

Povijesni niz Araličinih romana doista su uspješnice, a u njihovoj su sjeni romani kronike, romani s ključem, zanimljivi iz tog rakursa, napisani s namjerom obračuna s političkim protivnicima, pa ih takvima i držimo, romani koji nipošto ne mogu utjecati na ukupnu ocjenu kojom bi postali upitnim visoki estetski dojeti i već ostvarena gustoća poetskog pisma.

Ovim radom temu smo omeđili na aktancijalnost, na zbivanja u kojima je fra Stjepan Matić u središtu zanimanja. Htjeli bismo potvrditi koliko je na planu aktancijalnosti Ivanu Aralici poticajnim bilo poznavanje starih fratarskih kronika, osobito životopisa fra Lovre Šitovića i fra Pavla Posilovića, koje je pisac s(a)krio u likovima fra Stjepana Matića i Luke Posilovića. Unatoč naglašenu stupnju transponirane građe, iz uporišta idealnog čitatelja prepoznali smo navedene modele na razini aktancijalnosti koji su piscu poslužili pri oblikovanju likova.

⁷ Aralica je često provodio odmor u Travniku i na Vlačiću gdje je imao odmorišnu kućicu.

⁸ Simbol nas odvodi izvoru zla, a taj je istočni grijeh. Metafora je nešto preko, nešto iznad riječi, ne više ono logičko nego ontološko. Metonimija: »veslači u galiji«, poslušni puk, narod je koji strada. U skladu s književnim prinosima Antuna Lučića o metonimiji kojom se stiže do literarnosti, ističemo kako je i Araličin slog blizak metonimičnosti. (Lučić, 2006: 1-388) Alegorija: *Requiem*, zadušnice za koje će biti zadužena trojica novih pomagača, crnih jahača, poslušnika Državne inkvizicije Mletačke Republike koji s providurom čine četvoricu jahača Apokalipse, i najavljuju kugu, rat, glad i smrt. Pronicanjem u razloge svim stvarima, osmišljavanjem *alegorijskog* koje u Aralice živi u simbiozi s mitološkim, doima se kao zastop pred gomilom znanja koje je čovjeku nedostavno i nesvrhovito jer mu zapravo smeta kako bi dohvatio smisao. A smisao je dohvatio fra Pavao, rob vezira Delbatana i nadvrtlar u rajskim vrtovima bagdaskim, svojim zduhačkim životnim poslanjem, sudjelovanjem u onom što je iznad našeg razuma i pogleda, pa neka je samo listić kojeg i najmanji vjetar može otpuhnuti, on je: »'Donin izuzetak', persifer senex, stjegonoša svih nezadovoljnika i začetnik nemira u svom narodu.« (Aralica 1987: 305). Utjelovljenje zla nema više ljudsko obličje, više nije samo metafora nego alegorija, čudovište, potom su to crni jahači Apokalipse. Priča o *Čudovištu s lutnjom* i odjeci alegorijskog, nezbiljskog i nevjerojatnog s primjesama bizarnog, opterećuju romaneskno štivo Ivana Aralice, kao i priča o gradu u kojem magarci lete po zraku, o veslačima u galiji, te o trojici pomoćnika novog *Requiem*a. Neprohodnu topiku pisac je nastanio čudesnim konotacijama: zlo je u Araličinu romanu stupnjevano: simbolom, metaforom, metonimijom, alegorijom. Paul Ricoeur citira H. Lyttkensa: »Svaki put kad postoji metafora, postoji negdje i neko sunce; no svaki put kad postoji sunce, počinje metafora.« i zaključuje: »Metafora počinje: jer, sa suncem nadolaze metafore svjetlosti, pogleda, oka, *par excellence* figure idealizacije počev od Platonova *eidosa* pa do Hegelove *Ideje*.« (Ricoeur, 1981: 328), ono što Paul Ricoeur naziva: »jedinstveni zamah koji riječi i stvari nosi preko... metá...« (Ricoeur, 1981: 328).

Književno djelo donosi svoju zbilju i ostvaruje svoj dignitet, zakonitosti i logiku, zbog kojih ga nikada ne smijemo podrediti zbilji samoj, čak ni onda kad je u pitanju visok udio zbiljskog u piščevu virtualnom svijetu. U skladu s tom tezom pristupamo i literarnosti Ivana Aralice. Nama pak ostaje zamijetiti kako je *Put bez sna* ostao nepročitanim romanom!

2. Fra Lovro Šitović i aktancijalnost Araličina romana - virtualni svijet - sličnosti i razlike, prepletanje sa zbiljom

Uz povijesnu osobu i središnjeg aktanta fra Pavla Vučkovića, značajno mjesto u romanu pripada ramskom gvardijanu fra Stjepanu Matiću, liku uobličenu prema biografiji fra Lovre Šitovića, zapravo prema temeljnoj piščevoj zamisli o osobi koja priziva visoku etičnost, odvažnost, neslomljivost, spremnost na najveću žrtvu. Fra Stjepan je karizmatička osoba, čovjek silne energije, onaj koji gradi mostove među ljudima, koji zbližuje posvađene narode, koji spaja nespojivo. To potvrđuje i fra Stjepanov disput o podignutim »mostovima«:

»Nismo mi ovdje stradavali od susjeda. Ja i Lutvo jedan uz drugoga mogli smo živjeti. Nama su ovdje zla nanosili ili oni na vlasti ili oni koji su se vlasti vješali o vrat, koje je vlast okužila, koji su u vlasti tražili pokrivač za svoje poroke i sramotu. Ti češ dolje naći istu takvu vlast i ljude koji oko nje kolo vode.(...) znam da čovjek s čovjekom može preplivati svaku rijeku zato i mislim da bi uz pomoć Lutvinu, koji se, čujem, spasio, i još nekolicine, pokrpaš rasparane šavove Rame.« (Aralica, 1987: 171). Okolnosti su osvijetljene iz niza uporišnih točaka, iz raznolikih rakursa i kršćana i muslimana, andrićevskim nizanjem priča o ljudima i događajima. Pisac je fra Stjepana uveo u aktancijalni plan u drugom poglavlju kao svjedoka turskih *zuluma*, zala. Nakon uvodnih »lutajućih« sižea s opisima smrti serdara Stojana Jankovića i pohoda u Ramu te cjelovita portretiranja fra Pavla Vučkovića, mjesto zbivanja je u ramskoj crkvi koju je fra Stjepan gradio, a sad je mora napustiti. Pet puta su u plamenu nestajali i crkva i samostan na Šćitu, pet puta iz temelja podizani. Recipijent doznaje o aktantima, okolnostima i zbivanjima u nizu prelomljenih sižea te umetnutih retrospektivnih grozdolikih priča i kazivanja, poslanica, epistolarnih umetaka, kronikalnih zapisa, crkvenih matica, nizom podataka o stradalnicima iz nekrologija - knjiga umrlih, citata arhivske građe, kao i drugih intertekstualnih unosa. Dok se priprema zbjeg kršćanskoga puka u dolinu Cetine, u dvanaestom poglavlju fra Stjepan čita pismo iz kojeg doznaje o zadatku koji mu je Zeno naložio - mora otrovati pašu Mehmeda Atlagića, svojeg rođaka. Umetnutim sižeo u trinaestom poglavlju pisac govori o njegovu djetinjstvu i dječastvu. Brojni fakti plod su domišljatosti koja virtualnom svijetu priskrbljuje punoću. Aktancijalnost je dopunjena fra Stjepanovom ulogom u velikom zbjegu, spaljivanju crkve i skrbi oko Gospine slike koju je ponio u Sinj.

Iz retrospektivne priče o fra Stjepanovu djetinjstvu i dječastvu, doznajemo o ocu mu Halilu, poturici, baši, zapovjedniku martologa. U četrdesetoj godini oženio je Alisu Atlagićevu, ženu koja se tri puta udavala i imala petero djece. Da bi otkupio sebe iz šibenskog zatvora, jamčio je sinom Hasanom. Dok su Omeljčevići sinovi pohodili nauk kod Luke Posilovića, mali Hasan je svisnuo od tuge pa mu je gospodar nabavio voštanu tablicu, pisaljku, početnicu i sve ono što i svojoj djeci, i dao ga u ruke učitelju. Već smo upozorili kako je u romanu tu ulogu imao uzorni učitelj Luka Posilović, stvoren prema nositelju biskupske časti fra Pavlu Posiloviću (1600.-1653.), koji je malog Hasana s ostalom šibenskom djecom podučavao hrvatskom pismu, talijanskom i latinskom jezikoslovlju i vjeronauku.

Mali Hasan je po izobrazbi postao kršćaninom i prije krštenja jer je učio i vjeronauk, a školu je shvatio toliko ozbiljno da se uskoro našao među najboljim đacima. Dječak se nakon očeva otkupa vratio u roditeljski dom u Drniš. Učenje Kur'ana nije mu išlo kao vjeronauk i poznavanje Biblije, i stoga je poslije očeve smrti i poniženja u novoj sredini izbavljenje pronašao bijegom na zapadne strane. Nevjerojatno je Araličino viđenje svega onog što se zbivalo u dječaku prije nego je odlučio pobjeći iz roditeljskog doma u Drnišu i potražiti životni smisao u svijetu koji mu se učinio bližim, bliskijim, u njegovu primjeru i humanijim: »Opet je morao u mejtef, kao i ostala drniška djeca. Sa znanjem el Fatihe, temelja Kur'ana, koja se opetuje na početku svake sure, i on je s učenjem svete objave bio na početku, ali je u mejtefu također bio na početku ili na kraju, svi pohađaju isti razred. Škola je u podrumu hodžine kuće. Pod joj je pokriven ćilimima, sukancima i komadima različita tkanja koje su varošani darivali u svečanim prigodama, ponajvećma na kraju i na početku školovanja. Bile su tri postave i mijenjale su se svakog petka. Na njima su učenici sjedili dva po dva, bez knjiga i pisaćeg pribora. Učitelj je bio na podiju s dugačkom trskom u rukama. Rasla je na Roškom slapu, a može dohvatiti svaku učeničku glavu, u kojem god dijelu prostorije bila. Đaci posjedaju, a učitelj udarcem trske o poklopac što visi na gredi oglasi da nastava počinje. Učenici u jedan glas zamrmore različite dijelove svete objave na nerazumljivu jeziku koji ne smiju prevoditi. Učilo se u paru, jedan je mentor, drugi učenik: mentor, koji je otprije izučio pojedina poglavlja, govori blizu učenikova uha ajet po ajet, što ovaj ponavlja sve dok ne zapamti.

Matićev je mentor jedan susjed koga je majka Anisa izabrala i tom prigodom dobro nagradila. Samo sebi odlično znade sure napamet, ali kad ih prenosi drugomu, prenosi ih nerazgovijetno, ne znaš je li mu nešto jedna riječ ili tri u jednoj. Tada bi Matić ili mrmljao ili stao, ne znajući što da govori. A čim on prestane govoriti, ona trstika, što je neprestance kružila i čvakala učenike po tjemenu, obori se na njegovu glavu. Ne bi jako boljelo, ali bi ga svrbjelo. Druga se djeca posprdno smiju, i da sami ne bi bili 'trstičeni', izvikuju sve jače, i oni što u uho šapću, i oni što za njima ponavljaju. On se povodi za njima pa izvikuje ono što

je čuo, neke glasove, komade riječi ili odlomke rečenica, a nije li ulovio ništa, onda ono što je sam smislio, a nalikuje na ono što mentor reče. Mentor diže lijevu ruku uvis, što učitelju znači: 'Ovaj ne ponavlja kako treba', a trstika se učas nadvije nad krivčevu glavu i tresne ga dva puta, jer je takav školski propis: za prestanak ponavljanja jedna trstika, za iskrivljavanje dvije. Matić je bio 'najtrstičeniji' učenik, pa su ga djeca držala blesavim, kvrenutim, i zvala ga 'Kvrcko'.

Otkako su mu djeca rekla da glupanima od 'trstičenja' niču rozi na glavi, koje će kao obilježje glupana nositi do kraja života, osjeća pod jagodicama da mu nešto raste na tjemenu. Pipkao bi svaki čas po tom mjestu da vidi raste li. I raslo je, ili roščić ili žulj od 'trstičenja'. U strahu da mu ne izrastu rozi kao jarcu, ne shvaćajući ništa od onoga čemu su ga učili, sjećajući se Posilovićeve škole u kojoj je bilo šiba po prstima više nego ovdje trstikom po glavi, škole u kojoj je učitelj druge učenike posramljivao njegovim znanjem: 'Šrami se, vidiš li kako mali Hasan znade', on je novom učitelju, kad ga je korio da ne zna i da je nemaran, rekao: 'Kod nas se drukčije učilo'. A kad ga je učitelj priupitao, a gdje to 'kod nas', kao da je prečuo prijeteći ton, izlanuo se do kraja: 'Ja sam u našoj školi bio među trojicom najboljih.'

'Iskvarili su dijete - rekao je hodža Anisi. - Zatrovali su ga i trebat će vremena da se izliječi. Vi kod kuće ne popuštajte, ja ću u školi trstičiti, pa će krenuti.'
(Aralica, 1987: 180-181).

Zaredio se Hasan za svećenika u Zaostrogu i postao fra Stjepan, a na nauk krenuo u Perugiu. Najteže mu od svega što se nije uspio pomiriti s majkom koja ga je proklinjala. Na aktancijalnim razinama romana *Puti bez sna*, fra Stjepan je uzoran svećenik zauzet i punoćom svog bića predan očuvanju vjere i zauzimanju za više ciljeve. Budući da je kao dječak učeći vjeronauk i prije krštenja postao kršćaninom i tom prepoznao sebe, svoje sebesvjesje, možemo ga nazvati obraćenikom kao što bismo svi to trebali postati, ali nipošto prozelitom koji bi svoj postupak htio postaviti pravilom ostalima. Upravo je na taj način Ivan Aralica doživio i prikazao Hasanovo obraćenje.

Unatoč činjenici što je u vrijeme opisanog zbjega fra Lovro Šitović bio tek petogodišnji dječčacić, poticaje za fra Stjepanovo uobličjenje Aralica je pronašao u životopisu fra Lovre Šitovića Ljubušaka (Ljubuški, 1682. - Šibenik, 28. veljače 1729.), pjesnika i sastavljača opsežne *Latinsko-hrvatske gramatike* (Mleci, 1713) koja je doživjela nova izdanja 1742. i 1781., a pretisak 2001. godine. U virtualnom svijetu Araličina romana, uobličjenjem fra Stjepanova lika prepoznajemo važne sastavnice koje je pisac crpio iz fra Lovrina životopisa: podrijetlo iz muslimanske obitelji; rođeno ime Hasan, talačko razdoblje i učenje Evandjelja, bijeg iz islama u katoličanstvo te iz vlastite kuće na zapadne strane, uzimanje kršćanskog imena, i sl. U vrijeme Bečkog rata, 1690., mali je Hasan postao talac u obitelji Šimuna Talajića Delije, vrgorskog harambaše, koji mu je zarobio oca.

Hasanov otac ostavio je dječaka kao zalog dok ne skupi otkupninu. Družeći se s Talajićevom djecom, Hasan je naučio čitati i pisati, a upoznao je i katoličku vjeru. Otac je isplatio otkupninu i odveo dječaka u Ljubuški. Aralica je dislocirao zbivanja tako da je Vrgorac transponirao u Šibenik, a Ljubuški u Drniš; Talajićevu kuću u kuću Dujma Omeljića »tvrdo zidanu katnicu ispod (...) tvrđave svete Ane.« (Aralica, 1987: 197). Nakon otkupa i neprilika s učenjem Kur'ana i nesnalaženja u islamskom okruženju u kojem mu je sve postalo strano, sedamnaestogodišnji Hasan bježi od kuće, prepliva Trebižat kako bi se našao u svijetu koji je doživio svojim, pokrstio se, uzeo ime Stjepan, uskoro i fra Lovro novicijatom u Našicama. Aralica slijedi samo neke odrednice iz njegova životopisa, one koje bitno ispunjavaju plan novog narativnog sustava.

U romanu se javlja i sporedni lik učitelja Luke Posilovića koji je malog Hasana s ostalom djecom u kući Dujma Omeljića podučavao hrvatskom pismu, talijanskom i latinskom jezikoslovlju i vjeronauku. Omeljićeva zidana katnica smještena je ispod šibenske tvrđave svete Ane. Piscu je bio potreban otklon od zbiljskog modela u kojem je Hasan talac u kući vrgorskog harambaše Šimuna Talajića Delije, a nakon otkupa i prije bijega, umjesto Ljubuškog u romanesknom štivu mjesto zbivanja je Drniš. Fra Pavao Posilović (1600.–1653.), poznati svećenik s biskupskom časti, u romanu je učitelj zaštićen imenom Luka. Zbiljski, Posilović nije mogao biti učiteljem fra Lovri Šitoviću (1682.–1729.), koji je u doba velikog zbjega iz Rame u cetinsku dolinu bio petogodišnji dječčić.

Dobro i zlo, nezaobilazna je Araličina tema. Fra Pavao Vučković predao je fra Stjepanu Matiću Zenovo pismo i bočicu nalik na ukrasnu tikvicu s otrovom namijenjenim paši Atlagiću, fra Stjepanovu rođaku. Uz pripremu zbjega u Cetinu, fra Stjepan čita Zenovo pismo s nalogom. Najdramatičnija točka u romanu: Matićeve dvojbe o odlasku ili ostanku: »Nad Matićem se sklopilo nebo.« (Aralica, 1987: 175).

Trinaesto je poglavlje umetnuti siže, retrospektivna priča o fra Stjepanovu djetinjstvu i dječastvu, a započinje piščevim obraćanjem recipijentu: »Mučno je, dragi štioče, ali potrebno vratiti se pedeset godina unatrag kad je ovaj slomljeni čovjek ispred svijeeće, koji je za čitava života zidaao što su drugi rušili, i spajao što su drugi rasijecali, bio desetogodišnji dječak koji će, iako sada ne zna kamo da krene, još tako mlad sam odlučiti kuda će ići.« (Aralica, 1987: 176).

Matićev je stav neupitan, na takav čin nikad ne bi pristao, niti bi ga tko mogao prisiliti, ali dvojba o odlasku ili ostanku najdramatičnijom je psihološkom točkom u romanu. Čvrsto u sebi donosi odluku: ispuniti svoje ljudsko, vjersko i domovinsko poslanje: bosonog po bespuću s Gospinom slikom do novih staništa, odbaciti Zenov drski nalog i hrabro stati pred tuđinca i njegove ljude!

Vrijeme je odlaska u nepoznato, a fra Stjepan Matić priprema lučove trijeske s čunjicima, i tek su se razbuktale glavnje u praznoj crkvi, a on propovijeda o Augustima koji zovu na popis i glavarinu. Ostali su već stigli u Kopčiče kad je

fra Stjepan napustio crkvu s Gospinom slikom zamotanom u platno. Izuo je opanke i čarape, zavitlao ih u žbunje i krenuo poput Mojsija. Pogled na Ramu s Kamena: Kopčići su u vatri, dimu, ugljenu i pepelu. Gospina slika je spašena. Navodimo njezin veristički ostvareni opis: »Bogomajka je lice neiskazane ljepote prignula lijevom ramenu, a pogled oborila zemlji, kao da je maloprije bila zamoljena: 'Prečista, pogledaj kud nas vode i kamo nas tjeraju' - a ona na to poniknula glavom i rekla: 'Ne moram gledati, sve to znam'. Otud se pričinja da te oči poniknute ničice izravno gledaju i vide čovjekovu vanjštinu i čovjekovu nutrinu. Iznad kestenjaste kose teče joj tamnopenjeljasta koprena i u bogatim naborima pada po gornjem dijelu prsa i po ramenima. Nju, sličan okruzi ramskih žena, natkriljuje svijetlozeleni veo, podšiven žutom podstavom, koji donjim dijelom pada niz leđa, a gornjim se oslikava na svijetlećem svetokrugu koji ovija glavu, pa je kao i glava privinut ulijevo. Ispod prozirne koprene, zasječeno, nazire se uho, usuglašeno s izrazom poniklog lica, kao da kaže: 'Sve što bude izrečeno, bit će saslušano.'« (Aralica, 1987: 219).

Put bez sna zamišljen je kao put u *Knjizi Izlaska*, križni put, izazovan i neizvjestan, kao put koji nudi nadu jer je odabir manjeg zla, podnošljivijeg od zala kojima je čovjek okružen. Put je to koji treba prijeći uz oprez i budnost, propuтовati bez sna. Reminiscencija, misao prognanog čovjeka: »Pred nama će sutra biti mnogo planina, ali je planina veća od svih prag rodne kuće.« (Aralica, 1987: 219). Egzodus hrvatskoga puka, holokaust, bijeg pred prijetnjama, zločinima i nesrećama viđenim iz daljine, iz fra Pavlovih nesunica, pomiješanih s novim nećaćama, turskim zatočeništvom. S nevoljama progonstva puka izmiješale su se fra Pavlove nevolje. I život, suha je drjenovina. Na prjevaru je uhićen u Sultanovića kuli pokraj Cetine. Naveo ga Zeno u ruke Turčinu koji ga prodao kao roba. Sad je bostandžibaša, nadvrtlar bagdaskog vezira Delbatana (»...kao list ubran u hodu na livadi i odložen u herbarij...« Aralica, 1987: 223).

Otrov namijenjen paši Atlagiću po dolasku u Sinj fra Stjepan ispija sam. Naratološkim paralelizmom smjenjuju se zaključna poglavlja: u četirima parnim su fragmenti fra Pavlova bagdaskog pisma upućena bratu Boži, ustvari njegovo viđenje fra Stjepanove predsmrtne agonije i ostalih aktualnih zbivanja, u neparnim pak svjedoči piščev pouzdani narator.

Romanesknost je osvježena iz novog uporišta, iz fra Pavlove bagdadske reminiscencije u kojoj zorno vidimo fra Stjepanovo »skladište gdje je pohranio uvrede, neostvarene želje, tajne namjere koje se ne ostvaruju, i sve ostalo što je neprobitačno pokazivati.« (Aralica, 1987:199), što romanu pribavlja snažnu etičku podlogu. Ostaju upiti: Zbog čega zlo uvijek trijumfira? Zbog čega se zlo tako brzo zametne i zaslijepe čovjeka? Zar čovjek duhovnosti može postati trovačem?

Brojni fakti plod su piščeve domišljatosti kojom virtualnom svijetu daje punoću. Aktancijalnost je dopunjena fra Stjepanovom ulogom u velikom zbjegu,

spaljivanju crkve i skrbi oko Gospine slike koju je ponio u Sinj, iako ne bi smio stupiti pred Zena. Otrov namijenjen paši Atlagiću ispio je sam jer se venecijanskom zlu nije mogao, a ni htio ukloniti; žrtvu je prihvatio kao jedini mogući izbor i umiranje u strašnim mukama. Središnja priča o zbjegu u opustošenu Cetinu 1687. ispričana je rastrgano, iz naratorove neposredne sadašnjosti, potom kao sjećanje prelomljeno novim iskustvima iz vremenskog odmaka, i na kraju intertekstualnim postupkom, pismom u nastavcima koje piše fra Pavao, izdan od Mlečana i predan u ruke Turcima, koji ga poštenije zato što je poznavao turski jezik i islamsku kulturu, a otkupio ga bagdadski paša Delbatan i promaknuo u navdrtlara.

Fra Stjepan Matić u Aralčinu romanu ima i ulogu svjedoka koji pamti. Upravo je u njemu fokusirana snažna uporišna točka kad odslikava život od Kopčića do Šeita, neznatan prostor na kojem se zbiva sudar civilizacija, islama i katoličanstva. U 14. su poglavlju bitna iskustva drugih. Pisac navodi: »Za priču je najslikovitije ono što je doživio s Bajrom Kopčićem«, potom slijedi iscrpan prikaz zgoda i nezgoda s tim čudakom, neradišom i izješom.

Umetnutim pričama obogaćena su kompozicijska rješenja romana, a sve u znaku piščeve domišljatosti kojom virtualnom svijetu priskrbljuje punoću. Aktancijalnost je dopunjena fra Stjepanovom ulogom u velikom zbjegu, spaljivanju crkve i skrbi oko Gospine slike koju je donio u Sinj, a to je značilo prijeći na drugu stranu i ne obzirati se na prijetnju Antonija Zena. Sukob mišljenja na aktancijalnoj razini obogaćuje dramatiku romana, romana koji upija, koji unosi raznolike tekstove, uspostavlja interakcijske procese, proizvodi značenja. *Put bez sna* je dinamična tvorevina, sazdana od raznolike građe, od izvornih tekstova, ali i stiliziranih arhivskih spisa i pisama. Piscu su svojstvena raznolika stajališta, uvjerenja i svjetonazori, sukobi mišljenja, oprječni motivi koji pokreću aktante.

Upozorili smo na naratološku prijelomnicu na prijelazu iz 17. u 18. poglavlje romana: poslije onih točaka iz neposredne sadašnjosti, iz uporišne točke koja je ovladala i neparnim poglavljima sve do kraja romana, preostala četiri parna poglavlja su fra Pavlove reminiscencije, fragmenti njegovih pisma bratu Boži, isповijest. Piščev narator je osoba koja strada, koja zapravo vuče svu tešku zbilju i ropski je prti sve do kraja svijeta, sve do Bagdada. Fra Pavlovo pismo je oporuka, glas iz svijeta koji nostalgично putuje prema bratu mu Boži koji njegovu donosiocu mora isplatiti čitavo bogatstvo. Zalog tom pismu jest i recipijent koji s njim prolazi cijeli taj put. Obespravljen, u tuđini, fra Pavao je u tuđem svijetu koji nije njegov ma koliko mu se kao stvor htio prilagoditi.⁹

⁹ U cvjetnim je vrtovima, ali u grobnici »... želim li opet vidjeti vodu moje Cetine, služim mu kako najbolje znam.« (Aralica, 1987: 225). Njegova obitelj i njegov narod živi u sjeno-vitoj strani mjeseca kamo sunčeve zrake nikada ne dopiru, tek nešto svjetlosne rose. U pismu bratu Boži podsjeća ga na okolnosti doseljenja u Cetinu, o Zenu koji je iskušavao moć ne dopustivši raspodjelu kuća i posjeda u Cetini bez odluke mletačkog Senata, držeći u logoru tisuće ljudi. Razjareni je puk otjerao njegove stražare i sam sebi potražio kuće i posjede.

Pred svjedocima Zeno je podizao ugled fra Pavlu tvrdeći da je sudionik velikih tajni (njegove bočice s otrovom), pokazivao pismo u kojem Državna inkvizicija pohvaljuje Vučkovića, i ta nagla preobrazba bila je fra Pavlu sumnjivom. Bio mu je sumnjivim i kad je svojim kolima došao po bolesnog Matića, s kojim se fra Pavao dirljivo oprostio, slušajući buncanje otrovana čovjeka: »Pavle, sinko, ne zaboravi, ševar, raž, mlječika, divoloza, zelenika, rdohrad, i još, i još...« (Aralica, 1987: 230). Pred fra Pavlom titra onaj fra Stjepanov oproštajni osmijeh, gorak, nevin i čist. Fra Stjepan Matić je izabrao smrt, ispio je sadržaj iz murano bočice, i sad je u Zenovu laboratoriju na liječenju. *Čudovište s lutnjom* otkrilo je znak jarke svjetlosti koja se spustila na balkon kneževe palače. Znak je to da će umrijeti veliki hevlija, svetac, nevoljni grješnik koji spuštenu glasa zbori i tada kad bi trebao vikati. Zbivanja imaju svoju površinu vidljivu svakom, i dubinu, vidljivu rijetkima. Na svom bagdadskom ropstvu fra Pavao se hrve sa Zenovim maskama, s licem čovjeka čestih promjena, dvosmislica.¹⁰

3. Zlo utjelovljeno simbolom, metaforom, metonimijom i alegorijom

Priča o *Čudovištu s lutnjom* i odjeci alegorijskog, nezbiljskog i nevjerojatnog s primjesama bizarnog, opterećuju romaneskno štivo Ivana Aralice, kao i priča o gradu u kojem magarci lete po zraku, o veslačima u galiji, te o trojici pomoćnika novog Requiema. Neprohodnu topiku pisac je nastanio čudesnim konotacijama:

¹⁰ Motri na Zenov posjet Smoljanu, na trovača Mistochiellija. Još jednom je Zenovo lice prijateljski: od fra Pavla traži doušničko ispitivanje Frana Gundulića. Iz različitih uporišta Aralčin narator obogaćuje priču: iz izvješća o stanju vjere i prilikama u kojima hrvatski puk živi s pastoralnog pohoda oca Farlota doznajemo o Hrvatima koji su odani svom narodu, cijene poštenje i čast, pitomi su, društveni, darežljivi, tankoćutni, ali i žestoki, srditi na nanese nepravde, ratoborni. Strpljivo podnose nerodicu, sušu i bolesti, ali nepravdu i štetu koju im drugi nanose ne mogu otprijeti. Izvješće je popraćeno komentarom: »Znali smo: ako ostanemo kod Turaka, Turci će nam glavu odsjeći; ako odemo Mlečanima, oni će nam dušu odnijeti. (...) Eto, sad se za svoju dušu s njima čupamo.« (Aralica, 1987: 227). Fra Pavlovo pismo bratu Boži obraćanje je bliskom sudioniku, narativnom suputniku, osobi bliskoj po krvi i majčinu mlijeku, ali pisac je obazriv i spram onog »... možebitnog pojedinca«, dakle recipienta, koji bi htio ovjeriti svoje misli, uvjeriti se kako su »... samo dani podložni mijeni a muke ostaju netaknute«, ili kako se »dugotrajna zbivanja svode na opetovanje istoga.« Prije nego pripovijedanje dovede u samu završnicu, Aralica bi htio »... da ništa ne ostane neobjašnjeno, osim onoga što se ne da objasniti« (Aralica, 1987: 282), pa unatoč nastojanju kojim bi obrazložio neobrazloživo, pisac se zapleo u alegorijsko raspredanje o *Čudovištu s lutnjom*, Zenovu poslušniku i zabavljaču, osobi koja podjednako zna talijanski i hrvatski, osobi čiji su životni nazori: žderati, lokati i »povaljivati«, smisao života mu je snaći se, za nikoga se ne vezati, biti bez ideala, svima se rugati.

zlo je u Araličinu romanu stupnjevano: simbolom, metaforom, metonimijom, alegorijom. Čak i kontrastom: svjetlo (sunce, dobro) i mrak (zlo).¹¹

Metonimija: »veslači u galiji«, poslušni puk, narod je koji strada. U skladu s književnim prinosima Antuna Lučića o metonimiji kojom se stiže do literarnosti, ističemo kako je i Araličin slog blizak metonimičnosti. (Lučić, 2006: 1-388) Alegorija: *Requiem*, zadušnice za koje će biti zadužena trojica novih pomagača, crnih jahača, poslušnika Državne inkvizicije Mletačke Republike koji s providurom čine četvoricu jahača Apokalipse, i najavljuju kugu, rat, glad i smrt. Pronicanjem u razloge svim stvarima, osmišljavanjem alegorijskog koje u Aralice živi u simbiozi s mitološkim, doima se kao zastoj pred gomilom znanja koje je čovjeku nedostavno i nesvrhovito jer mu zapravo smeta kako bi dohvatio smisao. A smisao je dohvatio fra Pavao, rob vezira Delbatana i nadvrtlar u rajskim vrtovima bagdadskim, svojim zduhačkim životnim poslanjem, sudjelovanjem u onom što je iznad našeg razuma i pogleda, pa neka je samo listić kojeg i najmanji vjetar može otpuhnuti, on je: »'Donin izuzetak', persifer senex, stjegonoša svih nezadovoljnika i začetnik nemira u svom narodu.« (Aralica 1987: 305).

4. Zaključak

U posve moderno koncipiranoj romanesknoj strukturi obilježenoj nizom prelomljenih sižea, pisac je iz tame prošlosti otrgnuo povijesna zbivanja i predao ih budućim recipijentima kao jedan od mogućih načina viđenja davnog egzodusa kršćanskoga puka u dolinu Cetine. Araličino štivo potvrda je na koji se način može prožeti i prožimati lirizam asocijativno-monološkog tipa u kojem je i smisao za dekor, i jedrina i jezična svježina, s onom virtuoznom epskom eksplikacijom.

Ivo Frangeš i Dubravko Jelčić, za razliku od dijela književne kritike koja na poseban način honorira političku zauzetost velikog pisca, povijesni niz romana Ivana Aralice doživljavaju vrhunskom umjetnosti koja ide uz bok remek-djelima Andrićevim i Selimovićevim, što oni uistinu jesu, jer je nedvojbeno kako je u njima do savršenstva razvijeno poetsko pismo, te stoga potpisujemo Frangešovu ocjenu: »Valja odmah reći da je, kao kazivač, narator, Aralica jedan od najvećih umjetnika što smo ih uopće imali.« (Frangeš, 1987: 412). Ipak bismo barem dijelom relativizirali Frangešov stav prema pučkoj paradigmi: »Aralica je ostao

¹¹ Paul Ricoeur citira H. Lyttkensa: »Svaki put kad postoji metafora, postoji negdje i neko sunce; no svaki put kad postoji sunce, počinje metafora.« i zaključuje: »Metafora počinje: jer, sa suncem nadolaze metafore svjetlosti, pogleda, oka, *par excellence* figure idealizacije počev od Platonova *eidosa* pa do Hegelove *Ideje*.« (Ricoeur, 1981: 328). Simbol nas odvodi izvoru zla, a taj je istočni grijeh. Metafora je nešto preko, nešto iznad riječi, ne više ono logičko nego ontološko, ono što Paul Ricoeur naziva: »jedinostveni zamah koji riječi i stvari nosi preko... metá...« (Ricoeur, 1981: 328).

vjeran pučkoj psihi i pučkoj nošnji, tradiciji pripovijedanja i postupnosti izlaganja događaja» (Frangješ, 1987: 412), upravo stoga što smo u piščevoj auktorskoj naraciji prepoznali intelektualistički pripovjedački diskurs, odmak između pisca i aktanata uz neprovedenu govornu karakterizaciju protagonista, skok u povijesnu, zapravo u virtualnu zbilju, u kojoj su se zbivanja već slegnula, smirila. Prema životopisu fra Lovre Šitovića u tom je virtualnom svijetu pisac uobličio lik fra Stjepana Matića, koji je uz fra Pavla Vučkovića, ključni aktant i nositelj svih važnijih naratoloških uporišta.

LOVRO ŠITOVIĆ I AKTANCIJALNE RAZINE *PUTA BEZ SNA*, POVIJESNOG ROMANA IVANA ARALICE

Sažetak

Iz uporišta idealnog čitatelja *Put bez sna*, romana Ivana Aralice, prepoznali smo neke modele na razini aktancijalnosti koji su piscu poslužili pri oblikovanju likova. Uz povijesnu osobu i središnjeg aktanta fra Pavla Vučkovića (1658.-1735.), značajno mjesto pripada ramskom gvardijanu fra Stjepanu Matiću, liku uobličenu prema biografiji fra Lovre Šitovića (Ljubuški, 1682. - Šibenik, 28. veljače 1729.). Ovaj bi rad htio potvrditi koliko je piscu poticajnim bilo poznavanje starih fratarskih kronika. Recipijent doznaje o aktantima, okolnostima i zbivanjima u nizu prelomljenih sižea te umetnutih retrospektivnih grozdolikih priča i kazivanja, poslanica, epistolarnih umetaka, kronikalnih zapisa, citata arhivske građe, kao i drugih intertekstualnih unosa. U romanu se javlja i sporedni lik Luke Posilovića, stvoren prema nositelju biskupske časti fra Pavlu Posiloviću (1600.-1653.), učitelju malog Hasana koji je kasnije postao fra Stjepan. I prostor je dijelom dislociran: zbiljskom Vrgorcu odgovara virtualni Šibenik, a Ljubuškom Drniš. Povijesnu nepodudarnost po kojoj je u doba zbjega 1687. fra Lovro Šitović bio petogodišnji dječak mogli bi zamjeriti samo oni koji ne priznaju dignitet romanesknoj prozi.

Ključne riječi: Lovro Šitović, aktancijalnost, fratarske kronike, dobro, zlo.

LOVRO ŠITOVIĆ AND THE ACTANTIAL LEVELS OF IVAN ARALICA'S HISTORICAL NOVEL *PUT BEZ SNA*

Abstract

A reading of Ivan Aralica's novel *Put bez sna (Sleepless Travels)* from the perspective of the ideal reader highlights certain actantial levels, particularly in character structure. Other than the historical protagonist Fr. Pavao Vučković (1658 - 1735), Fr. Stjepan Matić is accorded a significant role in the novel, as the guardian of the Rama monastery. His character is based on the biography of Fr. Lovro Šitović (Ljubuški, 1682 - Šibenik, February 28, 1729).

This article seeks to confirm the significance of Aralica's knowledge of old Franciscan chronicles their principal characters, setting and events from the series of fragments, as well as interwoven, retrospective stories and anecdotes, epistles, epistolary interludes, chronicles, quotations from archival material, and other intertextual marks.

The novel also features the secondary character Luka Posilović, modelled on Bishop Pavao Posilović (1600-1653), the teacher of little Hasan who later becomes Fr. Stjepan. Historically, the action took place in Vrgorac, for which Aralica substitutes a fictional Šibenik, also replacing Drniš with Ljubuški. The historically improbable presence of Fr. Lovro Šitović, who was then a five-year-old boy, would only have discredited those who did not appreciate the dignity of Romanesque prose.

Keywords: Lovro Šitović, actantial model, Franciscan chronicles, good, evil

PISNA OD PAKLA.

NAVLASTITO od PAKLENOGA
OGGNA, TAMNOSTI, I VICGNOSTI.

Koyu iz Svetoga pisma staroga, i novoga zakona;
takojer iz svetih Otčah, i Nauciteglijah izvede,
i sloxi u Hargatski lezik, i pivanye

O T A Č

F. LOVRO IZGLIUBUSKOGA

Reda S. Otča FRANCESCKA, darzavę Bos-
nę Argentine, sčioč, i gripovidaoč.

V PET POGHLAVYH RAZDIGLENA.

V prvomu se govori opchenito od Pakla. U dru-
gomu od Paklenoga Oggna. U trechiemu dozir-
glinse, i karavu različi griseniči. U četvrtomu
od Paklene Tamnosti. A u petomu od Paklene
Vicgnosti.

POSVECHENA, I PRIKAZANA

Prisjetlomu, i pripodobovanomu Gospodinu, Gospodinu

V I N C E N C I U

Z M A E V I C H I U

ARČI-BISKUPU ZADARSKOMU.

U MNETČI GODIST. MDCCXXVII.

*Pó Bartolu Occhi knigaru na rivi sebiavon-
sahoi pod slameniu svetoga Dominica.*

PO DOPUSTENTU STARPH.

Lucija Radoš

SPLITSKI NADBISKUP STJEPAN CUPILLI

Stručni članak
UDK 261.12 Cupilli, S.

Uvod, rukopisni izvori rada

Splitskom i dalmatinskom crkveno-kulturnom krugu u prvim desetljećima 18. stoljeća pripada i trogirski biskup, a potom i splitski nadbiskup Stjepan Cupilli.

Njegov opširan životopis izradio je Ivan Cetinčić, a nešto manje iscrpan i detaljan Nicolao Petricelli. Odlomke njihovih životopisa, što na latinskom, što na talijanskom jeziku, donosi Daniele Farlati u svojem enciklopedijskome djelu *Illyricum sacrum*.

Ivan Cetinčić, biograf i ljetopisac iz 18. stoljeća, te svećenik kongregacije sv. Filipa Nerija u Splitu, napisao je životopis talijanskim i latinskim jezikom,¹ koji nije tiskan, ostao je u rukopisu, i nalazi se u Nadbiskupijskom arhivu u Splitu pod naslovom *Memorie dell'instituzione della Congregaz. e della Vita del' Monsig. Cupilli facta dal P. Zuanne Cetincich*. Ovaj životopis donosi relevantne podatke o Cupilliju i sastoji se od dva dijela. Prvi dio odnosi se na kongregaciju Filipa Nerija, a drugi se veže za *vita Cupilliana*. Kako je već spomenuto, pisan je talijanskim i latinskim jezikom, na sveukupno 119 f., a radi se ustvari o šest svešćića uvezanih jednim uvezom. Budući da je teško čitljiv, poznavatelju latinskog jezika ovaj je životopis lakše čitati u Farlatijevom izdanju, koji donosi i neke talijanske dijelove.

Nicolao Petricelli bio je upravitelj Družbe Somaska i voditelj biblioteke Družbe Somaska u Veneciji u crkvi Gospe od Zdravlja (*Mariae Salutis*).

Farlati ovako kaže za prvi životopis: »Alteram ejusdem vitam Italicam copiosius & accuratius composuit P. Joannes Cettinchich ex Congregatione Philippina Spalatensi, qui eximias virtutes, & praeclara facta praestantissimi hujus Praesulis partim ex ejus consanguineis, partim ex idoneis auctoribus, qui Cupillo aequales & familiares fuerunt, partim ex schedis & tabulis seu publicis, sive privatis colligit.«² Dakle, saznajemo odmah na početku da je Cetinčić načinio iscrpniji i detaljniji rad, jer je crpio podatke od Cupillijevih rođaka, zatim od pisaca koji

¹ Str. 17-67 talijanski jezik, str. 68-72 latinski.

² Farlati, 1765: 532.

su bili Cupillijevi suvremenici i njemu bliski, te iz prikupljenih javnih i privatnih njegovih spisa.

Osim ovih, dragocjen je i još jedan rukopis iz Nadbiskupijskog arhiva u Splitu, a radi se o Cupillijevom službenom dnevniku kojega je vodio za vrijeme svoga nadbiskupovanja.

Život i djelovanje u Italiji

Cupilli je rođen u Veneciji 19. studenoga 1659.³ u mletačkoj plemićkoj obitelji, pod imenom Gaspar, od oca Piera i majke Marine, a još je imao dvije sestre i četiri brata. Otac je bio slikar, odnosno *pingendi artem exercebat*.⁴ Od ranog je djetinjstva Stjepan bio odgajan u kršćanskom duhu. U mladosti je teško obolio i »divina interius aspirante gratia, statuit, si convalesceret, in religiosae vitae securitatem se subducere« (nadahnut božanskom milošću, odlučio je da će se, ako ozdravi, predati religioznome životu)⁵. I kako se zavjetovao, tako je i napravio, samo se nije mogao odlučiti kojemu redu da se priključi.

Petricelli nadalje piše da je odlučio tako da je u jednu urnu stavio cedulje s imenima redova i da je izvukao onu na kojoj je pisao red Somaska (»nomen D. Mariae Salutis legisset, Sodalitatem Somaschensem amplecti decrevit.«).⁶ Tako se Cupilli u šesnaestoj godini (1675.) pridružuje Družbi Somaska. Ondje je bio obasipan divljenjem zbog svojega stabilnog duha, čistoće i neiskvarenosti duše te zbog urođenog suosjećanja i milosrdnosti prema siromašnima i ostalima u potrebi. Uzima ime Stjepan u čast tadašnjega upravitelja Družbe Stjepana Cosmija, s kojim će ga kasnije povezati zajednička pastoralna služba u Dalmaciji. U Veneciji stječe humanističku, filozofsku i teološku naobrazbu.

Cupilli 1680. odlazi u Ferraru gdje će se zadržati, kako Farlati piše, 12 godina. Ondje je bio na glasu kao vrstan profesor (»Ferrariae inter primos Academiae professores est adscriptus.«),⁷ poučavao je retoriku, filozofiju i teologiju. Poslije Ferrare odlazi u Bellun, i to 1692. godine gdje se zadržao gotovo sedam godina.

³ Izvori koji su konzultirani u pisanju ovoga rada donose različite nadnevke Cupillijeva rođenja. Crnica, (1939: 33) navodi datum 18. prosinca 1659., Cetinčić u tal. rukopisu na str. 17 piše da je rođen 23. studenoga 1659., a njegov latinski životopis na str. 68 donosi podatak o 19. studenome 1659. godine. Ljubić (1856: 95), diplomatski je izbjegao nadnevak rođenja i donosi samo godinu. Autorica preuzima podatak koji u HBL donosi Slavko Kovačić pod natuknicom Stjepan Cupilli kao najvjerojatniji i najvjerodostojniji.

⁴ Farlati, 1765: 535.

⁵ Farlati, 1765: 532.

⁶ Farlati, 1765: 532. Potvrđuje i Crnica, 1939: 33.

⁷ Farlati, 1765: 535.

Cupilli u Dalmaciji: trogirski biskup i visitator generalis

Kad je došao u Split 1698., imao je skoro četrdeset godina (»A Spalatensi Archiepiscopo fuit evocatus, ut eam civitatem ad vitae sanctimoniam perduceret.«, odnosno, pozvao ga je splitski nadbiskup da taj grad privede vjerskome životu)⁸.

Petricelli ovako piše: »Quis posset modo decidere, utrius Stephani major laetitia tum fuerit? Hujusne, qui Spalatum advenit, & quem sibi ad imitandum exemplar olim proposuerat, ... an illius, qui Spalati advenientem accepit, in eoque mentem voluntatemque suam, suas ipsius cogitationes, sua consilia, sua vota, totum denique animum suum intuebatur?« (»Tko je mogao procijeniti, sreća kojega Stjepana je tada bila veća? Ovoga koji je došao u Split, i koji je sebi nekoč stavio na zadatak da slijedi primjer (sc. Cosmija), ... ili onoga, koji ga je po dolasku u Split primio, i ondje mu dao na razmatranje svoj način razmišljanja i svoja nastojanja, dao mu savjete, želje, i uopće svoju cijelu dušu?«)⁹. Ova misao lijepo i sažeto prikazuje odnos između dvojice Stjepana, starijeg koji je bio primjer mlađemu, i mlađega koji je taj primjer vjerno slijedio i nastojao biti čak i bolji od svoga učitelja.

Za Split i njegovu okolicu, uključujući i Trogir, veže se glavnina Cupillijevog djelovanja.

»Incredibile dictu est quam multa quam exiguo tempore gesserit.«¹⁰ (»Nevjerojatno je za reći koliko je mnogo napravio u tako malo vremena«) rečenica je kojom Ivan Cetinčić počinje opisivati Cupillijevo djelovanje u tom kraju. Uistinu, čudesno je koliko je Cupilli napravio za taj kraj - pomagao je oko osnivanja splitskoga sjemeništa, bio je ispovjednik, poučavao djecu vjeronauk, hrabrio bolesne u bolnici, obilazio sela izvan gradskih zidina gdje je duše seljaka privodio kršćanskoj vjeri. Nije prošlo ni dva mjeseca njegova boravka u Splitu, i Cupilli je dobio zadatak da preuzme rapsku biskupiju: (»ecce tibi vacat Arbensis Ecclesia Spalato longe dissita, & a Dalmatia interjacentes freta divisa.« (»Ispražnjena ti je eto rapska biskupija, udaljena od Splita, i od Dalmacije odijeljena morskom pučinom.«)¹¹. U Rim putuje 1699. »Stephanus nihil recusandum ratus, Romam properabat, ut jussa faceret, ...« (»Stjepan se, ne namjeravajući ništa odbiti, požurio u Rim, da izvrši kako mu je naloženo, ...«), međutim, ondje je imenovan trogirskim biskupom.

⁸ Farlati, 1765: 536.

⁹ Farlati, 1765: 533.

¹⁰ Farlati, 1765: 536.

¹¹ Farlati, 1756: 533.

Po povratku u Trogir, počinje u službi pomagati splitskome nadbiskupu Stjepanu Cosmiju, koji 1701. piše u Rim i nudi svoju ostavku zbog starosti i lošega zdravlja: »Non potest, nec debet hac occasione Archiepiscopus pro conscientia sua exoneranda non ingenuè fateri, quod jam matura senectus, complexionis debilitas, & quod caput est, habitualis quaedam infirmitas ipsium muneri Episcopali ineptum efficiunt; cum nullo modo queat visitare, praedicare, atque alia, quae corporis laborem requirunt, exercere.«¹² Zaključuje ovu molbu mišlju da se više ne može nositi s teretom koji za njega predstavlja biskupija, i da namjerava, kad više ne bude pritisnut mnogim brigama i poslovima, živjeti za sebe i za Boga, te tako dočekati i pripremiti se za smrt. Crkvene vlasti u Rimu nisu prihvatile njegovu ostavku jer su smatrale da bi za splitski kraj bilo vrlo nepovoljno i teško lišiti ga takvoga pastira. Tako se Cosmi, u skladu sa svojom poslušnom naravi, iako željan tihoga privatnog života, pokorio ovoj odluci, »quod vero attinet ad peregrinationem Episcopalem dioecesis, cujus laborem & incommoda ipse ob senectutem, maleque affectam valetudinem sustinere ac ferre non poterat, jam antea id officii atque oneris Stephano Cupillo Episcopo Tragurensi viro amicissimo imposuerat, ...« (»a pak što se tiče obilaženja krajeva biskupije, koje, što zbog starosti, što zbog lošega zdravlja nisam mogao obavljati i podnositi, nego sam već prije to stavio na zadatak i teret Stjepanu Cupilliju trogirskom biskupu, vrlo dragom čovjeku,«)¹³. Tako Cupilli počinje pomagati ostarjelom Cosmiju u službi i postaje *visitor generalis* u Splitskoj nadbiskupiji.

S posebnim marom se brinuo oko područja koja su krajem 17. stoljeća bila oslobođena od Turaka, gdje je njegovim zauzimanjem sagrađeno dvadesetak novih crkava.¹⁴ Odlučuje naučiti hrvatski jezik, da bi mogao bez odlaganja i u najkraćem mogućem roku biti na usluzi puku, koji se, uglavnom zbog nedavnoga rata s Turcima, koji je na tom području posijao u narodu obijest, mržnju i slobodoumlje, potpuno predao bludničenju, raznim sramotnim običajima i bezvjernom životu.

Tada, kao trogirski biskup, Cupilli dolazi u doticaj s braćom franjevcima. Upravo je na svojim putovanjima po Dalmatinskoj zagori, dok je obavljao kantske vizitacije, došao u kontakt s pripadnicima ovoga reda koji su na tim područjima skrbili o vjernicima. Tako se upoznao s njihovim načinom života i njihovoj brizi za vjernike i duše na onim područjima, bilo da se radilo o duhovnim, bilo o materijalnim potrebama. Kasnije, za vrijeme Cupillijeva nadbiskupovanja će njegova privrženost franjevcima posebno doći do izražaja.

¹² Farlati, 1765: 530.

¹³ Farlati, 1765: 530.

¹⁴ Kovačić, 1989a: 754.

4. Archiepiscopus Ecclesiae Spalatensis

Stjepan Cosmi umire 12. ožujka 1708., a na mjesto splitskoga nadbiskupa tadašnji papa Klement XI. postavlja Stjepana Cupillija koji biva pozvan u Rim da ondje primi nadbiskupski palij.¹⁵

Ulomak iz bule pape Klementa XI. glasi:

»Consideratis virtutum meritis, quibus personam tuam cumulavit illarum largitor Altissimus, & attendentes quod tu, qui Ecclesiae Traguriensi hactenus laudabiliter praefuisti, Ecclesiam Spalatensem scies, voles, & poteris, auctore Domino, salubriter regere, & fideliter gubernare, ad te direximus oculos mentis nostrae; ut ex tuo pastoralis officio fructus proveniant uberiores, ac tuae bonae famae odor ex tui praeclaris actis latius diffundatur.« (Odnosno: »Uzevši u obzir zasluge tvojih sposobnosti, kojima je Preuzvišeni Darovatelj opskrbio tvoj lik, i pretpostavljajući da bi ti, koji si dosada uspješno bio na čelu trogirске biskupije, znao, htio i mogao, po Gospodinu učitelju, trijezno upravljati i pouzdano voditi splitsku crkvu, prema tebi upravljamo poglede naših želja; da iz tvojega pastoralnog djelovanja niknu još bogatiji plodovi, a miris tvog ugleda neka se iz tvojih preslavnih djela još više raširi«)¹⁶.

Dana 13. srpnja 1708. Cupilli dolazi na mjesto splitskoga nadbiskupa.

Direktan svjedok Cupillijeva nadbiskupovanja jest njegov rukopisni službeni dnevnik koji se nalazi u Nadbiskupijskom arhivu u Splitu. Lijepo očuvan i uvezan smeđim kožnim uvezom, rukopis prati Cupillijevo službovanje od srpnja 1708. do 1717. godine. Kako u naslovu stoji *Actorum Archiepiscopi Cupilli liber I*, može se zaključiti da postoji i *liber secundus*, ali takve u Nadbiskupijskome arhivu nema, tim više što se u *liber primus* opisuju događaji zaključno sa 1717., dakle nedostaju 1718. i 1719. (Cupilli umire 1719.), koje su možda opisane u *liber secundus*. Ovaj opširni dnevnik (234 f.) pisao je Cupillijev tajnik, koji se s godinama mijenjao, što objašnjava pojavu različitih rukopisa u dnevniku i činjenicu da je dnevnik na mjestima teško čitljiv. Pisan je talijanskim jezikom, dok su latinskim jezikom prepisane bule i Cupillijeve korespondencije.

Dnevnik opisuje službene Cupillijeve dužnosti i aktivnosti: u koja mjesta je nadbiskup odlazio i zašto, s kim se sastajao, kome je odlazio, tko je njemu dolazio i kada, te s kim je poslovaio, obaveze kroz crkvenu godinu i druge slične dragocjene podatke. Ovaj nam je dnevnik danas zbog mnogo toga značajan - ne samo zato što svjedoči o Cupillijevu životu, već iz prve ruke ocrta sliku Splita i splitskog puka u to doba.

Zanimljivo je pratiti tadašnji društveni i crkveni život Splita i Cupillija: kako se slavio blagdan sv. Duje, tko je bio novi knez i kako je protekao njegov posjet

¹⁵ Kovačić, 1989a: 754.

¹⁶ Farlati, 1756: 536.

Cupilliju, tko je bio bivši knez, smrt J. Dumanića, obavljenje krizme na Klisu, slavlje Tijelova i procesija na Pojišanu, proslava Velike Gospe, sv. Jela, Mala Gospa itd. Dragocjeni su i opisi vizitacija, koje je Cupilli vršio, i to u Poljica, Kijevo, Kaštela, Konjsko, dakle u splitsku okolicu i Dalmatinsku zagoru, a u sklopu opisa vizitacija, također postoje opisi proslave blagdana i procesija u tim krajevima.

Postoji i opis smrti (16. siječnja 1711.) i pokopa nadbiskupove majke (f. 83).¹⁷ Očito se radilo o važnom događaju, jer se isti opisuje i kod Cetinčića, i na talijanskom, i na latinskome jeziku.

Evo što Farlati piše o životopisu Ivana Cetinčića: »Vitam Stephani publicam & privatam omnibus sanctimoniae notis illustrem, ... fuse & copiose descripsit Joannes Cettincich. Omnes ejus virtutes nominatim persequitur, prudentiam in judicando & agendo, invictam animi fortitudinem ad quaelibet quamvis ardua & difficilia suscipienda pro Dei gloria & salute proximorum, justitiam flecti nesciam, ubi legis divinae & disciplinae Ecclesiasticae caussa ageretur, summam integritatem atque innocentiam, ... rerum humanarum sui que despicientiam, assiduitatem orandi Deoque vacandi, flagrans ad omnia pietatis ac religionis opera studium, effusam denique in egentes ac miseros liberalitatem, quorum inopiae non deesset, ... Episcopos Provinciales magno sibi obsequio & charitate devinctos tenuit, qui eximiam illius sanctitatem suspicere, colere, admirari solebant, ...«

(»Ivan Cetinčić je opširno i detaljno opisao javni i privatni Stjepanov život, ocrtan svim obilježjima svetosti. Nabraja poimenično sve njegove vrline, mudrost u prosuđivanju i radu, jakost i snagu duha da prihvati stvari koliko god teške i surove bile, na hvalu Bogu i zdravlje bližnjih, zatim njegovu nepokolebljivu pravednost kad god su se vodile parnice o Božjem zakonu i crkvenom ustroju, veoma veliku ustrajnost i čistoću, ... prezir prema ljudskim i svojim predmetima, neprekidnu molitvu i posvećivanje Bogu, trud oko svih djela vjere i milosti, i konačno, darežljivu velikodušnost prema potrebitima i ubogima, kojih nije nedostajalo, ... Biskupe u provinciji osvojio je velikom uslužnošću i odanošću, koji su bili naviknuti diviti se njegovoj neizmjerljivoj svetosti, štovati ga i cijeniti, ...«)¹⁸.

5. Pastor, dobročinitelj, profesor, confrater provinciae

I Petriceli i Cetinčić ne štede riječi kad govore o Cupillijevom humanitarnom radu i brizi za siromašne, gladne i potrebite. Ističu da Cupilli nije pritom zanemarivao pastoralni rad ni svoju službu. Petricelli piše da je, još dok je bio trogirski biskup, rado pohodio vjernike, pogotovo se odazivao na pozive umirućih i bolesnih koje je trebalo ispovijediti i udijeliti im posljednje sakramente. Od ovoga

¹⁷ Objavljeno: Cetinčić, 1885.

¹⁸ Farlati, 1756: 536.

ga nije odvratilo nikakvo nevrijeme, oluja, vjetar ili kiša, toliko je bio odlučan i spreman priskočiti.

»Hospitium publicum, asylum pauperum, receptaculum orphanorum. Aegrotis, pauperibus ac viduis, sed maxime virginibus periclitantibus alimenta toto ipsius Archiepiscopatus curriculo subministravit, curamque indefessam adhibuit; ac virgines permultas ab se dotatas sancto matrimonio collocavit.« (»Osnovao je javno prenoćište, smještaj za siromašne, prihvatilište siročadi. Osigurao je na cijelom nadbiskupskom igralištu hranu za bolesne, siromašne i udovice, te posebno za posrnule djevojke, pružao im je neumornu brigu; a mnogim je djevojkama o svom trošku pribavio miraz i omogućio im brak«)¹⁹.

Nadalje, izlazio je siromašnima ususret i na taj način što i je obilazio noću, kada su svi spavali, da ne bi razotkrio ostalima nečiji nepovoljni materijalni položaj, i potpomagao svih u čemu god su oskudijevali. I Petricelli i Cetinčić ističu njegovu skrb i milost prema *mulierculis dubiae famae*,²⁰ kojima je tajno odlazio jer ih svojim javnim dolaskom nije htio prokazati društvu, uz molbu da više ne vrijeđaju Boga, te privodeći ih čestitom i pobožnom životu.

U Splitu je reorganizirao sjemenište,²¹ što potvrđuje i Petricelli: »Seminarium a decessore studiosissime constitutum amavit semper & custodivit, quasi opus suum, ... Itaque & aedificiis auxit, & quod plus est, optimis praeceptoribus, idoneisque ministris instructum semper voluit; & ipse quidquid praesertim ad scientias morales, & sacram philologiam pararetur, creberrimum subibat onus docendi.« (»Sjemenište, koje je vrlo brižno osnovao njegov prethodnik,²² je cijenio i brinuo se za nj, kao za nekakav svoj posao, Tako ga je povećao zgradama, tim više, uvijek ga je htio opskrbiti ga ponajboljim učiteljima i prikladnim pomoćnicima. Sam se osobito pripremao za nauke iz morala i filologije, i vrlo je često podnosio teret podučavanja«)²³.

Odgoj i obrazovanje sjemeništara povjerio je upravo braći franjevcima, kojima je pružio utočište nakon što su im Turci u Sinju uništili samostan i crkvu, te im je predao crkvu Gospe od Pojišana i mogućnost da uz nju grade samostan. 1717. traži oca Lovru Šitovića da u splitskom sjemeništu predaje filozofiju i teologiju. Franjevački oci šalju s njim i oca Bernarda Naganovića, kojega je 1718. zamijenio o. Marijan Lekušić.²⁴ Cupillijeva namjera bila je da franjevci u Splitu podignu svoje zgrade i za gimnazijsku i za bogoslovnu nastavu, tako da kandidati više ne moraju ići u strane zemlje po naobrazbu, a i da u Splitu bude sjedište fra-

¹⁹ Farlati, 1756: 537.

²⁰ Farlati, 1756: 537.

²¹ Kovačić, 1989a: 754.

²² Sjemenište u Splitu osnovao je 1700. Stjepan Cosmi.

²³ Farlati, 1756: 533.

²⁴ Crnica, 1939: 34.

njevacu i njihovih nauka. Koliko je bio sklon franjevcima pokazuje i činjenica da je, kada je u Šibeniku vladala nerodica i kada tamošnji franjevci nisu više mogli uzdržavati samostan i bogosloviju, pozvao profesore i čak na besplatno uzdržavanje u splitsko sjemenište. Iako je postojala odredba po kojoj je o. Lovro Šitović tada trebao otići predavati u šibensku bogosloviju, potaknuti ovim djelom nadbiskupovog milosrđa, franjevački oci dopuštaju da Šitović predaje i radi u splitskom sjemeništu.²⁵

Kasnije je gradnja samostana na Pojišanu zabranjena, i tada su protiv franjevaca počele kolati svakojake glasine. Cupilli diže glas protiv takvih objeda i uvreda izdajući 12. svibnja 1718. sljedeći proglas: »Potaknuti zahvalnošću, prućeni istinom i sa sigurnim znanjem, jer u ovoj pokrajini boravimo već 20 godina, svjedočimo da su pp.oo. franjevci provincije Bosne Srebrene redovnici najboljega ponašanja bilo u samostanu bilo izvan samostana, tj. po župama, koje drže u svemu Zagorju, osobito u ovoj i u trogirskoj biskupiji, koje smo mi više puta pohodili, i nije nam došla protiv njih nikakva tužba, žalba ili sablazan gledom na neporočnost ovih redovnika. Naprotiv, veoma je dobro na nas djelovala njihova ljubav i revnost, s kojima danju i noću dvore onaj siromašni narod u krajevima pogibeljnim, koji dobrim dijelom graniče s Turcima. Njihovim nastojanjem podignute su i obnovljene u svakom mjestu crkve, a narod je na njihovu riječ i primjer veoma odan Bogu i Prevedroj Republici. ... A i naše sjemenište uživa s osobitom milošću nebeskom plod njihove ljubavi i nauke, jer o. Lovro iz Ljubuškoga, osim što je tri puta propovijedao u ovoj metropolitanskoj crkvi, sada predaje bogoslovlje, poslije nego je završio tečaj filozofije, ... od kojih će nauka primiti ova crkva, pače i cijela Dalmacija, korist od znamenitih posljedica, jer crkvena i svjetovna mladež neće trebati da traži znanosti u stranim zemljama.«²⁶

Zbog svoje ljubavi prema franjevcima, starješinstvo provincije ga je učinilo subratom provincije (*confrater provinciae*) sa svim duhovnim povlasticama.²⁷

I na drugim područjima skrbio je Cupilli o obrazovanju, i iako je bio podrijetlom Talijan, brzo je naučio hrvatski jezik, služio se njime i istakao se kao veliki njegov zagovornik. Pomagao je rad isusovca, leksikografa i filologa Ardelia Della Bellu i upravo ga je on poticao u sastavljanju svog poznatog rječnika. Namjeravao je osnovati i tiskaru u sklopu splitskoga sjemeništa i ondje tiskati Della Belline i druge knjige.²⁸ S oduševljenjem dočekuje otvaranje »Ilirske akademije« 1703. u Splitu, kojoj je bio zadatak njegovati hrvatsku pisanu riječ i narodni jezik, te ga pročišćavati od talijanizama.²⁹

²⁵ Crnica, 1939: 35.

²⁶ Crnica, 1939: 36-37.

²⁷ Crnica, 1939: 37.

²⁸ Kovačić, 1989a: 755.

²⁹ Kovačić, 1989a: 755.

Nadalje, Farlati i od Petricellija i od Cetinčića preuzima podatak da je Cupilli na katoličanstvo preobratio veliki broj shizmatika, heretika, muhamedanaca, zatim kalvinista, luterana i židova, odvrativši ih od »njihove hereze i praznovjerja«,³⁰ i to *exemplis magis quam verbis*, dakle više primjerima nego riječima. Farlati navodi da u Cetinčićevom *Vita Italica Cupilliana* postoji popis onih koje je Cupilli odvratio od spomenutih vjera i da taj popis broji gotovo pet stotina takvih preobraćenika. Navedena su njihova imena i datumi krštenja. Sam Cupilli o ovom popisu/katalogu piše ovako: »Ill. & rev. Dom. Stephanus Cupilli decrevit confici librum peculiarem, custodiendum in hoc archivio. Ibi describantur quicumque a Patre luminum vocati fuerint e tenebris, ...« (Odnosno, prepoštovani i preuzvišeni gospodin Stjepan Cupilli donio je odluku da se načini posebna knjiga koju treba čuvati u arhivu. Ovdje su zapisani svi koji god su k Očevom svjetlu bili pozvani iz tmina, ...)³¹.

Pogotovo su ovakva preobraćenja nastajala kad je kršćanski svijet ratovao protiv Turaka. Cupilli je često obilazio vojničke postrojbe i šatore *ut in eorum animis fidem, pietatem, fortitudinem, studiumque religionis accenderet* (da u njihovim dušama potakne pobožnost, krepost, jakost i želju za vjerom)³². Dogodilo se tako da su u pomoć kršćanskoj vojsci došli i neki kalvinisti i luterani iz stranih zemalja, koji se nisu s tom vjeroispovješću vratili kućama.³³ »Tentoria & stationes militum frequens obibat; gravibus & vehementibus concionibus adeo illorum animos permovebat, ut lacrimis perfusi, & acri scelerum suorum dolore confixi ad pedes Sacerdotum, quos secum adduxerat, ... ut fortiter animoseque cum hostibus Christiani nominis pugnarent, & pro Christo, si res ferat, gloriosam mortem optetere non dubitarent«. (»Često je obilazio šatore i vojničke položaje; njihove je duše znao uzdrmati tako ozbiljnim i žestokim govorima, da su obliveni suzama i shrvani teškom boli zbog svojih zločina (padali) pred noge svećenika koje je sa sobom vodio, ... (hrabrio ih je) da se neustrašivo i zdušno bore s neprijateljima radi kršćanstva i radi Krista, a ako situacija bude zahtijevala, da ne oklijevaju podleći slavnoj smrti«)³⁴.

Ugled koji je Cupilli stekao svojim nesebičnim radom i brigom za vjernike nije se protezao samo po dalmatinskim krajevima, nego se za njegove uspjehe znalo i u Rimu i cijeloj Italiji. Tako je trebao biti na čelu delegacije koja je trebala ići u Moskvu ruskome caru Petru Velikom da ondje s njim pregovara o povratku Grčke i Ruske Pravoslavne Crkve pod okrilje Rimske Crkve, međutim je ovo poslanstvo ostalo neostvareno.

³⁰ Farlati, 1756: 537.

³¹ Farlati, 1756: 537.

³² Farlati, 1756: 534.

³³ Farlati, 1756: 534.

³⁴ Farlati, 1756: 538.

6. Smrt i sprovod

Posljednji događaj koji donosi Farlati, a opisuju ga i Cetinčić i Petricelli, jest Cupillijeva smrt i sprovod.

Farlati je svojim riječima na temelju Cetinčićevog životopisa opisao Cupillijevu smrt: »Vitam laudatissime & sanctissime actam mors aequae laudabilis & sancta exornavit. Letalem in morbum cum incidisset, satis gnarus sibi adesse supremum diem, summa animi aequitate ad mortem pie sancteque obeundam sese comparavit, ... Vim morbi atque incommoda omnia libenter etiam, non solum patienter subivit. Nullum verbum protulit, quo longioris vitae desiderium ostenderet; ...« (»Život koji je vrlo sveto i pohvalno proveden, nagrađen je podjednako hvale vrijednom i svetom smrću. Kad je zapao u smrtnu bolest, sasvim je dobro znao da mu se sprema posljednji dan, i s velikom se ravnodušnošću pripremio da se sveto i pobožno pokori smrti, ... Tešku bolest i sve ostale neugodnosti je, ne samo strpljivo, nego i rado podnio. Nije izustio nijednu riječ kojom bi pokazao želju za dužim životom; ...«)

Bio je poslušan Božjoj volji do samoga kraja, što svjedoče i njegove molbe: »Domine, si adhuc populo tuo, quem pretioso sanguine redemisti, sum necessarius, non recuso laborem, fiat voluntas tua. ... Ita ad extremum usque spiritum orans, & cum Deo, quasi praesens adesset, colloquens, laeta fronte ac serena mortem excepit.« (»Gospodine, ako sam još potreban tvom narodu kojega si svojom dragocjenom krvlju otkupio, ne odbijam tu dužnost, no neka bude tvoja volja, ... Tako je do posljednjeg daha molio i razgovarao s Bogom kao da je prisutan, te je dočekao smrt vedrog i zadovoljnog lica«)³⁵.

Cupilli umire 11. prosinca 1719. godine. Sprovod je bio velik, a povorka je išla preko cijeloga grada. U njemu su sudjelovala tri biskupa, makarski, trogirski i skradinski, zajedno s mnoštvom klera i puka iza njih. Čuli su se jauci i uzdasi žena i djevojaka i glasovi kako je s Cupillijem otišla i utjeha bolesnima, pomoć siromašnima, potpora roditeljima, općenito štit i oslonac u mnogim životnim situacijama. Biskupi su biranim riječima govorili o pokojniku, koji su zaključili da su ga njegovo milosrđe i dobar glas kojega je stekao u Splitu, Trogiru, Rimu i cijeloj Italiji učinili sudionikom rajskog slavlja.

Pokopan je u splitskoj katedrali sv. Duje, iza glavnog oltara. Postoji priča, kako donosi Farlati svojim riječima, da je deset godina iza Cupillijeve smrti, kad je ondje trebalo unijeti tijelo sljedećega nadbiskupa Ivana Krstitelja Laghija, pronađena gotovo netaknuta i nenačeta desna ruka Stjepana Cupillija, a od ostatka tijela ležale su ondje samo kosti. Narod je to doslovno protumačio da je to znak samog Boga koji poručuje da mu je Cupilli u crkvenim i drugim poslovima bio desna ruka, te su se nadali da će ruka zauvijek ostati netaknuta. Grob je ponovno otvoren 1745., no njihova nadanja se nisu ispunila, ovaj put je na Cupillijevom ukopnom mjestu bio prah.

³⁵ Farlati, 1756: 540.

Farlati lijepo zaključuje svoj izvještaj mišlju da je smrt mogla Cupillijevo tijelo pretvoriti u prah, ali da ne može zadržati uspomenu na njegov plemeniti lik, i da će u svijesti Splitskana ostati sjećanje na takvog čovjeka, možda će se ono s vremenom i umanjiti, ali nikada neće nestati.

7. Zaključak

Iako današnja literatura ne spominje Cupillijevo djelovanje i život onoliko koliko je njegova ličnost zaslužila, niti Splitskani poznaju i spominju njegov svestrani lik (Farlatijeve nade nisu se ispunile), u svijesti franjevacu i poznavatelja povijesti crkve u Dalmaciji, Cupilli ipak ostaje zabilježen kao jedan od najdobrobitivijih splitskih nadbiskupa.

Svojom je pastoralnom, prosvjetnom, humanitarnom i kulturnom djelatnošću zadužio ne samo franjevački red, nego i čitav ondašnji splitski kraj i okolice.

SPLITSKI NADBISKUP STJEPAN CUPILLI

Sažetak

Djelovanje Stjepana Cupillija (Venecija, 1659. – Split, 1719.) pripada prvoj polovici 18. stoljeća i ono se svojim najvećim dijelom veže uz dalmatinski kraj. Podrijetlom Talijan, ovaj trogirski biskup, a potom i splitski nadbiskup, u svijesti franjevaca ostaje ubilježen kao jedan od najvećih dobročinitelja toga reda u ono vrijeme. Rad se temelji na rukopisnim i tiskanim životopisima Stjepana Cupillija, kao i drugim dokumentima i izvorima koji o njemu govore, a spominju ga kao blagog i dobrotivog čovjeka koji je svojim radom uvelike zadužio tadašnji splitski kraj i Dalmatinsku zagoru.

Glavne riječi: Stjepan Cupilli, franjevci, Split, splitska nadbiskupija u 18 stoljeću

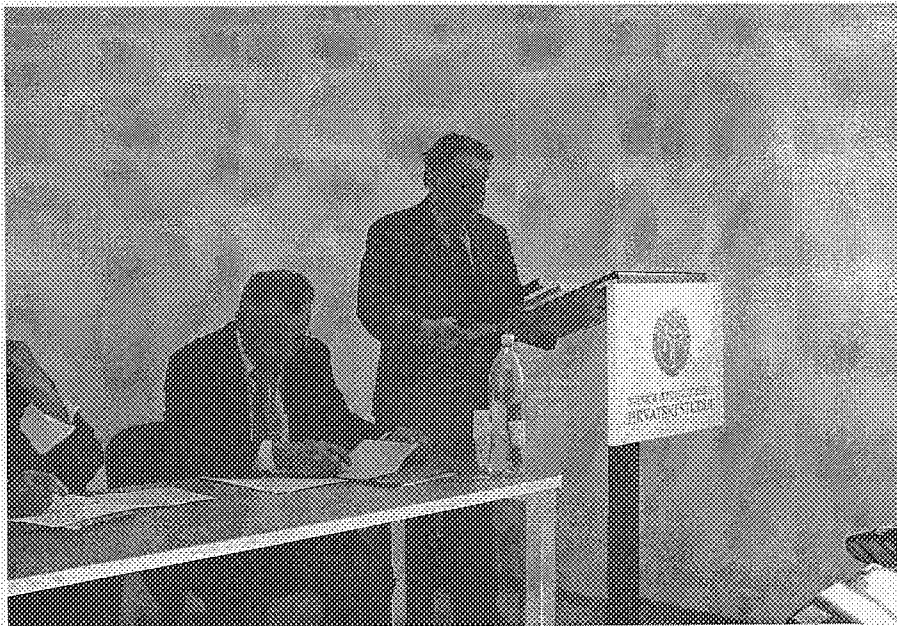
STJEPAN CUPILLI, ARCHBISHOP OF SPLIT

Abstract

Stjepan Cupilli (Venice, 1659 – Split, 1719) was active during in the first half of the eighteenth century, mostly in, and in regards to, Dalmatia. The last Italian Bishop of Trogir, later Archbishop of Split, is still considered by Franciscans as one of the greatest benefactors in the order at that time.

This article bases its discussion on the manuscript and printed versions of the life of Stjepan Cupilli, as well as on other documents and sources that mention him, as a kind and generous man who, because of his work, greatly deserved the honours bestowed upon him around Split and in Dalmatia.

Keywords: Stjepan Cupilli, Franciscans, Split, the Split Archbishopric in the eighteenth century

Akademik Radoslav Katičić izlaže na početku znanstvenog skupa

Sudionici i slušatelji na prvoj sjednici znanstvenog skupa u Skradinu

Marinko Šišak

KRONIKA SKUPA O FRA LOVRI ŠITOVIĆU

Fra Lovro Š[S]itović Ljubušak (Ljubuški, 1682. - Šibenik, 1729.), bio je deveti »tihi pregalac« o kojem je u svibnju 2008. održan znanstveni skup. Po nizu životnih elemenata i djela, koja je ostavio, bio je Šitović poseban. Ponajprije činjenicom da je rođen u muslimanskoj obitelji, te da je još kao dječak prešao na katoličanstvo, a potom se zaređio i kasnije bio jedan od uglednijih članova franjevačke zajednice, te da je, kao rijetko tko od njegove subraće, napisao gramatiku latinskog jezika po kojoj su trebali učiti budući svećenici i da je ta gramatika bila dugo primjernom ne samo u franjevačkom nego u čitavom našem školstvu tijekom 18. stoljeća. Spletom povijesnih okolnosti mali Hasan (kako je bilo njegovo muslimansko ime) dospio je kao talac u dom vrgorskog harambaše Šimuna Talajića koji ga je zadržao dok njegov otac ne prikupi novac za otkupninu. U međuvremenu, mali Hasan je živio s Talajićevom djecom, igrao se, naučio čitati, pisati, moliti i pjevati u crkvi. Kad je napokon otac prikupio potreban novac i vratio malog Hasana kući u Ljubuški, mislio je da su sve nevolje gotove. Međutim, mali Hasan je mislio drugačije: izišavši iz roditeljske kuće pod izlikom da će s rijeke donijeti vodu, ne zaustavivši se kod rijeke nego preplivavši Trebižat, vratio se on u kuću svojih otmičara i odlučio živjeti prema pravilima koja je primio u kući svojeg udomitelja. Talajić je malog Hasana primio, a potom odveo u samostan u Zaoštrog gdje je s drugim dječacima polazio samostansku školu. U godini Karlovačkog mira 1699. bio je kršten i od Hasana je postao Stipan. Dvije godine kasnije, na sasvim drugom kraju velike provincije Bosne Srebrene, u Našicama, mali je Stipan obukao franjevački habit i uzeo ime fra Lovre. Dio školovanja proveo je u domaćim učilištima, a dio u Italiji. Nakon zaređenja 1707. postao je profesorom filozofije u Makarskoj, a bio je zadužen za obrazovanje nekoliko mladića koji su se pripremali za svećenički život. Kako bi im olakšao svladavanje latinskog jezika priredio je i tiskao (u Mlecima 1713.) gramatiku latinskoga jezika s objašnjenjima na hrvatskom. Kasnije je (1715.) imenovan profesorom teologije na franjevačkom učilištu u Šibeniku, odakle prelazi u Split na poziv splitskog nadbiskupa Cupillija. Kad je ponovno 1724. formirano učilište u Makarskoj Šitović postaje profesorom gdje ostaje svega tri godine, da bi 1727. bio imenovan starješinom franjevačke kuće (hospicija) u Splitu na Dobrome. Za vrijeme korizme, dok je propovijedao, iznenada je u 47. godini života umro u Šibeniku. Uz znamenitu gramatiku, kojoj je i na ovom znanstvenom skupu bilo

posvećeno najviše pažnje i najviše radova, Šitović je napisao i više drugih djela. Posebno je važna njegova »Pisma od pakla navlastito od paklenog ognja, tamnosti i vičnosti« (tiskana 1727. u Mlecima), a složena u preko 1300 deseteraca. Osim ovih djela, fra Lovro je napisao i »List nauka kršćanskoga«. Njegovi biografi ističu da je bio vrstan propovjednik, vojnički kapelan i borac, uzoran i svet redovnik (Jurišić, 1999).

Nesumnjivo je da fra Lovre svojim životom i djelom spada među istaknutije »tihe pregoaoce« razdoblja u kojem je djelovao. Dokazao je to i skup na koji se prijavilo dvadesetak sudionika koji su izlagali o različitim temama iz Šitovićeve djela ili o temama povezanim s njegovim životom i vremenom djelovanja. Skup je kao i većina u nizu »Tihih pregoaca« održan u Skradinu u organizaciji Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu te u suorganizaciji dvaju ogranaka Matice hrvatske (iz Skradina i Šibenika) i Gradske knjižnice Juraj Šižgorić iz Šibenika. Uvod u skup bilo je predstavljanje zbornika s prethodnog skupa »Tihih pregalaca« posvećenog fra Stipanu Zlatoviću. Kao što i priliči, predstavljanje je održano u njegovu rodnom mjestu, Šibeniku, u prostorijama Gradske knjižnice Juraj Šižgorić. O djelu fra Stipana Zlatovića govorili su ravnatelj knjižnice Milivoj Zenić, akademik Radoslav Katičić, prof. dr. sc. Branka Tafra i urednik Zbornika prof. dr. Pavao Knezović. Tim Zbornikom tek donekle je vraćen dio duga ovom znamenitom franjevcu iz Šibenika.

Znanstveni skup o fra Lovri Šitoviću održan je u dvije sjednice. Prva, jutarnja započela je 9. svibnja 2008. u 9 sati u dvorani Studijskog središta Hrvatskih studija u Skradinu. Jutarnjom sjednicom predsjedali su Branka Tafra, Ivan Karlić i Milko Brković. Skup je otvorio akademik Radoslav Katičić svojim izlaganjem o temi »Kulturnopovijesne koordinate fra Lovre Šitovića«. On je sudbinu i djelo ovog franjevca stavio u kontekst vremena držeći da su »okolnosti uvjetovane događanjem onoga vremena dovele do toga da je postao kršćanin, pa i redovnik franjevac. Taj prijelaz bio je, međutim, njegova sasvim osobna odluka. Ipak se može shvatiti kao da simbolizira labavljenje stvrdnutih suprotstavljenosti koje je neminovno donosilo ono novo vrijeme.« Svojim djelima »jednim temeljnim udžbenikom, hrvatski obrađenom latinskom gramatikom isusovca Emmanuela Alvareza uvrštava se Šitović među školnike posttridentinske katoličke obnove. I spisima posvećenim vjerskoj pouci crkvenoga puka nastupa sasvim kao djelatnik te obnove. Njegova pjesma o paklu i paklenim mukama po svojim motivima izvire iz pučke pobožnosti gotičkoga razdoblja. Po tome je ona uzorak baroknoga medievalizma.« Formalnim i stilskim obilježjima svojega djela, zaključio je akademik Katičić, »Šitović je barokni pisac franjevačkog kova, koji je nesvjesno najavio prosvjetiteljstvo, ali sam baš nikako nije stupio u nj«. Fra Hrvatinić Gabrijel Jurišić govorio je o moralnom i duhovnom liku fra Lovre Šitovića na temelju njegova životnog puta i djelovanja u sinjskom samostanu i kao vrlo poznatog propovjednika. Doc. dr. sc. Ines Srdoč Konestra s Filozofskog fakulteta u Rijeci

obradila je Šitovićevo »Pismu od pakla«, nalazeći u ovom djelu barokne postupke koji interferiraju s prosvjetiteljskim tendencijama. Ipak, djelo se doima kao stihovana propovijed. Prof. dr. sc. Pavao Knezović s Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu izlagao je o temi »Poetika usmenog pjesništva u Šitovićevoj posveti«. Iz jedne Šitovićeve posvete koju je uputio zadarskom nadbiskupu V. Zmajeviću, po prvi put se doznaju pouzdani podatci o formalnoj i sadržajnoj strukturi usmene poezije, te njezinoj živoj tradiciji u hrvatskom narodu i pogubnim učincima njezine motivike osobito one u epskim pjesmama. Knezović smatra da je Šitović »prvi u povijesti hrvatske književnosti shvatio moć takve poezije i pristupio njezinoj adaptaciji i to samo na sadržajnoj dimenziji, dok je očuvao *usum, accentum et versum* usmene junačke pjesme«. Za njime su kasnije krenuli F. Grabovac, A. Kačić Miošić i mnogi drugi. Doc. dr. sc. Mario Grčević (zajedno s Pavlom Knezovićem) izlagao je o temi koliko ima izdanja Šitovićeve »Pisme od pakla« (bilo je najmanje pet izdanja) i koji je njihov kronološki poredak iako sva izdanja na naslovnici nose godinu prvotiska. Prof. dr. sc. Milko Brković iz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru govorio je o društveno-političkim zbivanjima na hrvatskom etničkom prostoru za života fra Lovre Šitovića (konac 17. i početak 18. stoljeća). Ovo doba u bitnom je obilježeno mirom u Srijemskim Karlovcima, postupku razgraničenja između triju država (Osmanske, Habsburške i Mletačke), a zahvatio je cijeli prostor na kojem žive Hrvati. Radoslav Dodig iz Arheološkog muzeja u Ljubuškom vrlo je zorno izložio temu o povijesti Ljubuškog, Šitovićevo rodnog mjesta, obrativši posebnu pažnju vremenu dok je Ljubuški bio pod turskom upravom. U to vrijeme Ljubuški je bio vrlo nemiran kraj u kojem su se sukobljavali Tursko Carstvo i Mletačka Republika. Prof. dr. fra Emanuel Hoško poslao je svoj rad u kojem je obradio temu gramatičkih škola franjevaca Bosne Srebrne u Šitovićevo vrijeme. Hoško donosi podatak da su 1708. franjevci osnovali gramatičku školu u Visovcu, a u godini Šitovićeve smrti još tri gramatičke škole u Dalmaciji. Mr. sc. Ivica Musić s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru izlagao je o franjevačkim filozofskim učilištima u Bosni Srebrnoj u doba dok je živio fra Lovro. Nakon kapitula održanog 1699. u Velikoj franjevci su organizirali škole u samostanima u Požegi, Budimu i Šibeniku, a nakon kapitula u Našicama (1709.) studij filozofije započinje i u Slavonskom Brodu. Dvadeset godina kasnije bosanska provincija ima devet filozofskih učilišta. Lucija Radoš s Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu izlagala je o splitskom nadbiskupu Stjepanu Cupilliju (Mleci, 1659. - Split, 1719.) koji je sagradio dvadesetak crkava u trogirskoj biskupiji i koji se, unatoč tome što je bio Talijan, zalagao za hrvatski jezik i za školovanje klera u čemu su mu pomagali i franjevci. Zbog toga je 1717. pozvao u Split i fra Lovru Šitovića za profesora teoloških disciplina na njegovu učilištu.

Nakon izloženih referata otvorena je rasprava o pojedinim pitanjima koja nisu dovoljno jasno razjašnjena ili o novim podacima. Tako se raspravljalo o stilskim

obilježjima epoha (baroka), o ulozi prosvjetiteljstva, osobito u Dalmaciji, o oznaci »natio Illyrica« kod Nikole Modruškog, o izdanjima »Lista nauka kršćanskoga« i o drugim temama. U raspravi su živo sudjelovali Hrvatini Gabrijel Jurišić, Radoslav Katičić, Branka Tafra i Milko Brković.

Druga sjednica znanstvenog skupa započela je 9. svibnja 2008. u popodnevним satima u istom prostoru. Radno predsjedništvo činili su dr. sc. fra Bruno Pezo, doc. dr. sc. Ines Srdoč Konestra i prof. dr. sc. Ljiljana Kolenić. Čitav prvi dio druge sjednice bio je ispunjen temama vezanim za Šitovićeve gramatiku. Prvo izlaganje održala je prof. dr. sc. Ljiljana Kolenić s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Osijeku o ulozi Šitovićeve gramatike u hrvatskom jezikoslovlju. Ona je zaključila da je Šitovićeve »Grammatica Latino-Illyrica« imala veliki ugled u 18. stoljeću i da je bila uzor mnogim hrvatskim gramatičarima, osobito onima što su pisali jezikoslovne priručnike u Slavoniji (Blaž Tadijanović, Matija Antun Reljković, Marijan Lanosović). Dr. sc. Fra Bruno Pezo sa sinjske franjevačke gimnazije objasnio je šire okvire i opći značaj koji je Šitovićeve gramatika imala za franjevce i njihovo školstvo. Prof. dr. sc. Diana Stolac s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, također je govorila o Šitovićevoj gramatici u kontekstu hrvatske gramatikologije. Referentica je u izlaganju Šitovićeve gramatiku latinskoga jezika postavila u suodnos s drugim gramatikama latinskoga jezika pisanima za one kojima je polazište hrvatski jezik (prvenstveno s Babićevom gramatikom) te u suodnos prema gramatikama hrvatskoga jezika kojima je metajezik latinski, prvenstveno prema prvoj tiskanoj gramatici hrvatskog jezika: *Institutionum linguae Illyricae libri duo* (Rim, 1604.) Bartola Kašića. Ona je posebno obratila pažnju gramatikološkim postupcima i komentiranju izdvojenih jezičnih podataka. I tema prof. dr. sc. Branke Tafre i Anele Mateljak (obje s Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu) bila je vezana uz gramatiku. Njihova tema postavila je Šitovićeve gramatiku u dužu vremensku okomicu povijesti latinskih gramatika, a s obzirom na to da je osim latinskim djelomice pisana i hrvatskim jezikom i da sadrži jezične podatke o hrvatskom jeziku, i kao sastavnici povijesti hrvatskoga književnoga jezika. Autorice su utvrdile da ta gramatika sadrži i leksičke prinose pa su fra Lovrin rad smjestile i u povijest hrvatske leksikografije, s tim da su poseban naglasak stavile na različita metodološka polazišta pri proučavanju starijih leksikografskih djela i na potrebu pronalaženja zajedničkih predložaka. Lucijana Bilić s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru usporedila je Šitovićeve gramatiku s onom fra Marijana Jakovljevića iz prve polovice 19. stoljeća, a koja je još uvijek u rukopisu. Usporedba tih dviju gramatika daje nam prikaz o odnosu i utjecaju Šitovića na rad tog bosanskog franjevca, a na određeni način i predstavlja Jakovljevićev rukopis znanstvenoj javnosti. Autorica je utvrdila da je sadržaj ovih dviju latinskih gramatika izložen na dva različita načina, s različitim smislom za sistematizaciju i s drugačijim metodološkim pristupom, na temelju čega se nameće zaključak da se Jakovljević povodio za Šitovićem

samo u manjoj mjeri. Anastazija Vlastelić s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci govorila je o atribuciji u gramatici fra Lovre Šitovića, ali i o oprimjerenju atributa u 'nevezanom tekstu', u *Pismi od pakla*.

Drugi dio sjednice započeo je izlaganjem Josipa Grubeše s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru koji je usporedio Šitovićeve kataloge glagola s nedavno tiskanim (Grude - Mostar, 2007.) golemim rječnikom fra Ludovika Lalića (*Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*) sastavljenim prije 1705. i čiji se rukopis danas čuva u Franjevačkom samostanu u Omišu. Fra Lovro Šitović u svojoj gramatici glagole nije navodio abecedno nego po redovima (*ordines*) prema tadašnjoj gramatičkoj praksi. Autor nalazi da su najzanimljiviji dio te usporedbe glagoli koji se ne nalaze u Lalićevu rječniku, a sastavni su dio Šitovićeve kataloge glagola. Šime Demo (Hrvatski institut za povijest u Zagrebu) i Petra Košutar (Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu) istražili su riječi stranoga podrijetla kod Šitovića. U djelima Lovre Šitovića susreću se brojni leksički elementi iz stranih jezika, od kojih su neki prihvaćeni u hrvatski jezik davno prije Šitovićeve vremena, a neki su upravo tada tražili u njemu svoje mjesto. Različit je i stupanj njihove adaptacije. Premda je činjenica da su i drugi pisci preuzimali elemente iz stranih jezika, autori drže da Šitovićeve djela mogu poslužiti kao uzorak na kojemu se može demonstrirati primjena postavki dodirnoga jezikoslovlja na starija, i to tematski sasvim definirana, djela. Prof. dr. sc. Ivan Karlić i Iva Mršić s Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu izlagali su o Šitovićeve djelu »List nauka karstjanskoga«. To Šitovićevo manje poznato djelo, vjersko-poučnog karaktera pisano u katekizamskome stilu, u prvome dijelu donosi molitve, apostolsko vjerovanje, dekalog, te popise sakramenata i krjeposti, darova Duha Svetoga, djela milosrđa i popis grijeha. Autori su izložili sva poglavlja toga djela i sve teme o kojima piše Šitović u njemu. Bojan Marotti iz Zavoda za povijest i filozofiju znanosti HAZU iz Zagreba izlagao je o temi »Je li Šitović bio ah(k)avac? Dočetno -h u imeničnome genitive množine u djelima fra Lovre Šitovića Ljubušaka«. Referent je razmatrao likove svih imeničnih genitiva množine koji se nalaze u trima Šitovićeveim djelima. Pritom je strogo razlikovao tri razine istraživanja: 1. »činjenično stanje«, tj. razinu zapisa, 2. ne posve jednostavno o tome je li Šitović izgovarao dočetno -h onda kada se nalazi u zapisu ili ne, te 3. je li to -h »etimologično« ili ne. Autor zaključno predlaže da se ponovno razmotri oblik toga padeža »u biranome sustavu, tj. u hrvatskome književnom jeziku«. Dr. sc. Miljenko Buljac s Gimnazije Dinka Šimunovića u Sinju govorio je o temi »Lovro Šitović i aktancijalne razine *Put a bez sna*, povijesnog romana Ivana Aralice«. Autor je htio utvrditi koliko je na planu aktancijalnosti Ivanu Aralici bilo poznavanje starih fratarskih kronika odnosno životopisa fra Lovre. Ivan Bekavac Basić sa Zdravstvenog učilišta u Zagrebu usporedio je četrnaest općih »zapovidi« koje »meštri« trebaju tražiti da ih »učenici često, i često prid njim reknu na pamet kakono Oče naš«, te usporedio kako ta pravila prikazuju suvremene gramatike

latinskog jezika. Autor je utvrdio da je Šitovićeve pristup sintetičniji od suvremenih obradbi te da bolje uočava razlike u strukturi latinskoga i hrvatskoga jezika u odnosu na neke suvremene pristupe u hrvatskoj pedagoškoj literaturi.

U subotu, nakon održanog skupa sudionici su se uputili na izlet u Sinj. Sinj, središte Cetinske krajine, veliko je marijansko svetište i mjesto gdje se održava velika procesija. Godine 1715., oko 700 ljudi Cetine zajedno s brojnim franjevačkim redovnicima noseći sliku Majke Božje, našli su utočište u Gradu, tvrđavi iznad sadašnjega grada Sinja, bježeći pred turskom vojskom od 10 000 vojnika koja je 14. kolovoza započela oštar napad. Nakon tri sata divlje opsade tijekom koje su se franjevci s narodom molili pred slikom Majke Božje, osvajačka se turska vojska odjednom neobjašnjivo povukla. Zadnji su turski vojnici napustili Cetinsku krajinu 15. kolovoza. Svjedoci kažu da se pred vojnicima koji su opsjedali grad odjednom pojavio bijeli ženski lik osvijetljen jakom svjetlošću. Do dana se današnjeg vjeruje da je Gospa ishodovala veliku pobjedu nad osvajačkom hordom. U čast te velike trijumfalne pobjede svake se godine održava slavna i jedinstvena viteška igra, Sinjska alka. Svetište Sinjske Gospe bilo je obnovljeno 1721., a njegov današnji oblik datira iz 1771., kada je obnovljeno nakon potresa. Četiri kapele izgrađene su na stranama crkve, a troja ih vrata povezuju sa svetištem gdje vjernici obavljaju ispovjedi. U blizini svetišta nalazi se zvonik visok 43,5 m. Izgrađen je između 1896. i 1927. godine. Do svetišta nalazi se franjevački samostan u kojemu je Franjevačka klasična gimnazija s pravom javnosti. U svetištu se čuvaju mnoga vrijedna umjetnička djela hrvatskih umjetnika. U gradu Sinju blagdan Velike Gospe (15. kolovoza) uvijek se slavi s posebnim ushitom i poštovanjem. Nakon obilaska tvrđave, crkve, samostana, vrlo bogate i vrijedne arheološke zbirke, te bogate stare knjižnice, na objedu je sudionike skupa zadržao i pozdravio gvardijan samostana fra Bože Vuleta. Poslije objeda nastavili su put preko Tomislavgrada gdje su se zaustavili i razgledali baziliku i Franjevački samostan, a domaćin im je bio fra Robert Jolić. Samostan u Tomislavgradu u najvećoj je mjeri djelo jednog čovjeka - fra Mije Čuića (1882.-1959.). Fra Mijo je pokrenuo i dovršio izgradnju veličanstvene bazilike u Tomislavgradu, Hrvatskog doma u blizini bazilike, ali i franjevačkog samostana, koji je podignut nakon što je bila dovršena izgradnja bazilike te blagoslovljen s bazilikom 1940. godine. Do preseljenja u samostan franjevci su - nakon što se župa 1828. odijelila od stare župe sa sjedištem u Seonici - stanovali najprije u selu Mokronogama, jer od vladajućih muslimana nisu smjeli ni misliti da bi se naselili u gradu Županju (danas Tomislavgradu). Iz Mokronoga su se premjestili 1861. u novosagrađenu župnu kuću. Godine 1865. u blizini je sagrađena i župna crkva, malena i neugledna, s drvenim vanjskim zvonikom. Uz župnu kuću i crkvu sagrađio je duvanjski župnik fra Petar Knežević 1867. zgradu u koju je smještena prva škola u tom mjestu. U župnoj kući duvanjski su župnici i kapelani stanovali gotovo punih 80 godina - dok 1940. nije izgrađen današnji franjevački samostan. Radovi na samostanu ot-

počeli su još 1930., nakon što je 10. kolovoza te godine položen kamen temeljac. No, ubrzo su bili obustavljeni jer je tlo bilo podvodno. Radovi su nastavljeni tek 1938., a dovršen je u dvije godine: blagoslovio ga je mostarsko-duvanjski biskup fra Alojzije Mišić 30. rujna 1940. godine. U početku je u samostanu bio smješten i novicijat hercegovačke franjevačke provincije (od 1941.). Ratne neprilike učinile su međutim uskoro samostan gotovo nemogućim za boravak: britanski bombarderi u listopadu 1944. teško su oštetili i samostan i baziliku. Nakon što su partizani 1944. konačno zauzeli Duvno, dobar dio sačuvanih prostorijsa naseljen je novim stanarima. Franjevcima je ostao samo maleni dio samostana. Radovi obnove, i to one najnužnije, započeli su tek 1958., a temeljita obnova uslijedila je 1970./71., najviše novcem koji su darovali hercegovački franjevci koji djeluju u Americi i Kanadi. U razdoblju od 1980.-1984. samostan je dobio troetažni nadodatak, u kojemu su smještene kapelica (prizemlje), razgovornica (prvi kat) i knjižnica (drugi kat). U prekrasnoj, lijepo uređenoj velikoj crkvi dominira platno Vlahe Bukovca »Isus prijatelj malenih«. Nakon Tomislavgrada, krenulo se prema Rami gdje su se sudionici smjestili u »Ramskoj kući« na Makljenu. Sutradan, obišli su samostan u Šćitu i Etnografski muzej. Na poluotoku Šćitu, obgrljenom ljepotom Ramskog jezera, nalazi se Gospino svetište, hodočasnička crkva Majke od milosti čija se čudotvorna slika od 1687. nalazi u Sinju. Uz crkvu je franjevački samostan, Kuća mira, etnografski muzej, umjetnička galerija, knjižnica, suvenirnica s Internet klubom i knjižarom. Cjelinom svoga ambijenta, kao nacionalni spomenik, sav je ovaj prostor i sve građevine uspješan izraz prirodne ljepote, umjetničkih, zanatskih i majstorskih dostignuća. Prostor ispred crkve prema jezeru krase vrlo ekspresivne i dojmljive skulpture Mile Blaževića i Kuzme Kovačića »Ramski križ«, »Ramska majka«, »Diva Grabovčeva« i »Posljednja večera«. Muzej Franjevačkog samostana Rama-Šćit, postavljen u starom samostanu, jedinstvena je građevina u BiH, jedina takve vrste iz vremena turske vladavine u Bosni i Hercegovini, sagrađena 1857. godine. U etnografskom muzeju na Šćitu predstavljen je život stanovnika ramskoga kraja. Na dvije etaže postavljene su izložice starih zanata, gospodarstva, prijevoznih sredstava, stambene kulture. Treća etaža predstavlja tekstilnu radinost - proces proizvodnje i sve vrste proizvoda u uporabi. Tu je i fratarska samostanska ćelija - soba fra Jeronima Vladića. Četvrta etaža predstavlja floru sa stotinjak najčešćih biljaka s nazivima i osnovnim karakteristikama i faunu - porodice životinja u punoj životnoj formi. Gvardijan samostana fra Mato Topić upoznao je sudionike skupa s poviješću kraja i sadašnjim stanjem u cijelom ramskom kraju. Nakon obilaska uslijedio je povratak u Zagreb, odnosno u mjesta iz kojih su sudionici skupa stigli.

Prijevoz za sudionike skupa je organiziran iz Zagreba (autobus). Autobus polazi ispred Pošte 2, Branimirova ulica, u četvrtak, 8. svibnja 2008. u 14:00 sati. Molimo sudionike da sa sobom ponesu putovnice.

ORGANIZATOR SKUPA
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

SUORGANIZATORI
Matica hrvatska Skradin
Matica hrvatska Šibenik
Gradska knjižnica Juraj Šizgorić, Šibenik

ORGANIZACIJSKI ODBOR
Pavao Knežević, predsjednik
Marko Mendašić
Ivica Susić
Marinko Šišak
Mislivoj Zenić

DOSAD ODRŽANI SKUPOVI

- 2000. Fra Pavao Posilović i šibensko-skradinski kraj u njegovo doba
- 2001. Fra Toma Babić i njegovo vrijeme
- 2002. Fra Petar Knežević i njegovo vrijeme
- 2003. Fra Josip Banovac i homiletička književnost
- 2004. Fra Jeronim Filipović i njegovo djelo
- 2005. Fra Luka Vladimirović i historiografija u njegovo doba
- 2006. Fra Petar Kisutelić Babić i njegovo vrijeme
- 2007. Fra Šipani Zlatović

PROGRAM SKUPA

9. ZNANSTVENI SKUP
TIHI PREGAOCI

Lovro Šitović i njegovo doba

Znanstveni skup o fra Lovri Šitoviću
(1682. – 1729.)

ŠIBENIK – SKRADIN
8. – 9. svibnja 2008.

PROGRAM SKUPA

ŠIBENIK, Četvrtak, 8. svibnja 2008.

Gradska knjižnica Juraj Šižgorić, Šibenik

19.30 – PREDSTAVLJANJE ZBORNIKA O FRA STJEPANU ZLATOVIĆU

Sudjeluju: prof. dr. sc. Radoslav Katičić, prof. dr. sc. Branka Tafra, prof. dr. sc. Pavao Knezović, Milivoj Zenić

SKRADIN, Petak, 9. svibnja 2008.

Studijsko središte Hrvatskih studija, Trg Male Gospe 3/II.

1. SJEDNICA ZNANSTVENOGA SKUPA

Predsjedaju: Branka Tafra, Ivan Karlič, Pavao Knezović

8.30 *Otvorenje skupa i pozdravne riječi*

9.00-9.15 Radoslav Katičić:

Kulturnopovijesne koordinate fra Lovre Šitovića

9.15-9.30 Fra Hrvatín Gabrijel Jurišić:

Moralni i duhovni lik fra Lovre Šitovića

9.30-9.45 Ines Srdoč Konestra:

Pisma od pakla Lovre Šitovića

9.45-10.00 Pavao Knezović:

Poetika usmenog pjesništva u Šitovićevoj posveti

10.00-10.15 Mario Grčević/Pavao Knezović:

Izdanja Šitovićeve epske pjesme

10.15-10.30 Mijo Korade:

Tema pakla kod hrvatskih baroknih propovjednika

Stanka

11.00-11.15 Milko Brković:

Društveno-politička zbivanja na hrvatskom etničkom prostoru za života fra Lovre Šitovića (1682.-1729.)

11.15-11.30 Radoslav Đodig:

Ljubuški, rodni kraj L. Šitovića u 17. i 18. stoljeća

11.30-11.45 Fra Emanuel Hoško:

Gramatičke škole franjevacá Bosne srebrene u Šitovićevo vrijeme

11.45-12.00 Ivica Musić:

Franjevačka filozofska učilišta u Bosni srebrenoj u doba fra Lovre Šitovića

12.15-12.30 Lucija Radoš:

Splitski nadbiskup Stjepan Cupilli

12.30-13.00 *Rasprava*

13.00-16.00 *Stanka za ručak*

Lovro Šitović i njegovo doba

2. SJEDNICA ZNANSTVENOGA SKUPA

Predsjedaju: fra Bruno Pezo, Ines Srdoč Konestra i Ljiljana Kolenić

16.00-16.15 Ljiljana Kolenić:

Uloga fra Lovre Šitovića u hrvatskom jezikoslovlju

16.15-16.30 Fra Bruno Pezo:

Latinsko-hrvatska gramatika fra Lovre Šitovića

16.30-16.45 Diana Stolaci:

Gramatika Lovre Šitovića u kontekstu hrvatske gramatikologije

16.45-17.00 Anela Mateljak/Branka Tafra:

Mjesto Šitovićeve gramatike u povijesti hrvatskoga jezikoslovlja

17.00-17.15 Lucijana Bilić:

Odnos Šitovićeve i Jakovljevićeve gramatike

17.15-17.30 Anastazija Vlastelić:

Atribucija u gramatici Lovre Šitovića

Stanka

18.00-18.15 Josip Grabeča:

Glagol u Šitovićevu katalogu i Lalićevo rječniku

18.15-18.30 Šime Demo, Petra Košutar:

Primjer kulturnog utjecaja: riječi stranoga podrijetla kod Šitovića

18.30-18.45 Ivan Karlič/Iva Mršić:

Fra Lovro Šitović, *List nauka karstjanskoga*

18.45-19.00 Bojan Marotić:

Je li Šitović bio ah(k)javac? Dočetno -h u imeničnome genitivu množine u djelima fra Lovre Šitovića Ljubusaka

19.00-19.15 Miljenko Buljac:

Fra Lovro Šitović na akcijalnim razinama romana *Put bez sna* Ivana Aralice

19.15-19.30 Ivan Bekavac Basić:

Zapovidi „u kojima se drži mnogo lipih gramatičkih uprava, aliti regulah“

19.30-20.00 *Rasprava*

SUBOTA, 10. SVIBNJA 2008.

Izlet u Sinj. Nakon ručka odlazak u Ramu.

NEDJELJA, 11. SVIBNJA 2008.

Obilazak Rame, povratak u Zagreb.

Uspomena sa znanstvenog skupa Skradin, 13. svibnja 2008.

Stojan Damjanović

ŽIVOT LOVRE ŠITOVIĆA

Svaki čovjek povijest ima
Zna bit neka zanimljiva
O fra Lovri pisat želim
I tome se sad veselim

Lovrin život kakav biše
Što u knjigam' o tom piše
Kako Hasan fratar posta
I do kraja vjeran osta'

Trošio se on u radu
Puk i fratri to svi znadu
Dobro činit uvijek htio
Plodan mu je život bio

U Ljubuškom gradu biše
U knjigama tako piše
Hasan kad se rodio
Otac radost nije krio

Sedamnesto je stoljeće
Neće imat puno sreće
Pozivaju u rat ljude
Sablje oštre njima nude

Ratnik Šimun iz Vrgorca
Kod velikog jednog dolca
Zarobio muža mlada
Tada ljudi mnogo strada

To Hasanov otac bio
Što tu negdje se sakrio
On u ropstvo tada pade
Dogovarat on se stade

Otkupiti sebe želim
Slobodi se ja veselim
Dajem sina tebi svoga
Nasljednika svega moga

Ti kod sebe čuvaj njega
Dok ne vratim duga svega
Hasan mladi momčić bio
To prihvatit nije htio

Pito njega nitko nije
Što u srcu svome krije?
Tako teško to mu pada
Da zbog oca on sad strada

Osam ljeta ima samo
U Vrgorcu osta' tamo
Vrijeme dugo tada prođe
Po Hasana otac dođe

I donese otkupninu
Za slobodu svome sinu
Hasan mladi se navika
Kao da je ondje nika'

Obradova on se nije
Tužno lice on ne krije
Tad dogovor takav biše
Ne treba ga gazda više

U RODNOM KRAJU

Hasan kad se svojim vrati
On u srcu mnogo pati
Stranac tu se on osjeća
Sve ga mori tuga veća

Razmišljati Hasan stade
Za povratak imal' nade?
Vidio bi on sad rado
Vrgoračko društvo mlado

Preko rijeke kako preći
Što svojim treba reći?
Ta pitanja njega muče
Kako da se on izvuče

Ostat neće on u rodu
Zato uze mijeh za vodu
Dok Trebižet hladni teče
Hasan tada svojim reče

Ja na rijeku želim poći
Brzo nazad ja ću doći
Plan lukavi tad napravi
U mijeh svoju robu stavi

Jer kod oca nema mira
Preko rijeke on riskira
U Vrgorac kada dođe
Starom društvu odmah pođe

Svi ga rado prihvatiše
To Hasanu drago biše
Hasan tada njima zbori
Da ostati s njima voli

Ja kod svoji tamo neću
Ovdje želim tražit sreću
Ovdje sam se ja navika
Biti s vama mi je dika

ŽELI POSTATI KRŠĆANIN

Ja kršćanin želim postat
Cijeli život s vama ostat
Običaje Vaše volim
I Bogu se rado molim

Gospodar mu dobar bio
Hasanu je dobro htio
Razmišljati Šimun stade
Što s Hasanom da urade?

Na ideju jednu dođe
U Zaostrog s njime pođe
Gvardijanu ga predade
Stari Šimun dobro znade

Vodit brigu fratri da će
Zvanje za njeg' izabrat će
Gvardijan Toma mislit stade
Što će oni s njim da rade

Fra Iliji gvardijan zbori
Tog momčića ti sad voli
On kršćanin biti hoće
Do visoka mjesta do će

Fra Ilija njeg' prihvati
Srce ima kao mati
U vjeri ga on pouči
Hasan brzo sve nauči

On na čelo krst sad primi
To je bilo baš u zimi
U veljači drugog dana
Pripremi se dobra hrana

To krštenje proslaviše
Ne kršćanin nije više
Ime Stjepan su mu dali
Fratri tada već su znali

Dobro stoji to mu ime
Ponosit će on se s time
Stjepan mladi tad poželi
Pa fratrima tada veli

Ja bi htio fratar biti
To ne želim više kriti
Fratri tad se iznenade
Što sa njime da urade?

U njemu se znanje krije
Za čuvati ovce nije
Oni njemu habit daju
Bit će fratar oni znaju

U civilnom nije više
U novicijat ga primiše
Redovničko ime prima
Lovro ime drago svima

Fra Lovro se zove sada
Od velika bio rada
Učit knjige Lovro voli
I Bogu se rado moli

Dok nauči škole više
Italija dom mu biše
Za pastira ga pripreve
Na čelo mu ulje stave

ZAREĐEN ZA SVEĆENIKA

Tada Lovru zaređiše
Jer veoma učen biše
Profesorsku službu prima
U Makarskoj dragoj svima

Tu predaje sedam ljeta
Rad naporan njem' ne smeta
Svi o Lovri dobro zbore
I svi fratri Lovru vole

Latinist je poznat bio
Znanje svoje nije krio
On knjige je pisat znao
Kroz njih znanje svoje dao

Za studente knjige piše
Dat im znanja želi više
Učenost im zna da treba
Znanje past im neće s neba

Napisa je mnogo toga
I dao im znanja svoga
Sačuvano sve mu nije
Tko zna gdje se sve to krije

Za neke se knjige znade
Za nać' druge na tom rade
Istraženo sve to nije
U arhivim' što se krije

Biskup Lovru sebi želi
Šibenik se tom veseli
Biskupovu želju prima
Drago biše tad to svima

Blagoslovlje tu predaje
Mnogo toga Lovro zna je
Propovjednik dobar bio
Svatko ga je slušat htio

Zato njega često traže
Lovru slušat im najdraže
Korizmeno vrijeme biše
Snage Lovru ostaviše

Dok sa nogu on ne padne
Propovijeda na sve strane
Koristan mu život bio
Riječ Božju svugdje sij'o

S uvjerenjem to radio
U duše je riječ sadio
On misiju svoju svrši
Mir vječni mu bio duši

POPIS LITERATURE

AHPZ = Arhiv Hrvatske franjevačke provincije u Zagrebu.

Appendini, Francesco Maria (1808), *Grammatica della lingua illirica*, Dubrovnik.

Aralica, Ivan (1987), *Put bez sna*, Biblioteka moderne literature Hit, (ur. Z. Crnković), XIX. kolo, sv. 109, Znanje, Zagreb.

Alvares, Emanuel (1746), *Liber II. de constructione octo partium orationis, in usum mediae, et supremae grammatices classium. Cum permissu Superiorum*. Typis et sumptibus Joannis Baptistae Weitz inclyti Regni Croatiae typographi, Zagreb.

Alvares, Emanuel (1572), *De institutione grammatica libri tres*, Lisabon.

Antoljak, Stjepan (1942), *Pregled hrvatske povijesti*, Zagreb.

APOS = Arhiv Provincije Presv. Otkupitelja, Split.

Babić, Tomo (1712¹, 1745²), *Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accomodata, f. Thoma Babych a Velim*, Per Bartolo Occhi, Venetiis.

Babić, Tomo (1726), *Cvytu razlika mirisa duhovnoga*, Po Stipanu Orlandinu, u Mneci.

Bačić, Petar Krstitelj (1925), *Nekrolog – Spomen-Knjiga svih pokojnih redovnika Franovaca provincije Presv. Odkupljenja u Dalmaciji od davnijih godina do godi. 1925*. (sabrao o. Petar Kr. Bačić za arhiv Samostana Visovca), AFSV, Rk 92.

Bačić, Petar Krstitelj (1928), *Nomina patrum fratrumque Ordinis fratrum minorum Provinciae SS. Redemptoris in Dalmatia...*, Rukopis u Arhivu Franjevačkoga samostana na Visovcu.

Bačić, Petar Krstitelj (1928), *Nomina patrum...*, Rukopis u Arhivu Franjevačkog samostana u Sinju.

Batinić, Vjenceslav M. (1885), »Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti«, *Starine JAZU*, knj. XVII, Zagreb, 77-150.

Benigar, Alexius (1959), *Compendium theologiae spiritualis*, Romae-Sapporo.

Bešker, Inoslav (2002), »Morlakizam i morlaštvo u književnosti«, *Književna smotra, časopis za svjetsku književnost*, god. 34, Zagreb, 123 (1): 113-124.

Bezić, Živan (1973), *Kršćansko savršenstvo*, Split.

Bezina, Petar (1992), *Studij filozofije u Franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja*, Split.

Bösendorfer, Josip (1966), »Prikaz povijesti franjevac na slavenskom Jugu, njihova školstva, života i radā fra Ivana Stražemanca prvog slavonskog topohistoriografa«, *Dobri Pastir*, 15/16, Sarajevo, 408-412.

Bogdanović, David (1933), *Pregled književnosti hrvatske i srpske*, 3. izdanje, Nadbiskupska tiskara, Zagreb.

Bogišić, Rafo (1997), *Zrcalo duhovno: književne studije*. Hrvatska sveučilišna naklada Zagreb.

Bošković-Stulli, Maja (1999), *O usmenoj tradiciji i o životu*, Konzo, Zagreb.

Botica, Stipe (1996), *Predgovor*, u: *Usmene lirске pjesme* (pr. S. Botica), SHK, Matica hrvatska, Zagreb, 15-29.

Božitković, Juraj (1935), *Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala (1339-1735)*, Štamparija D. Popovića, Beograd.

- Bratulić, Josip (prir.) (1996), *Hrvatska propovijed: od svetoga Metoda do biskupa Strossmayera*, Erasmus naklada, Zagreb.
- Brkan, Jure (1984), »Školovanje svećeničko-redovničkih kandidata Provincije Presvetog Otkupitelja u XVIII. Stoljeću«, *Kačić*, Split, 16: 7–58.
- Brozović, Dalibor (1970), *Standardni jezik (teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja)*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Brozović, Dalibor (1972/73), »Uloga bosanskohercegovačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture – od Divkovića do fra Grge Martića«, *Jezik*, Zagreb, 2: 37–51.
- Bruno Daru, Pierre Antoine (1840), *Histoire de la république de Venise*, T. X, N. J. Grégoir V. Wouters & Co., Bruxelles.
- Brusoni, Girolamo (1673), *Historia dell' ultima guerra tra Veneziani, e Turchi*, Presso Stefano Curti, Venezia.
- Buljac, Miljenko (2007), »Razmatranja o povijesnom romanu *Konjanik* Ivana Aralice i filmskoj inačici Branka Ivande – interpretacije i konotacije«, *Osvit*, Mostar, 3-4: 259-290.
- Buturac, Josip (1969), »Fra Ivan Požežanin za latinsku školu u Požegi g. 1637.«, *Almanah Požeške gimnazije 1699-1969.*, Požega.
- Buturac, Josip (1970), *Katolička Crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Buzov, Snježana (1992), *Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon kandijskog rata – linija Nani*, (Rk. magistarski rad), NSK u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb.
- Cetinčić, Ivan (1885), »Funerali di Maria Cupilli«, *Bulletino di archaeologia e storia dalmata*, god. 8, Split, 11: 198-200.
- Chronologia OFM, (1756-1795), *Chronologia historico-legalis Seraphici Ordinis Fratrum Minorum S. Patris Francisci. His annexa est cujuscunque Instituti, sub Titulo Minorum Fratrum, luculenta, suis in locis, descriptio. Multa insuper adjecta sunt ipsius ordinis Monumenta....*, t. I- IV, Venetiis-Neapoli-Romae.
- Crnica, Ante (1937), Bivši Turčin – glasoviti franjevac – o. Lovro Šitović, *Novo doba*, XX/73: 23-24.
- Crnica, Ante (1937a), Gdje je slavni fra Lovro Šitović svršio škole, *Novo doba*, XX/298: 35-36.
- Crnica, Ante (1939), *Naša Gospa od Zdravlja i njezina slava: kritički prikaz štovanja čudotvorne Gospe d Zdravlja, njezina svetišta i samostana u Splitu na Dobromu*, Franj. visoka bogoslovlja, Makarska.
- Cvekan, Paškal (1994), »Doprinos franjevaca kulturno-povijesnom razvoju Našica tijekom 700 godina«, *Našički zbornik*, Našice, 1: 15-26.
- Čelebi, Evlija (1996), *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, (ur. H. Šabanović), 3. izdanje, Sarajevo publishing, Sarajevo.
- Čevapović, Grgur (1823), *Synoptico-memorialis catotogus observantis Minorum Provinciae S. Joannis a Capestrano olim Bosnae Argentinae a dimidio saeculi XIII. usque recentem aetatem ex archivio et chronicis eiusdem erecusus*, Typis Regiae universitatis Hungaricae, Budae.
- Ćosić, Stjepan (2007), »Zagora na starim zemljopisnim kartama i katastarskim planovima«, u: *Dalmatinska zagora, nepoznata zemlja, katalog izložbe u Klovićevim dvorima, 4. rujna-21. listopada, 2007.*, (ur. J. Belamarić i M. Grčić), Zagreb, 204-219.
- Ćurčić, Vejsil (1926), *Starinsko oružje*, Državna štamparija, Sarajevo.

- Fallmerayer, Philipp (1830), *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, sv. 1, Cotta, Stuttgart und Tübingen.
- Demo, Šime (2004), »Latinska sintaksa kao implicitno prisutna problematika u gramatikama Tome Babića i Lovre Šitovića«, *Fluminensia*, Rijeka, 16 (1–2): 45–63.
- Demo, Šime (2007), »Od latinske slovnice do latinske gramatike«, *Filologija*, Zagreb, 49: 37–49.
- Denzinger, Heinrich – Hünermann, Peter (2002), *Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i čudoređu*, UPT, Đakovo.
- Divković, Mirko (1900), *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Nakladom Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade, Zagreb.
- Dukat, Vladoje (1908), »Hrvatske preradbe Grigelyevih 'Institutiones Grammaticae'«, *Rad JAZU - Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički*, Knj. 69., Zagreb, 1–100.
- Dukić, Davor (2002), *Poetike hrvatske epike 18. stoljeća*, Književni krug, Split.
- Dukić, Davor (2002), u: *Leksikon hrvatskih pisaca*, Školska knjiga, Zagreb, 697–698.
- Džaja, Srećko M. (1971), *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće: doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783–1813)*, KS, Zagreb.
- Đurđević, Ignjat (1971), *Pjesni razlike, Uzdas Mandalijene pokornice, Saltijer slovinski*, Matrica hrvatska – Zora, Zagreb. (prvotisak Venecija 1728).
- Eterović, Karlo (1927), *Fra Filip Grabovac. Buditelj i mučenik narodne misli u prvoj polovici XVIII. vijeka: njegov život, rad i stradanje*, Split.
- Fabijanić, Donat (1884), *Firmani inediti dei Sultani di Constantinopoli ai conventi francescani e alte autorita civili di Bosnia e di Erzegovina illustrati e publicati dal P. Donato Fabianich*, Firenze.
- Farlati, Daniele (1765), *Illyrici sacri*, (t. III: Ecclesia Spalatensis olim Salonitana), Apud Sebastianum Coleti, Venetiis.
- Fermendžin, Euzebije (1890), »Cronicon Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici«, *Starine JAZU*, knj. XXII., Zagreb, 1–67.
- Fermendžin, Euzebije (1892), *Acta Bosnae potissimum ecclesiasticus cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb.
- Filipović, Rudolf (1986), *Teorija jezika u kontaktu*, Školska knjiga – JAZU, Zagreb.
- Foscarini, Michele (1722), »Istoria della Republica Veneta«, *Degl' istorici delle cose veneziane i quali hanno scritto per pubblico decreto*, t. X, Lovisa, Venezia.
- Fra Filip Grabovac i njegovo doba (1983–1984), Radovi simpozija Franjevačke provincije Prešovoga Otkupitelja o fra Filipu Grabovcu, piscu i narodnom mučeniku, i drugim značajnim franjevcima XVIII. Stoljeća, Simpozij održan u Sinju od 30. rujna do 2. listopada 1982. godine, *Kačić*, XV: 344; XV: 416.
- Frangeš, Ivo (1987), *Povijest hrvatske književnosti*, Biblioteka C, (ur. S. Goldstein, B. Donat i V. Boban), Nakladni zavod MH – Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana.
- Franić, Ante (1991), *O Vrgorcu: u povodu 100. obljetnice rođenja Tina Ujevića*, Skupština općine, Vrgorac.
- Franjevačka provincija Bosna Srebrna (Šematizam)* (1991), Franjevački provincijalat, Sarajevo.
- Gabrić-Bagarić, Darija (1986), »O tipu književnog izraza u franjevačkim gramatikama (na primjeru *Ljetopsa sutješkog samostana fra Bone Benića*)«, *Književni jezik*, Sarajevo, 15/2: 127–140.
- Gabrić-Bagarić, Darija (2001), »Postoji li rječnički članak u dopreporodnim rječnicima«, *Filologija*, Zagreb, 36–37: 149–160.

- Gabrić-Bagarić, Darija (2003), »Jezik u gramatikama južnih slavenskih prostora 17. i 18. stoljeća«, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 29, Zagreb, 65–86.
- Gabrić-Bagarić, Darija (2007), »Književnojezična norma franjevačkih pisaca 18. st. – sastavnica jezičnostandardizacijskih procesa«, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Zagreb, 33: 133–145.
- Gavran, Ignacije (1990), *Suputnici bosanske povijesti*, Svjetlo riječi, Sarajevo.
- Gavran, Ignacije (1988), *Putovi i putokazi*, Svjetlo riječi, Sarajevo.
- Georgijević, Krešimir (1969), *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Glibota, Milan (2006), *Povijest Donje Neretve i prvi Mletački katastri*, Državni arhiv u Zadru, Zadar.
- Gošić, Nevenka (1988), »Jedan nepoznat izvor starije leksičke građe«, *Leksikografija i leksikologija* (ur. A. Peco), ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXXXV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, Sarajevo, 73–80.
- Grahovac-Pražić, Vesna (2006), *Udžbenički diskurs u hrvatskim dopreporodnim gramatikama*, Rijeka, doktorska disertacija (Rk. Filozofski fakultet Rijeka).
- Grbac, Josip (1990), »'Pisna od pakla' fra Lovre Šitovića u kontekstu vremena«, *Isusovac Ardelio Della Bella (1655-1737) – Radovi međunarodnog znanstvenog simpozija*, Split-Zagreb, 277–293.
- Grbić, Jadranka (2004), »Jezični procesi, identitet i globalizacija«, *Narodna umjetnost*, 41/2: 235–253.
- Grčić, Marko (2007), »Je li dalmatinski Morlak predak balkanskoga barbarogenija?« u: *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja*, (ur. V. Kusin), Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 387–396.
- Greshake, Gisbert (2007), *Kratki uvod u vjeru trojedinog Boga*, KS, Zagreb.
- Gundulić, Ivan (1938), *Djela*, 3. izd. (priredio Đ. Körbler), SPH 9, Zagreb.
- Hajdardodžić, Hamdija (1996), *Bosna, Hrvatska, Hercegovina: zemljovid, vedute, crteži i zabilješke grofa Luigija Ferdinanda Marsiglija krajem XVII. stoljeća*, AGM, Zagreb.
- Ham, Sanda (2006), *Povijest hrvatskih gramatika*, Globus, Zagreb.
- Hammer, Joseph (1830), *Geschichte des osmanischen Reiches*, VI (1656–1699), Hartleben's Verlage, Pest.
- Hammer, Joseph (1831), *Geschichte des osmanischen Reiches*, VII (1699–1739), Hartleben's Verlage, Pest.
- Hasandedić, Hivzija (1999), *Muslimanska baština Bošnjaka*, II, Islamski kulturni centar, Mostar.
- Hofmann, G. (1935), *Il Vicariato Apostolico di Costantinopoli*, Rim.
- Horvat, Marijana (2006), »Sintaktički kalkovi prema latinskom i talijanskom jeziku u Marulićevu *Naslidovan'ju*«, *Riječki filološki dani 6 - Zbornik radova*, (ur. I. Srdoč-Konestra i S. Vranić), Filozofski fakultet, Rijeka, 275–284.
- Hoško, Franjo Emanuel (1977), »Franjevačka visoka filozofska škola u Slavanskom Brodu«, *Nova et vetera*, god. 27, Sarajevo, 2: 69–98.
- Hoško, Franjo Emanuel (1977a), »Franjevačko visoko učilište u Požegi«, *Nova et vetera*, god. 27, Sarajevo, 1: 87–111.
- Hoško, Franjo Emanuel (1978), »Prosvjetno i kulturno djelovanje bosanskih i hrvatskih franjevacâ tijekom 18. stoljeća u Budimu«, *Nova et vetera*, god. 28, Sarajevo, 1–2: 113–179.

- Hoško, Franjo Emanuel (1985), *Negdašnji hrvatski katekizmi*, biblioteka Orijehtacije, Zagreb.
- Hoško, Franjo Emanuel (1989), *Pavlinke srednje i visoke škole*, u: *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244-1786.*, Zagreb, 301-311.
- Hoško, Franjo Emanuel (1997), *Euzebijje Fermendžin, crkveni upravnik i povjesnik*. Zagreb.
- Hoško, Franjo Emanuel (1999), »Franjevačka gramatička škola u Našicama«, *Našički zbornik*, Našice, 4: 130-144.
- Hoško, Franjo Emanuel (2001), *Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj*, KS, Zagreb.
- Hoško, Franjo Emanuel (2002), *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, KS, Zagreb.
- Hoško, Franjo Emanuel (2007), *Na vrhu trsatskih stuba*, Adamić, Rijeka.
- Hoško, Franjo Emanuel (2008), »Knjižica duhovna (Trnava, 1768.) riječkih isusovaca«, *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani*, (ur. I. Srdoč-Konestra, S. Vranić), knj. VII, Filozofski fakultet, Rijeka, 339-347.
- Hrkać, Serafin (1998), *Izlaganje o univerzalijama u djelu Antuna Žderića »Enchyridion in universam Aristotelico-scoticam logicam«*, ZIRAL, Mostar.
- Hrkać, Serafin (2001), *Latinska gramatika – Fojnički rukopis*, u: *Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini – jučer i danas*, Sveučilište u Mostaru, Pedagoški fakultet, Institut za hrvatski jezik, književnost i povijest, Mostar.
- Hrvatski jezični savjetnik – HJS* (1999), skupina autora, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Pergamena: Školske novine, Zagreb.
- Hudeček, Lana (2003), »Dopune glagolima govorenja, mišljenja i srodnih značenja u hrvatskome književnom jeziku od 17. do polovice 19. stoljeća – strani sintaktički utjecaji«, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Zagreb, 29: 103-129.
- Hudeček, Lana (2006), *Izricanje posvojnosti u hrvatskome jeziku do polovice 19. stoljeća*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Jačov, Marko (1990), *Srbi u mletačko-turskim ratovima u XVII veku*, Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd.
- Jakovljević, Marijan (s. a.), *Latinska gramatika* (Rk. 18), Franjevački samostan u Fojnici.
- Jambrešić, Andrija (1992), *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples*, Typis Academicis Societatis Jesu, Zagrabiae, 1742., (reprint).
- Jančula, Julije (1996), *Predturska povijest Našica*, Zavičajni muzej Našice, Našice.
- Jelenić, Julijan (1912), *Kultura i bosanski franjevci*, sv. 1, Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz, Sarajevo.
- Jelenić, Julijan (1917), *Necrologium Bosnae Argentinae po kodeksu franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci*, Sarajevo.
- Jelenić, Julijan (1927), *Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebrene* (pr. J. Jelenić), Hrvatska tiskara F. P., Mostar.
- Jelenić, Julijan (1929), »Latinske škole Bosne Srebreničke«, *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1924/25-1928/29*, Zagreb, 31-41.
- Jernej, Josip (1981), »Povijest talijanskih gramatika na hrvatskom ili srpskom jeziku od 1649. do 1900.«, *Rad JAZU*, 388, Zagreb, 131-236.
- Ježić, Slavko (1993), *Hrvatska književnost od početaka do danas 1100-1941*, GZH, Zagreb.

- Joksimović, Dragoljub (1973), „Mletačko-turski ratovi», *Vojna enciklopedija*, II. izdanje, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 539-544.
- Jonke, Ljudevit (1966), *Hrvatsko-njemački jezični priručnik Blaža Tadijanovića iz 1761.*, Kolo Matice hrvatske, Zagreb, 301-309.
- Jurić, Šime (1968), *Jugoslaviae scriptores latini recentioris aetatis*, I, tom. 1, fasc. 3, Zagrabiae.
- Jurin, Josip (1793), *Grammatica illyricae juventuti latino, italoque sermone instruendae accomodata studio ac labore patris Josephi Giurini / Slovckigna slavnoj slovinskoj mladosti diačkim illiričkim i talianskim izgovorom napravljena s' naukom i trudom o. Jozipa Giurina*, Apud Andream Santini, Venetiis.
- Jurišić, Hrvatinić (1976), »Hrvatski franjevački sveci i blaženici«, *Franjo među Hrvatima*, Zbornik, Zagreb, 72.
- Jurišić, Hrvatinić (1977), »Sveti sljedbenici Franje Asiškoga u našoj prošlosti«, *Kačić*, IX: 51.
- Jurišić, Hrvatinić (1985), »Naši domaći sveci. Prilog hrvatskoj hagiografiji«, *Bogoslovska smotra*, LV/1-2: 188 (Kalendar).
- Jurišić, Hrvatinić (1987), »Sveci i Božji ugodnici s područja Splitsko-makarske nadbiskupije«, *U službi čovjeka. Zbornik... dr. F. Franića*, Split, 500.
- Jurišić, Hrvatinić (1987-1988), »Duhovni život franjevaca Provincije Presvetoga Otkupitelja«, *Kačić*, XIX-XX, 33.
- Jurišić, Hrvatinić (1989), »Domaći Božji ugodnici«, *Listić liturgijsko-pastoralni*, VI/9: 3.
- Jurišić, Hrvatinić (1989a), »Leksikon profesora Bogoslovije«, *Flores sanctitatis Bogoslovije u Makarskoj, Franjevačka visoka bogoslovija u Makarskoj. 250. obljetnica osnivanja i rada 1736.-1986.*, Makarska, 231 i 290.
- Jurišić, Hrvatinić (1999), »Fra Lovre Šitović«, *Kršni zavičaj*, Humac, 32: 49-80.
- Jurišić, Hrvatinić (2001), »Sveci i Božji ugodnici Šibenske biskupije«, *Sedam stoljeća Šibenske biskupije. Zbornik*, Šibenik, 605.
- Jurišić, Hrvatinić (2005), *Gramatika iz Makarske*, Makarska rivijera info, 5: 24-25.
- Jurišić, Hrvatinić (2004-2006), »Sluga Božji fra Ante Antić i drugi sveti makarski redovnici«, *Kačić*, XXVI-XXXVIII: 352-355; 1004-1005.
- Jurišić, Hrvatinić (2006), »Svijetli likovi u 'Chronicon archiviale' fra Luke Vladimirovića«, *Zbornik o fra Luki Vladimiroviću*, Hrvatski Studiji, Zagreb, 199-201.
- Jurišić, Karlo (1971), »Katalog hrvatskih Božjih ugodnika«, *Nikola Tavelić prvi hrvatski svetac*, KS, Zagreb, 211.
- Jurišić, Karlo (1972), *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, KS, Zagreb.
- Kačić Miošić, Andrija (1983), *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, 64. izdanje, (ur. H. G. Jurišić), *Zbornik Kačić*, Split.
- Kačić, Miro (1995), *Hrvatski i srpski: zablude i krivotvorine*, Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Kapetanović, Amir (2004), »Sekundarna jotacija u hrvatskom jeziku književnosti«, *Riječki filološki dani*, Rijeka, 5: 247-254.
- Kapitanović, Vicko (1992), »Latinski filozofski rukopisi u Franjevačkoj knjižnici u Makarskoj«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, god. 18, Zagreb, 1-2 (35-36): 201-245.

- Kapitanović, Vicko (1993), *Rukopisna i knjižna baština Franjevačke visoke bogoslovije u Makarskoj*, Franjevačka visoka bogoslovija, Arhiv Hrvatske, Makarska – Zagreb.
- Kapitanović, Vicko (1994), »Franjevci među hrvatskim narodom i njihovo prosvjetiteljsko djelovanje«, *Uloga Katoličke crkve u razvoju hrvatskog školstva – zbornik radova*, (pr. M. Pranjić, N. Kujundžić, I. Biondić), Zagreb, 49-66.
- Kapitanović, Vicko (1994), »Rukopisni priručnici franjevačkog filozofskog učilišta u Šibeniku (1969-1825)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, god. 20, Zagreb, 1-2 (39-40): 157-199.
- Kapitanović, Vicko (1997), »Filozofsko učilište u Živogošću (1748-1772) i rukopisni priručnici u franjevačkoj knjižnici«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, god. 23, Zagreb, 1-2 (45-46): 203-217.
- Kapitanović, Vicko (2000), »Fra Filip Lastrić i Dalmacija«, *Zbornik o fra Filipu Lastriću Očevcu u povodu 300. obljetnice rođenja*, Mostar, 103-114.
- Kapitanović, Vicko (2007), »Franjevačko pokrajinsko filozofsko učilište i rukopisi u Sinju do austrijske reforme školstva«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, god. 33, Zagreb, 1-2 (65-66): 89-124.
- Karamatić, Marko (1991), *Franjevačka provincija Bosna Srebrena (Šematizam)*, GP »Štampa« Osijek, Sarajevo.
- Kasper, Walter (1994), *Bog Isusa Krista. Tajna trojedinog Boga*, UPT, Đakovo.
- Kašić, Bartol (1604. [2005]), *Institutionum linguae illyricae libri duo*, Rim (pretisak Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje), prev. S. Perić-Gavrančić, Zagreb.
- Katičić, Radoslav (1978), »O početku novoštokavskoga hrvatskoga jezičnog standarda, o njegovu položaju u povijesti hrvatskoga književnog jezika i u cjelini standardne novoštokavštine«, *Filologija*, Zagreb, 8:165-179.
- Katičić, Radoslav (1981), »Gramatika Bartola Kašića«, *Rad JAZU*, Zagreb, 388: 5-129.
- Katičić, Radoslav (1996), »Načela standardnosti hrvatskoga jezika«, *Jezik*, 43/5: 175-182.
- Katičić, Radoslav (1997), »Drugi jezici u povijesti hrvatskoga«, *Suvremena lingvistika*, Zagreb, 23/1-2: 109-116.
- Katičić, Radoslav (1999), *Na kroatističkim raskrižjima*, Croaticum, Zagreb.
- Katičić, Radoslav (2002), »Toma Babić: pisac latinske gramatike i hrvatski jezik«, *Zbornik o Tomi Babiću*, (ur. A. Jembrih), Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić« Šibenik i Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Šibenik – Zagreb, 9-16.
- Katičić, Radoslav (2002a), *Sintaksa hrvatskoga književnoga jezika*, 3. pob. izdanje, Globus – HAZU, Zagreb.
- Katičić, Radoslav (2008), »Deklaracija i jezikoslovlje«, *Jezik*, Osijek, 1: 1-11.
- Kečkemet, Duško (1986), »Franjo Difić i njegova Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji«, u: Difić, Franjo (1986), *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, Splitski književni krug, Split, 7-52.
- Keipert, Helmut (2005/6), »Cassius, Bartholomaeus/Kašić, Bartul: Institutiones linguae illyricae - Osnove hrvatskoga jezika...«, Drugo izdanje (priredio, na hrvatski jezik preveo i komentarima popratio Z. Pandžić), Zagreb, Mostar 2005.», *Zeitschrift für Slavische Philologie*, Heidelberg, 64 (1): 174-180.
- Keipert, Helmut (2008), »Ham, Sanda: Povijest hrvatskih gramatika. Zagreb: Nakladni zavod Globus 2006.«, *Zeitschrift für Slavische Philologie*, Heidelberg, 65 (1): 231-234.
- Kekez, Josip (1992), *Hrvatski književni oikotip*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb.

- Knezović, Pavao (1988), »Aneksni rječnici latinskih gramatika 18. stoljeća«, *Leksikografija i leksikologija*, (ur. A. Peco), ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXXXV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, Sarajevo, 143–154.
- Knezović, Pavao (1990), »Zapis o Lovri Šitoviću«, *Oslobođenje*, XXXXVII: 15-33.
- Knezović, Pavao (1996), »Šitović ili Sitović – prilog znanstvenom rasvjetljavanju povijesnih nedoumica«, *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme – zbornik znanstvenog simpozija održanog u Ljubuškom 11. i 12. kolovoza 1995.*, (ur. A. F. Markotić), ZIRAL, Mostar, 1996., 337-341.
- Knezović, Pavao (2000), »Izdanja djela fra Lovre Šitovića«, *Bosna Franciscana*, Sarajevo, 12: 65-93.
- Knezović, Pavao (2002), »Njegovanje hrvatskog u gramatikama latinskog jezika (17. i 18. st.)«, *Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini – jučer i danas*, (ur. Šimun Musa), Pedagoški fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar, 53–69.
- Knezović, Pavao – Demo, Šime (2005), *Pogovor*, u: Šitović, Lovro, *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis...*, Typis Antonii Bortoli, Venetiis, 1713. (reprint), Zagreb-Sarajevo.
- Knezović, Pavao – Demo, Šime (2005a), *Latinski jezik: Scylla. Priručnik za studente*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Kolenić, Ljiljana (1998), *Riječ o riječima: Iz hrvatske leksikologije i leksikografije 17. i 18. stoljeća*, Pedagoški fakultet Sveučilišta u Osijeku, Osijek.
- Kolenić, Ljiljana (2001), »Natuknica u Mikaljinu rječniku«, *Filologija*, Zagreb, 36–37: 279–290.
- Kolenić, Ljiljana (2006), »Pogled u tvorbu staroga hrvatskog gramatičkog nazivlja«, *Filologija*, Zagreb, 46-47: 151-164.
- Kosor, Karlo (1981), »Hrvatski jezik latinske gramatike fra Tome Babića«, *Kačić*, Split, 13: 3-60.
- Kovačević, Ešref (1973), *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*, Svjetlost, Sarajevo.
- Kovačić, Slavko (1989), »Stjepan Cosmi«, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, (ur. A. Stipčević), JLZ »Miroslav Krleža«, Zagreb, 707-708.;
- Kovačić, Slavko (1989a), »Stjepan Cupilli«, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, (ur. A. Stipčević), JLZ »Miroslav Krleža«, Zagreb, 754-755.
- Kovačić, Anto Slavko (1991), *Biobibliografija franjevac Bosne Srebrene*, Svjetlost, Sarajevo.
- Kravar, Zoran (1993), *Nakon godine MDC*, Matica hrvatska Dubrovnik, Dubrovnik.
- Kreševljaković, Hamdija (1980), *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, 2. izdanje, Svjetlost, Sarajevo.
- Kuna, Branko (1999), »O izricanju posvojnosti prijedložnim genitivnim izrazima«, *Jezikoslovlje*, II, Osijek, 2–3: 35–44.
- Kuna, Herta (1961), »Neke osobine jezika fra Lovre Sitovića«, *Građa*, Sarajevo, 10: 125–177.
- Kušar, Stjepan (2001), *Bog kršćanske objave*, KS, Zagreb.
- Lalich, Ludovicus (2007), *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*, (pr. S. Hrkać), Matica hrvatska i Institut za latinitet, Grude.
- Lane, Frederic C. (1973), *Venice, A Maritime Republic*, JHU Press, Baltimore.
- Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, (ur. A. Badurina), 1990, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Lexicon recentis latinitatis* (1992), vol. I, A-I, In Urbe Vaticana.

Liber archivalis = *Liber archivalis in quo de origine Provinciae Bosnae Argentinae*, Arhiv Franjevačkog samostana u Makarskoj (citirano i kao LAPŠ)

List = Šitović, Lovro (1752), *Liist navka karstjanskoga napraulien na posctenie Gospodina Issukarsta i Czarquae S. Rimske a na korist i lasnost dicitze malae* po otczu fr. Lourri iz Gliubuskoga, Po Bartolu Occhi, Mleci

Lokar, Alessio (1989), »Culture e lingue in contatto nell'ambito dell'Alpe-Adria«, *Jezici i kulture u doticajima*, 52–63.

Lučić, Antun (2007), *Veze ljudi, životinja i stvari*, Knjižnica Suodnosi, knj. 47, (ur. A. Vučemil), Naklada DHK HB – Erasmus, Mostar – Zagreb.

Ljubić, Šime (1856), *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna: Rod. Lechner Libraj o dell' I. R. Universita – Zara: Battara e Abelich Libraj.

Macan, Trpimir (1990), *Iz povijesti donjega Poneretavlja*, II. izdanje, Zagreb – Klek: Galerija Stećak – Mešković: SIŽ za kulturu – Opuzen: OSIZ u oblasti kulture, 44–57.

Mandić, Dominik (1968), *Franjevačka Bosna*, Hrvatski povijesni institut, Rim.

Mandić Hekman, Ivana (2007), »15 godina poslije. Intervju sa Slobodanom Prosperovom Novakom, sveučilišnim profesorom i povjesničarem hrvatske književnosti«, *Vijenac*, god. XV, Zagreb, 337: 3 (3–5).

Maretić, Tomo (1910), »Jezik slavonskijeh pisaca. Prilog istoričkoj gramatici hrvatskoj ili srpskoj«, *Rad JAZU*, Zagreb, 180: 146–233.

Maretić, Tomo (1915), »Jezik dalmatinskih pisaca XVIII. Vijeka«, *Rad JAZU*, Zagreb, 209: 173–240.

Maretić, Tomo (1932), *Pregled srpskohrvatske gramatičke terminologije*, Zagreb.

Marević, Jozo (2000), *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb.

Marković, Mirko (1993), *Descriptio Croatiae*, Naprijed, Zagreb.

Matić, Tomo (1935), »Isusovačke škole u Požezi 1698–1773«, *Vrela i prinosi*, 5., Zagreb, 1–61.

Matić, Tomo (1937), »Osječka humanistička gimnazija od osnutka do godine 1848. – prilog za povijest srednjih škola u Hrvatskoj«, *Rad JAZU*, 115, Zagreb, 1–82.

McArthur, Tom (1986), *Worlds of Reference*, Cambridge University Press, Cambridge.

Mihaljević, Milica (1997), »Znanstveno nazivlje i hrvatski jezik«, *Jezik*, Zagreb, 45/2: 63–67.

Moguš, Milan (1984), »Križanićeva hrvatska gramatika«, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, Zagreb, 19: 1–96.

Muhvić-Dimanovski, Vesna (2005), *Neologizmi: Problemi teorije i primjene*, Filozofski fakultet, Zavod za lingvistiku, Zagreb.

Muljačić, Žarko (1998), »Modeli i metode proučavanja jezičnih dodira (1880.–1998.)«, *Riječ*, 4/ 2: 27–31.

Musa, Šimun (2002), »Povijesni pregled hrvatskog jezika u BiH, njegova sadašnjost i budućnost«, *Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini – jučer i danas*, (ur. Š. Musa), Mostar, 39–51.

Musić, Ivica (2007), »Studij filozofije u franjevacu Bosne i Hercegovine«, *Hum – časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Mostar, 3: 178–193.

Nazor, Ante (2001), »Poljičani u Morejskom ratu (1684.–1699.)«, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 21: 45–69.

Nikić, Andrija (1988), *Hercegovački katolici između 1683. i 1735. godine*, Franjevačka knjižnica u Mostaru, Mostar.

- Nikić, Andrija (1999.), *Rječnik fra Ljudevita Lalića*, ZIRAL, Mostar.
- Nikić, Andrija (2001), *Fra Lovre Šitović i njegova djela s posebnim osvrtom na gramatiku*, Zavičajna knjižnica - Život i svjedočanstva, sv. 68, Mostar – Klobuk.
- Nikić, Andrija (2001a), *Pogovor*, u: Šitović, Lovro (2001), *Gramatica latino-ilirica (sic!) (pre-tisak 3. izdanja iz 1781)*, Mostar-Klobuk, VII-XII.
- Nikolić-Hoyt, Anja (2004), *Konceptualna leksikografija: Prema tezaurusu hrvatskoga jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Nikšić, Boris (2001), »Spis o ustrojstvu Osmanskog Dvora Nikole Matije Iljanovića«, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 20: 57-86.
- Novak, Grga (1944), *Prošlost Dalmacije, Od Kandijškoga rata do Rapallskog ugovora*, II, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb.
- Novak, Grga (1929), »Dubrovačka diplomacija na mirovnom kongresu u Požarevcu«, *Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću*. (ur. G. Novak), Zagreb, 655-664.
- Nuić, Anđeo (1939), »Patriotsko i religiozno obilježje Šitovićeve latinske gramatike«, *Stopama otaca – almanah hercegovačke franjevačke mladeži jubilarno godište 1908-9. – 1938-9.*, Mostar, 5: 76-100.
- Obad, Stijepo-Đokoza, Serdo-Martinović, Suzana (1999), *Južne granice Dalmacije od XV. st. do danas*, Državni arhiv u Zadru, Zadar.
- Orel-Pogačnik, Irena (1988), »Vprašanje ekvivalentov v Kastelec-Vorenčevem latinsko-slovenskem rokopisnem slovarju iz začetka 18. stoletja«, *Leksikografija i leksikologija*, (ur. A. Peco), ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXXXV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, Sarajevo, 81-88.
- Ožić Bašić, Josip (1991), *Tin Ujević: 100. obljetnica rođenja*, Skupština općine, Vrgorac.
- Pandžić, Bazilije (2001), *Hercegovački franjevci sedam stoljeća s narodom*, ZIRAL, Mostar.
- Pavičić, Vlado (2006), »Obrisi demografskih procesa u seoskom društvu na rubu Osmanlijskoga Carstva u poratno doba 18. stoljeća – primjer sela Zvirići«, *Hercegovina*, Mostar, 22: 109-149.
- Pavičić, Vlado (2008), »Fra Laurentius de Gliubuschi: Alendar(ović), Sitović ili Šitović«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Zagreb-Zadar, 50: 193-211.
- Pavić, Emerik (1766), *Ramus viridantis olivae in arcam militantis ecclesiae relatus, seu Paraphrastica, et topographica descriptio provinciae nuper Bosnae Argentinae, jam vero s. Joannis a Capistrano nuncupatae...*, Typis Leopoldi Francisci Landerer, Budae.
- Pavličić, Pavao (2006), *Skrivena teorija*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Pelidija, Enes (1989), *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira*, V. Masleša, Sarajevo.
- Peričić, Eduard (2004), »Povijesni okvir i štovanje Marije u obnoviteljsko doba«, *Marija u propovijedima hrvatskih katoličkih obnovitelja*, (ur. V. Košić), KS i HMI, Zagreb.
- Pezo, Bruno (1997), »Fra Gašpar Vitaljić i njegova rukopisna baština«, *Visovački zbornik*, Visovac, 329-336.
- Pezo, Bruno (1984), »Franjevci provincije Presvetog Otkupitelja. Pisci latinskih gramatika u XVIII. stoljeću«, *Kačić*, Split, 16: 59-81.
- Pet stoljeća hrvatske književnosti 19. Zbornik stihova i proze XVIII. stoljeća* (Priredio Rafo Bogišić), Zagreb, 1973.

- Pranjković, Ivo (2008), *Leksikon hrvatske književnosti – djela, Školska knjiga*, Zagreb, 594.
- Prelog, Milan (s. a.), *Povijest Bosne*, sv. II, J. Stubička i druga, Sarajevo
- Prosperov Novak, Slobodan (1999), *Povijest hrvatske književnosti. Od Gundulićeva poroda od tmine do Kačićeva Razgovora ugodnog naroda slovinskoga iz 1756.*, knj. III., Antibarbarus, Zagreb.
- Prosperov Novak, Slobodan (2004), *Povijest hrvatske književnosti*, sv. III - Sjećanje na dobro i zlo, Marjan tisak, Split.
- Piškorec, Velimir (2001), »Temeljni pojmovi dodirnoga jezikoslovlja«, *Strani jezici*, Zagreb, 30/4: 219–227.
- Piškorec, Velimir (2005), *Germanizmi u govoru đurđevačke Podravine*, FF Press, Zagreb.
- Praga, Giuseppe (1993), *Storia di Dalmazia*, Giardini, Pisa.
- Pranjković, Ivo (2000), *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Pranjković, Ivo (2003), *Hrvatski jezik 3. Udžbenik za 3. razred gimnazije*, 4. izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- Preindlsberger, Milena Theresia (Mrazovic) (1900), *Bosnisches Skizzenbuch: Landschafts- und Kultur- Bilder aus Bosnien und der Hercegovina*, E. Pierson, Dresden.
- Putanec, Valentin (1985), »Prijedlozi Jakova Mikalje za reformu grafije u hrvatskoj latinici«, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, Zagreb, 7/1: 192–212.
- Raguž, Dragutin (1978), *Jezik Lovre Ljubušaka (Šitovića)*, Rk. magistarska radnja u NSK, Zagreb.
- Raguž, Dragutin (1980/1981), »Hrvatska gramatička terminologija u dvjema preradbama Alvaresove latinske gramatike«, *Filologija*, Zagreb, 10: 97–125.
- Raguž, Dragutin (1987), »Dosad nepoznata hrvatska preradba Alvaresove gramatike«, *Rasprave Zavoda za jezik*, Zagreb, 13: 93–96.
- Raguž, Dragutin (1996), »Gramatika i gramatička terminologija Lovre Ljubušaka (Šitovića)«, u: *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme*, (ur. A. F. Markotić), ZIRAL Mostar i Naša djeca Zagreb, Mostar – Zagreb, 273–282.
- Ravlić, Jakša (1973), »Lovro Sitović i narodna pjesma«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, Zadar, 20: 189–207.
- Reljković, Matija Antun (1767), *Nova slavonska i nimačka gramatika*, tiskao Anton Jandera Zagreb.
- Rešetar, Milan (1898), »Primorski lekcionari XV. vijeka«, *Rad JAZU*, Zagreb, knj. 136: 97–199.
- Ricoeur, Paul (1981), *Živa metafora*, Biblioteka Teka, (pr. N. Vajs), GZH, Zagreb.
- Ricoeur, Paul (1990), »Preplitanje historije i fikcije«, *Quorum*, god. 6, Zagreb, 4: 236–247.
- Salverte, Eusebius (1864), *History of the Names of Men, Nations and Places in Their Connection with the Progress of Civilization*, vol. II, J. Russel Smith, London.
- Setton, Kenneth M. (1991), *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century*, The American Philosophical Society, Philadelphia.
- Shaw, Stanford J. (1976), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. I, Cambridge University Press, Cambridge.
- Sicker, Martin (2001), *The Islamic World in Decline: From the Treaty of Karlowitz to the Disintegration of the Ottoman Empire*, Praeger, Westport.
- Simeon, Rikard (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I i II, Matica hrvatska, Zagreb.

- Skok, Petar (1973), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb.
- Smičiklas, Tadija (1891), *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije*, sv. I, Knjižara dioničke tiskare, Zagreb.
- Sočanac, Lelija (2002), »Talijanizmi u hrvatskome jeziku«, *Suvremena lingvistika*, Zagreb, 53–54: 127–142.
- Soldo, Josip (1967), »Samostan sv. Lovre u Šibeniku«, *Kačić*, Split, 1: 5–94.
- Soldo, Josip Ante, (1979), *Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja (Šematizam)*, Split.
- Soldo, Josip Ante (ur.) (1993), *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, Književni krug, Split.
- Solovjev, Aleksandar (1948), »Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661.«, *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, 139–146.
- Srkulj, Stjepan (1937), *Hrvatska povijest u 19 karata*, Zagreb.
- Sršen, Stjepan (1993), »Ivan Stražemanac (1678–1658) i njegovo djelo«, u: Stražemanac, Ivan, *Povijest Franjevačke provincije Bosne Srebrene*, Latina & Graeca, Zagreb, 19–26.
- Stanojević, Gligor (1958), »Dalmacija u doba Kandiskog rata (1645–1669)«, *Vesnik Vojnog muzeja JNA*, sv. II, 5, Beograd, 5: 33–181.
- Stavrianos, Leften Stavros (2000), *The Balkans since 1453*, C. Hurst & Co. Publishers, London.
- Stanojević, Gligor (1962), *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684–1699*, Vojnoizdavački zavod JNA »Vojno delo«, Beograd.
- Starogračanin, Norinije (1775), *Pripisanje početka Kraljevstva Bosanskoga*, Mleci.
- Starinski mrtvar obiteli zaostružke od 1508. do 1807.* Rukopis u Arhivu Franjevačkoga samostana u Zaostrogu.
- Starogračanin, Norinije (Luka Vladimirović) (1775), *Pripisanje početka Kraljevstva Bosanskog*, Mleci.
- Stepanić, Gorana (2003), »Marulićevi latinski paratekstovi«, *Colloquia Maruliana*, Split, 12: 59–72.
- Stolac, Diana (2003), »Hrvatsko-francuska gramatika Šime Starčevića iz 1812. godine«, *Lika i Ličani u hrvatskom jezikoslovlju*, (ur. Marko Samardžija), Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 91–103.
- Stolac, Diana (2004), »Metodološki problemi u istraživanju sintakse u starim hrvatskim gramatikama«, *Fluminensia*, 16, Rijeka, 1–2: 31–43.
- Sturdy, David (2002), *Fractured Europe 1600–1721*, Blackwell Publishing, Oxford.
- Šabanović, Hazim (1982), *Bosanski pašaluk*, II. izdanje, Svjetlost, Sarajevo.
- Šehić, Zijad-Tepić, Ibrahim (2002), *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine: BiH na geografskim i historijskim kartama*, Sejtarija, Sarajevo.
- Treaties, & C. between Turkey and Foreign Powers 1535–1855* (1855), Foreign Office, London.
- Šetka, Jeronim (1967), »O. fra Toma Babić«, *Kačić*, Split, 1: 95–203.
- Šimundić, Mate (1996), »Jezične osobitosti Pisme od pakla fra Lovre Šitovića«, *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme* (ur. A. Markotić), Mostar–Zagreb, 247–272.
- Šimundić, Mate (1996), »Jezične osobitosti 'Pisme od pakla' fra Lovre Šitovića«, *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme. Zbornik Znanstvenog simpozija održanog u Ljubuškom 11. i 12. kolovoza 1995.* (ur. A. Markotić), Mostar–Zagreb, 247–272.
- Šitović, Lovro (1713), *Grammatica latino-illyrica. Ex Emmanuelis aliorumque approbatorum*

libris juventuti Illyricae studiose accommodata a patre f. Laurentio de Gliubuschi, Typis Anton. Bartoli, Venecija (reprint I. izdanja: *Grammatica latino-illyrica a patre f. Laurentio de Gliubuschi, Zagrabiae & Saraevi MMV*).

Šitović, Lovro (1781), Lovro Šitović, *Gramatica latino-illyrica* (sic!), Mleci (pretisak: Mostar-Klobuk 2001).

Šitović, Lovro (2005. [1713]), *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis ... a patre F. Laurentio de Gliubuschi*, Venetiis 1713¹, 1742², 1781³; pretisak (ur. P. Knezović), Mlade: udruga za istraživanje i proučavanje kulturno-povijesne građe, Ogranak Matice hrvatske Ljubušak, Zagreb i Synopsis Sarajevo, Zagreb – Sarajevo.

Šitović Ljubušak, Lovro (1727), *Pisna od pakla navlastito od paklenoga oggna, tamnosti i vičnosti koyu iz svetoga Pisma staroga i novoga zakona takojer iz sveith otacah i naucitegliah izvede i sloxi u harvatski jezik i pivagne otac* f. Lovro iz Gliubusckoga, Po Bartulu Occhi, U Mnetçi.

Šitović Ljubušak, Lovro (1727a), *Pisma od pakla navlastito od paklenoga oggna, tamnosti i vičnosti koju iz svetoga Pisma staroga i novoga zakona takoger iz sveti otacza i nauciteglia izvede i harvatski jezik pivagne otacz* f. Lovro Gliubusckoga, Po Bartulu Occhi, U Mneci.

Šitović, Lovro (1752), *Liist navka karstjanskoga napraulien na postcenie Gospodina Issukarsta i Czarque S. Rimske a na korist i lasnost divicicze malae* po otceu fr. Louri iz Gliubuskoga, Pri Bartolu Occhi, U Bnecich.

Škaljić, Abdulah (1985), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo.

Štefanić, Vjekoslav (1940), »Prilog za sudbinu Alvaresove latinske gramatike među Hrvatima«, *Vrela i prinosi*, Sarajevo, 11: 12–34.

Tafra, Branka (1993), *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Matica hrvatska, Zagreb.

Tafra, Branka (1995), »Obilježja hrvatske gramatičke norme do kraja 19. st.«, *Filologija*, Zagreb, 24–25: 349–353.

Tafra, Branka (1997), »Slovkinja Josipa Jurina«, *Riječ*, 3., Rijeka, 23 – 24: 98–106.

Tafra, Branka (1999), »Jurinova gramatika«, u: *Jezikoslovac fra Josip Jurin*, (ur. V. Lakić), Matica hrvatska Primošten i Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić« Šibenik, Primošten – Šibenik, 7–36.

Tafra, Branka (2003), »Dijakronijski aspekti normiranja hrvatskoga jezika«, *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2002.*, (ur. S. Botica), Filozofski fakultet, FF press, Zagreb, 305–319.

Tafra, Branka (2005), *Od riječi do rječnika*, Školska knjiga, Zagreb.

Tafra, Branka (2007), »Хорватско-славянские лексикографические контакты«, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, Varšava, 42: 225–245.

Tafra, Branka (2008), Бранка Тафра, Желька Финк, »Хорватская лексикография«, *Теория и история славянской лексикографии* (научные материалы к XIV съезду славистов), Международный комитет славистов, Комиссия по лексикологии и лексикографии, Национальный комитет славистов РФ, Учреждение РАН, Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН (ur. М. И. Чернышева), Moskva, 220–244.

Tatarin, Milovan (1997), *Od svita odmetnici*, Književni krug, Split.

Tvrtković, Tamara (2002), »Gramatički rad Tome Babića«, *Zbornik o Tomi Babiću*, (ur. A. Jembrih), Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić« Šibenik i Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Šibenik – Zagreb, 123–131.

Ujević, Ante (1991), *Imotska krajina*, Matica hrvatska, Imotski.

- Ujević, Mate (1932), *Hrvatska književnost*, Jeronimska knjižnica, Zagreb.
- Vanino, Miroslav (1939), »Geneza naučne osnove 'Ratio studiorum'«, *Vrela i prinosi*, Zagreb, 9: 111-129.
- Veber, Adolf (1859), *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije*, u c. k. nakladi školskih knjigah, Beč.
- Vidović, Mile (prir.) (2000), *Don Radovan Jerković: život i djelo*, Matica hrvatska, Metković.
- Vince, Zlatko (2002), *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Vinja, Vojmir (1951), »Calque linguistique u hrvatskom jeziku Marka Marulića«, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, Zagreb, 8: 547-466.
- Vladimirović, Luka (1770), *Chronicon archiviale... conventus S. Mariae Zaostrogensis*, Venetiis.
- Vlastelić, Anastazija (2007), »Sročnost u hrvatskome jeziku u gramatici fra Lovre Šitovića Ljubušaka«, *U službi jezika: zbornik u čast Ivi Lukežić*, (ur. S. Vranić), Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 249-266.
- Vlastelić, Anastazija (2008), »Metodološka načela za istraživanje sintakse u starim hrvatskim gramatikama (na primjeru atributa)«, *Rk. kvalifikacijska radnja*, Zagreb.
- Vodnik, Branko (1913), *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 1., Matica dalmatinska, Zagreb.
- Vrčić, Vjeko (1972), *Vrgorska krajina*, Župski ured, Vrgorac.
- Yayınları, Derin (2005), *Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Istanbul.
- Zaplata, Rudolf (1934), »Predstavka hercegovačkih katolika sultanu 1869. godine«, *Croatia sacra*, Zagreb, 8: 133-142.
- Zbornik (2002), *Zbornik o Tomi Babiću*, (ur. A. Jembrih), Šibenik-Zagreb.
- Zečević, Divna (1993), *Strah Božji. Hrvatske pučke propovijedi 18. stoljeća*, Izdavački centar Otvorenog sveučilišta Osijek i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.
- Zelenika, Anđelko (2004), *Stari mostovi u Mostaru*, Mostar.
- Zirdum, Andrija (2007), »Lastricevo pismo iz Venecije 30. lipnja 1755.«, *Bobovac – list vareških Hrvata*, 67 <www.vares.pp.se/bobovac/boblist/broj67/67_14.htm> (18. V. 2007.).
- Zlatović, Stjepan (1883), »Jedna narodna žrtva prošastoga vieka«, *Nada*, I, Split, 7-9.
- Zlatović, Stjepan (1883a), Životopisne crte učitelja oca Lovre Šitovića franovca iz Ljubuškoga, *List Biskupije splitske i makarske*, 8: 66-68.
- Zlatović, Stjepan (1888), *Franovci države Presv. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Knjigotiskara i litografija C. Albrechtia, Zagreb.
- Zmajlović, Zvonimir (1957), »Nastavni plan klasične gimnazije i njegov razvoj u 350 godina«, *Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora Zagrebačke klasične gimnazije o 350-godišnjem jubileju 1607-1957.*, (ur. A. Lj. Lisac), Klasična gimnazija u Zagrebu, Zagreb, 99-128.
- Žeravica, Emil Kazimir (1988), *U žrvnju*, predgovor Ante Romac, vlastita naklada, Pula.

KAZALO OSOBNIH IMENA

- Aleksandar Haleški 69
Alendarović, Ahmet (Mate) 90
Alvares, Emmanuel 10, 12, 13, 62, 63, 83, 92, 101, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 125, 130, 131, 132, 137, 138, 139, 156, 173, 178, 179, 181, 182, 183, 190, 268
Ambrozije, sv. 228
Ančić, Ivan 187
Andrić, Ivo 251
Anselmo, sv. 85
Antoljak, Stjepan 28
Antun Padovanski, sv. 163
Appendini, Francesco Maria 118, 121, 125
Aralica, Ivan 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 271
Aristotel 69, 72, 73, 75
Atlagić, Anisa 245, 246
Atlagić, Mehmed 244, 247, 248, 249
Augustin, sv. 91, 235
Babić, Toma 10, 61, 63, 64, 86, 99, 100, 112, 114, 115, 116, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 129, 131, 135, 136, 137, 138, 140, 142, 146, 147, 151, 176, 177, 195, 202, 206, 220, 270
Babukić, Vjekoslav 148
Bačić, Ante 75
Bačić, Petar Krstitelj 83, 93, 98, 188
Badenski, Ludvig 24
Baličević, Franjo 48
Bandić, Ante 77, 78, 83, 88, 91, 92
Bandulavić, Ivan 187
Bandulavić, Marko 48
Banovac, Josip 195
Barišić, Rafo 174
Bartol, sv. 163
Bašić, Ante 77
Batinić, Vjenceslav M. 53
Bazala, Petar 78
Bebić, Mate 38
Bebrić, Luka 75, 76
Bekavac Basić, Ivan 105, 271
Belostenec, Ivan 125, 126
Benigar, Aleksa (Alexius) 85
Benlić, Matej 50
Benzi, Hugo 209, 210
Bernard, sv. 202
Bernardin iz Baje 76
Bernardo, Antonio 36
Bešker, Inoslav 242
Bezić, Živan 85
Bezina, Petar 187
Bilić, Lucijana 270
Bilušić, Mijo 99, 121
Blagojević, Adam Tadija 11
Blažević, Mile 273
Boetije, Anicije Manlije Severin 164, 200
Bogetić, Mijo 49
Bogišić, Rafo 205, 212, 220, 221, 222, 225, 226
Bonaventura, sv. 69, 79, 80, 102, 119, 164, 200, 236, 238
Bösendorfer, Josip 58
Bošković, Ruđer 31
Bošković-Stulli, Maja 209
Botica, Stipe 209
Božitković, Juraj 56
Brajković, Martin 27
Brajković, Nikola 48, 49
Bratulić, Josip 227
Brkan, Jure 117
Brković, Milko 268, 269, 270
Brozović, Dalibor 145
Bruno Daru, Pierre Antoine 35

- Brusoni, Girolamo 35, 36
 Budalić, Franjo 56
 Budinić, Šime 113
 Bujas, Andrija 99, 121
 Bukovac, Vlaho 273
 Buļajić, Marko 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 70, 74, 76
 Buljac, Miljenko 241, 271
 Buljan, Bonaventura 77
 Buturac, Josip 49, 53, 62
 Buzov, Snježana 36
 Calepino, Ambrogio 62, 63, 114, 126
 Cantelli, Giacomo 39
 Celestin iz Milana 52
 Cetinčić, Ivan 255, 256, 257, 260, 261, 263, 264
 Ciceron, Marko Tulije 62, 163
 Cornaro, Girolamo 38
 Coronelli, Vincenzo 39, 40
 Cosmi, Stjepan 256, 257, 258, 259, 261
 Coudret, Hanibal 117
 Crnica, Ante 83, 87, 88, 90, 93, 206, 256, 261, 262
 Crnojević, Maksim II. 19
 Cezarije Arlski, 228
 Cukarinović, beg 38
 Cupilli, Stjepan 83, 87, 92, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 267, 269
 Cvekan, Paškal 52
 Čarnojević, Arsenije 25
 Čelebi, Evlija 36
 Čevapović, Grgur 52
 Čuić, Mijo 272
 Čosić, Stjepan 40
 Čurčić, Vejsil 43
 Dabac, Vlatko 113
 Danijel, prorok 163
 David, kralj 163, 206
 Delbatan, vezir 243, 249, 251
 Della Bella, Ardelio 142, 262
 Demo, Šime 54, 61, 64, 100, 117, 127, 135, 148, 150, 190, 271
 Denzinger, Heinrich 228, 229, 230, 233, 234
 Difnik, Franjo 35
 Dioklecijan, car 163
 Divald, Ivan Martin 140
 Divković, Matija 187, 195
 Divković, Mirko 92
 Dodig, Radoslav 44, 45, 269
 Dokoza, Serdo 38, 39
 Dolfini, Daniele 38
 Dominik, sv. 218
 Donat, Aelije 62
 Donath, Imre 114
 Drašković, Ivan 24, 27
 Dražić, Nikola 98, 227, 228, 239
 Držić, Džore 30
 Držić, Marin 30
 Dujam, sv. 259, 264
 Dukat, Vladoje 61, 118, 121, 122
 Dukić, Davor 195, 196
 Dumanić, Ivan 260
 Džaja, Srećko M. 54
 Đurđević, Ignjat 157, 206, 209
 Eborā, Iosephus ab (Josip) 57
 Ećimović, Andrija 55, 57, 70
 Eltz (obitelj) 28, 29
 Emo, Angelo 86
 Erdödy (obitelj) 28, 29
 Erdödy, Nikola 23
 Eterović, Karlo 86
 Fabijanić, Donat 21
 Falarije, kralj 199
 Fallmerayer, Philipp 37
 Farlati, Daniele 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 265
 Farlot, svećenik 250
 Fatima iz Ljubuškog 36
 Ferdinand I., car 28
 Fermendžin, Euzebije 18, 51
 Filip, sv. 231
 Filipović, Jeronim 60, 73, 77, 78, 195

- Filipović, Rudolf 158
 Fink, Željka 122
 Fisković, Cvito 40
 Fortis, Alberto 11
 Foscarini, Michele 37
 Frangeš, Ivo 251, 252
 Franić, Ante 38, 40
 Frankopan, Krsto 25
 Frankopani (obitelj) 23, 25, 30
 Franjo Asiški, sv. 84, 95, 97, 102, 138, 163, 238
 Franjo Josip I., car 27
 Gabrić, Grgur 51, 56
 Gabrić-Bagarić, Darija 126, 145, 146, 147, 148
 Gabrijel, anđeo 235
 Gajtančić, Juraj 75
 Gaspar, Marina 256
 Gaspar, Piero 256
 Gavran, Ignacije 74
 Genadije II. v. Sholarios, Juraj
 Georgijević, Krešimir 187, 195, 220, 223
 Getaldić, Marin 31
 Giovanni de Vietri 53
 Glibota, Milan 37, 38
 Gojak, Nikola 83, 88, 92, 94
 Gostl, Igor 122
 Gošić, Nevenka 121, 124
 Grabovac, Filip 11, 86, 214, 215, 269
 Grahovac-Pražić, Vesna 133, 135
 Grbavac, Josip 86, 195, 205, 206, 222, 223, 225, 226
 Grbić, Jadranka 155
 Grčević, Mario 269
 Grčić, Marko 242
 Grdović, Jere 218
 Greshake, Gisbert 232, 233
 Grigely, Ioseph 115, 121
 Grimm, Jacob 114
 Grimm, Wilhelm 114
 Grubeša, Josip 271
 Grujica, hajduk 209
 Gulin, Mihovil 78
 Gundulić, Fran 250
 Gundulić, Ivan 30, 206, 208, 210, 211, 218
 Habdelić, Juraj 121
 Habsburgovci (obitelj) 23, 24, 26, 27, 29
 Hajdarhodžić, Hamdija 38
 Ham, Sanda 112
 Hammer, Joseph 37, 38, 39
 Hasan v. Šitović, Lovro
 Hasan, književni lik 245, 246, 247
 Hasandedić, Hivzija 38
 Hausar, Stjepan 75
 Hausner v. Hausar, Stjepan
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 243, 251
 Heitzer, F. K. 75
 Hektorović, Petar 30
 Helena, sv. 163, 260
 Herberstein (obitelj) 30
 Herberstein, Johann 23, 24
 Hergović, Henrik 122
 Herod, kralj 164
 Hofmann, Georg 19
 Horvat, Izak 53
 Horvat, Marijana 150
 Hošea, prorok 85, 101
 Hoško, Franjo Emanuel 51, 55, 57, 58, 62, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 94, 227, 269
 Hrkać, Serafin 68, 69, 74, 75, 76, 174, 187, 188, 192
 Hudeček, Lana 150, 151
 Hünermann, Peter 228, 229, 230, 233, 234
 Ibrišimović, Luka 22, 23, 24, 49
 Ibrišimović, Marin 49, 50
 Ilić, Franjo 23
 Ilija, sv. 164
 Iljanović, Nikola Matija 15, 32, 33
 Inocent XI., papa 37
 Interaquis, Kajetan ab 61
 Isus Krist 84, 89, 90, 95, 97, 149, 163, 164, 196, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 263, 273
 Ivan evanđelist, sv. 85, 231, 237

- Ivan Krizostom, sv. 211
Ivan Krstitelj, sv. 231
Ivan de Vietri v. Giovanni de Vietri
Ivanagić Kutjevcanin, Andrija 52, 58
Ivković, Tomo 48
Izaija, prorok 199, 213
Jačov, Marko 37
Jakov apostol, sv. 85, 231
Jakovljević, Marijan 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 270
Jambrešić, Andrija 112, 121, 190
Janković, Stojan 23, 244
Jelčić, Dubravko 251
Jelenić, Julijan 48, 52, 56, 61, 62, 173-174
Jeremija, prorok 101
Jerković, Marko 8
Jernej, Josip 122
Jeronim, sv. 210
Ježić, Slavko 205
Joksimović, Dragoljub 35, 36
Jolić, Robert 272
Jonke, Ljudevit 140
Josip I., car 51, 70
Josip II., car 30, 115
Jukić, Ivan 38
Jungmann, Josef 114
Jupiter 211
Jurić, Šime 82
Jurin, Josip 99, 111, 115, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 146, 147
Jurišić, Hrvatinić Gabrijel 82, 94, 96, 119, 268, 270
Jurišić, Karlo 36, 37, 38, 39, 91, 94
Jurkić, Bartol 72
Juster, Giuseppe 40
Kačić Miošić, Andrija 11, 12, 13, 30, 36, 78, 214, 215, 269
Kačić, Bartol 49
Kačić, Miro 112
Kain 223, 224
Kalepino v. Calepino, Ambrogio
Kamengrađanin, Nikola 49
Kantakuzen, Mihovil 19
Kapetanović, Amir 219
Kapitanović, Vicko 60, 69, 78, 86
Karamatić, Marko 187
Kara-Mustafa, veliki vezir 22
Karapandžić, Petar 73
Karlić, Ivan 268, 271
Karlo III. (VI.), car 27
Karnarutić, Brne 30
Kasper, Walter 233
Kašić, Bartol 31, 111, 112, 113, 114, 116, 122, 127, 130, 131, 134, 135, 136, 146, 148, 151, 218, 270
Katarina, sv. 102
Katičić, Radoslav 7, 114, 116, 119, 137, 145, 147, 156, 160, 209, 238, 268, 270
Katul, Gaj Valerije 8
Kečkemet, Duško 35, 36
Kečkemet, Smiljana 35
Keipert, Helmut 112
Kekez, Josip 205, 209
Kiriko, Luka 39
Klement VIII., papa 47, 67
Klement XI., papa 39, 259
Kleopatra 163
Klobušicki, Franjo 58
Knezović, Pavao 8, 54, 61, 64, 90, 97, 100, 116, 117, 118, 123, 124, 146, 148, 150, 195, 217, 218, 220, 221, 225, 227, 268, 269
Knežević, Petar 60, 272
Kolenić, Ljiljana 122, 125, 126, 141, 270
Kolonić, Leopold 51
Komenský, Jan 114
Komulović, Aleksandar 113
Kopčić, Bajro 249
Kopijarević Stražemanac, Ivan 58, 59, 60, 63, 71
Köpröli, Ahmed 24
Koren, Elzear 53
Komdoerfer, Gabriel 75, 76
Kosor, Karlo 61, 99, 119, 133

- Košutar, Petra 271
Kovačević, Ešref 38, 42
Kovačić, Kuzma 273
Kovačić, Slavko 173, 174, 256, 258, 259, 261, 262
Kraljević, Anđeo 121
Kraljević, Marko 207, 208, 209
Kravar, Zoran 202
Kreševljaković, Hamdija 37
Križanić, Juraj 22, 31, 113, 140
Krmpotić, Jozo 11
Krunoslav v. Šitović, Lovro
Kulmer (obitelj) 29
Kuna, Branko 145, 149
Kuna, Herta 114, 124, 219
Kunić, Filip 121
Kušar, Stjepan 228, 233
Laghi, Ivan Krstitelj 264
Lalić, Ludovik 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 271
Lalić, Šimun 77
Lane, Frederic 35
Lanosović, Marijan 75, 111, 115, 120, 122, 140, 141, 142, 143, 270
Lapide, Cornelius a 164
Lapsanović (obitelj) 23
Lastrić, Filip 74, 75
Lašvanin, Petar 56
Ledesma, Jakov 117
Lekušić, Marijan 77, 78, 261
Leopold I., car 15, 22, 23, 24, 26, 33, 56
Leslie, Jakov 23
Levaković, Rafael 113
Linde, Samuel Bogumiš 114
Lipanović, Petar 49
Lipovčević, Lovro 75
Loderecker, Petr 114
Lokar, Alessio 162
Lombardski, Petar 69
Lot 149
Lovro, sv. 231
Lucić, Hanibal 30
Lučić Lucius, Ivan 31
Lučić, Antun 243, 251
Lučić, Jeronim 48, 49
Luj XIV., kralj 22
Lukaris, Ćiril 18
Lyttkens, Hampus 243, 251
Ljeposlav v. Šitović, Lovro
Ljubić, Šime 256
Macan, Trpimir 37, 38
Mahmut, kapetan 37
Makarije, sv. 149
Mamić, Ilija 89, 279
Mandić, Dominik 51, 52, 55, 60, 70
Mandić, Igor 242
Mandić-Hekman, Ivana 242
Maravić, Marijan 49, 50
Maretić, Tomo 111, 127, 183, 184, 219
Marević, Jozo 92
Margitić, Stjepan 82
Marija, Bl. Djevica 84, 89, 98, 149, 150, 197, 228, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239
Marija Terezija, carica 27, 73
Marijanović, Stjepan 121, 146, 174, 177
Marko Antonije, Gaj 163
Marković, Ante 57, 58, 60, 77, 78
Marković, Mirko 39
Marotti, Bojan 271
Marsigli, Luigi Fernando 38
Marulić, Marko 30, 31, 151, 205
Masarechio, Petar 48
Matej, evanđelist, sv. 84, 95, 231
Mateljak, Anela 270
Matić, Ambroz 121
Matić, Stjepan 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252
Matić, Tomo 60, 62
Matijaš II., car 29
Matijević, Stjepan 187
Matković, Filip 75, 76
Matković, Šimun 18
Mazarović, Trifun 36

- Mažuranić, Antun 115, 116, 119, 122
McArthur, Tom 125
Mecić, Šimun 72, 73
Megiser, Jeronim 114
Mehmed II. Osvajač 15, 18, 19
Menčetić, Šiško 30
Menčetić, Vladislav 31
Mesić, Marko 22, 23, 24
Mihajlović, Ivan 48, 49, 62, 63
Mihajlović, Matej 49
Mihaljević, Milica 160, 164
Mikalja, Jakov 83, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 124, 125, 126, 142, 146, 147, 184
Mikloušić, Tomo 121
Miletić, Augustin 173
Milošević, Marko 75
Mišić, Alojzije 273
Mocenigo, Andrija 86
Moguš, Milan 140
Mojsije 96, 102, 248
Molino, Alessandro 38
Morović, Petar 77
Mott, Heremanus F. 96
Mrazovic, Milena Theresia v. Preindlsberger, Milena Theresia
Mrnavić, Toma 49
Mršić, Iva 271
Muhvić-Dimanovski, Vesna 155, 157
Muljačić, Žarko 158
Musa Arbanas 164, 207
Musa, Šimun 145, 146
Musić, Ivica 68, 269
Naganović, Bernard v. Nagnanović, Bernardin
Nagnanović, Bernardin 77, 261
Nani, Giovanni Battista 36
Natalis, Luka 55
Nazor, Ante 37, 38, 39
Neri, Filippo 255
Neron, Lucije Domicije 163, 199
Neumann, Henrik 75
Nikić, Andrija 39, 98, 100, 129, 188
Nikola Modruški 270
Nikolić, Petar 49
Nikolić-Hoyt, Anja 125
Nikšić, Boris 15
Nolin, Jean Baptiste 39
Novak, Grga 35, 36, 39
Nuić, Anđeo 63, 85, 93
Obad, Stijepo 38, 39
Odescalchi (obitelj) 29
Ogramić, Nikola 53
Omeljić, Dujam 245, 247
Orbini, Mavro 31
Orel-Pogačnik, Irena 126
Osman, vladar 20
Ožić Bašić, Josip 40
Pandžić, Zvonko 112
Parida 163
Pastirović, Petar 55
Pavao, vojvoda 209
Pavao, sv. 96
Pavičić, Josip 242
Pavičić, Vlado 35, 37, 38, 39, 222
Pavić, Emerik 11, 52
Pavić, Stjepan 121
Pavličić, Pavao 205, 206, 209, 211
Pavunović, Mijo 58
Pelidija, Enes 37, 39, 40
Peričić, Eduard 231
Perković, Toma 76
Petar, sv. 225, 226
Petar Veliki, car 263
Petricelli, Nicolao 255, 256, 257, 260, 261, 263, 264
Pezo, Bruno 133, 270
Pilat, Poncije 228
Piškorec, Velimir 155, 158
Pjanić, Augustin 72, 76
Pjanić, Bernardin 72
Platon 69, 243, 251
Pontić, Luka 55

- Poretto, Matteo 59
 Posedarski, Frano 23
 Posilović, Luka 243, 245, 246, 247, 252, 253
 Posilović, Pavao 50, 187, 195, 243, 245, 247, 252, 253
 Praga, Giuseppe 39
 Prandau (obitelj) 28, 29
 Pranjković, Ivo 146, 148
 Preindlsberger, Milena Theresia 40, 44
 Prelog, Milan 21
 Pribojević, Vinko 31
 Priscijan Cezarejski 163
 Prohaska, Dragutin 205
 Prosperov Novak, Slobodan 232, 242
 Putanec, Valentin 119
 Radić, Filip 72
 Radnić, Mihovil 71, 72
 Radoš, Lucija 269
 Raguž, Dragutin 114, 119, 123, 129, 133, 146, 160, 117, 118, 119
 Rakoczy, Franjo II. 26
 Ratkaj, Juraj v. Rattkay, Juraj
 Rattkay, Juraj 31
 Rauch (obitelj) 28, 29
 Ravlić, Jakša 205, 208, 222, 223, 224, 225, 226
 Relja Bošnjaniin 207
 Reljković, Matija Antun 11, 12, 13, 31, 112, 122, 123, 125, 127, 138, 140, 143, 270
 Rešetar, Milan 151
 Ricoeur, Paul 243, 251
 Rousseau, Jean Jacques 11
 Rožić, Antun 121-122
 Sadika kći Huseina 36
 Salverte, Eusebius 37
 Saussure, Ferdinand de 155
 Savojski, Eugen 25, 88
 Schenck, Petar 40
 Scotus, Ivan Duns 69, 72, 79, 80, 164
 Sekula, Ivan 23
 Selimović, Meša 251
 Senčević, Luka 23
 Sermage (obitelj) 29
 Setton, Kenneth 35, 37
 Shaw, Stanford J. 37
 Sholarios, Juraj 18
 Sicker, Martin 37
 Simeon, Rikard 184
 Siricije, papa 228
 Skok, Petar 88
 Smičiklas, Tadija 19, 29
 Sobieski, Jan 22
 Sočanac, Lelija 158
 Sokolović, Mehmed 19
 Sokrat 163
 Soldo, Josip Ante 36, 52, 62, 188
 Solovjev, Aleksandar 36
 Srdoč-Konestra, Ines 268, 270
 Srijemac, Ivan 76
 Srkulj, Stjepan 22, 28
 Sršen, Stjepan 58
 Stanojević, Gligor 21, 35, 36, 37, 38
 Starčević, Ante 31
 Starčević, Šime 111, 116
 Starograđanin, Norinije v. Vladimirović, Luka
 Stavrianos, Leften Stavros 39
 Stefanović Karadžić, Vuk 112
 Stepanić, Gorana 205
 Stevan Dušan Silni 19
 Stjepan v. Šitović, Lovro
 Stjepan iz Đakova 50
 Stojanović, Josip 202
 Stolac, Diana 133, 147, 270
 Sturdy, David 37
 Sulejman II. Veličanstveni 17
 Sutton, Robert 39
 Šabanović, Hazim 36
 Šehić, Zijad 39, 40
 Šetka, Jeronim 61, 86, 119
 Šilobadović, Pavao 36, 41, 42

- Šimić, Blaž 75
 Šimundić, Mate 219
 Šimunović, Dinko 271
 Šitović, Lovro (Hasan, Krunoslav, Ljeposlav, Stjepan) 9, 10, 41, 54, 81, 90, 95, 100, 252, 253, 267, 277, 278, 279
 Šižgorić, Juraj 268
 Škaljić, Abdulah 88
 Škiljan, Dubravko 8
 Štefanić, Vjekoslav 62, 63, 117, 118, 119, 121, 130
 Šurković, Filip 58
 Tadijanović, Blaž 112, 122, 125, 140, 143, 270
 Tafra, Branka 111, 113, 114, 118, 121, 122, 123, 127, 133, 147, 268, 270
 Talajić, Šimun 54, 89, 90, 100, 246, 247, 267, 277, 279
 Tarkvinije Prisk, Lucije 163
 Tatarin, Milovan 202
 Tavelić, Nikola 94
 Temperica, Marin 113
 Tepić, Ibrahim 39, 40
 Thauzsy, Franjo 58
 Toma Akvinski 18, 102
 Toma, gvardijan 279
 Toma Kempenac 164
 Tomašević, Šimun 59, 60
 Topić, Mato 273
 Travničanin, Franjo 51, 53, 56, 59
 Trogiranin, Šimun 114
 Turselinus, Horacije 118
 Tuzlak, Augustin 57, 78
 Tvrtković, Tamara 115, 127
 Ujević, Ante 37, 39
 Ujević, Mate 205
 Ujević, Tin 38
 Urban VIII., papa 47
 Valentinian, Petar Lupis 114
 Valier, Andrea 35
 Vanino, Miroslav 62
 Varon, Marko Terencije 163
 Veber Tkalčević, Adolfo 148, 149
 Vergilije Maron, Publije 163, 211
 Vidović, Mile 38
 Vinja, Vojmir 150, 151
 Vinjalić, Gašpar 99, 121
 Vitezović Ritter, Pavao 22, 26, 31
 Vladić, Jeronim 273
 Vladmirović, Luka 83, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 98
 Vlastelić, Anastazija 147, 271
 Vodnik, Branko 205
 Voltaire, François Marie Arouet 11, 202
 Vrančić, Faust 31, 114
 Vrčić, Vjeko 38, 40, 43
 Vrlić, Stjepan 86, 87
 Vučković, Božo 248, 249, 250
 Vučković, Pavao 243, 244, 247, 248, 249, 250, 251, 252
 Vukušić, Tadej 49
 Vuleta, Božo 272
 Vulić, Matej 76
 Yayınları, Derin 37
 Zaplata, Rudolf 20
 Zečević, Divna 202
 Zelenika, Anđelko 38
 Zelia iz Ljubuškog 36
 Zenić, Milivoj 268
 Zeno, Antonio 244, 247, 248, 249, 250
 Zirdum, Andrija 75
 Zlatović, Stjepan 36, 82, 83, 86, 87, 93, 212, 268
 Zmajević, Vice 97, 196, 205, 206, 212, 214, 215, 269
 Zmajlović, Zvonimir 117
 Zoranić, Petar 30
 Zrinski (obitelj) 23, 25, 30
 Zrinski, Jelena 26
 Zrinski, Katarina 30
 Zrinski, Petar 31
 Žderić, Antun 75, 76
 Žeravica, Emil Kazimir 241

* * *

<i>Nakladnik:</i>	Zbornik o Lovri Šitoviću
<i>Za nakladnika:</i>	Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
<i>Prijevod na engleski:</i>	Zvonimir Čuljak
<i>Kazalo:</i>	Katia Grbešić
<i>Likovna oprema:</i>	Marko Jerković
<i>UDK:</i>	Alegra d.o.o.
<i>Računalna obrada teksta:</i>	Ružica Grubešić
<i>Tisak:</i>	Alegra d.o.o.
	TOP DAN d.o.o.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 701646

ISBN 978-953-6682-81-2

Zbornik o Petru Kneževiću (2003.)
(zajedno s Gradskom knjižnicom Juraj Šižgorić, Šibenik)

Zbornik o Josipu Banovcu (2004.)
(zajedno s Gradskom knjižnicom Juraj Šižgorić, Šibenik)

Zbornik o Jeronimu Filipoviću (2005.)

Zbornik o Luki Vladmiroviću (2006.)

Zbornik o Petru Krstitelju Bačiću (2007.)

Zbornik o Stjepanu Zlatoviću (2008.)

Cijena: 120,00 kn